શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ સયાજીરાવ
ગાયકવાડ સેનાખાસખેલ સમશેર
બાહાદુર એમના ઉદાર
આશ્રયથી

प्राचीनकाव्यमाळा

ग्रंथ १

प्रेमानंदकृत

द्रौपदीहरण.

સંશોધન કરી ટીકાસહિત પ્રસિદ્ધ કરનાર

હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા

અને

નાથાશંકર પૂજાશંકર શાસ્ત્રી

વડોદરા.

સંવત ૧૯૪૫ સન ૧૮૯૦.

કીમત ૧—૪—૦

અમદાવાદ "આર્યોદય"
તથા
વડોદરા "વીરક્ષેત્રમુદ્રાલય"માં છાપ્યું.

Under the liberal patronage of

His Highness Maharaja

SAYAJI RAO GAEKWAR

Sena Khaskhel Samsher Bahadur,

Baroda.

PRACHIN KAVYA MALA.

or

Old Gujrati Poetical Series,

PART I.

POET PREMANAND'S

DROUPADIHARAN.

Published with annotations

By

Hargovandass Dwarkadass Kántávålá

and

Nathashanker Pujashanker Shastri.

A. D. 1890.

Price Rs 1-4-0

પ્રસ્તાવના.

યથાર્થ રાજ્યધર્મ જાણનાર વિવેકી રાજ્યકર્ત્તા પોતાની પ્રજાનું અનેક પ્રકારે કલ્યાણ કરવું એજ ઇશ્વરકૃપાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વોપરિ પદનું સાર્થક થવું માને છે. તે કલ્યાણ કરવાના વિવિધ પ્રકાર છે. વસુંધરા (પૃથિવી)નો જે પ્રદેશ પોતાનો છે તેમાં અન્નફળાદિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તેનો, તથા તેમાં ધારણ થયેલ વસુ (ખનિજ ધન રત્નાદિ)ને બહિર્ કઢાવી તેનો, પોતાની પ્રજાની સુખવૃદ્ધિને અર્થે, ઉપયોગ કરે છે, પ્રજાની સુખશાન્તિમાં ભંગ ન થતાં તેનો વધારો થવાં અનેક પ્રકારની યોજના કરે છે; નિર્મળ જળાશય, સુગમ માર્ગ, ઔષધાલય આદિથી શરીરની સુખાકારીનાં સાધન નિર્માણ કરેછે; તથા વિદ્યાલય, પુસ્તકાલય, ગ્રંથવૃદ્ધિ આદિ મનની સુખ શાન્તિનાં સાધન આપે છે. ન્યાયથી, નીતિથી, પ્રીતિથી, સમભાવથી, ઉદારતાથી, પ્રજાને સ્વપ્રજા તુલ્ય ગણી પિતાવત્ સર્વેનું પાલન તથા હિત કરવું એજ ધર્મ તથા સ્વાર્થ માની અન્વર્થ જે રાજા પ્રજાનું રંજન કરવા પ્રવર્ત્તે છે, તેની પ્રજા સુખી થાય છે, તથા તેના મનોરથ સફળ થઇ, તે અક્ષય કીર્ત્તિને પામે છે. એ આદિ અનુભવસિદ્ધ થયેલા પ્રમાણિક સિદ્ધાન્તો છે.

શ્રીવડોદરા રાજ્યના વિદ્વાન્, શક્તિમાન્ અને પરમ પવિત્ર મહારાજાધિરાજ શ્રીમન્ત સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેનાખાસખેલ સમશેર બાહાદુર એમનો પૂર્વોક્ત ઉદાર વિચારો અને સિદ્ધાન્તો પર બહુ ભાવ, તથા તેવા ઉત્તમ વિચારોને આચારમાં આણી પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાનો તેમનો મહાન્ પ્રયત્ન, એ સાંપ્રતકાળમાં સર્વ સ્થળે પ્રશંસનીય ગણાતાં દૃષ્ટાંતરૂપ થઇ પડ્યા છે.

શ્રીમંત મહારાજાધિરાજના એ ઉદાર ભાવથી ઉત્તેજાઈ તા ૮ મે સન ૧૮૮૯ ની એક સ્મરણી તેઓ નામદારની સેવામાં રજુ કરવામા આવી હતી. તેનો આશય એ હતો કે વડોદરા રાજ્યમાં થઇ ગયેલા ગુર્જર કવિઓના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધિમાં આવે તેવી યોજના રાજ્યઆશ્રયથી થાય તો સારૂં.

પ્રાચીનકાવ્યસંગ્રહ એ નામનાં ગુજરાતી કવિતાનાં પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના ડાઇરેક્ટર ઑફ વર્નાક્યુલર ઈન્સ્ટ્રક્શન, રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ દ્વારિકાદાસ તથા વડોદરા નિવાસી શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજાશંકર એમની તરફથી પ્રસિદ્ધ થવાનો આરંભ થઈ ચૂકેલો હતો, અને તેસારૂ ઘણા સ્તુતિપાત્ર પ્રયત્નથી હસ્તલિખિત ગ્રંથનો સારો સંગ્રહ તેમણે કર્યો હતો. વડોદરા રાજ્યનું દેશી કેળવણીખાતું મારી દેખરેખ નીચે સુપરત થયા પછી આ સંગ્રહ બાબત મેં તપાસ કરી. તે ઉપરથી જોવામાં આવ્યું કે રત્નાદિ ધનના ભંડાર દટાઇ રહ્યા હોય છે તેમ અનેક વિષયો પર રચેલી કવિતાના ભંડાર દટાઈ પડી રહ્યા હતા, અને તે ભંડારને પ્રજાના ઉપયોગસારૂ બાહ્ય લાવી તે દ્વારા સદ્વિચારને પુષ્ટિ આપવી એ લાભકારક થશે એમ લાગ્યું. આ કવિઓમાં પ્રેમાનંદ, રત્નેશ્વર, વલ્લભ, ભાલણ, દયારામ, હરિભટ્ટ, બોન્જેભક્ત, ધીરોભક્ત, ગિરિધર આદિ બહુ પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય કવિઓ આવી જાય છે. રાધાબાઈ તથા દીવાળી બાઈ નામની બે સ્ત્રી કવિઓની કવિતા પણ મળી આવી છે. અને બાપુસાહેબ ગાયકવાડ એ નામના પ્રસિદ્ધ થયેલા ઇશ્વરભક્તની કવિતાનો પણ સારો સંગ્રહ છે. આ સર્વ કવિતા શોધી અને ટીકા સાથે છપાવતાં ત્રણ વર્ષ લાગશે એમ અનુમાન થયું છે. એ કામ પૂર્ણ કરવા શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ એમણે રૂ. ૧૨૦૦૦) બાર હજારની રકમ મંજુર કરી કીમતી આશ્રય આપ્યો છે અને તેથીજ આ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકશે. આ ઉદાર આશ્રયથી ગુર્જર પ્રજા અને સર્વ ગુર્જર વાણી ઉપર ઉપકાર થયો છે. એમ સર્વ સમજુ જનોને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

કવિતા વિષે એક ઇંગ્રેજ કવિ લખે છે કે :—

Poetry is itself a thing of God;
He made his prophets poets, and the more
We feel of poesy do we become
Like God in love and power.

BAILEY.

કવિતા સ્વત ઈશ્વરની એક વસ્તુ છે ઈશ્વરે કવિઓનેજ પોતાના ભવિષ્યદ્વાદી કર્યા છે અને કવિતાને જેમ આપણે અધિક અનુભવીએ છીએ તેમ આપણે સ્નેહમા અને શક્તિમા ઈશ્વર પેઠે થઈએ છીએ

કવિ વિષે વર્ડ્ઝવર્થ કહે છે કે —

Blessings be with them, and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and nobler cares,
The Poets, who on earth have made us heirs,
Of truth and pure delight by heavenly lays!

WORDSWORTH

જેઓએ આપણને શ્રેષ્ઠતર પ્રેમ તથા શ્રેષ્ઠતર ઉત્કંઠા આપ્યા છે તે કવિઓ ઉપર આશિર્વાદ તથા અનન્ત પ્રશંસા હો, જેમણે દિવ્ય કાવ્યવડે આ જગત્ ઉપર આપણને સત્યના અને સ્વચ્છ આનંદના ઉત્તરાધિકારી કર્યા છે

આપણા દેશમા તો કવિને રવિસમ ગણી તેની બહુ પ્રકારે પ્રશંસા કરવામા આવે છે તે પ્રસિદ્ધ છે

સ્વદેશમાના કોટ, રાજમહાલય, ધર્મશાળાઓ, દેવાલય, જળાશય, વિશ્રામસ્થાન, આદિ કીર્તિ-સ્તંભ પૂર્વેના રાજા કે ધર્માત્મા ગૃહસ્થો કરી ગયા હોય છે, તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો એ મહાપુણ્યનુ કાર્ય છે, એમ ધર્મ શાસ્ત્રોમા કહ્યુ છે અને સારા રાજાઓ તેમ કરાવે છે પણ ખરા અને તેથી સર્વ પ્રજાના સુખ ભોગમા વૃદ્ધિ થઈ તેમનો આશિર્વાદ મેળવે છે

કવિના દ્રવતા અન્તઃકરણમા ઉત્પન્ન થઈ સહૃદયજનોના અંતઃકરણમા પ્રવેશી સદા લગી સુખાનંદ દેનાર કવિતા તેનો જીર્ણોદ્ધાર પણ પ્રશંસનીય અને પુણ્યપ્રદ છે બાળકથી વૃદ્ધ-રંકથી શ્રીમાન્ સુધી સર્વને દુઃખમા વિશ્રામસ્થાન અને સુખને અધિક કરનાર કવિતા એ પણ સાધન છે એવા એક સુખપ્રદ સા-

ધનનો જીર્ણોદ્ધાર પ્રજાના કલ્યાણસારૂ શ્રીમંત મહારાજાધિરાજ કરાવે છે એ તેમના પ્રજારંજન કરવાના ઉચ્ચ ભાવમાંનું એક સુચિન્હ છે.

વડોદરા રાજ્યમાં થઈ ગયેલા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા સંભાળથી પ્રસિદ્ધિમા લાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કમિટિ નીમવામાં આવી છે.

પ્રમુખ.

દિવાન બાહાદુર મણિભાઇ જશભાઈ.

મેમ્બરો.

રાવબાહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.
ખાનબાહાદુર જમસેદજી અરદેસર દલાલ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.
રાવસાહેબ પીતાંબરભાઇ જેઠાભાઈ.
રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ.

દરેક ગ્રંથની બનતા સુધી અનેક પ્રતો મેળવી તેને શોધી અને ટીકા શબ્દાર્થ આપી વિશેષ ઉપયોગી કરવી વગેરે સર્વ કામ રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસની સંભાળ નીચે શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજાશંકર તથા કવિ છોટાલાલ નરભેરામ આદિ લાયક માણસનાથી ચલાવવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકો સંબંધી સર્વ વ્યવસ્થા અને જવાબદારી આ કમિટિ તરફ છે. કમિટિમાંથી કોઇનું ખાનગી હિત કે સ્વાર્થ આ સંબંધમાં ન છતાં માત્ર લોકહિતાર્થ કામ જાણી કમિટિએ આ કામ માથે લીધું છે.

વડોદરા રાજ્ય નિવાસી કવિઓની કવિતા ઉપરાંત ગુજરાતના બીજા પ્રસિદ્ધ કવિઓની અપ્રસિદ્ધ કવિતાનો ઘણો જથ્થો રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ તથા શાસ્ત્રી નાથાશંકરની પ્રશંસનીય શોધથી એકઠો થયેલોછે, અને વધારે જથ્થો એકઠો કરવા પ્રયત્ન કમિટિ તરફથી જારી રાખવો એમ ધારણા છે. આ સર્વ કવિતા પણ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા યોજના તૈયાર થાય છે, અને તે ઉદ્યમ સફળ થવા ઈશ્વર પાસે પ્રાર્થના છે.

આશા છે કે આ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની સુંદર તથા બોધક કવિતાથી વાંચનારનું જ્ઞાન તથા સદ્ગુણ, રસજ્ઞતા, રૂચિ, રસિકતા, સહૃદયતાદિ ઉચ્ચ પ્રકારના થઇ વૃદ્ધિ પામશે, અને ગુર્જર વાણી અન્ય સમર્થ કવિઓની કવિતાની પણ તીવ્ર યાચના થઇ પ્રકટ થશે.

આ પ્રાચીન કાવ્યમાળાને, કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના ગન્ય કર્ત્તાઓ તરફથી તથા બીજા ઘણા સદ્ગૃહસ્થો તરફથી ઉદાર આશ્રય મળ્યોછે, તેમાટે તેમનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનવામાં આવેછે.

વડોદરા
સંવત ૧૯૪૬ ના વૈશાખ
સુદી ૧, તા. ૨૦ એપ્રિલ સન
૧૮૯૦, રવિવાર.

મણિભાઈ જશભાઈ.

કવિચરિત્ર.

મહાકવિ પ્રેમાનંદ સુમારે (સવંત્) સત્તરમા [1]સૈકાની આખરે જન્મ્યા. તેમના પિતાનુ નામ કૃષ્ણારામ ઉપાધ્યા હતું. જે ભાગ્યશાળી જનેતાએ આ કવિશિરોમણિ રત્નને જન્મ આપ્યો તેના નામનો પત્તો લાગતો નથી. કવિના પિત્રાઈઓના વંશજ પાસેથી એક પેઢીનામાનું ઝાડ મને સુશિખતે મળી શક્યું, તે પરથી નીચે પ્રમાણે સાર નિકળે છે.

પેઢીનામાની શરૂઆત ઉપાધ્યા જેદેવથી થાયછે. જેદેવ, કવિ પ્રેમાનંદનો દાદો થાય. જેદેવને ચાર દિકરા હતા. જ્યેષ્ઠ પુત્ર કૃષ્ણારામથી પ્રેમાનંદ થયા. પ્રેમાનંદને છવણરામ ને વલ્લભરામ એવા બે દિકરા હતા. વલ્લભરામનો ત્રીજી પેઢીએ નિર્વંશ થયો. છવણરામના પૌત્ર મંછારામથી ચાલેલી એક શાખા નિર્વંશ થઇ. હાલ કોઇ જમના નામે સ્ત્રી એ શાખામાં હયાત છે. મંછારામના પુત્ર ઉત્તમરામથી થયેલી બે શાખા પૈકી એક શાખા કવિ નર્મદાશંકરને મળેલા મનસુખરામ અપુત્ર ગુજરવાથી નિર્વંશ થઈ છે. મનસુખરામની સ્ત્રી બાઇ નાની હયાત છે. બીજી શાખામાં કુરણાશંકર નામે જુવાન હાલ કોઇ સરદારને ત્યાં નોકરી કરેછે. અર્થાત્ કવિ પછી છ પેઢીઓ વીતી, તેમાં પુરૂષમાં ફક્ત કુરણાશંકર છે. પ્રેમાનંદને ત્રણ કાકા હતા, તેમનો વિસ્તાર સારો ચાલ્યો છે.

---

૧ પ્રેમાનંદના મરણકાળને માત્ર દોઢસો વર્ષ થયા છતા તેના જન્મ મરણના વર્ષનો પણ પત્તો લાગતો નથી, એ કેવું દીલગિરી ભરેલું છે! ચરિત્રો લખવાનો ચાલ ન હોવાથી આવા આધુનિક મહાકવિ વિષે આપણે કેટલું થોડું જાણીએ છીએ! કુળદીપક પુરૂષોની મરણતિથિ પેઢીઓગત યાદ રાખી તેમનાં શ્રાદ્ધ સંવત્સરી કરવાનો રિવાજ આપણે અહીં ઘણે ઠેકાણે છે, પરંતુ આ કવિના કુટુંબીઓ તેની તિથિ પણ જાણતા નથી! કવિને જેણે નજરે જોયા હોય, તેનાં છોકરાં હજી હયાત હોવાનો સંભવ છે, તે છતાં કવિ સંબંધી જોઇતી માહિતી મળી શકતી નથી એ સંતાપકારક છે.

કવિ જ્ઞાતે વડોદરાના ચોવીશા[1] બ્રાહ્મણ હતા ચોવીશા એ ના-[2]દોરામાથી ઉત્પન્ન થયા છે પ્રેમાનંદે પોતે 'ચતુર્વિંશી (ચોવીશા) જ્ઞાતે બ્રાહ્મણ" એમ ઘણે ઠેકાણે ગાયુ છે તેમના કુળનો ધર્મ શૈવ હશે, પરંતુ તેમનુ વલણ વૈષ્ણવી સંપ્રદાય તરફ વિશેષ હતુ એમ લાગે છે

કવિના જન્મ સમય વિષે મતભેદ છે કવિચરિત્રના લખનાર ડાહ્યાભાઇ પંડિતે 'તે આશરે સંવત ૧૬૮૨મા જન્મેલો" એમ લખ્યું છે. રા. નવનરામે તે કવિ નર્મદાશંકરે સાલ આપી નથી, પરંતુ કવિ નર્મદાશંકરના એકંદર લખાણથી તેનો જન્મ 'કેટલાક વર્ષ મોડો થયો ગણ્યો છે, એમ અનુમાન થાયછે ' દંતકથા છે કે તેણે મોટપણે ગ્રંથ લખવા માંડ્યા હતા, તે ધારીએ કે તેણે પચીશ પૂરીની વયે મામેરૂ લખ્યુ ' આ પ્રમાણે કવિ નર્મદાશંકર લખેછે, ને મામેરાની સાલ તેમણે ૧૭૩૯ની આપેલી છે, તેથી તે ૧૭૧૪ ના સુમારમા જન્મ્યો હોય એમ ભાસેછે પરંતુ કવિ નર્મદાશંકરે ઓખાહરણ-

---

1 કવિ દલપતરામે 'ચાતુર્વેદી મોઢ બ્રાહ્મણ' એમ લખ્યુ છે તે સરતચૂક હશે

2 કોઇ નાદોરા ગોરે, પોતાના યજમાન પાસેથી પરણામણનુ દાપુ મો મા ગ્યું ન મળવાથી વરકન્યાને એક મહાદેવના દેવળમા ગોંધી બહારથી તાળુ માર્યું બનાવ એવો બન્યો કે દેવળમા વરને સાપ કરડવાથી તે મરણ પામ્યો કહેછે કે કન્યાને સત ચઢ્યુ, તેથી બારણા આપોઆપ ઉઘડી ગયા, ને તે વિકરાળ સ્વરૂપે બહાર આવી એ જોઇ નાદોરા ગભરાયા, ને તેમાથી ચોવીશ ગોતના બ્રાહ્મણો નાસવા લાગ્યા ત્યાએ શાપ દીધા કે તમે આ પ્રમાણે અમારા ઉપર જુલમ કર્યો ને તેથી વિનાશ નિપજ્યુ, માટે તમારે શિર નાળીયેલી બેઠી, તેથી તમારા વરકન્યા ને કુળની અર્ચા ન કરતા મેગની અર્ચા કરવી તમ ગમે તેવો ઉદ્યમ કરશો તોય તમ ગરીબ રહેશો અને જેઓ અહીંથી નાશી ગયા છે, તેઓનુ કુટુંબ વિસ્તાર પામવાને બદલે ઘટતુ જશે જેઓ હાજર હતા તેમણે ગાળાજી કરી અનુગ્રહ માગ્યો ત્યારે કહ્યુ, જ્યારે લગ્નને બદલે વરકન્યાને કપાળે કેસરની અર્ચા કરશો, પણ મારૂ વચન પાછુ ન ફરે, માટે તેની તમે બાજેના મોનારીની રાખના સિંદરી કરવી નાદોરામા આજ પણ કોઇ ધનાઢ્ય નથી અને ચોવીશામા ઘર ઘટાડે દહાડે કમી થાય છે નાગોરાનુ ઉત્પત્તિસ્થાન નાદોદ છે અને તેમના કુળદેવ નંદકેશ્વર મહાદેવ જેમા પેલા વર ત્યા પુર્યા હતા તે નાદોદથી આશરે એક ગાઉ જીતનગર નજીક છે નાદોરા તથા ચોવીશાની વસ્તી ઘણી ખરી નર્મદા અને મહી વચ્ચે છે તેઓએ ત્યા શાપ પડી પોતાનુ વતન તજી દીધુ, એમ કહેવાય છે

f

ની સાલ ૧૭૨૩ ને અભિમન્યુઆખ્યાનની ૧૭૨૭ આપી છે; તો ૯ અને ૧૩ વર્ષની વયે આવાં મોટાં કાવ્ય પ્રેમાનંદે બાંધ્યાં હોય, એ અસંભવિત લાગેછે. વળી પ્રેમાનંદ ચૌદ પંદર વર્ષની ઉમર સુધી તો જડભરત જેવો હતો એમ કવિ નર્મદાશંકર તેમજ રા. નવલરામ જણાવેછે, તો તેથી પણ આ અનુમાન ખરૂં ઠરતું નથી.

મારા ધારવા પ્રમાણે કવિચરિત્રવાળાની સાલ વધારે સંભવિત છે. એનો એક મોટો પુરાવો જૂના ગ્રંથો વાચતાં મને મળી આવ્યો છે. પ્રેમાનંદના શિષ્ય વીરજી નામે કવિએ સુરેખાહરણ સંવત્ ૧૭૨૦ માં બનાવ્યું છે. ગ્રંથારંભે તે કવિઓની સ્તુતિ કરેછે, તેમાં પ્રેમાનંદનું પણ નામ આપેલું છે. વીરજી લખેછે કે,–

"નમસ્કાર નરસિંહ મેહેતાને, પ્રથમ કરૂં પ્રણામ;
દાસ કબીર નમું ભાવશું, મનમાં (ન) ધરશો રીસ;
વછનાગર ગુણસાગર પ્રણમું, ભાવ ધરીને મન;
સુંદરદાસ પાવન પ્રેમાનંદ, ચિત્ત ના ધરશો ભિન્ન.
મીરાંબાઈ નામદેવ નિશ્ચે, વંદુ તેના ચરણ;
મારી બુદ્ધિમાને વિસ્તારૂં, સુરેખા કેરૂં હરણ."

વીરજી એ પ્રેમાનંદના મુખ્ય ચાર શિષ્યોમાંનો એક હતો. તેણે સંવત્ ૧૭૨૦ માં જ્યારે પ્રેમાનંદની કવિ તરીકે સ્તુતિ કરી, ત્યારે પ્રેમાનંદ તે સમયે કવિ તરીકે સામાન્ય પ્રખ્યાતિ તો પામેલો હોવોજ જોઇએ. ઓખાહરણ જેવું ઉત્તમ પુસ્તક જો તેણે ત્રણ વર્ષ પછી રચ્યું હોય, તો તે ૧૭૨૦ માં કવિ તરીકે જાહેરાતમાં આવ્યો હોય, એમાં નવાઇ જેવું નથી. એ વખતે એની ઉમર ઓછામાં ઓછી વીશ વર્ષની ગણીએ તો એનો જન્મ સંવત્ ૧૭૦૦ માં ઠરે.

પ્રેમાનંદનો પિતા તેને છેક બાલ્યાવસ્થામાં નિર્ધન મૂકીને મરી ગયો હોય એમ માલમ પડેછે. અનાથ વિધવા માડી પણ તેને થોડા વર્ષ વિપત્તિથી ઉછેરીને મરણ પામી હતી એમ જણાયછે. એક ચોવીશા નાતિની એંશીએક વર્ષની ડોશીએ વાતચિત કરતાં આ વાતનો ખુલાસો આપ્યો. તેણે કહ્યું પ્રેમાનંદ પૂરૂં બોલતાં પણ નહોતો શીખ્યો (એટલે સુમારે ત્રણ ચાર વર્ષની તેની ઉમર હતી) ત્યારે તેની મા તેને કેડમાં ઘાલીને તુળશીવાડીએ જતી.

એ તુળસીવાડી હાલ પણ ફતેહપુરા તરફ છે, અને આ નરસિંહજીના તુળસી સાથે ધામધુમથી પ્રતિવર્ષ લગ્ન થાયછે આ ટેલટકોરા કરવાથી તેને ખાવાનું મળતું.

તુળસીવાડીમા એક સિદ્ધ પુરૂષ ઉતર્યા હતા, તેમની એ બાઇ સેવાચાકરી ખરા ભાવથી કરતી તેથી સિદ્દે પ્રસન્ન થઇ કહ્યુ, કે "બાઇ કાલ સવારમા તુ તારા છોકરાને લેઇ મારી પાસે આવજે સવારમા વહેલી આવજે" બાઇને જતા વાર લાગી એટલે સિદ્ધ ચાલતા થયા સિદ્ધને ન જોવાથી બાઇ ગાભરી બની ગઇ, ને તેમની પાછળ છોકરાને લેઇને દોડી થોડેક ગયા કેડે સિદ્ધ મળ્યા, એટલે તેમને પગે પડી, રોવા લાગી, અને છોકરાને તેના ચરણ આગળ મુકી દીધો. સિદ્દે છોકરાને માથે હાથ ફેરવ્યો, અને એક પાંતરા ઉપર કાંઈ લખી તે છોકરાની જીભે દાબ્યુ એટલે જીભ ઉપર લીલા અક્ષર પડ્યા. સિદ્દે કહ્યુ, "જા બાઇ તારો છોકરો ગુજરાતીમાં મોટો કવિ થઇ પ્રખ્યાતિ પામશે. જો તું વહેલી આવી હોત તો તે સંસ્કૃતમા નામાંકિત કવિ થાત!" એટલું કહી સિદ્ધપુરૂષ ચાલતા થયા

વળી એવુ પણ કહેવામાં આવેછે કે રામચરણહરિહર નામે કોઈ સારો વિદ્વાન રામનાથના દેવળમા ઉતર્યો હતો પ્રેમાનંદ તે વખતે આશરે ચૌદ પંદર વર્ષની ઉમરનો હોઈને તેની પાસે જતો આવતો હતો સાધુએ એની બુદ્ધિની ચ ચળતા જોઇને તેને પોતાની સાથે આવવા કહ્યુ, તે ઉપરથી તે પોતાના ઘરનાને કહ્યા શિવાય તેની સાથે ગયો તેની સાથે કેટલાક વર્ષ તે ફર્યો તે અરસામા સારો વ્યુત્પન્ન કવિ થયો હોય એમ અમને લાગેછે કવિના પુત્ર વલ્લભે પ્રેમાનદકથામા આ વાત વર્ણવી છે એટલે તે સપ્રમાણ ગણવી જોઈએ રામચરણ ગુરૂની સાથે પ્રેમાનદે પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા (હિ દુસ્તાનની) કરી હતી એથી તેમને જોવા નિહાળવાનુ ને જાણવાનુ ઘણુ મળ્યુ હશે. વિદ્વાન ગુરના સ ગથી તેમને સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હશે જૂદા જૂદા પ્રદેશની પ્રાકૃત ભાષાઓમા કવિતા કેવા પ્રકારની ને કેવી ખૂબીની છે ને તેમના જોવામા આવ્યુ હશે. પ્રાકૃત ભાષાઓ પૈકી હિંદુસ્તાની એ વખતે કવિતાની બાબતમા પંકાતી હતી એટલે સ સ્કૃતથી બીજે નબરે એ ભાષા હતી. ઘણુ કરીને ઉત્તર હિ દુસ્તાનના પ્રાકૃત કવિઓ કવિતાને માટે હિ દીભાષા પસંદ કરતા, કેમકે બીજી પ્રાકૃત ભાષામા કવિતા કરવાથી તેમની ખ્યાતિ થતી નહિ કવિતાની બાબતમા હિ દુસ્તાની ભાષા વધારે ખેડાયલી હોવાથી તેમા કવિતા કરવાની સુગમતા પણ વિશેષ હતી લોકોના સામાન્ય મત પ્રમાણે પ્રેમાનંદે પણ પ્રથમ હિદુસ્તાનીમા કવિતા કરવા માંડી અને તેમા સુદરદાસનુ અનુકરણ કર્યું એમ વલ્લભ જણાવે છે એકવાર ગુરૂ રામચરણ ફરતા ફરતા વડોદરે આવ્યા ત્યારે તેમને કવિએ હિ દુસ્તાનીમા કરેલી કવિતા બતાવી એથી ગુરૂ નારાજ થયા ગુરૂ પૂર્વાશ્રમમા પાટણ તરફના નાગર હતા તેથી તેમણે કહ્યું કે આપણી ગૂજરાતી ભાષાનુ અભિમાન રાખી પૂર્વે જૈન લોકોએ ઘણા ગ્રંથ ગુર્જર ભાષામા બાંધ્યા છે, પરંતુ કોઇ બીજી જાતિનો એવો કવિ નથી થયો કે, જેણે ગૂજરાતીને બીજી ભાષાઓના જેવી સુદર

મોટા પુરૂષ જેમના ઉપર સામાનો ઘણો મોટો ભાવ હોય, તેમના વચનની અસર તેને થાય અને તે કારણથી મહાપુરૂષનુ ભવિષ્ય અથવા વચનસિદ્ધિ ખરૂ પડે, એમા દૈવી કાઇ નથી ગમે તે કારણ હશે, તો પણ જો તે પ્રમાણે બન્યુ, તો વચનસિદ્ધિને દૈવી કે ચમત્કારી ગણવી જોઇએ, અથવા કારણે કરીને તેની સત્યતા કે મહત્તાઇમા ન્યૂનતા દેખાડી આસ્થા કમી કરવી એ ઠીક નથી, એમ કેટલાક કહે છે, કેમકે આસ્થા મોટી ચીજ છે

કવિતાવડે વિભૂષિત કરી હોય. મને આશા હતી કે તુ આ ખોટ પૂરી પાડીશ, પરતુ તુ પણ બીજાઓની માફક હિદી કવિ બની ગયો તેથી મને ખેદ થાય છે. ગુરૂના વચનથી કવિને એટલી અસર થઈ, કે તેમણે તેજ વખતથી આખડી લીધી કે જ્યા સુધી, સર્વ ભાષાઓના જેવી ગૂજરાતી ભાષા કવિતા રૂપી અલકારવડે શણગારાય નહિ ત્યા સુધી મારે પાઘડી પેહેરવી નહિ ! આ પણ તેમણે ઠેઠ સુધી પાળ્યુ અને મરતા સુધી પાઘડી પેહેરીજ નહિ ! કેવા ટેક ! કેવું દેશાભિમાન !!

પોતાની ઈચ્છા પરિપૂર્ણ કરવા માટે તેમણે કવિતાના કામની આ પ્રમાણે વેહેચણી કરી. સસ્કૃત અને પ્રાકૃત સર્વ ભાષાઓની ખૂબીઓ આવે એવી કવિતા કરવાનુ પોતે માથે રાખ્યુ. પોતાના ચાર મુખ્ય શિષ્યો હતા તેમાથી પોતાના પુત્ર વલ્લભને હિંદીની ઘાટીપર કવિતા કરવાનું કામ સોપ્યું. એ વલ્લભે નવે રસપર જૂદા જૂદા નવ ગ્રથ લખ્યા છે તથા અલકાર શાસ્ત્ર અને પિંગળ પણ રચ્યુ છે. એ શિવાય હિદી જેવા સાહિત્યના ને બીજા છૂટા ગ્રથ તેણે ઘણા બાધ્યા છે, પરતુ તેમાના ઘણાક અધુરા રહી ગયા છે. વલ્લભ સ્વભાવે બહુ ઉન્મત અને સ્વચ્છદી હતો. તેની કવિતાનો નમુનો નીચે આપ્યો છે તેથી હિદી કવિતાનું વલણ તેણે કેવુ પકડયુ છે તે જાણવામા આવશે.

વલ્લભે લખેલા દુઃશાસન રૂધિરપાનાખ્યાનમા તે કૃષ્ણના વિચારનો પ્રસંગ વર્ણવતાં લખે છે કે,—

સવૈયા.

" તેહતણા તનમાં મનમાં રહિ, શોચનમાં રણમાં ઘનમાં શુ ?
જેહતણા જનમાં ધનમાં નહિ, મોચનમાં ક્ષણમાં વનમાં શું ?
દેહુ બચે ઉનમાં ગનમાં રહિ, લોચનમાં ઉણમાં અનમાં શું ?
એહન જોબનમાં હનમાં સહિ, શોચનમાં ધુણમાં ધનમાં શું ? "

વળી ભીમની પ્રતિજ્ઞા વર્ણવતાં તે લખે છે કે,—

મનહર.

" એમ બોધકા મળીને, ક્ષેમ શોધકા વિચારે,
આવી શોધકા ઉચારે, સુણો શંખ ગર્જતા;
ભીમ મહાબાહુ એતો, કૃષ્ણાના મરાહુ કાજ, "

આવી ઉજાહુમા કીધ, પ્રતિજ્ઞા તો તર્જતા;
ભાવી ભગવત મને, લાવી બળવંત તને,
હર્ષી કળવત કે'તા, ધન્ય તારિ સર્જતા;
કવિ વલ્લભ પ્રતાપ, ભીમ દુલ્લભ અમાપ,
દહે સુલ્લભ પ્રલાપ, કવિ શૂર વર્જતા."

વળી સંસ્કૃતાદિમાથી ગ્રથનો વિષય લેઈ તેનુ નામ આપવા વિષે પોતાના પિતા પ્રેમાનદનો વિચાર નાપસદ કરી તે લખે છે કે,-

શુક્રસાર નીતિ ગ્રથમાંહી ઉપદેશ કથ્યો,
અમો માનુ તેહ બાપ, મનમાન્યુ કો બકો;
ચોરી કરી ચોર થાઓ, અન્યને કે' આપ થાઓ,
બાપ કે'છે ચોરી કરો, બાપ જાણો તેં છક્યો;
આ તો કે'છે ચોરી કરો, ચોરે બેશી ચોર થાઓ,
વદો વદો ભલા ! તમે, ન્યાય રે'શે એ ટકયો ! !
અન્યાય ન થાય થાય, જીવ ભલે જાય જાય,
કવીશ્વર વલ્લભ તો, શાહના સર્જે હકો !"

બીજો શિષ્ય રત્નેશ્વર મેઘજી ડભોઇનો રહેનારો હતો તેને મરાઠી જેવી કવિતા કરવાનુ કામ સુપરત થયુ હતુ. તેણે રામાયણ, મહાભારત, અશ્વમેધ, સસ્કૃત મહાકાવ્યોના ભાષાન્તર અને એવા બીજા ગ્રથ રચ્યા છે, તેમા તુકારામઆદિ મરાઠી કવિઓની ધાટી પકડી છે વળી મોરોપતના જેવી આર્યાઓ પણ તેણે ઘણી કરી છે જે કદાચ અમારા ગ્રાહકોને વખત આવ્યે અમે બતાવવાને શક્તિમાન થઇ શકીશુ

ત્રીજા શિષ્ય વીરજીને ઉર્દુ, ફારશી, વગેરે ભાષાઓમા જેવી ઉટગ વાર્તો લખાય છે તેવી વાતો કવિતાબદ્ધ લખવાનુ કામ સોપ્યુ હતુ એ સમયે આવી વાતો લખવામા મહાકવિ શામળ ભટ્ટ પ્રખ્યાતિ પામ્યા હતા, તેમની સાથે વીરજીને ટક્કર લેવાની હતી એ બન્ને વચ્ચે વાદ ચાલતો હતો શામળની સાથે સરત થઇ હતી તેની રૂએ વીરજીએ સુરેખાહરણની કલ્પિત વાત જોડી, પરતુ તેમા તેણે હાર ખાધી, તેથી તેણે કાકુગજકથા, કામાવતીકથા, વગેરે બીજી આઠ કથાઓ જોડી શામળ સાથેના વાદમા વીરજીએ હાર ખાધી તેથી

વલ્લભ તેના ઉપર બહુ ચીડાયો હતો. તેણે વીરજીની ઘણી ઠેકડી કરી છે. કામાવતીની કથામાં વીરજીએ પ્રસંગાનુસાર શામળના જેવી સમશ્યાઓ દાખલ કરી છે, જેમાંની નમુના માટે અહીં થોડીક આપી છે—

દોહરા.

"ચાર પાંખ ને એક ફળ, ફળ ખાધે મરી જાત;
નારી વિના ચાલે નહિ, તે મુજ દાખવ કાન્ત."
ઉત્તર-તીર.

"એક ફળ દો લોયણાં, (અને) તે મુખ મોટા દંત;
મસ્તક પે તોં પૂંછડું, તે મુજ દાખવ કંત."
ઉત્તર-વાંશી.

"બે મુખ છે એક નારને, બે નર તેહ ચસંત;
બે નરને બંધન કરે, તે મુજ દાખવ કંત."
ઉત્તર-ચોળી.

"પાણી પીતી દુબળી, તરશે માતી હોય;
કુટુંબ કલહ કરી આવતી, કંથ વિમાશી જોય."
ઉત્તર-છાશ.

ચોથો શિષ્ય સુંદર ધનદાસ કરીને હતો તેણે સંસ્કૃતની પૌરાણિક ધાટીની કવિતા કરવાનું કામ માથે રાખ્યું હતું. પ્રેમાનંદના મરણ પછી અધુરો રહી ગએલો દશમસ્કંધ પૂરો કરનાર એ સુંદરદાસ હતો. ચારે શિષ્યોમાં સુંદરદાસ સહુથી ઉતરતો છતાં દશમ જેવા ઉત્તમ કાવ્યને પૂરૂં કરવાનું કામ પ્રેમાનંદે તેને કેમ સોંપ્યું, તે વિષે એવું જાણવામાં આવ્યું છે કે કવિએ મરતી વખતે પોતાના ચારે શિષ્યોને નમુના દાખલ દશમની થોડીક આગલી કવિતા કરી લાવવા કહ્યું. વલ્લભ વગેરે ત્રણ શિષ્યોએ સારી કવિતા કરી; પરંતુ દરેકે કડવાને છેડે પોતાને કવિ કે કવીશ્વર એવું પદ આપ્યું, તેથી પ્રેમાનંદને ચીડ ચડી. સુંદરે તેમ કર્યું નહોતું તેથી તેના પર ખુશ થયા, અને દશમ પૂરો કરવાની તેને પરવાનગી આપી અને પછી આખ્યાન કર્તા તરીકે તેનું નામ દાખલ કરવાને તેને આજ્ઞા કરી. પ્રેમાનંદને કોઈ કવિ કહે તો તેમને બહુ માઠું લાગતું. પોતે ભટને નામેજ ઓળખાવા રાજી હતા; તેમણે પોતાના ગ્રંથોમાં કોઇ ઠેકાણે કવિ એવું વિશેષણ પોતાને લગાડ્યું હોય એવું બહુધા

જોવામાં આવતું નથી, એ પરથી એ વાતને ટેકો મળે છે. આવા સાદા અને સભ્ય ગૃહસ્થને પોતાના શિષ્યો કવિપદ ધારણ કરે તેથી રીસ ચઢે એમાં શું આશ્ચર્ય!

કવિએ પોતાને માથે રાખેલું વિકટ કામ કેવી રીતે પાર પાડ્યું છે, તે તેમના ગ્રંથોજ કહી આપેછે, એટલે એ વિષે વધારે લખવાની જરૂર નથી. સર્વે ભાષાની ખૂબીઓ લાવવામાં તેમણે કેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે તેની વિશેષ પ્રતીતિ દ્રૌપદીહરણથી વાંચનારને થયા વગર રહેશે નહિ. જે મહાકાવ્યો હવે પછી પ્રકટ થવાનાં છે તે એથી પણ વધારે ખાત્રી કરી આપશે.

માતાના ગુજર્યા પછી કેટલીક મુદ્દત તેને માસીનું ઘર સેવવું પડ્યું હોય એમ જણાયછે. એણે કિશોર અવસ્થા કેવી રીતે માસીને ત્યાં કાઢી, ને તરૂણાવસ્થામાં પેહેલાં ઉદ્ધત વર્ષોમાં શું કર્યું તે બરાબર જાણવામાં આવ્યું નથી. ચોવીશી ડોશી એમ કહેછે, કે તે એ અવસ્થામાં ફરતો ફરતો, ને બાયડીઓને જોડકણાં તથા ગીત જોડી આપતો. એનાં ગીત વૈષ્ણવોમાં ગવાયછે, એમ કવિ નર્મદાશંકર લખેછે; પરંતુ એનાં જોડકણાં કે ગીત કયાં તે કોઈ બતાવી શકતું નથી. સદર ડોશીના બાપ કવિ પ્રેમાનંદના વખતમાં હતા, ને તેમને મોહેડેથી તેણીએ કેટલીક વાતો કવિ વિષે સાંભળેલી, એમ તે કહેછે: પણ કવિનાં બનાવેલાં કોઇ જોડકણાં કે ગીત તેના જાણવામાં નથી. કવિની શરૂઆત ઘણી ખરી પ્રથમ આમજ થાયછે, એટલે તે કંઇ સેહેલી છુટક કવિતા પ્રથમ બનાવે છે. ડોશી જણાવે છે કે કવિનાં જોડકણાં બાયડીઓને બહુ પ્રિય લાગતાં. કવિ નર્મદાશંકર લખેછે તેમ ચૌદ પંદર વર્ષની વયે તે છેક "મૂર્ખને જડભરત" નહિ હશે એમ મને લાગેછે.

આ મહાકવિએ ગૂજરાતીમાં કાવ્ય પુસ્તક રચવાનું કામ ક્યારથી ને કેવી રીતે શરૂ કર્યું તે વિષે દંતકથા એવી છે, કે તે પ્રથમ સંસ્કૃતમાં કથા કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા. એક વાર મેહેતાપોળ (સરકારવાડા પાસે) નજીક તેમણે કથા શરૂ કરી. એ બજાએ હમેશ કોઈ બીજો શાસ્ત્રી બેસતો હશે, તેણે આવી પ્રેમાનંદ સાથે વઢવા માંડ્યું. તકરાર ઘણી થઇ ત્યારે પ્રેમાનંદે ચીડાઇને કહ્યું, ઠીકછે, આજથી હું સંસ્કૃતમાં કથા ન કરવાનું પણ લેઉંછું, ને હવેથી પ્રાકૃત એવી કથા જોડું કે તમારી સંસ્કૃત કથા ઉપરથી લોકોની રૂચિ ઉઠી જાય, ને તમારા રોજગાર ઉપર પાણી ફરે. ઘેર જઇ તેણે તે દિવસથી પ્રાકૃત કાવ્ય શરૂ કરી. કોઇ કહે છે કે પ્રથમ તેણે દશમસ્કંધ અથવા તેમાંનાં

છૂટક આખ્યાન શરૂ કર્યાં તેની વાણીમા તો ખાકી નહિજ વળી તેની સમજા-ય એવી રસીલી પ્રાકૃત ભાષાથી લોકો મોહિત થાય એમા શુ આશ્ચર્ય? કોઇવાર આના જેના કારણથી પણ માણસનું વલણ ફરી જાય છે, તે પ્રમાણે જો પ્રેમાનદને થયું હોય, તો "તે સમયે સસ્કૃત કાવ્યને માન છતા પ્રાકૃત કાવ્ય તેણે પગટ શામાટે કરી તેનુ કારણ માલમ પડે છે, અને સસ્કૃત જ્ઞાન તેને ઓછુ હશે એ દોલ વાજબી જણાતો નથી વળી સિદ્ધનુ નાયક યાદ રાખી તેણે તેને માન કા ન આપ્યુ હોય?

કવિએ પ્રથમ ગ્રથ કનો પ્રગટ કર્યો તે માલમ પડતુ નથી પ્રથમ ગ્રથ માલમ પડે, તો તે પહેલા કવિની શક્તિ કેટલી હશે, અને આગળ કેટલી વધી, તેની તુલના થઈ શકે કવિ દલપત દુર્લભ સુદાનશા છપાવ્યુ ત્યારે તેઓ એમ કહેતા કે એ આખ્યાન પ્રેમાનદનુ પ્રથમ પુસ્તક છે, પરતુ એ પેહેલા અભિમન્યુઆખ્યાન ને ચદ્રહાસઆખ્યાન બનાવ્યા હોય, એમ જણાય છે કવિ નર્મદાશકરે ઓખાહરણની સાલ ૧૭૨૩ આપી છે, પણ એ વિષે અનેક કારણથી શક રહેછે ઘણી પ્રતોમા ઓખાહરણની સાલ લખી નથી આખ્યાનને છેડે કેટલાક કવના પાછળથી વધારવામા આવ્યા છે ડભોઈના દયારામે તેમા ઉમેરો કર્યાનુ જાણવામા આવ્યુ છે પ્રેમાનદના ગ્રથોમા ઓખાહરણ, જો સર્વોત્તમ નહિ તો એક ઉત્તમ પુસ્તક છે, અને તે જો તેણે પ્રથમજ પ્રકટ કર્યું હોય, તો કવિ તરીકે કલમ ઝાલતા અગાઉ તેણે સારુ જ્ઞાન, અનુભવ, ને કાવ્યકળા સપાદન કરેલા હોવા જોઈએ, એ નિ સદેહ છે

કવિ નર્મદાશકરે પ્રેમાનદના ચરિત્રમા તેના કેટલાક પુસ્તકના નામ ને સાલો આપી છે સાલો વિષે તેઓ કહેછે તે યથાર્થ છે, કે અનેક પ્રતોની સમતિથીજ તે ખરી ઠરે દાખલા તરીકે નરસિહ મેહેતાની હુડીની સાલ એમ ણે ૧૭૩૦ આપીછે અને ૧૮૫૪ ને ૧૮૮૯ મા લખેલી પ્રતો મળી તેમા ૧૭૩૩ અને ૧૭૫૪ અનુક્રમે છે જ્યા આટલો બધો તફાવત છે, ત્યા વર્ષને અનુસારે કવિની કાવ્યશક્તિ વિષે તુલના માલની અયોગ્ય છે નગાખ્યાનની સાલ નર્મદાશકરે તેમજ કવિચરિત્રવાળાએ ૧૭૭૬ ની આપી છે, પણ મારી પાસેની એક પ્રતમા ૧૭૪૭ ને બીજીમા ૧૭૭૩ છે સુદામાચરિતનુ વર્ષ ૧૭૩૮ કવિ નર્મદાશકરે આપેછે કાવ્યદોહનમા ને કવિચરિત્રમા ૧૭૦૫ ની સાલ છે કવિચરિત્રવાળાએ કાવ્યદોહનમાથી લીધુ હશે એમ અનુમાન થાય છે, અને કાવ્યદોહનની સાલ ખરી હોય એમ લાગતુ નથી મામેરાની સાલ કવિ નર્મદાશકરે તથા ગ નરગરામે ૧૭૩૮ આપી છે મારી પાસે ૧૮૪૦ ની પ્રત

છે તેમાં ૧૭૩૨ છે. પ્રત ઉતારનાર લેખકોએ ન બેસવાથી કે મનસ્વીપણે ગમે-તેમ આંકડા ફેરવી નાખ્યા હશે, એમાં શક નથી.

પ્રેમાનંદે કયા કયા અને કેટલા ગ્રંથો બનાવ્યા છે તે હજી નક્કી જાણવામાં આવ્યું નથી. કવિ નર્મદાશંકરે તેર નામ આપ્યાં છે તે આ પ્રમાણે.—

૧ ઓખાહરણ. ૨ અભિમન્યુઆખ્યાન.
૩ મૃદાલશાઆખ્યાન. ૪ હુંડી.
૫ હારમાળા. ૬ સુદામાચરિત્ર.
૭ મોસાળુ. (મામેરું) ૮ રણયજ્ઞ.
૯ નળાખ્યાન. ૧૦ ભાગવત દશમસ્કંધના ૫૨ અધ્યાય.
*૧૧ રૂક્મિણીહરણ. ૧૨ વિવેકવણજારો.
૧૩ દાણલીલા.

રા૰ નવલરામે સટીક મામેરું છપાવ્યું છે તેની શરૂઆતમાં આપેલા કવિચરિત્રમાં ૨૩ નામની ટીપ આપી છે. જે અગિયાર ગ્રંથોનાં નવા નામ એમાં છે તે નીચેપ્રમાણે—

૧ વામનચરિત્ર. ૨ પ્રહ્લાદઆખ્યાન.
૩ સુધન્વાઆખ્યાન. ૪ નૃસિંહ મેહેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ.
૫ ડાંગવઆખ્યાન. * ૬ સંપૂર્ણ ભાગવત. *
૭ રામાયણ. * ૮ મહાભારત. *
૯ રેવાઆખ્યાન. * ૧૦ અશ્વમેધ. *
૧૧ વલ્લભઝઘડો. *

પરંતુ એમાંના * નિશાનીવાળા સાત ગ્રંથ રા. નવલરામના જોવામાં આવ્યા નથી; તેમજ તજવીજ કર્યાં છતાં તેમાંના ઘણાકનો પત્તો હજી મને મળ્યો નથી. જો રામાયણ, મહાભારત, અશ્વમેધ ને ભાગવત જેવાં મોટાં પુસ્તક તેમણે રચ્યાં હોય તો તે છેક અજાણ્યાં રહેવાનો સંભવ નથી; તેમ તેજ ગ્રંથો પાછળથી તેમના શિષ્ય રત્નેશ્વરે રચે પણ નહિ. ભાગવતમાંનો દશમસ્કંધ પ્રેમાનંદે રચ્યો એ વાત મશહૂર છે તે પૂરો કરતા અગાઉ તેમનો કાળ થયો, એટલે ભાગવતના બાકીના સ્કંધ તેમણે રચ્યા નહિજ હોય એમ સાબિત થાય છે; પરંતુ ભાગવતના પેહેલેથી દશસ્કંધ તેમણે કર્યા હશે એમ કેટલાંક કારણથી માલમ પડે છે પ્રાચીનકાવ્ય ત્રિમાસિક ચોપાન્યામાં ભાગવતનો સપ્તમસ્કંધ અને વામનકથા છપાઈ ગયાં છે. સપ્તમસ્કંધ છપાવત

અગાઉ એવી ખબર મળી કે પ્રેમાનંદે પ્રલ્હાદઆખ્યાન રચેલું છે. પ્રલ્હાદઆખ્યાનની લખેલી બે પ્રત અમને મળી. તેની શરૂઆતમાં લખ્યું છે કે "अथश्रीभागवतसप्तमस्कंधेप्रल्हादचरित्रंलिख्यते." આથી કોઇ પણ ધારે કે કવિએ માત્ર પ્રલ્હાદકથાજ' વર્ણવી હશે; પરંતુ બે ચાર લીટી વાચતાંજ એ ધારણા ફેરવવી પડે છે. કેમકે ઢાળની બીજી લીટીમાંજ કવિ લખે છે કે "ષષ્ટમસ્કંધ પૂરણ થયો, હવે કહુ સાતમસ્કંધ" આથી તથા એ ગ્રંથ પૂરો વાચી જોતા ખાતરી થાયછે કે તેમણે આખો સાતમો સ્કંધ વર્ણવ્યો છે. વળી એજ લીટી દર્શાવેછે કે કવિએ છઠ્ઠોસ્કંધ પણ કરેલો હશે. કોઇ એવી શંકા કરે કે કદી સપ્તમસ્કંધનુ ભાષાંતર આપવા જતા તેમણે મૂળમાંનાજ શબ્દો લીધા હોય; પરંતુ મૂળમાં એવું વાકય છેજ નહિ. વામનકથાવડે કવિએ આઠમો સ્કંધ કર્યો હશે એવી પ્રતીતિ થાય છે. આઠમાસ્કંધમાં પંદરથી બાવીસમા અધ્યાય સુધી વામનકથા ચાલે છે. ગ્રંથને છેડે કવિ જણાવેછે કે "અષ્ટમસ્કંધ હજી પૂરણ કરવો, સંક્ષેપે કથા વખાણી" એથી માલમ પડે છે કે કવિએ આઠમોસ્કંધ પૂરો કર્યો હશે અથવા એ સ્કંધ આખો વર્ણવવાને ઇરાદેજ વામનકથા લીધેલી હશે.

ઉપર જણાવેલા ગ્રંથો શિવાય અમારા તરફથી નીચે આપેલા ગ્રંથો પ્રકટ થઇ ચુકયાછેઃ—

૧ ચંદ્રહાસ. ૨ લક્ષ્મણાહરણ.
૩ ઋષ્યશૃંગઆખ્યાન. ૪ વામનકથા.

આ શિવાય બીજા કેટલાક અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો અમારે હાથ લાગ્યા છે, અને હજી ખોળ કરતા બીજા વધારે ગ્રંથો મળી આવવાનો સંભવ છે. આથી કવિએ રચેલા ગ્રંથોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે એમ વાચનારને માલમ પડશે.

આટલા બધા ગ્રંથો કવિએ શી રીતે લખ્યા હશે ? તેમણે કવિતાનુ કામ નાની વયથી આરંભ્યું. તેમણે દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવ્યુ હતું, અને મરણપર્યંત એ કામ ચાલું રાખ્યું હતું, તેથી તેમણે લાંબી મુદત એટલે સુમારે ૭૦–૮૦ વર્ષ સુધી કવિતા કરી એમ માલમ પડે છે. વલ્લભના કહેવા પ્રમાણે તે કોઇ જાતનો ઉદ્યમ રોજગાર કરતા નહોતા, અગર કરતા હશે, તોપણ તેમાં ઘણો વખત રોકાય એવો તે નહિ હશે; એટલે તેમને કવિતા કરવાને પુષ્કળ અવકાશ મળતો હશે વળી સમર્થ લખનારા બહુ ત્વરાવાળા હોય છે, એટલે તેઓ થોડા વખતમા ઘણું કામ કરી શકે છે. અંગ્રેજી મહાન્ ગ્રંથકાર જોનસને પોતાની માતુશ્રીના કારજ અર્થે રૂપિયા મેળવવાસાર રાસેલાસ નામનું ગ-

ધાત્મક ઉત્તમ પુસ્તક સાત રાતોમાં લખી કાઢ્યું હતું. પ્રેમાનંદ પણ તેના જેવા કે તેથી વધારે અસાધારણ માલમ પડે છે. દ્રૌપદીહરણ તેમણે એક અઢવાડિયામાં પૂરૂં કર્યું હતું. કવિતા અને તે પણ છંદબદ્ધ, સાહિત્ય શાસ્ત્રોના નિયમોને અનુસરીને એટલે અર્થાલંકાર ને શબ્દાલંકારથી છલકાઇ જતી, કાવ્યચાતુરી દર્શાવતી ને રસમય એક અઢવાડિયામાં લખી કાઢવી એ કામ સામાન્ય શકિતના માણસથી નહિ બની શકે એવું છે. ઉતાવળના કારણથી અને અઘરા અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં કવિતાની અનેક ખુબીઓ લાવવાનો યત્ન કરવાથી શબ્દની ખેંચ કરવી પડી હોય, કે હમેશની સરળતા તજી ભાષા કઠિન ને કોઈ કોઈ ઠામે તાણીતુસી માલમ પડતી હોય તો તે દરગુજર કરવા સરખુ છે. વલ્લભ જણાવે છે કે નૃસિંહમેહેતાના પુત્ર શામળનો મોટો વિવાહ કવિએ બે દિવસમાં પૂરો કર્યો હતો ! એ વિવાહ એક મોટું પુસ્તક છે, તેમાં કવિએ ભાષાની સરળતા પોતાનાં બીજાં પુસ્તકોની માફક જાળવી છે, અને તેમાં ઉંચી પ્રતિનો હાસ્યરસ પ્રાધાન્ય છે (હાસ્યરસ પ્રાધાન્ય રાખી મોટું પુસ્તક કવિતામાં રચવું એ કામ સહેલું નથી). આથી કવિની ઉમદા શક્તિની તુલના વાંચનારે કરી શકશે.

પણ તેની ચમત્કારી શક્તિની વિશેષ પ્રતીતિ લક્ષ્મણાહરણથી થાય છે. લક્ષ્મણાહરણ કેવી રીતે, શા કારણથી લખ્યું તે બાબતનો ઇસારો કવિએ પોતેજ પુસ્તકને છેડે કર્યો છે; પરંતુ તેના વિશેષ ખુલાસામાટે તજવીજ કરતાં દંતકથા એવી ચાલતી જણાઈ કે કવિને તેના કેટલાક મિત્રો સાથે હોડ પડવાથી તેમણે એ ગ્રંથ બનાવ્યો હતો. પાસે બેઠેલી મંડળીમાંથી એક જણે કહ્યું, "કવિ તમે એક આખુ પુસ્તક હું અઢી ઘડીમાં વાંચી રહું એટલું એક દિવસમાં રચો ત્યારે ખરા." કવિ બોલ્યા, "કદી એક દિવસમાં એવું પુસ્તક રચી આપુ તો તમે શી સરત બકો છો ? જો એ પ્રમાણે થઇ શકે તો તમે વાડીની (મિયાં મહમદની વાડી જે વડોદરાનો એક મોટો ભાગ છે તેની) ચોરાશી (કોઇ કહે છે કે અમુક બ્રાહ્મણની સંખ્યા) જમાડશો ? " બોલનારે કહ્યું, " હા, જો તમે એવો આખો ગ્રંથ કવિતાબદ્ધ એક દિવસમાં કરી શકો તો મારે ચોરાશી જમાડવી." કવિએ પાનનુ બીડું ઝડપ્યું અને પોતે એક દિવસમાં લક્ષ્મણાહરણ ઘસડી કાઢ્યું ! ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે આ પુસ્તક તેમણે ૧૭૨૦ની સાલમાં એટલે નાની વયે કરેલું છે અને એ વખતે તેઓ એક વર્ષથી રોગે પીડાતા હતા. આ વિષે વલ્લભ પ્રેમાનંદકથામાં નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ—

રાગ દેશાખ.

"પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વર રે, એક દિન બેઠા મિત્રની સાથ;
વાદાવાદિએ આવ્યા રે, મમ ચૂડામણિ કવિનાથ.
માયા મમ માધવ મિત્રે રે, કહ્યું થઇ ગરિષ્ટ;
અઢી ઘડીમાં વાંચુ એવો રે, એક દિયે ગ્રંથ કરો વરિષ્ટ.
કૃષ્ણ–સુત પણ પરમાનંદ રે, બોલ્યા મધુરી વાણી;
કો' તેમ થાયે કેમ કરશો રે, બોલ્યા, અચળાચળ પ્રમાણી.
કર્યા કોલકરાર પાળો રે, માંહી ન કંઈ આવે આડુ;
માધવ મોટો મહીપતશો રે, કે' અસંખ્ય વિપ્ર જમાડું.
મસ્તક–મણિ મમ માંદા રે, એક વર્ષથી કવિમણિ જેહ;
તોયે તારુણ્યતાએ તેડી રે, તર્ક તુરીએ ચઢાવ્યા એહ.
કહ્યું કથન નવ પાળે રે, નારકી થાય નિ:સંદેહ;
તેથી લક્ષ્મણ–બંધુ સમરી રે, લક્ષ્માણાહરણમાં જોડી દેહ.
અશક્ત રક્ત સઘળુ રે, દયાળ થયા મહાદુ:ખી;
(પણ) વીરરસનો વારિધિ ભરિયો રે, મૂર્ખ પામર શુ કહું સુખી.
અશક્ત માટ અટવાયા રે, સપ્ત ઘણું કરે કામ;
હય દિવસે વિવા' લખિઓ રે, નાગર નટવરનાં જેમાં નામ.
પછે શું આવામાં કથવું રે, જે કવિરાજ મહારાજ ધિરાજ;
જેણે ઘૃત સરિતા ચલાવી રે, પ્રભુએ બાંધી સાકર પાજ."

લક્ષ્મણાહરણ પોતે એક દિવસમા લખ્યું ખરૂં, પણ ઉતાવળના ને અશક્તિના કારણથી તેમા પોતે ધારે તેવી ખૂબી આવી શકી નહિ; તેથી તેને બાળી નાખવાનો તેમનો વિચાર હતો, પણ મિત્રોને તે પસંદ પડવાથી તથા તેમના અત્યાગ્રહથીજ તે તેમણે રહેવા દીધું. પોતાને એથી કેવો પસ્તાવો થયો અને પોતે ઉત્તમ કવિતા વિષે કેવા વિચાર ધરાવતા હતા તે તેમનાં પોતાનાં વાક્યથીંજ જણાઇ આવશે.—

"સાત દિવસ કથા થઈ, હસ્તિનાપુર જ્યાંય રે;
પ્રાકૃત કથા વીરક્ષેત્રમાં, કરી (પ્રેમાનંદ) એક દિવસ માંય રે.
* * *
મિત્ર રીઝાવા કારણે, વળી વાડવ મોદક સારૂ રે !
આખ્યાન લખી ઉદારા થયો, તન ત્રાસ થયું નહિ મારૂં રે.
અઢી ઘડીમાં વાંચે એટલું, એક દિવસમાં કરવુ રે;
આવો મમત કરતા રખે, એથી રૂડું મરવું રે !
મન ધાર્યું ગ્રંથ નાશ કરવા, ત્યારે મિત્રે વાર્યો રે;
રસ અલંકાર કંઈ ન જાણે, તેણે ગ્રંથ ઉત્તમ ધાર્યો રે.
મન મનાવા તેહનું, હાથ લક્ષ્મણ રાખ્યો રે;
કરગરી કવિઓને કહુંછું, દોષ રખે કોઈ ભાખો રે.
* * *
પ્રેમાનંદે પૂર્ણ પ્રયાસે, સત્તરસે વીશમાં કર્યો ગ્રંથ રે;
શરદ પુર્ણિમાની શર્વરિયે, પૂર્ણ કીધો પદબંધ રે.

ખૂબી એ છે કે એ ગ્રંથ મે ઘડિયાળ મૂકી વાચી જોયો તો મને લગભગ એક કલાક એટલે અઢી ઘડી લાગી ! હોડ પૂરી કરવા માટે અઢી ઘડીનું પ્રમાણુ જાળવવા કવિએ કેટલી સાવચેતી રાખી હશે ! ઇશ્વર પ્રણિત લખનારા સમર્થજ હોય છે. નૃસિંહ મેહેતા, દયારામ, સુરદાસ, અને તુકારામે સવા લાખ પદ કર્યા કહેવાય છે. દરેક પદ નિદાન ચાર કડીનું ગણીએ તો દરેકનો એક ગ્રંથ ૧૬૦૦૦ કરતા વધારે પૃષ્ટનો થાય ! મહાભારતના લખનાર વ્યાસ નારાયણે તો હદજ વાળી છે.

કવિ પ્રેમાનંદ ખાનદેશના નંદુરબારમાં ઘણી મુદત રહ્યા હોય એમ જણાય છે. વળી કોઈ કોઈ વાર તે સુરતમાં રહેલા પણ માલમ પડે છે. નંદુરબારમા એ શામાટે રહેતા, તે બરાબર જણાતું નથી. એમણે એક ઠેકાણે "ઉદર નિમિત્ત સેવ્યું ગામ, નંદુરબાર," એમ લખ્યું છે. વળી વામનકથામાં કવિએ લખ્યું છે કે "નંદરબારમા કાટ વહી, અષ્ટમસ્કંધ કથા કરી રે." આ પરથી અનુમાન થાય કે તે પોતાના ગુજરાન અર્થે ત્યાં રહેતા હશે. રા. નવલરામ લખેછે કે "જેમ શામળને રખીદાસનો તેમ પ્રેમાનંદને મોટો આશરો નંદુરબારના રાજાનો હતો એમ ધારી શકાય છે." તેમને કોઈ રાજ્યનો કે શ્રીમાનનો કવિ તરીકે આશ્રય મળ્યા હોય, અથવા ખરું પૂછાવો તો તેમણે

એવો આશરો ખોળવાનો યત્નજ કર્યો હોય, એમ લાગતું નથી. તે કાં તો નં-દુરબારમાં કથા કરતા હોય. વેપાર વણજ કરતા હોય, અથવા કોઇ શેઠશાહુકારની ગુમાસ્તી કે મુનમગીરી કરતા હોય. નંદુરબારને ને વડોદરાને તે વખતે ઘણો સબંધ હતો. વડોદરેથી સીધે રસ્તે નંદુરબાર નજીક છે. જે શેઠની તે ચાકરી કરતા હોય, તેની પેઢી કદાશ સુરતમા હોય, તો ત્યા પણ તેમને વખતો વખત રહેવુ પડે. એવી જાતની પરદેશમા નોકરી હોવાથી કામ કરવાનું થોડું હોય, તેથી પોતાના પ્રિય વિષય—કાવ્યને ઘુમાવવાને સારો વખત મળે, ને પૈસાની પ્રાપ્તિ પણ વગર ભીખે સારી મળે, એમ ધારીને તેમણે એવું કામ પસંદ કર્યું હોય. પણ આ કેવળ અનુમાન છે, અને કવિના સ્વતંત્ર વિચાર જોતા કથા કરી ભીખી ખાવાનુ તેમને ના પસંદ પડયુ હોય, એમ લાગે છે.

એમ છતાં વલ્લભના લખવાથી જણાય છે કે પ્રેમાનંદ કોઇ જાતનો ધંધો રોજગાર કરતા નહિ. નંદુરબારના રાજા સાથે કવિને સારી મિત્રાચારી હતી, તેથી તેમને રાજા ઘણીવાર, પોતાને સાં બોલાવતા. મોજની ખાતર પોતાની નવી કરેલી કવિતા રાજાને સંભળાવતા. રાજા તેમને ઇનામ તરીકે મદત આપતા. વડોદરાના બે નાગર વાણીઆ ધનાઢ્ય હોઇ પ્રેમાનંદના મિત્ર હતા, તે તેમને મોટો આશરો આપતા. તેમના પાગઠા પણ મોટાં હતાં. પ્રેમાનંદ પુસ્તકો રચે તેની પ્રસિદ્ધિ થવા સારૂ એક શ્રીમંત ગૃહસ્થ પોતાને ખરચે તેની નકલો કરાવી વેંહેચતો. પ્રેમાનંદને પરમધાર્મિક અને જ્ઞાની માની બીજા લોકો પણ તેમને કીમતી મદત આપતા.

કવિ પોતે સ્વતંત્ર વિચારના હતા એ નક્કી છે. ધારો કે તેમને નંદુરબારના રાજાનો કે બીજાઓનો આશરો હતો, તોપણ તેમણે પોતાને આશ્રય આપનારના ગુણ કોઇ ઠેકાણે ગાયા નથી. રખીદાસ જેવા એક પટેલને શામળભટે "ભોજ સમોવડ ભૂપ" ગણીને સાતમે આશમાન ચઢાવી દીધો છે, પણ કવિ પ્રેમાનંદે કોઇ પણ શખ્સને માટે એક વાક્ય પણ કોઈ ઠેકાણે લખ્યું હોય, એમ જણાતુ નથી. એથી એ કવિ ખરેખર વધારે માનને પાત્ર છે. કવિતા એટલે ભાટાઇ એવું પ્રાકૃત કવિતાઓમાં ઘણે ઠેકાણે જોવામા આવે છે, તે એ કવિના કાવ્યમા બિલકુલ નથી.

એમના સ્વતંત્ર વિચાર વિષે એક વાત એવી છે કે, તેમનો કોઇ રૂઘનાથદાસ ભગવાનદાસ નામે પૈસાદાર પારેખ હતો. એને ત્યાં એમનુ ખાતું પત્રુ રહેતુ, ને બંને સ્નેહી પણ હતા. એક વાર પારેખે કહ્યુ, "કવિ તમે કાંઇ મારે માટે કવિતા કરો તો ઠીક" કવિએ કહ્યુ. કવિતાનુ ખરૂં પાત્ર

તો એક ઈશ્વરજ છે, માટે ઇશ્વર શિવાય કોઇની હું સ્તુતિ કરતો નથી." શેઠ કહે, "જો એમ હોય તો તમે નૃસિંહ મેહેતાની કેમ કવિતા કરી"? કવિ બોલ્યા, "નૃસિંહ મેહેતા સંબંધી જે જે પુસ્તક લખ્યાં છે, તે માત્ર ઈશ્વરનો મહિમા ગાવાને માટે છે. તમે જો એ પુસ્તકો વિચારીને વાંચી જોશો, તો મારૂં કહેવું તમને ખરૂ લાગ્યા વગર રહેશે નહિ." પારેખે કહ્યું, "વારૂં એ તો ઠીક, પણ તમે ફલાણા (કવિના કોઇ મિત્ર) ને કવિતામાં કાગળ લખ્યો છે, તેમાં તેનાં વખાણ નહિ તો બીજું શું કર્યું છે?" કવિએ જવાબ દીધો, "જો તમે એ કાગળ ધ્યાન રાખીને વાંચશો, તો માલમ પડશે, કે તેમાં મારા મિત્રની સ્તુતિ બિલકુલ નથી; સઘળુ પરમેશ્વરને લાગેછે." એમ કહી તેમણે દરેક ચરણનો અર્થ કરી બતાવ્યો. કદાશ એ કવિતા દ્વિઅર્થી એટલે શ્લેષવાળી હશે. જેણે આવો દૃઢ ઠરાવ કર્યો હોય, તે કોઇના ભૂગળાં ફુંકેજ નહિ એ સ્પષ્ટ છે.

કવિચરિત્રવાળો લખે છે કે, આ કવિમાં શામળ કરતાં તર્કશક્તિ થોડી હતી આવો વિચાર બીજા પણ કેટલાકનો છે, અને તેનું કારણ એ બતાવવામા આવે છે, કે કવિ શામળે ઘણી ખરી ઉઠંગ વાતો જોડી કાઢી છે અને પ્રેમાનંદે ઘણું ખરૂં સંસ્કૃતમાંથી લીધું છે. શામળે પણ ઘણી વાતોના આધાર સસ્કૃત, ફારસીમાંથી લીધો છે, એ વાત ધ્યાનમા રાખવાની છે વળી કવિતાનો તર્ક કઈ કલ્પિત વાતો જોડવામાંજ રહ્યો છે એમ નથી. એજ રીતે કોઇ વાર એમ પણ કહેવામાં આવેછે કે પ્રેમાનંદ શબ્દાલંકારમાં શામળથી ઉતરે. શામળ જેટલા પ્રાસ પ્રેમાનંદના વપરાતાં કાવ્યમાં જોવામાં આવતા નથી એ વાત ખરી, પણ જ્યાં જ્યાં મુકયા છે, ત્યાં તો શામળને પણ હઠાવે એવા માલમ પડેછે. દાખલા માટે જુઓ રણયજ્ઞ કડવું ૨૧ મું. વળી ઋષ્યશૃંગાખ્યાન, દ્રૌપદીહરણ ને તેવાં કેટલાંક પુસ્તકથી નિઃસંદેહ સાબિત થાયછે કે શબ્દાલંકારમાં પ્રેમાનંદ સર્વોપરી છે.

કવિ પ્રેમાનંદની બાલ્યાવસ્થા બહુ કંગાલ હાલતમાં હતી, એ વાત આપણે કરી ગયા. કથા કહીને કે રોજગારવડે તે સ્વહસ્તે સારૂં કમાયા હતા, એમ માલમ પડે છે. તેમણે તે વખતના લોકોના વિચાર પ્રમાણે ખરચી પણ સારૂં જાણ્યું હતુ. એમણે સુમારે દશેક હજાર રૂપિયા મકાન બાંધવામાં વાપર્યા, અને તેમને નાતો જમાડવાનો ઘણો શોખ હોવાથી તેમાં પણ તે ઘણું ખરચતા. વલ્લભ કહેછે કે "જેણે ઘૃત સરિતા ચલવીરે, પ્રભુએ બાંધી સાકર પાજ." જાતે સધર અને શોખી હોવાથી તેમનું ચાલુ ખરચ પણ સારૂં હશે

મીઆં મહમદની વાડીમાં વચલી પોળમા તેમણે મોટુ મકાન બંધાવ્યું હતું, તે આજ પણ પ્રેમાનંદની ખડકીને નામે ઓળખાય છે. એમનાં બંધાવેલાં તમામ મકાન પડી ગયાં છે.'ખડકીના ચુનાગચ્છી પાયા, ટાંકુ ને કુવો એટલું હાલ જોવામાં આવેછે. ટાકુ એટલુ વિશાળ છે, કે આજ પણ આખા મોહલ્લાના લોક તેમાથી પાણી ભરે છે. કવિના વંશજો પૈકી કોઈ ત્યાં રહેતું નથી. સંવત ૧૮૨૯ મા પ્રેમાનંદના વંશજો વચ્ચે થએલી વેહેંચણનો દસ્તાવેજ મારા જોવામા આવ્યો, તે પ્રેમાનંદપૌત્ર દુર્લભરાય ને પ્રપૌત્ર (બીજા દિકરાથી થએલા) મંછારામ વચ્ચે હતો. તેમા લખ્યુ છે કે "વચલીપોળમધ્યે ભટ. પ્રેમાનંદની મિલકત વહેચી લીધી છે, તેની વિગત." એજ મંછારામનો ધરેણીઆ દસ્તાવેજ કોઇ કડવા કણબીને રૂ. ૧૬૧ માટે કરી આપેલો જોયો. તેમાં એક ઘર—ઓરડો ને પળસાળ આપેલાં જણાવ્યા છે, ને ટાંકા કૂવાના પાણીનો વાપર તથા ખડકીમા થઇને જવા આવવાનો ચાલ નિકાલ દર્શાવ્યો છે. સાલ ૧૮૨૩ ની છે. પ્રેમાનંદે ખડકી શિવાય ચોકની આશપાશ આઠ ઘર બંધાવ્યા હતાં, એ જોતાં ચોક પણ વિશાળ હોવો જોઇએ, અને એકંદર દશ હજાર રૂપિયા તો ખરચ લાગવાજ જોઇએ, એમ માલમ પડેછે.

નાતવરામાં ને મકાનો પાછળ પુષ્કળ પૈશા ખરચ્યા છતાં પણ મરણ વખતે પ્રેમાનંદ પાસે સારા પૈશા રહ્યા હતા એમ માલમ પડે છે. તેમના પુત્રોએ વહેંચણ કરી તેમાં વલ્લભે વારસા તરીકે પ્રેમાનંદનાં પુસ્તક પસંદ કર્યાં, અને થોડા રૂપિયા લીધા. જીવણરામને દશ હજાર રૂપિયાની મિલ્કત મળી હતી. મરણ થયુ ને વખતે તેમને અગ્નિદાહ કરવાસારૂ બે હજાર માણસ સ્મશાન ગયુ હતું. તેમને શાલ ઓરાઢી હતી, અને તોલડીની જગાએ તામડી કાઢવામાં આવી હતી. શાલ ઓરાઢી તામડી કાઢનારને રિવાજ પ્રમાણે નાતવરામાં ઘણું ખરચ કરવું પડે છે. એમની પાછળ સારૂં ખરચ કરવામા આવ્યુ હશે એમ એથી માલમ પડે છે. પ્રેમાનંદ જાતે ખરચ કરવામાં કેવા ધોતાળ હતા. તેનુ એક દૃષ્ટાંત વલ્લભે આપ્યું છે એકવાર વંગણપુરવાળા કવિ શામળ સાથે તેમને મોટો વાદવિવાદ થયો હતો કવિતાને સબંધે વાદનો નિર્ણય કરવા સારૂ પંડિતોની મોટી સભા ભરવામાં આવી હતી. પંડિતોને દક્ષિણા આપવામા પ્રેમાનંદે મોહોટાંનું ખરચ કર્યું હતું।

પ્રેમાનંદનો સ્વર્ગવાસ ૧૭૭૦માં થવો જોઇએ, એમ સંભવ છે. એમણે અધુરૂં મૂકેલુ દશમસ્કંધ. તેમના શિષ્ય સુંદરદાસે કવિના મરણ પછી ૧૭૭૬માં પૂરૂં કર્યું, એટલે તે અગાઉ કવિનો કાળ થયો હશે. કવિએ સુમારે

સો વર્ષનું લાગુ આયુષ્ય ભોગવ્યું, અને છેક મરતાસુધી કવિતા કરવાને શક્તિમાન હતા, તેથી તેમણે આરોગ્યતા પણ સારી ભોગવી હશે. તે માયાળુ, વિવેકી, આનંદી, ડરેલ, ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધાવાળા, રસિક, ઉદ્યોગી, અને સ્વતંત્રવિચારના હતા.

કવિ પ્રેમાનંદની કવિતા કેવી ગણવી, એ બાબતમાં એમના વખતમાંજ બનેલો એક દાખલો અહીં આપું છું. એ દાખલો કવિ નર્મદાશંકરે આપ્યો છે, અને વડોદરામાં એ મશહૂર પણ છે. એકવાર કોઇ નાગરને ત્યાં વરો હોવાથી કવિને પાટે બેસવાનું નોતરું થયું. કવિએ નૃસિંહમેહેતાનું મામેરૂં એજ અરસામાં પૂરૂં કર્યું હતું. તે સાથે લેઈ તે પાટે બેસવા ગયા. નાગરની નાત ભરાયા પછી મામેરૂં પોતે ગાઈ સંભળાવ્યું. શ્રોતાઓને એથી એટલી તો અસર થઈ કે સ્ત્રીનેંપુરૂષ જે જમવા આવ્યાં હતાં, તે સઘળાંએ પોતાના પાણીના ચંબુ અગર જે કંઇ પાસે હતું તે ઉઠી ઉઠીને કવિના મોં આગળ મૂકી દીધું ! શ્રોતાને વર્ણવેલા રસમાં તદ્રૂપ કરી નાખવા, એજ જો ઉત્તમ કવિતાની કસોટી હોય, તો મામેરાને કાવ્ય વર્ગની પેહેલી પંક્તિમાં મુકવું જોઈએ. નાગરોની ચાલચલગતનું રસીલી ભાષામાં કરેલું વર્ણન, તેની વખતે વખત હળવી રીતે કરેલી ટેકડી, જ્યાં જેવાં ઘટે ત્યાં તેવાં મૂકી દીધેલાં રંગનાં ચટકાં, અને તે બનાવનાર પોતેજ જ્યાં જેવો ઘટે ત્યાં તેવો ભાર મકીને સારા રાગે ગાય, એ સર્વે બાબતો રસીલી નાગરણોને તેમ શોખી નાગરોને રીઝ રીઝ કરી નાખે, એમાં શું આશ્ચર્ય ?

કવિની મહાશક્તિનાં વખાણ સાથે કંઇ કંઇ ન્યૂનતા દેખાડવાનો યત્ન વિદ્વાનોએ કર્યો છે. ન્યૂનતા મનુષ્ય માત્રને અંગે સ્વભાવસિદ્ધ છે, એમ કહીએ તો ચાલે; પરંતુ કવિનું સંસ્કૃત જ્ઞાન કેવું હતું. ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેમણે કેટલો કરેલો હતો. સાહિત્યના ગ્રંથોનો કેવો અભ્યાસ કર્યો હતો, તેમની અર્થ તથા શબ્દલંકાર લાવવાની શક્તિ કેટલી હતી, વગેરેની તુલના કરતાં પેહેલાં તેમના તમામ ગ્રંથો મેળવી તેનું અધ્યયન કરવું જોઇએ. બંને બાજુના પૂર્ણ પૂરાવા મેળવ્યા વગર તથા તેમને તપાસ્યા વગર આપેલો ઇનસાફ અદલ થાય નહિ. આ કારણથી હું મારૂં મત આપવા હજી શક્તિમાન થયો નથી; તોપણ દ્રૌપદીહરણ વાંચીને ઉપરની બાબતોવિષેના કવિના જ્ઞાનવિષે વાંચનાર સારો મત બાંધવાને શક્તિમાન થશે એમ મને લાગે છે. વળી કવિ સંસ્કૃત ભાષાના પંડિત અને કવિતાના ખાં હતા. તેના પુરાવાનો એક દાખલો હાથ લાગ્યો છે તે એ કે, સંસ્કૃત સાહિત્ય શાસ્ત્ર અને ગુજરાતી કવિતાનો અ-

અભ્યાસ કરવામાટે ફક્ત ૧૦૦ શિષ્ય તેમની પાસે રહેતા કવિતાના અભ્યાસ-માટે ઘણા શિષ્ય આવતા હોય એવુ બીજા કોઇ કવિનું દૃષ્ટાંત મળી આવતું નથી તેમના હાથની તાલીમે લઈ રત્નેશ્વર, વલ્લભ, વગેરે મોટા કવિઓ થઇ ગયા છે એ પણ એક પ્રેમાનંદની શક્તિનો પુરાવો છે.

પ્રેમાનંદની ભાષા ઘટિત સંસ્કૃતના ઉમેરણવાળી શુદ્ધ ગુજરાતી છે. તેમા યાવની શબ્દો ક્વચિતજ અણછુટકે આપ્યા છે તેમની ભાષા સ્થાનિક, એટલે એકદેશી નથી, પરંતુ સર્વ ભાગના સ્થાનિક શબ્દો તેમાં વખતે આવે છે ઉત્તમ ગુજરાતીનો જેમને અભ્યાસ કરવો હોય, તેમને પ્રેમાનંદનાં પુસ્તક સર્વથી વધારે ઉપયોગી છે પ્રેમાનંદનું હાથે લખેલુ કોઈ પણ પુસ્તક હાથ લાગતુ નથી. તેના વંશજોએ, નાતીલાઓએ, કે શિષ્યોએ કવિનો આવો ઉત્તમ પ્રસાદ સંઘરી રાખ્યો નથી, એ સંતાપજનક છે હાલ જે શબ્દ જોડણીની પંચાત ગુજરાતીમા પડે છે, તેમાની થોડી ઘણી પણ પ્રેમાનંદનાં હાથે લખેલાં પુસ્તકની સહાયતાથી દૂર થઇ શકત, કેમકે ઉંચુ ભાષાજ્ઞાન ને કવિત્વશક્તિ ધરાવનારા કવિએ બનતા સુધી શુદ્ધ લેખન કર્યું હશે, એમા શક નથી. કવિની ઈબારત અથવા શૈલી "સીધી ને સંક્ષિપ્ત" છે તેમની કાવ્ય રચના "સરળ, સ્પષ્ટ તથા કોમળ" છે.

કવિના સમયની અગાઉથી ભાષા (વ્રજ) ના કવિઓ પિંગળના છંદો પ્રમાણે કવિતા કરતા એમનું અનુકરણ પ્રેમાનંદના કાલાનુયાયી મહાકવિ શામળ ભટ્ટે પ્રથમ કર્યું કહેવાય છે, પરંતુ ગુજરાતના આદિ કવિ નૃસિંહ મેહેતાએ પણ કેટલાક છંદ વાપરેલા માલમ પડે છે, શામળ ભટ્ટે થોડાકજ છંદોનો ઉપયોગ કરેલો છે, અને તે પણ બહુધા માત્રામેળ છે દોહરા, ચોપાઈ, ને છપ્પા, એ શામળની કવિતામા મુખ્યત્વે જોવામા આવશે સામાન્ય રીતે પ્રસાર પામેલા પુસ્તકો ઉપરથી લોકોનુ એવું મત બંધાયુ હતુ કે પ્રેમાનંદે જવલ્લેજ છંદનો ઉપયોગ કર્યો છે, અને જ્યાં કર્યો છે ત્યા બહુધા તેમની ચાલ વાપરી છે, એટલે પિંગળના નિયમ પ્રમાણે માત્રા, અક્ષર, તાલ, વગેરે ન સાચવતાં તેમા મનસ્વી વધઘટ કરી છે. આથી વખતે એવી પણ ભ્રાન્તિ કોઇને થાય કે પ્રેમાનંદ પિંગળથી અજાણ હશે, અથવા છંદબદ્ધ કવિતા કરવાનુ કામ કઠિન હોવાથી તેમણે તે છોડી દીધુ હશે પરંતુ પ્રાચીનકાવ્ય ત્રિમાસિકમા પ્રકટ થએલી કેટલીક કવિતા ઉપરથી અને વિશેષે કરીને દ્રૌપદીહરણ ઉપરથી વાચનારની ખાત્રી થશે કે પ્રેમાનંદે પિંગળનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ જુના કવિઓમા પિંગળનો સૌથી

વિશેષ ઉપયોગ કરનાર એજ મહાકવિ છે. જાણે આખા પિંગળને એક સપાટે ઉપયોગમાં આણી દેવું ન હોય, અને જાણે કઠિન છંદોનો ઉપયોગ કરી પોતાની શક્તિ બતાવવી ન હોય, એ રીતે તેમણે દ્રૌપદીહરણમાં સંખ્યાબંધ ને કઠિન છંદો પસંદ કર્યા છે.

કોઈને શંકા થશે કે ત્યારે પ્રેમાનંદે બીજા જાણીતા ગ્રંથોમાં કેમ છંદ વાપર્યા નહિ હોય ? મને લાગેછે કે એવા ગ્રંથો તેમણે સામાન્ય લોકોને માટે રચેલા છે, માટે તેમણે લોકો વાંચી શકે એવા ચાલુ રાગ બહુધા પસંદ કર્યા છે ભાષાની પંડિતાઈ કરતાં સરળતા એ માટેજ વાપરી છે. શબ્દાલંકાર પર થોડું ધ્યાન આપી સાદી પણ રસમય કવિતા એ કારણથીજ કરી છે. જો તેમણે એમ કર્યું ન હોત તો દ્રૌપદીહરણની પેઠે તેમના બીજા ગ્રંથ પણ ગૂજરાતને ચારે ખૂણે પ્રસાર પામવાને બદલે એક ખૂણે પડ્યા રહેત, અને તેથી તેમની આટલી ખ્યાતિ થાત નહિ. અલબત પંડિતાઈને માટે થોડાક વિદ્વાનો તેમના વખાણ કરત, પણ કવિતાની ખરી ખૂબી આવી શકત નહિ, અને આવંત તો તે સર્વગ્રાહ્ય થાત નહિ. કવિના સમયમાં ને પૂર્વે થઇ ગએલા કવિઓએ જે રાગ વાપર્યા તેજ તેમણે પણ પસંદ કર્યા. એ રાગ એવા છે કે ખરી ધાટીથી કે ગમે તેમ ગાઈ શકાય. માણભટો, કથાકાર ને સાધારણ લોકો પણ, તે સહેલાઈથી ગાઇ શકે, તેમ એવા રાગમા છંદ જેટલુ બંધન નહિ, અને એ માત્રા વધે ઘટે તોપણ હરકત ન આવે, માટે તેમાં કવિતા કરવી પણ સહેલી પડે.

આ રાગ ક્યારથી ને શી રીતે ઉત્પન્ન થયા હશે, અને તેમા કંઈ પણ માપ કે ઢંગધડો હશે કે નહિ એ તજવીજ કરવા સરખુ છે. આ રાગ એટલે દેશીઓ, અને ગરબીઓ બીજી કોઈ પ્રાકૃત ભાષામાં જોતા નથી, એટલે તે ગુજરાતમાંજ ઉત્પન્ન થયાં હશે, એમ સંભવે છે. ઘણાખરા નામ ઉપરથી તેમની ઉત્પત્તિ ગાયનમાંથી થઈ હશે, એમ લાગે છે. રાગનુ નામ આપી તેની પાછળ દેશી કે ચાલ ઉમેરવાથી અસલ ગાયનના રાગની ધાટીમાં ફેરફાર કર્યો હશે એમ જણાય છે પ્રેમાનંદ જેવા સમર્થ કવિઓએ એવા રાગ જો પસંદ કર્યા તો તે ઢંગધડા વગરના હોવા ન જોઇએ, એમ સેહેજ અનુમાન થઇ શકે. દરેક રાગમા તાલ હોય છે, અને તે બહુ કરીને નિયમિત રીતે પડે છે તાલ, જો નિયમિત હોય તો કવિતામાં અમુક માપ હોવુંજ જોઈએ, કેમકે તાલની ગણત્રી કાળ અથવા માત્રાવડે થાય છે. તાલને માટે અક્ષરોમા ખેંચતાણ કરવી પડે, એટલે હ્રસ્વને ઠેકાણે દીર્ઘ અને દીર્ઘને ઠેકાણે હ્રસ્વ કે પ્લુત કરવાની જરૂર થાય. ગાયનમાં આવું કયાં નથી કરવું પડતુ ? વળી લેખકોએ અણસમજ-

થી કે પોતાને રૂચે એવા રાગ બેસાડવાની ખાતર અસલ કવિતામાં ઘાલઘુસેડ કરી હશે, એમાં તો શકજ નથી. રાગની દેશીઓ કવિ પોતે કેવી રીતે વાંચતા હશે તે જાણવાને આધાર નથી. દ્રૌપદીહરણમા કવિએ દરેક ઠેકાણે અમુક રાગ કે દેશીનુ નામ આપ્યું છે; પરતુ તે પિંગળમાનો અમુક છદ છે, અને તે તાલમાપમાં શુદ્ધ છે, તે ઉપરથી અનુમાન થઇ શકે છે કે કવિએ દેશીઓ અમુક તાલમાપથીજ કરેલી હોવી જોઈએ. પિગળના છંદ અને ગાયનના રાગ એ તાલ માત્રાને સબધે એકજ છે, એમ કહી શકાય, એટલે પિંગળનો અમુક છંદ ગાયનના અમુક રાગમા ગવાઈ શકાય છે, અથવા ગાયનનો અમુક રાગ એ પિંગળનો અમુક છદ થઇ રહે છે. પિંગળના ને ગાયનના પ્રસ્તારાદિ થી આ વાત સાબીત કરી શકાય છે. કવિ પ્રેમાનંદે વાપરેલા રાગ કે દેશીઓ ગાયનના અમુક રાગ કે પિંગળના અમુક છદ (વખતે કંઇ ફેરફાર સાથે) છે, એમ માની શકાય.

“મહાકવિ પ્રેમાનદના ચરિત્રના સંબંધમા તથા તેણે કરેલા ગ્રથોના સંબંધમાં ઉપર સક્ષિપ્ત નિદર્શન કર્યું છે, અને હવે પછી પણ જેમ જેમ પ્રસગ આવતો જશે તેમ તેમ વિશેષ હકીકત પ્રદર્શિત કરતા જઇશું, તથાપિ ગૂજરાતના મહાકવિ તરિકે-તેની ઇશ્વરદત્ત કવિત્વશક્તિના સબધમાં તેની પ્રશંસાના બે બોલ કહ્યા વિના ચાલતુ નથી. તેણે રચેલું ઉત્તમ કાવ્ય, કે જેને ઉદ્દેશીને આ તેનું ચરિત્ર હજી એકવાર અવલોકી જવાનો આપણને પ્રસંગ મળ્યો છે, તેના સંબધમાં પણ કાઇ વિશેષ વિવેચના કરવી અમને ઉચિત લાગે છે. જો કે કવિની પરીક્ષા તેના કાવ્ય ઉપરથી કવિઓજ કરી શકે છે, અને તેથી પ્રજાની દૃષ્ટિ નીચે તે કાવ્ય માત્ર મૂકીએ, અને આપણે તે વિષે વિશેષ વિવેચન કાંઇપણ ન કરીએ. તોપણ ચાલે એમ છે. તથાપિ ગૂજરાતી ભાષામાં સાહિત્યની હમણા જે સ્થિતિ છે—કવિતા અને કાવ્યની રચના હમણાજ શૈલી પર થતી નજર આવે છે—જૂના કવિઓના કાવ્યગ્રથો અદ્યાપિ લગી જે શૈલીથી લખાયલા પ્રાપ્ત થયા છે—આજ પર્યંત મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં જે જે પુસ્તકો હાથ લાગ્યાં છે તે ઉપરથી ભિન્ન ભિન્ન રૂચિના રસજ્ઞ વિદ્વાનોનાં તેને વિષે જે ભિન્ન ભિન્ન મત છે, એ સર્વ ઉપર વિચાર કરતાં પ્રસ્તુત કાવ્ય વિષે કાંઇક સંક્ષિપ્ત વિવેચન આપવું એ આ કાવ્યમાટે નિરૂપયોગી નહિ ગણાય, એમ જાણીને આ ચરિત્રનો વિષય સમાપ્ત કર્યા પછી કાવ્ય વિવેચનના મથાળા નીચે અમે કાંઇક વિચાર પ્રદર્શિત કર્યા છે. પરંતુ તે પેહેલાં અમે કવિ અને તેના કાવ્યની પ્રશંસા માટે થોડી ખાસ બનાવેલી કવિતા આ સાથે આપીએ છીએ, જે વાંચવાથી તેના રસજ્ઞ વિદ્વાનોને આનંદ થશે.

कवि अने काव्यप्रशंसा.

અનુષ્ટુપ.

ગુજરાતી ગિરાકેરા આદિ વાલ્મિકિને નમુ;
જેની [1]કાવ્યગિરાચિત્રભૂમિમા હુ સદા [2]રમુ. ૧

વસતતિલકા.

જેણે રચ્યા નવિન નાટક કાવ્ય વારૂ,
વર્ણ્યાં જયહા નવિન લાયક [3]વૃત્ત ચારૂ;
શોભાવિ [4]ચારૂતર ગુર્જર વાણિ તવી,
શોભે [5]સુચારૂતર ગુર્જરભૂમિ જેવી. ૨

સ્રગ્ધરા.

તે પ્રેમાનદ જેણે રસિક નગ, [6]ઉષા, પાંડવાદી વખાણ્વા,
તે પ્રેમાનદ જેણે રસનદિ કરીને તે વડે સર્વ તાણ્યા;
તે પ્રેમાનદ જેણે બળ કરિ [7]પકડી આણિ ગિર્વાણ વાણી,
તે પ્રેમાનદને હુ પ્રથમ પ્રણમુ છુ [8]સત્કવીતાત જાણી ૩

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જેના ચાર સમર્થ શિષ્ય કવિઓ શોભે મહાસુદર,
નામે વલ્લભ વીરજી કવિ તથા રત્નેશ ને સુદર,
જેણે ગુર્જર વાણિ [9]અણુજતણી ખોલાવિ રૂડી કળી,
પ્રેમાનદપ્રતાપથી વરિ ગયા [10]સાહિત્યરત્નાવળી ૪
ભાષા ગુર્જર મિષ્ટ [11]પદ્મિનિ વિષે સાહિત્ય પદ્માવળી,

---

૧ કવિતાવાણી રૂપી ચિત્રભૂમિમા ૨ આનદ પામુ ૩ છદો–વૃત્તાતો ૪ વિશેષ સુદર ૫ સાના ચગેતરની ૬ ઓખા ૭ સસ્કૃત ગ્રન્થો કાવ્યમા દાખલ કરીને તથા ભાષાતર કરીને ૮ ઉત્તમ કવિઓનો પિતા ૯ કમળ ૧૦ સાહિત્ય રૂપી રત્નની પક્તિ ૧૧ કમળણી તનાનડી (ગુજરાતી ભાષા રૂપી)

પ્રેમાનંદ પ્રતાપિ સૂર્ય ઉગતાં ખીલી દિસેછે ભલી;
તેમાંથી મકરંદ જે વહિ રહ્યો ચારે દિશાએ અતિ,
પ્રીતે પાન કરે રસજ્ઞ સઘળા આનંદથી સન્મતિ. ૫
કે'છે કોઈ કવીશ્વરો મનથકી સંભાળિ સંભાળિને,
પ્રેમાનંદનિ વાણિ સાકર સમી, મીઠી બધી ભાળિને;
કે તો દ્રાક્ષ, મધૂ, મધૂર [1]પયશી, શ્રીખંડશી કે વદે,
તે સૌ તર્ક વિતર્ક માત્ર મનના, રૂચે ન મારે હૃદે. ૬
ખાટી દ્રાક્ષ, મધૂ તુરાશ પડતુ, છે દૂધ પાણી સમું,
પાડે દાંત કઠીણ સાકર, તને શ્રીખંડ પાચે નમું !
આ તો ગુર્જર વાણિમાં નિરખિયે સિંધૂ સુધાનો અમે,
તેથી તૃપ્તિ ન થાય પાન કરતાં બીજું શું કે'શો તમે ! ૭
જાણી ખાંડનું નાળિયેર જન કૈં આવ્યા ખરીદી જવા,
નારો ધારિ રસાળ ધારિ મનથી ઇચ્છા કરી ભક્ષવા;
કિન્તુ અમૃતનો સમુદ્ર મથિને જે તત્વ કાઢ્યુ પછે,
મીઠા આ [2]નવનીતને કવિ કહે આ દ્રૌપદીહર્ણ છે ! ૮
ઓખાહર્ણ અને કથા નળતણી કો' કોણ જાણે નહીં ?
આનંદાશ્રુ અનુક્રમે સુણિ કથા કો' કોણ આણે નહીં ?
તેના કાવ્યરસાબ્ધિમાં તરિ અને કો સુખ માણે નહીં ?
તેણે આ રચ્યું દ્રૌપદીહરણ તે કો' કો વખાણે નહીં ? ૮
કીધું કાવ્ય નવીન ગુર્જરગિરા વૃત્તો રૂડાં આદરી,
શબ્દો કૈંક મધૂર સંસ્કૃત ધરી શોભાવિ વાણી સરી;
અર્થાલંકૃતિ પ્રાસને યમકથી ભાવોથી પૂરી ભરી,
શોભે દ્રૌપદિહર્ણકેરી કવિતા [3]સદ્વૃત્ત કો સુંદરી. ૧૦
સારા [4]વૃત્તની યોગ્ય [5]ભૂષણવતી [6]હાસાદિથી શોભતી,

---

૧ દૂધ જેવી. ૨ માખણ. ૩ સારા આચરણવાળી. ૪ છંદ—આચરણ.
૫ કવિતાના અલંકાર—સોનારૂપાનાં ઘરેણાં. ૬ હાસ્યરસ—મંદહાસ્ય.

[1]ચિત્રોથી અનિ રમ્ય સજ્જનતણા ચિત્તે જઈ ઘોભતી;
[2]સદ્ભાવો પ્રકટાવતી રમછટા ભેભેધિ દર્શાવતી,
જો આ દ્રૌપદિહણું કેરિ કવિતા એ નાય [3]પદ્માવતી। ૧૧.
શ્રોતા! થા ન અધીર વીરરસ જો એમા જમાવ્યો ભલો,
આપુ પાત્ર ભરી ભરી કરવડે જો ચાખ્ય લાગે ગળ્યો,
એમા કાઇ ખટાશ દેખિ મનમા ખાટો રખે તુ થતો,
ખાટો ને મધુરો ગણી સુરસ તુ ક્યારે નથી ચાખતો। ૧૨
આખ્યાહણ રૂપે [4]સુઇસુરમને પીના દિધો લોકને,
આપ્યુ સાકર સાથ દૂધ જમવા વર્ણી [5]નળાદીકને,
આ તો એક અપૂર્વ છે કણસ જે કાટાથકી છે કહ્યુ,
ઢોલીને પછી ચાખતા નિરખશો પૂરૂ સુધાથી ભર્યુ ૧૩
કાટા દૂર કરી, છરી કર ધરી, તે છાલ છોલી ફરી,
[6]પેશી કીધ [7]પરી, જરી જરિ કરી, યત્ને કરી આદરી;
રૂડા પાત્ર વિષે ધરી [8]ડરિ ડરી, સૂધારિને પાથરી,
ચાખો દ્રૌપદિહણુંગા ફણમની આ છે [9]ઝરી માધુરી ૧૪

---

૧ ચિત્રકાવ્ય–કપાળે કરેની રચના ૨ સાત્વિકાદિ ભાવ—સાગી પાતિવ્રત્યાદિ ભ વના ૩ એ નામની સ્ત્રી અથવા પદ્મા તીની વાતા ૪ સાગ સેગડીના રસને ૫ નળાખ્યાન વગેરે ૬ ફણસના ગભની પેશીઓ–ચાપા ૭ છૂટી છૂટી ૮ છૂટી કરતા રસ ન નીકળે માટે ૯ ઝરીની મધુરતા

॥ ग्रंथविवेचन ॥

મધુર અને કોમળ ગુજરાતી ભાષામાં જૂના વખતથી કવિતાના ગ્રંથો લખાતા આવે છે અને નરસિંહ મેહેતાના વખતથી આરંભીને એટલે આશરે ૫૦૦ વર્ષ ઉપરાંતનાં જૂનાં પુસ્તકો આપણને ઉપલબ્ધ પણ થયેલાં છે. ઘણી જૂની ગુજરાતી ભાષા આપણને અપરિચિત હોવાથી—વિલક્ષણ જેવી લાગે છે, તેથી વર્તમાન સમયમાં તેનો બહુ આદર થતો જણાતો નથી તથાપિ મધ્યકાળની ભાષામાં તેવું બહુ નહિ હોવાથી ઘણે પ્રકારે તે વખતના ગ્રંથો લખાય છે ને વંચાય છે. તેવા કાળમાં પ્રેમાનંદ કવિ ઉત્પન્ન થઈને તેણે અનેક કાવ્ય, નાટક, ચંપૂ આદિ ગ્રંથો રચ્યા છે. આ મહાકવિના સમકાલીન શામળભટ્ટ વગેરે કવિઓ થઇ ગયા તે આપણે તેના ચરિત્રમાં જોઇ આવ્યા છીએ. કવિનું કવિત્વ તેના ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે. તેમ પ્રેમાનંદે જે રસ પરિપૂરિત અનેક આખ્યાનો રૂપ કાવ્ય ગ્રંથો લખ્યા છે તે ઉપરથી તેને અદ્યાપિ આપણે કવિના નામથી ઓળખતા આવ્યા છીએ. તેનાં રચેલાં ઓખાહરણ, અને નળાખ્યાન એટલાં બધાં તો રસમય અને સુપ્રસિદ્ધ છે કે તે વિષે અહીં બોલવાનું હવે કારણ રહ્યું નથી; જે કહેવાનું છે તે એજ કે સામાન્ય શ્રોતાને તે ગ્રંથોનું શ્રવણ તલ્લીન માત્ર કરી નાખે છે પણ કાવ્ય સાહિત્યના અભ્યાસીઓને તો તે પદે પદે ચમત્કાર પણ આપે છે. નાયિકાલંકાર અને શુદ્ધ સંભોગશૃંગાર પ્રેમાનંદે ઓખાહરણમાં એવો ક્રમવાર વર્ણ્યો છે કે તે જોઇને હમણાના કવિઓએ તેને મહાકવિનું સુઘટિત ઉપનામ આપ્યું છે; તોપણ કેટલાક ચુસ્ત રસજ્ઞ પુરુષોને તેમાં એમ શંકા થતી હતી કે આટલી શક્તિ ધરાવનારા મહાકવિ શ્રીપ્રેમાનંદે જે દેશીબદ્ધ ગ્રંથો લખવાનું પસંદ કર્યું છે તે કાં તો ગુજરાતી ભાષામાં સેહેલાઇથી મધુર કવિતા કરવા માટે અથવા કાં તો તેને પિંગળના નિયમને અનુસરવાનું ઠીક નહિ લાગ્યું હોય માટે. કેટલાક ઉપરછલા વિચાર કરનારા પુરુષોને તો એમ કહેતાં પણ સાંભળ્યા છે. કે કાં તો મહાકવિ પ્રેમાનંદને પિંગળ સંબંધી અને રસાલંકારના ગ્રંથો સંબંધી જ્ઞાન નહિ હોય તેથી અથવા પ્રસાદિત કવિ છતાં માત્ર પુરાણી કવિતાઓ વાંચીને તેનું અનુકરણ કરવા ગયેલો તેથી દેશીબદ્ધ ગ્રંથો લખી ગયો છે. સંપૂર્ણ શોધ કર્યા વિના આવા મહાકવિના સંબંધમાં અજાણ્યા ગમે તેવા તર્ક કરે, પણ જે ખરેખરો મહાકવિજ છે તેના ચમત્કાર જ્યારે ત્યારે પણ પ્રકાશિત થાયછેજ.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ જેટલા મોટા પ્રયાસથી હાથ લાગ્યો છે તેટલોજ આનંદ તે સંપૂર્ણ મેળવી રહ્યા પછી અમે પ્રદર્શિત કરીએ છીએ તે કેટલે અંશે યથાર્થ છે તે નીચે લખેલી હકીકતથી જણાશે.

છાપખાનાને અભાવે પ્રાચીન વખતમા એકાદ ગ્રથની નકલ મેળવવાને જે મોટો પ્રયાસ પડતો તે સર્વને વિદિતપ્રાયજ છે. હમણા પુસ્તકોની કીમત જે ઘટી ગઇ છે તે તેની છતને લીધેજ. તથાપિ જૂના વિચારના માણસો હજી ઘણાક છે કે જેઓ એકાદ દુર્લભ ગ્રથની નકલ સુધાં કરી લેવાનો અવકાશ આપતા નથી. પુસ્તકચોર મનુષ્યો પણ તેવામાં ઘણા હશે માટે આ તેમના અવિશ્વાસને આપણે છેકજ હસી કાઢતા નથી તથાપિ પ્રાચીન પુસ્તકોના શોધકને એકાદ દુર્લભ્ય ગ્રંથ પ્રાપ્ત કરવાને કેવો પ્રયાસ કરવો પડે છે તે એ કારણથી શોચનીય થઇ પડ્યો છે. મહાકવિ શ્રીપ્રેમાનંદના પુત્ર કવિ વલ્લભના કોઇ ઇષ્ટ મિત્રની પુત્રી જેની ઉમ્મર હમણા લગભગ ૫૯-૬૦ વરસની છે તેનીપાસે પ્રેમાનંદના ઘણા શુદ્ધ ગ્રંથો હોવાનુ જાણવામાં આવ્યાથી અમે તે વિષે શોધ કર્યો. કેટલોક વિશ્વાસ આપ્યા પછી તે બાઇએ તે સબધી કેટલીક હકીકત જણાવી અને પુસ્તકની નકલ કરી લેવા દેવાનુ કબૂલ કર્યુ. એ બાઈ પોતાના પિતાની પાસેથી પ્રેમાનંદના ગ્રંથો સાંભળતી હતી તથા પ્રેમાનંદને પરમ પૂજ્ય માનતી હતી તેથી પ્રેમાનંદની કવિતામાં તેનો સારો પ્રવેશ હતો અને જ્યારે અમે પ્રસ્તુત ગ્રથની ટીકા લખવા માંડી ત્યારે અમને અનુભવ થયો કે તે બાઇ કવિના કઠિણ ગ્રંથો પણ સારી રીતે સમજે છે આ ગ્રથમાં જ્યાં જ્યાં અમને મુશ્કેલીઓ નડી ત્યાં એ બાઇએ મનપ્રતીત ખુલાસા કરી આપ્યા હતા. આ બાઇએ આ ગ્રંથ ઘેર લેઇ જવા તો નજ આપ્યો તેથી તેની પાસે જઇને તે ઉતારી લાવવો પડતો હતો, અને તે પણ એની અનુકૂળતાએ. આવી રીતે પણ યત્નથી એક સુંદર ગ્રંથ થોડે થોડે ઉતારી લાવી ટીકા અને સંશોધનથી ઉપયોગી કરી શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ સરકારની ઉદારતાથી અમે તે પ્રજાની હજુર મૂકવાને સમર્થ થયા છીએ તથા આપણા ગુજરાતી કવિઓના મુકુટમણિની મહાશક્તિ કાંઇક અંશે પ્રદર્શિત કરી શકીએ છીએ એજ અમને તેમ વાંચક પ્રજાને આનંદ અને સંતોષ આપનારું છે.

હવે પ્રસ્તુત દ્રૌપદીહરણ વિષે અમારા વિચાર જણાવીએ છીએ. દ્રૌપદીહરણને કવિએ તો કાવ્યનું કે આખ્યાનનું કાંઇ નામ આપ્યું નથી. તથાપિ તેના ગુણો તેને કાવ્યનું નામ આપે છે. ગુજરાતીમાં આ કવિએ ઘણા કાવ્ય ર-

પ ગ્રંથો લખ્યા છે પણ તેણે પોતે જેને કાવ્યનું નામ આપ્યું હોય તેવો હજી એકે પ્રસિદ્ધ નથી. આમ કરવામાં કવિનો અનુકરણીય વિનય માત્ર વદવા યોગ્ય છે. આધુનિક કાળમાં કેટલાક એવા કવિઓ છે કે જેઓ પોતાના ગ્રંથોને કાવ્ય, મહાકાવ્ય, નાટક, ત્રોટક, આદિક નામથી અંકિત કરી કૃતકૃત્યતા માનેછે, તેમને આ મહાકવિનું ઉદાહરણ શિક્ષણ લેવા યોગ્ય છે. ગ્રંથનું નામ બહુધા ગ્રંથના વિષયને સૂચવનારું હોવું જોઈએ, એમ પરંપરાથી મનાતું આવેલું છે. કોઈ કોઈ ગ્રંથોમાં તેના નાયકનાયિકાના નામ ઉપરથી અથવા ગ્રંથના અસરકારક ભાગ પરથી પણ નામ આપવામાં આવેછે. આ ગ્રંથને પ્રખ્યાત સતી દ્રૌપદી, જેનું નામ આપણા આર્યાવર્તમાં અભિવંદનીય છે તથા જેને પ્રત્યેક મનુષ્ય "અહલ્યા તારા ને દ્રૌપદી ઈ૦" વચનોમાં ઉચારે છે, તેનું નામ આદિમાં આપ્યુંછે. પાંચાલ દેશના રાજા દ્રુપદની પુત્રીને પાંડવો સ્વયવરમાં મત્સ્યવેધ કરીને વરી લાવ્યા હતા તથા માતાના વચનથી અને વ્યાસના અનુમોદનથી તે પાંચેની પત્ની થઈ હતી. દ્યૂત પ્રસંગમાં પાંડવો દ્રૌપદીને હરી ગયા, તેનાં સભા વચ્ચે કૌરવોએ વસ્ત્ર ખેંચ્યાં, ભગવાને દ્રૌપદીને નવસેં નવાણું ચીરે આપીને તેની શોભા રાખી, રાજસૂય વખતે દ્રૌપદીએ દુર્યોધનને "અંધના પુત્ર અંધ" કહીને મર્મવાણ માર્યું, વનવાસમાં દ્રૌપદી પાંડવોની સાથે રહીને કષ્ટ વેઠીને પણ આનંદથી સમતાને પોતાના પતિઓની સેવા કરતી તથા પાંચે પાંડવોની પ્રીતિનું એક મધ્યબિંદુ રૂપ થઈ રહી હતી, કામ્યક વનમાં તેને દુર્યોધન પક્ષીય જયદ્રથ હરણ કરી ગયો હતો, વિરાટ રાજાને ત્યાં ગુપ્ત વાસમાં રહેતાં દ્રૌપદી ઉપર દુષ્કામનાને લીધે સો કીચકોનો ભીમે નાશ કર્યો. તથા છેવટે એજ અમર્ષ મનમાં ગણીને સૌ કૌરવોનો પણ મહાભારતના યુદ્ધમાં નાશ કર્યો, એ સર્વ વૃતાંત વ્યાસ મહાત્માએ ભારતમાં લખ્યું છે તે પરથી હિંદની અનેક ભાષાઓમાં અનેક કવિઓએ અનેક આખ્યાનો લખ્યાં છે. દ્રૌપદી એ સર્વનું વસ્તુ છે. આ મહાકવિએ પણ તેજ ભારતમાંથી પોતાને વર્ણવવાના વીરરસને યોગ્ય દ્રૌપદીના હરણ સંબંધી પ્રસંગને પસંદ કર્યો છે, અને તેજ આ કાવ્ય ગ્રંથનું નામ પણ રાખ્યું છે. સસ્કૃત ભાષામાં 'દ્રૌપદી-વસ્ત્રાહરણ" નામે એક નાનું પણ સુરસ કાવ્ય છે અને બહુધા પુરાણિયાને તે મોઢે હોય છે તેને લીધે તેની ખ્યાતિ વધારે છે. આ કારણથી આ ગ્રંથનું નામ સાંભળીને કેટલાક દ્રૌપદીના હરણને બદલે તેના વસ્ત્રહરણનો પ્રસંગ યાદ કરેછે તેમની તે ભ્રાંતિ દૂર થવાને માટે આ કાવ્યના વિષયનું લગાર વધારે વિવેચન કરીએ છીએ.

યદ્યપિ આ કાવ્યનું નામ સાંભળવાથીજ વિચારશાળી તથા જાણીતા પુરૂષો તો દ્રૌપદીહરણના પ્રસગને ઝટ યાદ કરી શકે છે તથાપિ ઉપર કહ્યું તેમ કેટલાક ભ્રમિત પણ થાય છે, માટે, તેમજ પરમ પવિત્ર સતી દ્રૌપદી ઉપર તેમના પતિઓનો અપ્રતિમ પ્રેમ, તેમનો વન નિવાસ, પાંડવોનું શૌર્ય, અવિનીતને શિક્ષા, ઈત્યાદિ પ્રસંગના બોધ માટે આ કાવ્યનો વિષય અહીં સંક્ષેપમાં નિરૂપિત કરવો અવશ્યનો છે સિંધદેશનો રાજા જે દુર્યોધનની બેન દુઃશાલા સાથે પરણ્યો હતો, તથા જેને દશ સ્ત્રીઓ હતી, તે પોતાના શૌર્યમદથી ઉદ્ધત થઇને અગિયારમી સ્ત્રીને પરણવાને શાલ્વ રાજાને ત્યાં સ્વયંવરમાં જતો હતો. માર્ગમાં પાંડવોનો આશ્રમ આવ્યો ત્યાં તેમણે મુકામ કર્યો. તે વખતે પાંડવો મૃગયા માટે ગયા હતા તેથી માત્ર દ્રૌપદી અને તેમના પુરોહિત ધૌમ્ય આશ્રમ પર હતા. ધૌમ્ય યજ્ઞશાળામા કામે લાગેલા હતા તથા દ્રૌપદી એક કદંબની નીચી ડાળ ઝાલીને આશ્રમદ્વારમાં ઉભી હતી તેવામાં તેને જયદ્રથે જોઇ, અને તેના રૂપ લાવણ્યથી તે મોહિત થયો. વ્યાસે જેમ આ પ્રસંગનું અદ્ભુત વર્ણન કર્યું છે તેમ આપણા ગુર્જર કવિરાજે પણ કચાશ રાખી નથી, તે ગ્રંથમાં કડવું ૭ મું જોવાથી જણાશે. જયદ્રથે ધૌમ્યને છેતરીને દૂર કાઢયા, તથા તે દ્રૌપદીને બળાત્કારે રથમાં બેસાડી લેઇને નાઠો. પાંડવો ઘેર આવ્યા ત્યારે આશ્રમસ્થાન શૂન્ય જોઈ તજવીજ કરી જયદ્રથની પાછળ પડયા અને તેના સૈન્યનો તથા તેનો પરાજય કરી દ્રૌપદીને ઘેર આણી અને ધર્માત્મા દયાળુ યુધિષ્ઠિરે જયદ્રથને છોડી દીધો. આ પ્રસ્તુત ગ્રંથનો વિષય છે. એમાં પ્રત્યેક પ્રસંગનાં વર્ણન કેવી સુંદર છટાથી કરેલાં છે. તથા વિનોદી કવિરાજે પ્રત્યેક પ્રસગે શ્રોતાઓને કેવા તલ્લીન કરવા તજવીજ કરી છે તે અહીં કહેવા કરતાં કાવ્ય વાંચ્યાથી વધારે ખાત્રી થશે. ગ્રંથના વિષયની પસંદગી કરવામાં કવિના અપ્રતિમ નૈપુણ્ય વિષે બહુ શું બોલવુ ? જેના નામને માટે આખો ભરતખંડ મગરૂર છે, જેની કથાને આપણે તો શું પણ પાશ્ચિમાત્ય લોકો પણ પોતાની ભાષામા ભાષાન્તર કરાવીને વાંચે છે, જેમાંના એક મુખ્યને શકકર્તાઓમાં પ્રથમ માનીને વિદ્વાનો ગાય છે કે " युधिष्ठिरोविक्रमशालिवाहनस्ततोनृपःस्याद्विजयाभिनन्दनः " ઇ૦, જેના ધર્માચરણને છોડવવાને કૃષ્ણ સરખા પણ સમર્થ થયા નથી, જેની શૂરવીરતા સાંભળીને શ્રોતાનાં રૂવાં ઉભાં થાય છે તથા જેનુ નામ માત્ર આર્ય પ્રજાને ખડી કરી દેવાને સમર્થ છે, જેની યુદ્ધમાં ઉગ્રશક્તિ અને ભોળાપણું અમને એકકે કાળે વિસ્મય તથા હાસ્ય ઉપજાવવાને સમર્થ થાય છે, તથા જેમની શ્રીકૃષ્ણ ઉપરની પરમ પ્રીતિ એ અમને મોક્ષનો માર્ગ બતાવે છે, તે મહાત્મા

પાંડવોનાં ચરિત્ર અને પરાક્રમ સાંભળવાને કયો આર્ય ઉત્સુક ન હોય ! કદાચ તે ગદ્યમાં વર્ણો, મોઢે કહો, કવિતામાં બાંધો કે રાગમાં ગાઓ, તથાપિ તેમનાં પવિત્ર નામો અમને સર્વદા આનંદ અને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરે છે. શું દ્રૌપદી એ મહાભારતનું બીજ નથી ! મહાભારતમાં એને યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી શક્તિરૂપે વર્ણી છે. દ્રૌપદીને ભૂમિનો ભાર ઉતારનારી શક્તિરૂપે વર્ણીને શું વ્યાસ મહાત્મા નથી સૂચવતા કે એજ મહાસતી એ સઘળા વિગ્રહનું મૂળ છે અને તેથી શું એમ બોધ નથી મળતો કે સતીની હેલના કરવી એ વિનાશનું મૂળ છે. ! શું પાંડવના ઇતિહાસને સંબંધે બીજા અનેક તત્કાલીન રાજાઓનાં પરાક્રમ, રીતિ ભાતિ, અને ધર્માચરણ લક્ષ્યમાં નથી આવતાં ? શું તેમની શૂરવીરતાનું ગાયન સોલંકી રાજાઓના ભાટ ગાઈને તેમને શૂર નહોતા ચઢાવતા ? અને હજી પણ નિર્માલ્ય રજપૂતોની સાથે તેમનો ઉલટ પડછો નથી માલમ પડતો ? શું ઈલિયડ કર્ત્તાના એકીલીઝ સાથે વીર અર્જુનને તદ્દેશીઓ નથી સ્મરાવતા અને શું સત્વશૂન્ય રાજાઓ તેમના ચરિત્રની પોતાની કર્મણૂક સાથે સરખાવટ કરી નથી લજવાતા ? પોતાની પ્રાણપ્રિય દ્રૌપદી પાછી મેળવવા માટે તથા અવિનીત જયદ્રથને શાસન કરવા માટે પાંડવો પ્રોત્સાહિત થાય એ સ્વાભાવિકજ છે, અને તેમ છે તો વીરરસ પ્રકટાવવાને મહાકવિ પ્રેમાનંદે આ વિષય પસંદ કર્યો છે એમાં તેની પસંદગી ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર છે. ઉત્સાહ સ્થાયીનું પોષણ કરવાથી તે વીરરસ રૂપે ફળે છે તે પંડિતો જાણેજ છે. અને તે ઉત્સાહ અહીં સ્વાભાવિક છે માટે ઉત્તમ વીરરસ પણ જમાવી શકાયો છે. એ સર્વના કરતાં અમે કવિના જે કૌશલ્યને પ્રણામ કરીએ છીએ તે આ ગ્રંથની કાવ્ય રચના માટે છે. અને તેથી તેનું કાવ્યરૂપે કાંઈક ધ્યાન આપવા ધારીએ છીએ.

સાહિત્યદર્પણમાં લખેછે કેઃ—

"सर्गबंधोमहाकाव्यंतत्रैकोनायकःसुरः
सद्वंशःक्षत्रियोवापिधीरोदात्तगुणान्वितः
एकवंशभवाभूपाःकुलजाबहवोपिवा
शृंगारवीरशांतानामेकोङ्गीरसइष्यते

---

૧ મહાકાવ્ય સર્ગબંધ જોઇએ તેમાં એક નાયક હોય અને તે દેવ, અથવા સારા વંશનો ધીરોદાત્ત ગુણવાળો ક્ષત્રિય હોવો જોઇએ. અથવા એક

अङ्गानिसर्वेपिरसाःसर्वेनाटकसंधयः
इतिहासोद्भवंवृत्तमन्यद्वासज्जनाश्रयम्
चत्वारस्तस्यवर्गाःस्युस्तेष्वेकंचफलंभवेत्
आदौनमस्कियाशीर्वावस्तुनिर्देशएववा
क्वचिन्निंदाखलादीनांसतांचगुणकीर्तनम्
एकवृत्तमयैःपद्यैरवसानेन्यवृत्तकैः
नातिस्वल्पानातिदीर्घा सर्गाअष्टाधिकाइह
नानावृत्तमयःक्वापिसर्गःकश्चनदृश्यते
सर्गान्तेभाविसर्गस्यकथायाःसूचनंभवेत्
सन्ध्यासूर्येंदुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः
प्रातर्मध्यान्हमृगयाशैलर्तुवनसागराः
संभोगविप्रलंभौचमुनिस्वर्गपुराध्वराः
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः
वर्णनीयायथायोगंसांगोपांगाअमीइह

कयेवृत्तस्यवानाम्नानायकस्येतरस्यवा
नामास्यसर्गोपादेयकथयासर्गनामतु"
"अपभ्रंशनिबधेस्मिनूसर्गा कडवकामिधा
तथापभ्रंशयोग्यानिछंदासिविविधान्यपि"

મહાકાવ્ય કોને કહેવુ તેવિષે સસ્કૃત સાહિત્યકારોના નિયમો ઉપર બતાવ્યા છે અને તેમાના ઘણા ખરા નિયમોને અનુસરીનેજ આ ગ્રથની રચના કરી હોય એમ સૂક્ષ્મ પરીક્ષક જોઈ શકેછે આ ગ્રથ સર્ગબધ નથી પણ ઉવટ કહ્યુ છે, તેમ કડવાબધ છે પ્રાકૃત કાવ્ય લખનારાઓ સર્ગને ઠેકાણે જે કડવાએવો શબ્દ મૂકેછે, તે શા ઉપરથી મૂકેછે એવી જેને શકા થતી હશે તેનુ આથી નિરાકરણ થાયછે

આ ગ્રથની નાયિકા દ્રૌપદી છે અને તેના સબધથી પાડવો નાયક[*] છે તે ઉત્તમ યશવાળા, ક્ષત્રિય અને ધીરોદાત્તાદિ ગુણવાળા પણ વર્ણાયા છે, યુધિષ્ઠિર ધીરોદાત્ત નાયક પ્રસિદ્ધ છે, ભીમ ધીરોદ્ધત અને અર્જુન ધીરલલિત [*] જુઓ સાહિત્યદર્પણ કારિકા ૬૬—૬૭—૬૮ —

"अविकत्थन क्षमावानतिगभीरोमहासत्व ।
स्थेयान्निगूढमानोधीरोदात्तोदृढव्रतःकथित ।
मायापर प्रचडश्चपलोऽहंकारदर्पभूयिष्ठ ।
आत्मश्लाघानिरतोधीरैर्धीरोद्धत कथित ।
निश्चिन्तोमृदुरनिशकलापरोधीरललित स्यात् " ।

પુત્રજન્મ, વગેરે વર્ણન સાગોપાગ ઘટે તેમ વર્ણવવા કાવ્યનુ નામ કવિના નામ પરથી, કાવ્યમા વર્ણેવા વૃત્તાતના નામ ઉપરથી કે નાયકના નામ પરથી રાખવુ તથા સર્ગમા વર્ણેલી કથા પરથી સર્ગનુ નામ રાખવુ જો અપભ્રંશ ભાષામા કાવ્ય રચાયુ હોય તો તેમાના સર્ગને 'કડવુ' કહેવુ તથા તેમા અપભ્રશને યોગ્ય નાના પ્રકારના છદો લેવા

૧ પોતાની વડાઈ નહિ બોલનારો, ક્ષમાગુણવાળો, અતિ ગભીર, ઉદાર મનવાળો, સ્થિર બુદ્ધિવાળો, અસત ગૂઢ માનવાળો અને દૃઢ વ્રતવાળો નાયક તે ધીરોદાત્ત જાણવો જેમ યુધિષ્ઠિર, રામ ઇ૦ કપટ પ્રપચ કરનારો, પ્રચડ, ચપળ, ઘણા અહંકારવાળો તથા ઘણા ગર્વવાળો અને પોતાના વખાણ કરવામા

કડવા ૨૯ મામાં જયદ્રથને છોડી મૂકતી વખતે યુધિષ્ઠિરની ક્ષમા, ગંભીરતા, ઉદારતા, વગેરે વર્ણવીને તેનું ધીરોદાત્તપણુ બતાવી આપ્યું છે, તેમજ કડવા ૨૩ મામાં દ્રૌપદીએ જયદ્રથને પાડવો ઓળખાવ્યાના પ્રસંગને બાહાને તે તે નાયકના ધીરોદાત્તાદિ ગુણો કવિએ વ્યંજિત કર્યા છે 'સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઘણાને પણ નાયક તરિકે વર્ણી શકાય છે' એમ સાહિત્યકારના કથનને આ ગ્રંથના નાયકો સાથે સરખાવવાથી સાફ પ્રતીત થાય છે કે આ કાવ્ય રચનામાં કવિ સાહિત્યશાસ્ત્રના નિયમથી બહાર નથીજ ગયો. આ કાવ્યમાં વીરરસ અંગી છે અને હાસ્ય, રૌદ્ર, શૃંગાર રસાભાસ, વગેરે તેના અંગભૂત રસો છે, તે કાવ્ય વાચતા રસજ્ઞ જાણી શકે છે. વળી એમા ભારતની ઐતિહાસિક કથા છે, પહેલા કડવામા ગુરૂદિને નમસ્કાર રૂપ મંગળ છે. આખા સર્ગમાં એકજ જાતના પદ્ય રચ્યા છે તથા અંતમાં અને વળી આદિમાં પણ એક એક વૃત્ત ચાલુ વૃત્તથી ભિન્ન મૂકયું છે, કડવા ૨૩માંમાં ચિત્રકાવ્યો છે, કડવા ૨૭–૨૯માંમાં ભિન્ન વૃત્તો લીધેલાં છે, કડવા ૧૯નો ઘણો ભાગ તથા ૨૦મું બધું અંત યમકમય છે, સર્ગને અંતે પછીના સર્ગની કથાનું વલણુમા બહુધા સૂચન કર્યું હોયછે, કડવા ૧૬મામાં મધ્યાન્હ, પર્વત, સરોવર, મૃગયા, વગેરે વર્ણન છે. કડવા ત્રીજામા નગર વર્ણન છે, કડવા ૫ મામા વન, પક્ષી, પશુ અને સષ્ટિસૌંદર્યનું વર્ણન છે, તેજ કડવામા દાવાનળનું વર્ણન છે, કડવા ૫ દરમાંમાં મુનિઓનું વર્ણન છે, કડવા ૨૪મામાં રણપ્રયાણનુ વર્ણન છે, તથા બાકીનાં વર્ણન અલંકારદ્વારા કરેલાં છે. વળી આ અપભ્રંશ ભાષાનું કાવ્ય છે માટે તેમાં સર્ગને ઠામે કડવા લખ્યાછે, અને અપભ્રંશને યોગ્ય દેશીઓ, માત્રામેળ છંદો, વગેરે છંદો લીધેલા છે. એવી રીતે બધા મહાકાવ્યના ગુણોએ યુક્ત આ કાવ્ય છે, તેથી એને જો કે મહાકાવ્ય નામ આપવું ઘટિત છે, તથાપિ કવિએ પોતે તે નામ આપ્યું નથી તો અમે પણ સાદું "દ્રૌપદીહરણ"જ નામ કાયમ રાખ્યું છે, તથાપિ એ એક ઉત્તમ કાવ્ય છે એતો નિસંદેહ છે ઉપર જે કાવ્યના ગુણો સાથે પ્રસ્તુત ગ્રંથને સુઘટિત કર્યા છે તે સિવાય તેમા જે વિધ વિધ માત્રામેળ તથા શુદ્ધ અક્ષરમેળ વૃત્તો લેઇને કાવ્યનું હાડપિંજર રચ્યું છે,

---

પ્રસન્ન એવા નાયકને ધીરોદ્ધત કહેછે. જેમભીમ, ઇત્યાદિ. ચિંતા વિનાનો, નિરંતર કોમળ મનવાળો અને કળાવાળો એવા નાયકને ધીરલલિત કહેછે. જેમ, અર્જુન, ઇત્યાદિ.

તેમાં જે અનેક પ્રસંગો જોઇએ તેટલા છટાથી વર્ણવીને તે હાડપિંજરને માંસલ અને તાજુ બનાવ્યું છે, તેમા જે અનેક અર્થાલંકાર અને શબ્દાલંકાર મૂકીને તે કાવ્યાકૃતિને સુશોભિત કરી છે, તેમાં જે રસોત્પત્તિ કરીને તથા ધ્વનિ મૂકીને તેને સજીવન બનાવી છે તથા તેમાં જે ઠામ ઠામ ભાવવ્યંજનાઓ અને સ્વભાવચરિત્ર પ્રકટ કરીને તે કાવ્ય સુંદરીને થનગન થનગન નચાવી છે, એ સર્વ ઉપરથી આ ગ્રંથ રચનાર મહાકવિનું અદ્ભુત કાવ્યકૌશલ અને સંપૂર્ણ કાવ્યશાસ્ત્રની માહિતી સમજવામાં નથી આવતી શું ? જો આ ગ્રંથ મહાકાવ્યનાં લક્ષણોવડે યુક્ત હોવાથી એક વાસ્તવિક મહાકાવ્યજ છે તો તેનો રચનાર પણ સાહિત્યશાસ્ત્રમા એક અતિ વ્યુત્પન્ન મહાકવિ છે એમ નિશ્ચિત અનુમાન થઇ શકે છે. પ્રાચીન ગૂજરાતી કવિઓના યત્કિંચિત્ સામાન્ય લોકમા પ્રચલિત ગ્રંથો જોઇને તેના વિષે યદ્વાતદ્વા મત બાંધવું એ કેવી રીતે ખોટું પડેછે તેનો આ કાવ્ય એક સરસ પુરાવો છે. આ કાવ્યને શ્રાવ્ય કાવ્યનું નામ આપવામાં તો અમે આશા રાખીએ છીએ કે કોઇ વિદ્વાનને તેમાં કાંઈ શંકા પડવાની નથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી શોધ કરનારને જણાઇ આવશે કે એમાં દૃશ્યકાવ્યનાં અનેક અંગોનો પણ કવિએ પોતાની અતિ સૂક્ષ્મતર યુક્તિઓથી એવો સમાવેશ કર્યો છે કે એને કોઈ દૃશ્યકાવ્યનો સારો વ્યુત્પન્ન પરીક્ષક ઝટ શોધીને જાણી શકે છે. જુઓ દૃશ્યકાવ્યના અંગ બતાવતાં સાહિત્યદર્પણ કરનાર વિશ્વનાથ ભટ્ટ શું કહે છે? નાટક વિષે લખતા તે કહે છે કે —

नाटकंख्यातवृत्तंस्यात्पंचसंधिसमन्वितम् ।
विलासर्द्ध्यादिगुणवद्युक्तंनानाविभूतिभिः ।
सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरंतरम् ।
पंचादिकादशपरास्तत्रांकापरिकीर्तिताः ॥
प्रख्यातवंशोराजर्षिर्धीरोदात्तप्रतापवान् ।

---

૩ નાટકમા પ્રખ્યાત વૃત્તાંતનુ કથન કરવુ જોઇએ, તે નાટકના પંચ સંધિઓથી યુક્ત જોઈએ, તે વિલાસ ઋદ્ધિ આદિ ગુણવાળુ અને વિવિધ વિભૂતિઓથી યુક્ત જોઇએ, તેમા સુખ દુઃખની ઉત્પત્તિ વર્ણવવી જોઇએ, અનેક પ્રકારના રસોનો પ્રવાહ તેમા વહેવા જોઇએ તેમા ઓછામા ઓછા પાંચ અને ઘણામા ઘણા દશ અંક કરવા જોઇએ પ્રખ્યાત વંશનો ધીરોદાત્ત,પ્રતા

दिव्योथादिव्यादिव्योवागुणवान्नायकोमतः ॥
एकएवमवेदंगीशृंगारोवीरएववा ।
अंगमन्येरसाःसर्वे ॥ઇત્યાદિ.

શું એ કાવ્યને વાંચીને આપણે તેમાં જોઈ શકતા નથી કે એ પ્રખ્યાત વૃત્તાતનું કથન છે? શું એમા સુખ દુ ખની ઉત્પત્તિ વર્ણી નથી? શું એમાં જૂદા જૂદા રસનો પ્રવાહ સતત વહેતો નથી? શું એના નાયક પ્રખ્યાત વંશના રાજર્ષિ નથી? શુ તેમાં કોઇ ધીરોદાત્ત અને પ્રતાપવાળો નથી? શુ ધર્મ, ઇંદ્ર, વાયુ, અશ્વિનીકુમાર નામે વર્ણાતા નાયક દિવ્યાદિવ્ય નથી? શું એમાં વીર અગી રસ નથી? શું બીજા રૌદ્ર, હાસ્ય, વગેરે અગભૂત રસો એમા નથી? શુ એ રસોના સમેલનથી તથા સંગ્રામ, ક્રોધ, વધ, બધન, આદિ વર્ણનથી આરભટી વૃત્તિ એમાં પ્રતીત થતી નથી? શુ એમાં પ્રવેશ નિષ્ક્રમણ યુક્તિ પૂર્વક નથી વર્ણ્યા? આ કાવ્યની સૂક્ષ્મતર પરીક્ષા કરવાથી એટલે સુધી પણ સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે મહાકવિ પ્રેમાનંદે પોતાના આ કાવ્યની અનેક ઉત્તમતાઓને આ ત્રણ બાબતોથી બહુ રૂડી રીતે વિભૂષિત કરી છે. પ્રથમ તો મહાકવિએ પોતાના વચનોને રસ, અનુપ્રાસ, અને અલંકારાદિકથી પરમ વિચિત્ર કર્યાં છે; બીજું એમાં વિવિધ ભાવો વ્યંજનાથી કે ધ્વનિથી પ્રતીત થાય છે; અને ત્રીજું આ કાવ્યના સઘળા છદો પ્રાચીન અથવા નવીન પ્રકારની ગાયનવિદ્યાને અનુસાર ગાઈ પણ શકાય છે. કવિએ પદ્યના આરંભમાં તે તે છંદોનાં નામ લખવાને બદલે તે તે રાગનાં નામ લખ્યાં છે તે ઉપરથી તેની ગાયનશાસ્ત્રમાં પણ ઉત્તમ પ્રવીણતા હોવાનું અનુમાન આપણે નથી કરી શકતા શું? અક્ષરમેળ છંદોની રચનામા તેનું સ્ખલિતપણું જણાતુ નથી તેથી તેના છદો વિજ્ઞાન માટે તો શંકા કરવી એ જાણે વિદ્વાનોને હસાવવા રૂપજ છે. ગૂજરાતી ભાષામાં હાલ જે કાંઇ અલ્પ કાવ્ય રચનાનો પ્રચાર થવા માંડયો છે તથા જે કાંઇ સાહિત્યના ગ્રંથો લખાયા છે કે લખાય છે, તે સર્વ સવત ૧૭૪૫ ની સાલ પછીનાજ છે એ તો નિઃસદેહ છે. ત્યારે એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે મહાકવિ પ્રેમાનદને આ કાવ્ય રચનાનો આધાર સંસ્કૃત કાવ્ય ગ્રથો અને

દિવ્ય કે દિવ્યાદિવ્ય, એવો ગુણવાળો નાયક જોઇએ. એમાં એકજ શૃંગાર કે વીરરસ અંગી હોયછે અને બીજા સર્વે રસો અંગભૂત હોય છે.

સંસ્કૃત સાહિત્ય ગ્રંથો ઉપર રાખવો પડ્યો હોવો જોઇએ. જો એમ છે તો તેના સંસ્કૃત ભાષાના પરિજ્ઞાન માટે આપણે આનંદ પ્રદર્શિત નથી કરી શકતા શું? ખરેખર! તેણે બસો વર્ષ પહેલાં આપણું ગૂજરાતી–સાહિત્યને ખીલાવવા માટે કરેલો અથાક શ્રમ જોઇને આજ આપણે તેના અત્યંત આભારી થઇને તેની જે પ્રશંસા કરીએ છીએ તે વાસ્તવિકજ છે! આ કાવ્યનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવાથી પ્રેમાનંદની ઉક્તિ, સાહિત્યશાસ્ત્ર વિષયક નિયમ, અને પૌરાણિકકથા આદિકમાં સંસ્કૃત ભાષાના અનેક વિધા ગ્રંથોનું તેણે કરેલુ અનુકરણ દૃષ્ટિએ નથી પડતું? અમારે કહેવાનો સારાંશ એ છે કે આ કવિના કાવ્યને કિલષ્ટ અને પ્રાસાદિકના પ્રયામમાં ગૂંચવાયલું નહિ ઠરાવી દેતાં સાહિત્ય શાસ્ત્રાદિ સંસ્કૃત ભાષાના અનેક ગ્રંથોને હાથમાં લેઇને તથા કોઇ પણ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા યત્કિંચિત દુરાગ્રહને દૂર કરીને તેની પરીક્ષા કરવાથી આપણને નિઃસંદેહ માલમ પડશે કે જેણે ઓખાહરણ અને નળાખ્યાન જેવાં જગત્પ્રિય કાવ્યો રચેલાં છે તેનીજ આ મધ્યમ વયની કૃતિ છે અને તેણે આપણી ભાષાના સાહિત્ય ભંડારમા એક અમૂલ્ય રત્ન બક્ષિસ કરેલું છે. આ કવિએ ગૂજરાતી ભાષામાં કેવો અમૂલ્ય સાહિત્યભંડાર અર્પણ કરેલો છે તે વિષે હાલ અત્રે કાંઇ સૂચના કરતા નથી, તથાપિ જ્યારે આ મહાકવિએ મહાકાવ્યના નામથી અંકિત કરેલાં કાવ્ય તથા નાટક વગેરે આપણે જોઇશું ત્યારે ગર્વ પૂર્વક આ ગૂજરાતી કવિને ધન્યવાદ આપવાને સૌથી અગ્રેસર થઇશું એમાં લેશ પણ શંકા નથી.

આટલા આટલા ગુણોથી યુક્ત આ કાવ્યમા યત્કિંચિત્ ક્ષુલ્લક દોષ જો કોઇ હોય તો તે અમારી દૃષ્ટિથી બહાર નથી; પણ તે દોષ કવિની મહાશક્તિ તથા તેના રસપ્રવાહની લીહમાં નજરે ન પડે એટલે દૂર તણાઇ જાય છે. પ્રાસાનુપ્રાસ માટે કરેલી શબ્દવિકૃતિ તેમાં પ્રથમ નજરે પડે છે, જે પ્રાકૃત ભાષાની કવિતામાં સઘળા કવિઓ કરતા આવ્યા છે. હમણાના અર્વાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવાયલા સુકવિઓમાંથી એકનો એવો કાવ્યગ્રંથ તો બતાવો કે જેમાં એવી રીતે શબ્દવિકૃતિ ન કરી હોય? અરે! આ કવિએ તો કદાચ લાલિત્ય આણવા માટે તેમ કર્યું હશે, પણ આપણી અનુપ્રાસ વગરની ખોડી કવિતા લખનારા કવિઓની કવિતામાં જો તેઓ શબ્દ વિકૃતિ દાખલ થવા દે તો માત્ર ગણદોષ સભાળવા મારેજ; અને તે પણ ક્યારે દૃષ્ટિએ નથી ચઢતી? હિંદીભાષા જે ઘણા સૈકાંથી સાહિત્યને માટે વખણાયલી છે તેની કવિતા જુઓ. જુઓ પૃથીરાજ રાસો, જુઓ પ્રવીણસાગર, કે જુઓ ગમે તે કાવ્યગ્રંથ.

શબ્દવિકૃતિ આપણી દૃષ્ટિએ નથી આવતી ! પ્રાકૃત ભાષામાં એવી છૂટ ક્યાં સુધી લેવી તેનું પ્રમાણુ પ્રાચીન પ્રયોગોથી મળી શકે, પણ શોચનીય એ છે કે આ મહાકવિથી વધારે પ્રાચીન કોઈ કવિએ એવો ગ્રંથ રચેલો હોય એમ શોધ લાગ્યો નથી અને તેથી જે છૂટ બધા પ્રાકૃત કવિઓ લેતા આવ્યા છે તે છૂટ મહાકવિ પ્રેમાનંદ લે, તો તેટલા ઉપરથી તેને નિર્દોષપરાગ કલંકિત કરી શકે નહિ. કવિએ હિંદી સાહિત્યનું પણ અવલોકન કર્યું હશે તથા તેમાં રચાયલાં કાવ્ય વાંચ્યાં હશે તે ઉપરથી કદાચ તેને એવી છૂટ લેવાનો વિચાર પ્રબળ થયો હશે. હિંદી સાહિત્યનું પણ તેણે અનુકરણ કર્યું છે તેનો એક રમુજી પ્રસ્તાવ આ કાવ્યમાંથી મળી શકે છે જુઓ કડવું ૨૭ મું એમાં આવતા આમરવૃત્તમાં વચ્ચે વચ્ચે એક બે અષ્ટકો ભુજંગપ્રયાતના મૂકીને તે ઉપર અનુસ્વારનો પ્રયોગ કર્યો છે ગણના માપ મેળવવાને આ યત્ન નથી એ તો સ્પષ્ટ છે; કેમકે એટલા બે અષ્ટક શિવાય આખા ગ્રંથમાં કહીં પણ તેમ નથી, પણ વર્ણનને યોગ્ય ભાષા આણવાના હેતુથી કે પછી માત્ર વિનોદની ખાતર તેણે હિંદી કવિતાઓનું તે અનુકરણ કર્યું હોય. સરખાવો નરહરદાસકૃત અવતારચરિત્ર —

भुजंगी

"सुगंधं विगंधं न अस्तुति गारी,
विभेदं न शत्रु न मित्रं विचारी;
न महिमा न माया न मदं न मोहं,
न रंगं विरंगं न दाया न द्रोहं.
न सीतं न तापं न संगं कुसंगं,
न भावं न भिख्या न अंगं अनंगं;
सुखं भूमि सज्यं न डासं न वासं,
यहे वाहें आनो ततौ पंच पासं.
समं विख्खहं भूमि पंथं सहज्जं,
वसन्नं दिगं वीतरागं विलज्जं;
विमोह विदेहं न इंद्रि विकारं,
अपानें रहे निज्विातं अहारं." ઈ૦

અથવા હિંદીનું જો અનુકરણ ન હોય તો તે લખેછે તેમ શંકરાઈકનું પણ અનુકરણ કાં ન હોય! જેમ —

"नमातापितावानदेवानलोका ।
नवेदानयज्ञानतीर्थंब्रुवन्ति ॥
सुषुप्तौनिरस्तातिशून्यात्मकत्वात् ।
तदेकोवशिष्ठःशिवःकेवलोहं ॥
नसांख्यंनशैवंनतत्पांचरात्रं ।
नजैनंनमीमांसकादेर्मतंवा ॥
विशिष्ठानुभूत्याविशुद्धात्मकत्वात् ।
तदेकोवशिष्ठःशिवःकेवलोहं ॥
नशुक्लंनकृष्णंनरक्तंनपीतं ।
नपीनंनकुब्जंनन्हस्वंनदीर्घं ॥
अरुपंतयाज्योतिराकारकत्वात् ।
तदेकोवशिष्ठःशिवःकेवलोहं ॥" ઈ૦.

પ્રેમાનંદ જેવો વિનોદી અને સ્વચ્છંદ કવિ કે જે પોતે છેવટમાં લખેછે કે "દાસપણ ઉદાસપણું ના, રહું પરમાનંદે થોભી રે" તેને કાવ્યરચનાથી કોઇને પ્રસન્ન કરવાની તો દરકારજ નહોતી; માત્ર પોતાની મોજને અર્થે તે કાવ્ય લખે, તેમાં પણ તે પ્રાસાદિત કવિ હોવાથી સાહજિક રસમય લખાય, અને તે વળી આખો ત્રીસ કડવાંનો ગ્રંથ જેમા શબ્દાલંકાર, અર્થાલંકાર, ચિત્રકાવ્ય, ભાવવ્યંજનાઓ, ધ્વનિઓ, વગેરે ભરપૂર ભરેલા, અને તે પણ છેવટ કવિ જણાવે છે તેમ ફક્ત આઠજ દિવસમા, એ કયા વિદ્વાનને તેના ક્લિષ્ટતારૂપ ક્ષુદ્ર દોષ તરફ દૃષ્ટિ કરાવે એમ છે? અને કયા રસજ્ઞ પંડિતને તે આહ્લાદ નથી ઉત્પન્ન કરતુ? પાછળ ચરિત્રમાં બતાવ્યુ છે તેમ, જોનસન પંડિતે રાસેલાસ નામનો ગદ્ય વાર્ત્તાનો ગ્રંથ જ્યારે સાતદિવસમાં કર્યો છે, અને તેની તે શક્તિને અદ્ભુત ગણી વિદ્વાનો તેને વખાણી વાળ આવેછે, ત્યારે દ્રૌપદીહરણ જેવો સાહિત્યનો ગ્રંથ અને તે પણ અક્ષર મેળ જેવા અઘરાં વૃત્તોમાં અલંકારાદિથી યુકત કરીને પ્રેમાનંદે જે ફકત આઠજ દિવસમાં લખ્યો છે, તેની મહાશક્તિ આપણને કેટલુ બધુ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરેછે! એ કવિની કવિતા કરવાની ત્વરા વિષે ધ્યાનમાં લેવા જોગ બીજો દાખલો પણ ચરિત્રમાં લખ્યો છે કે તેણે લક્ષ્મણાહરણ નામનો સોળ કડવાનો ગ્રંથ પોતે માંદા છતા પણ એકજ દિવસમાં લખી કાઢયો હતો! તથા નૃસિંહ મેહેતાના છોકરાનો વિવાહ જે આ દ્રૌપદીહરણ

ફ્રગતા લગભગ ત્રણ ગણો છે તે ફક્ત બેજ દિવસમાં લખી કાઢયો હતો ! એજ પ્રમાણે કવિના નળાખ્યાનાદિ બીજા ગ્રંથો વિષે પણ જાણવામાં આવ્યુ છે, જે જાણીને આપણે તેની કિલષ્ટતા, અને શબ્દ વિકૃતિ ઉપર દરગુજર કરી શકીએ છીએ. આ ગ્રંથના બીજા ભાગપર ચરિત્રમાં બતાવ્યુ છે તેમ તેની ભાષાસાહિસ વધારવાની ઉત્કંઠા માટે પણ આપણે તેને થોડુ માન આપી શકતા નથી. છંદોબધ્ધ કવિતા કરવામાં માત્ર શામળભટ્ટેજ પેહેલ કીધી છે એમ આજ સુધી ઘણી તરફથી મનાતું હતુ તે આથી રદ થાયછે; એવી રીતે કે જ્યારે શામળભટે દોહરા, ચોપાઇ અને છપ્પાજ વિશેષે લખ્યા છે અને ભાગ્યેજ મનહર તથા ઝૂલણા લખ્યા છે, તથા બીજા છંદો તેણે લખ્યા હશે તેવું હજીપણ જાણવામાં આવ્યું નથી ત્યારે પ્રેમાનંદે સંસ્કૃતના અક્ષરમેળ તથા માત્રામેળ અઘરાં જનોગા વગર ચૂકવે કવિતા કરી છે અને દક્ષણી ભાષાના મોરોપંતાદિ કવિઓના યમકને પણ હઠાવે એવા યમક પણ દાખલ કર્યા છે. આ કવિના બીજા ગ્રંથો પ્રકટ થયે એમ પણ જાણવાની આશા રાખીએ છીએ કે શ્લોકબધ્ધ અલંકૃત કવિતા જે હમણા માત્ર મરાઠીમાંજ ચઢતી કહેવામાં આવેછે તે ભૂલી જવાશે. કવિનાં નળાખ્યાનની અને ઓખાહરણ વગેરે પુસ્તકોની ભાષા કરતાં આ ગ્રંથની ભાષામાં કાંઇક વૈચિત્ર્ય માલમ પડેછે એ વાત જેમ ખરી છે તેમ, તેમ જણાવાનું કારણ પણ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરનારને ઝટ જણાઈ આવે એવું છે. કવિના જે જે, ગ્રંથો આપણે આજ સુધી જોયા છે તે બધા દેશીબધ્ધ છે એટલે તેમાં કાવ્યરચનાની સરળતાને લીધે શબ્દ વિકૃતિ બહુ ન કરવી પડે; પણ આ ગ્રંથમાં તો ઉપર કહ્યું તેમ અનેક બંધનોમાંથી પસાર થવા જેવું હોવાથી ભાષા લગાર વાંકીચૂંકી દૃષ્ટિએ આવેજ. આજની ભાષાસાથે દ્રૌપદીહરણની ભાષાને આપણે સરખાવતા નથી પણ તેનાં બીજા પુસ્તકોની ભાષા સાથે સરખાવીએ છીએ એ યાદ રાખવું. વારૂં ત્યારે, ઓખાહરણાદિ શું લેખક પરંપરાથી સારા કે માઠા સંસ્કાર પામેલાં નથી? અને તેથી તેની ભાષા આજથી બસો વરસ પહેલાંના કવિની મૂળ ભાષા કરતાં કાંઇ ફેરફારી નથી પામી, એમ શું કોઈ સાબીત કરી શકે છે? ઓખાહરણ તો કવિ દયારામે સુધારી ચાલતી ભાષા જેવું તેને રૂપ આપ્યું છે તે સૌ કોઇ જાણે છે. એ કવિતો વિદ્વાન હતો પણ નહિ કેળવાયલા લખનારા શું અસલ કવિની જોડણી કે શબ્દો મૂળના રૂપમાં સાચવીજ રાખેછે? નળાખ્યાનાદિકની ભાષાશું આપણા પરિચયમાં નથી આવી ગઇ? પ્રસ્તુત

ગ્રંથ પ્રચારમા આવવા દો, તેના ઉપર પણ ઓખાહરણાદિના જેવા સંસ્કાર વીતવા દો, અને પછી તેની ભાષામાં આજનુ રૂપ કેટલે દરજ્જે રહેછે તે વિષે બોલો આમ કહીને અમે પ્રેમાનંદના કાંઇ પક્ષકાર થતા નથી, જો કોઇ દોષ પ્રેમાનંદના કાવ્યોમા હશે તો જગતમા કોઇ વસ્તુ નિર્ગુણ કે નિર્દોષ નથી. એ ન્યાયથી અમે પણ વિરામ પામીશું, તથા અમે પણ તે દોષ માન્ય રાખીશુ, પરંતુ ગૂજરાતી સાહિત્યમા પ્રેમાનંદે અમૂલ્ય ભેટો દાખલ કરી છે તથા તે પોતે ગૂજરાતના મધ્ય સ્થળ વડોદરા રાજધાનીનું મહાકવિરૂપ રત્ન હતું, એ વાત અમે ભૂલી જઈશું નહિ.

આ કાવ્ય વિષે સૂક્ષ્મતાથી વિવેચન કરતા ઘણુ બોલવા જેવુ છે-ઘણુ જાણવા જેવુ છે-ઘણુ વખાણવા જેવુ છે, તથાપિ તે રસજ્ઞ વિદ્વદ્વર્ગનેમાટે રહેવા દેઈએ છીએ. અમે તો તેના 'રીજા આથી પણ ઉત્તમ ગ્રંથો પ્રજા હજુર રજુ કરતા પેહેલા આ મહાન કવિ વિષે વિશેષ વચન મુલતવી રાખીએ છીએ

॥ श्रीजगदीश्वराय नमः ॥

प्रेमानंदकृत.

द्रौपदीहरण.

શ્લોક.

ગુરૂ લંબોદરો એક ધરમધર તે વર્ણિને હુ કહુછું,
રિદ્ધિ સિદ્ધિ વિબુધે ગ્રહી જ્યમ ત્યમ ગુરૂ મતિ તો રહુછુ;
સેવાએ તસ્કરી જે વિધિ ગણપતિ લુટ્યા મહાદેવ જેવા,
તે વિધે હુ ગુરૂને નમી નમી ઇછુછુ સારી વિધિથી સેવા ૧

ઢાળ.

સારી વિધિ સેવા ઇચ્છી, વર્ણુંછુ મહાદેવા;
સારૂ નરતુ શુભ અશુભ, એ વિધિ (મન) નહિ લેવા દેવા ૨
પિતા કવણને પુત્ર કવણ સ્ત્રી, ભગિની માતા દેવા;
વ્યાપારી તો મોટો માન્યો, પણ નહિ કોઇના દેવા ૩

---

૧ શ્લોક–સ્રગ્ધરાવૃત્ત આ દ્રૌપદીહરણ ગ્રંથ આરંભતા ગ્રંથકાર ગુરૂને નમસ્કાર કરવા રૂપ મંગળાચરણ કરેછે લંબોદર–ગણપતિ રિદ્ધિ ઇ૦–જેમ તે વિબુધે (દેવે–ગણપતિએ) સેવાવડે તસ્કરીને (તસ્કર જેવુ કર્મ કરીને) મહાદેવ જેવાને લુટ્યાછે સર્વસ્વ હરણ કર્યું છે અને તેની પાસેથી રિદ્ધિ સિદ્ધિ ગ્રહણ કરી છે, તે પ્રમાણે હુ (પ્રેમાનંદ) પણ ગુરૂને નમી નમીને સારી વિધિથી તેમની સેવા ઇચ્છુછુ (તસ્કરવાની વાત પોતાની બાબતમાં કવિએ યુક્તિથી છોડી દીધી છે)

૨ ઢાળ– ચોપાયાની દેશી વિધિ–વિધિથી–રીતે મહાદેવા–મહાદેવને સારૂ નરતુ ઇ૦–જેને સારૂ નરતુ અને શુભ (મંગળ) અશુભ (અમંગળ) એ વિધિ (એ પ્રકારે) મનમા લેવા દેવા નથી

૩ વ્યાપારી–પોતે મોટા વ્યાપારી (વ્યાપાર–કામ કાજ કરનાર) છતાં તેમને કોઇનું દેવુ નથી, અથવા કોઈના દેવા (અળિયા) મા નથી

કો કે'શે કો એવો ભોળો, અમો ન જગમાં ભાળ્યો;
તો ભાઈ જેને પુત્રે લુંટ્યો, સાંભળી સંશય ટાળો. ૪
સ્ત્રીથી હાર્યો સ્ત્રીથી છત્યો, પણ તાંડવથી રીઝ્યો;
મૂષકવાહના મૂષકસ્વભાવે, લહ્યો તોય નહિ ખીજ્યો. ૫
અવસર એક સ્થૂલોદર આવી, હાવભાવ કરી નાચ્યા;
(અતિ) અંગ નમેલું વિચિત્ર વેષે, જોઈ જગત્પતિ રાચ્યા. ૬
માગ્ય માગ્ય માયાધવ કે'છે, અહો પુત્ર! મુજ પ્યારા;
જે માગે તે આપું અહુણાં, અરે ગણપતિ! મારા. ૭
સમય વિચારી મનમાં ધારી, મૂષકવાહનો બોલ્યો;
ભોળો શંભુ નખશિખાથી, પુત્રે લુંટી બોળ્યો. ૮
"રિદ્ધિ આપો સિદ્ધિ આપો, લક્ષ લાભને આપો;
સિદ્ધિ જોઇએ બુદ્ધિ જોઇએ, (વળિ) પ્રથમે હુંને થાપો. ૯

---

૫. સ્ત્રીથી હાર્યો–મોહિની સ્વરૂપથી. છત્યો–છતાયો. હિમાલયમાં તપ કરતી વેળા પાર્વતીથી છતાયો. અથવા સ્ત્રીથી છત્યો–સ્ત્રી (માયા) વડે આખા વિશ્વને છત્યો. આખું જગત્ માયાથી છતાયલું છે એ પ્રસિદ્ધ છે. તાંડવથી–ગણપતિના તાંડવ (એક પ્રકારના નૃત્ય)થી. મૂષકવાહનો–મૂષકવાહનવાળો–ગણપતિ. ગણપતિને મૂષકના સ્વભાવનો.(ફુંકીને કરડી ખાનાર ઉંદરની પેઠે રાજી કરીને હરણ કરનાર) જાણ્યા છતાં પણ જેણે તેના ઉપર રીસ કરી નથી.

૬ આટલો ઉપોદ્ઘાત કર્યા પછી ગણપતિએ મહાદેવ પાસેથી શી રીતે રિદ્ધિ સિદ્ધિ ગ્રહણ કરી તે પ્રકાર બતાવેછે. સ્થૂલોદર–મોટા પેટવાળો (ગણપતિ). અંગ નમેલું–તાંડવનૃત્ય કરતાં.

૭ માયાધવ–પાર્વતીપતિ.

૮ બોલ્યો ઇ૦–રિદ્ધિઆપો ઈત્યાદિ વચન બોલ્યો અને તેમ કરીને તેણે ભોળાશંભુને નખથી શિખા લગી લુંટીને દરિદ્રતા રૂપી દરિયામાં બોળ્યો. **પરિણામાલંકાર** "કરે ક્રિયા ઉપમાનથી વર્ણનીય પરિણામ" (ભાષાભૂષણ).

૯ રિદ્ધિ–દોલત. (આ જગોએ દોલતની અધિષ્ઠાત્રી દેવી જે પાછળથી ગણપતિની પુત્રી કહેવામાં આવી છે તે). સિદ્ધિ–અણિમાદિ આઠ પ્રકારની– "अणिमा महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा। प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः" અમર. [રિદ્ધિ સિદ્ધિ એ ગણપતિની પુત્રીઓ છે. લક્ષ–એકાગ્રતા. લાભ–પ્રાપ્તિ. લક્ષ અને લાભ એ બે ગણપતિના પુત્ર કહેલા છે].

(અહુણાં) શુભ અશુભે આપ વિરાજો, તે પદવી તો દીજે;
એ માગું હું તાત તું પાસે, (વળી) પોતાનો કરી લીજે. ૧૦
આપું આપું આપું બોલ્યા, શંકર જે મહાદેવા;
કંકર જેવું સર્વ જગત, તેને શું લેવા દેવા. ૧૧
(જા) રિદ્ધિ સિદ્ધિ પુત્રી તારી, લક્ષ લાભ બે તનુજા;
(જે) સિદ્ધિ બુદ્ધિ પત્ની રૂપે, રાજઋષિની મનુજા. ૧૨
વળી કંઈ જોઇએ બોલ લાડીલા, હું સરખો નહિ આપો;
પારવતીને લાગી પ્રૌઢી, જ્વાળાએ તનુ તાપ્યો. ૧૩
(તિનિ) અમિ દૃષ્ટિએ ઉગારી પ્રભુ, પાર્વતી પાસે આવ્યા;
અહો પ્રિયા શે સંતાપી તું, અમો [સુ] પુત્ર મનાવ્યા. ૧૪
પારવતી કે' ભંગી જંગી, વિજયા માંહે મસ્તા;
સર્વસ્વ આપી વળિ આપું કો', પુત્ર ડરે નહિ કસ્તાં. ૧૫
અમો એકલાં બાકી તેને, હવે આપવા ધારો!
એવો લોભી પુત્ર તમારો, ચિત્ર વિચિત્રો વારો. ૧૬

---

૧૦ શુભઅશુભે ઈ૦—જે શુભ (લગ્નાદિ પ્રસંગમાં) અને અશુભ (શ્રાદ્ધાદિ પ્રસંગમાં) હાલ તમે પ્રથમ પૂજાઓછો તે તમારી પદવીઓ મને આપો.

૧૨ તનુજા—તનુજો—પુત્રો. રાજઋષિની—વિશ્વકર્માએ પોતાની સિદ્ધિ અને બુદ્ધિ રૂપી પુત્રીઓ ગણપતિને પરણાવી છે. તે બે પુત્રીઓ કોઈ રાજ-ઋષિથી મનુજા (મનુ—મંત્રવડે ઉત્પન્ન થએલી) છે. (વિશેષ ખુલાસા માટે જુઓ શિવપુરાણ).

૧૩ આપો—આપનાર, દાતેશ્વરી. તનુ તાપ્યો ઈ૦—મહાદેવને ભોળવીને ગણપતિએ સર્વસ્વ લેઇ લીધું તે જોઇને પાર્વતીને પ્રૌઢી (ભારે) જ્વાળા લાગી (પ્રકટી) અને તે જ્વાળાવડે તનુ (તનય—પુત્ર—ગણપતિ) તાપ્યો (તપાવ્યો).

૧૪ તિનિ—તેને (ગણપતિને) પ્રભુ (મહાદેવે). મનાવ્યા—રાજી કર્યો.

૧૫ વિજયા—ભાંગ ભાંગની લેહેરમાં તમે સદા મસ્ત છો. કસ્તાં—કસીને લેતાં.

૧૬ ચિત્ર ઈ૦—એવો તમારો પુત્ર ચિત્ર વિચિત્ર (તરેહવાર) છે તેને તમે હવે (માગતાં) વારો—અટકાવો

હર કે' જાઓ! સર્વસ્વ મારૂં, અમો કૈલાસે જાશું;
(હે) પ્રમોદિનિ! કે' પુન લુટ્યા, તો હવે યોગી થાશું! ૧૭
રૂદ્રાક્ષી કહે રૂડું કીધું, થયા વૈરાગી જાતે;
(વળી) વૈરાગણ તો હુ ને કીધી, (તો) હવે લિયો સંગાતે. ૧૮
વારૂં વારૂં ચાલો વહાલી, જોગી જોગણ જઇએ;
ભોગ ભોગવીએ ભોગી રૂપે, (તો) ભવાબ્ધિમાં દુઃખી થઇએ. ૧૯
પતિની સાથે યોગાચરવો, તે સુખ શાંતા! મોટું;
નયન ફેરવી ભમર ચઢાવી, ગૌરી કે' (કો') કિમ ખોટું. ૨૦
હું સમાણી લક્ષ્મી સાવિત્રી, શું જોગણ થઈ હીંડે;
યોગાચરણે સુખ હોય તો, તે શા દુઃખમાં ભીડે. ૨૧
હર હસીને આનંદ પામીઆ, વામા! તે મોટેરાં;
લક્ષ્મીનારાયણ બ્રહ્માસાવિત્રી, (તે) મહત્ આપણ ખોટેરાં. ૨૨
નાથ નમેરા એશુ બોલો, કાંઇ અનૃતમાં રૂડું;
ભવ[ને] ભવાબ્ધિ સમા સુણીને, અમો તજ્યું સૈ કૂડું. ૨૩
નારદાદિ મુનિઓએ ભાખ્યું, હરથી નહિ કો મોટું;
ઈમ જાણી અમો લગ્ન લાવિયું, યોગી! તે કિમ (કીજે) ખોટું. ૨૪

---

૧૭ જાઓ-ભલે જાઓ! (સર્વસ્વ કર્મનું ક્રિયાપદ) પ્રમોદિનિ! હર્ષ આપનારી!

૧૮ રૂદ્રાક્ષી-ક્રોધયુક્ત નેત્રવાળી

૧૯ ભવાબ્ધિ-સંસાર રૂપી દરિઓ

૨૦ યોગાચરવો-યોગ (જોગ) આચરવો શાંતા!-શાંત ગુણવાળી-પાર્વતી.

૨૧ ભીડે ક્રિ૦-જો યોગાચરણમાંજ સુખ હોય તો મારા સરખી લક્ષ્મી અને સાવિત્રી જે જોગી નથી તે શા દુઃખમા ભીડાયલી છે?

૨૨ તે-લક્ષ્મી અને સાવિત્રી. ખોટેરા-અર્થાત્ આપણે કાંઇ તેવા મોટાં નથી

૨૩ અનૃતમાં-અસત્યમાં. તમે આ (આપણે મોટાં નથી એવું) અસત્ય બોલો છો તેમાં કાંઇ સાર છે! ભવ-શિવ શિવને સંસાર સાગર જેવડા મોટા સાંભળીને અમે સૈ (સુખ) કૂડું (ખોટું ગણીને) તજ્યું.

૨૪ લગ્ન લાવિયુ-લગ્ન કર્યું. (મરાઠી છાયા) એ ધાતુ આણ્યુના અર્થમાં વપરાય છે, જેમ લગ્ન લેવડાવ્યુ.

હું સરખી લક્ષ્મી સાવિત્રી, કરે મારી કરડાગી;
(તમો) નાગા હીંડો નાથ નમેરા, તે દુઃખમાં હું ભાગી. ૨૫
મે'ણાં ટુણાં ખાઉં અમો, તે કહે નાંગાની નારી;
એ સ્પર્દ્ધણો હવે કે' હું ને, (હતી) નાગી થઈ ભિખારી. ૨૬
હવે દુઃખથી (પતિ)! પ્રાણ તજું, નવ ધૈર્ય શકું હું રાખી;
(તવ) હરે ધારિયું મનાવી લઉં હું, જ્ઞાનની કુંચી દાખી. ૨૭
પરમાનંદનું સુખ કે' શંકર, પ્રિયા સર્વથી મોટું;
મારૂં તારૂં હું તું તે એ, હૃદયા! સરવે ખોટું. ૨૮
વિજયા પીવી, તપ આચરવું, તે સુખ ઉપમા કેવી!
સંતોષી થઈ પરમાનંદે, રે'વું વા'લી દેવી. ૨૯
ભંગી! ભંગ પીઓને ભટકો, હું સાથે નહિ આવું;
સૂતરદોરો શરીર પર નહીં, તેશુ કહો કિમ ફાવું. ૧૩૦
મહાદેવ કે' વારૂં મહિલા, અમો એકલા જાશું;
તુજ સુખે હુંને સુખ ઉપજશે, (ત્યાં) વધુ આનંદી થાશું. ૩૧
જાવું જાવું કે'તાં નવ લાજો, નફ્ટ! એકલી મૂકી;
(એ) ધૂર્ત પુત્ર પાસે દિન ગાળુ, અરે! વિધાત્રી ચૂકી. ૩૨
હર કે' ત્યારે સાથે ચાલો, વા રહિયે આ સ્થાને;
પર્વતજા આનંદ માનીલે, (જે) થાયે તું મન માને. ૩૩
માનિની કે' મનનું માન્યું, આથી કેવું કરશો!!
ગોસાંઈ થાઓ ગિરિમાં જાઓ, (ત્યાં) મનોર્થ અભરે ભરશો! ૩૪

૨૫ ભાગી–ભાગીગઇ મતલબ કે નમીગઈ.

૨૬ સ્પર્દ્ધણો–સ્પર્દ્ધા–બરાબરી કરનારી લક્ષ્મી અને સાવિત્રી. તે હવે મને એમ કહેશે કે નાગી તો હતી અને હવે ભીખારી પણ થઇ.

૨૮ હૃદયા!—હૃદય રૂપ પ્રિયા! અતિ વાહાલાને 'હે મારા પ્રાણ!' એમ કહેવામાં આવેછે, તેવુંજ આ રૂપ છે.

૩૩ હર ઇ૦– હર કહેછે કે એમ છે ત્યારે તો સાથે ચાલો, અથવા આ સ્થાનમાં રહો. હે પર્વતજા–પર્વતની પુત્રી પાર્વતી. હે પાર્વતિ! જે તું મનમાં માનતી હોય તે થાય, માટે આનંદ માની લે.

૩૪ અભરે ભરશો–નહિ ભરાય એવા મનોરથને પણ ભરી નાખશો–પુષ્કળ

(એ) માયાવચ હરને કિમ લાગે, જેહ નિરામયકારી;
અનુચરને આજ્ઞા દીધી તવ, સરવ કરો તૈયારી ૩૫
પાર્ષદ પોઠી સજ્જ કર્યો ત્યા, ઉપર કરી અસ્વારી;
ભૂત મધ્યે ભોળો શોભે, (જ્યમ) કજ્જળ પય ધારાવાડી. ૩૬
લગને લાગ્યા ગાયન કરતા, ભૂત ભૈરવશુ ચાલ્યા;
ઉપા ગણપતિ કાર્તિકસ્વામી, વળાવતા નવ માલ્યાં ૩૭
ઉપા કુવરને ખોળે લેઈ, ગિરિજા બહુ વિધ વિલ્પે,
ગજાનન સામુ નહી ભાળે, ગમે તેમ મન જલ્પે ૩૮
હરે વિનાયક ઉચ્છગ લેઈ, હૃદયા સાથે ચાપ્યો;
જેહ ઉમાનો કોપ હતો તે, શિવ કૃપાએ કાપ્યો. ૩૯
ઘર પરિવાર પુત્ર પુત્રી વળી, કુબેરશા ભડારી;
(મૂકી) પારવતી પરમેશ્વર ચાલ્યા, સર્વે સુખ વિસારી ૪૦

ભરી નાખવુ તેને અભરે ભરવુ કહેછે (આ સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક વક્રોક્તિ છે).

૩૫ માયાવચ- પાર્વતીનુ વચન (માયા-પાર્વતી) નિરામયકારી [નિસ્ +આમય(વિકાર) + કારી] વિકાર રહિત કરનાર જે બીજાને માયાવિકારથી મૂકાવનાર છે તેને આ માયાનુ વચન કેમ લાગે?

૩૬ કજ્જળ ઇ૦—જેમ કાજળના સમુદાયમા દૂધની ધારાનાડી શોભતી હોય તેમ કાળા ભૂતના સમુદાયમા ગૌર શભુ શોભેછે **પૂર્ણોપમા** "જ્યા ઉપમેય ઉપમાન વળિ, વાચક ધર્મ સુચાર, પૂરણ ઉપમા" (ભાષાભૂષણ)

૩૭ લગને લાગ્યા ઇ૦-ગાયન કરતા કરતા તેના લગનમા લાગેલા (તેની) ધૂન્યમા લાગેલા ભૂત ભૈરવની સાથે મહાદેવ ચાલ્યા ઉપા ઇ૦-ઉષા (ઓખા) વગેરે તે શિવને વળાવતા (તેમના જવાથી) મહાલ્યા નહિ (રાજી ન થયા-દિલગીર થયા)

૩૮ કુવર-કાર્તિકેય ગમે તિમ ઇ૦—મનમા ગમે તેમ જલ્પે (બોલે) એ અન્વય

૩૯ હરે-મહાદેવે વિનાયક-ગણપતિ ઉચ્છગ-ખોળો પાર્વતીએ ઓખા અને કાર્તિકેયને ખોળામા લીધા શિવની કૃપાથી પાર્વતીનો કોપ કાપ્યો- કપીને ઉતરી ગયો કે બીહીના લાગ્યો

નગ પર જઈને સ્મશાન ખોળ્યું, સંભારી રાખોડી;
જગતમાત કે' તનુજે લુંટ્યા, માટે માયા છોડી. ૪૧
વાંકાં વેણે વારિણીપતિ, આનંદ આણી નાચ્યા;
મા'દેવ કે' માયાથી છૂટ્યા, અમો પ્રિયા અતિ રાચ્યા. ૪૨
એવે અનુચર આવી બોલ્યો, કૃષ્ણ લક્ષ્મીસહ આવે;
ગિરિધર ગરૂડારૂઢ નિહાળી, મુને અવર નવ ભાવે. ૪૩
સમાચાર સુણી સતીપતિ ત્યાં, ખોંખારી વધુ નાચ્યા;
જાઓ વેગે તેડી લાવો, નિત્યે જેને જાચ્યા. ૪૪
જાઓ, લાવો વચન સુણીને, જગત જનુની કોપી;
નીલકંઠ! નિર્લજ્જતા આ શી! લાજ મર્યાદા લોપી!! ૪૫
દંપતી પાસ દિગમ્બર જાઓ, એ શું અન્યા' થોડો;
ખોળુ ખલકમાં ખૂણે ખાંચે, નહિ જોઉં તમ જોડો! ૪૬
મન વિચારો છો મહાદેવા, નામની લજ્જા રાખો;
ખાળો ટાળો દુઃખ માહરૂં, સૂત્રતાંતણો નાખો. ૪૭
હર હમોં હરિવદનીને કે' શું, દિગમ્બરે ન મળાય?
વારૂં લાવો વસ્ત્ર પે'રીએ, બોલ્યા ભોળોરાય. ૪૮

---

૪૧ જગતમાત–પાર્વતી. પાર્વતી કહેછે કે પુત્રે લુટયા માટે શિવે માયા છોડી છે! અર્થાત્ એમના એમતો કાંઇ તજે એવા નથી!! (વક્રોક્તિ)

૪૨ વારિણીપતિ–ગંગાપતિ (?) રાચ્યા–ખુશ થયા.

૪૪ સતીપતિ–શિવ. જાચ્યા–જેનાં દર્શનની નિત્ય યાચના કર્યા કરીએ-છીએ તેમને તેડી લાવો.

૪૫ પોતે નગ્ન છતાં વિષ્ણુને બોલાવવાની શિવજીએ આજ્ઞા કરી તે સાંભળીને પાર્વતી કહે છે કે, હે નીલકંઠ (શિવ)! આ શી નિર્લજ્જતા! તમે તો હવે છેક્જ લાજ મર્યાદા લોપી નાખી!!

૪૬ જોડો–બરાબરીનો.

૪૭ ખાળો ઇ૦-તેમને આવતાં ખાળો. સૂત્રતાંતણો નાખો–લગાર અંગ ઢાંકવા જેવું પણ કાંઈ પેહેરો.

૪૮ હરિવદની–ચંદ્રમુખી (હરિ–ચંદ્ર) દિગમ્બર–નગ્ન (દિક્+અંબર= દિશારૂપી વસ્ત્રવાળો)

ઝટપટ લાવો પ્રાણપ્રિયા!, મુજ સ્વામી ખોટી થાય;
મા'માયા પટ મઢીમાં શોધે, જગત્તણી જે માય. ૪૯
ફોફાં મારે ભવાબ્ધિતારક, જડે ન પટકૂળ તોયે;
શાળા માંહે માળા શૃંગી, શૂળ શંખ અતિ જોયે. ૫૦
એવે એક અનુચરે આણ્યું, ગજનું ચર્મ અતિ મોટું;
પાર્વતી પ્રસન્ન થઇને બોલ્યાં, તુથી નહિ કો મોટું. ૫૧
સાહીં કરવડે કરિચર્મ ત્યાં, મહામાયાજી ભાખે;
સ્વામિ ચર્મને ધારણ કીજે, તો પ્રભુ લજ્જા રાખે. ૫૨
પ્રફુલ્લિત થઇ પ્રભુએ લીધું, સ્મૃતિ દેનાર વખાણ્યો;
કિંતુ ચર્મ રહે નહિ ચોટ્યું, તેહ ઉપાય ન જાણ્યો! ૫૩
ભસ્મે કરી ભોળો ચોટાડે, તોય ચર્મ નવ ચોટે;
વળી વળી તે તો પડી જાય તોય, લહે ન પાયે ખોટે. ૫૪
પૂછે પ્રભુજી પાર્વતી પ્રત્યે, કિમ આ રે'શે બાળી;
(ત્યાં) વક્રવદન કટાક્ષે ભાળી, થઇ નારી ક્રોધાળી. ૫૫
અધર સ્ફુરાવી કર્મને તાડી, બોલી ગિરિજા ક્રોધે;
વિણ આધારે ગ્રહ આદિ નહિ, (તો) ઈ સ્વામી કિમ રોધે! ૫૬
કંદોરા કાજે દોરી ખોળું તે, ન જડે બંધ ભોળા;
હું સંતોષણી રહુ હરિ પાસે, (બીજી) કોણ સહે વરજોળા? ૫૭
લો મારૂં ઉતરાસંગ ફાડું, બાંધોને કંદોરો;
મહદ્ ભાગિણી કે' સૌ મુજને, ઘરમાં ન મળે દોરો! ૫૮

---

૫૦ ભવાબ્ધિતારક–સંસાર સમુદ્રમાં તારનારી–પાર્વતી. શૃંગી–શીંગ (વગાડવાની).

૫૪ પાયે ખોટે–ભસ્મમાં ચિકાશ નથી માટે તેથી ચોટાડવાનું કામ થાયજ નહિ. એમ ચોટાડવાનો પાયો જે ભસ્મ તેજ ખોટો (ચિકાશ વગરનો હોવાથી) છે એમ લહ્યુ (જાણ્યું) નહિ.

૫૫ બાળી!–હે સ્રી!

૫૬ ઈ–એ (રાખોડી) આ ગજચર્મને કેમ અટકાવી શકે?

૫૭ હરિ–શિવ. વરજોળા–બલાડા.

૫૮ ઉતરાસંગ–ઉત્તરીય, આડસોડિયું.

ઉત્તરીય ફાડી ચૉંદરડી ગાંઠી, તે કેડે નવ પો'તી;
શીસ ચઢી રામાને અતિશે, વાંકી નજરે જોતી ૫૯
એવે બટુકભૈરવ બોલ્યો, કરો નાગક દોરો;
માગ્ય માગ્ય માતાજી કહેછે, મહિમા રાખ્યો મોરો ૬૦
હુ જીવુ જગ ઉપર જ્યાં સુધી, ત્યાં સુધી તુ રે' જે,
સકટ વેળા સભારી વળી, આવુ કો દિન કે' જે. ૬૧
ભૂત ભૈરવે ભુજગ ઉખાડ્યા, કઠ સાથ જે ચોટ્યા,
તાડતરૂ કરતા તે તમણા, દીસે મોટા મોટા ! ૬૨
સો પચાશને સાથે ગાઠ્યા, તોય ખૂટ્યો ત્યા એક;
ભૈરખામાથી કાઢી ગાઠ્યો, તરૂણી કહે રહી ટેક ૬૩
નાગ તણો કંદોરો કીધો, ગજચર્મની લગોટી,
મા'માયા પરસન્ન થયા, વાધી મન મમતા મોટી ૬૪
હરે હરિને કા'વી મોકલ્યુ, દર્શન આવી દીજે,
રક સેવકને ઘેર પધાર્યા, તેથી મન અતિ રીઝે ૬૫
સુણી હરિ હરને મળવા આવ્યા,'(વાટ) જૂએ ભૈરવ ભૂતો,
નાચે કૂદ નેહે ભરિયા, કરે અન્યોન્યે તૂતો ૬૬
(કો) પિશાચમુખા, ગર્દભમુખા, અવળા ચરણા માચે,
દામોદર દેખી દત દેખાડે, (કો) ગુદ દેખાડે ત્યાયે ! ૬૭
વાજિત્ર વજાડે સુસ્વર કા'ડે, દેખી કમળા રીઝે,
વાસુદેવને વિનવે વનિતા, સ્વામી ! એક બે લીજે ૬૮
ગોષ્ઠિ કરતા ગોવિદ આવ્યા, ઉભા જ્યાં મહાદેવા,
પ્રિયા સહ પ્રભુ સામા આવ્યા, ગરૂડ ભણી તતખેવા ૬૯
સર્પ ગરૂડ દેખી ગભરાયા, કે હરે હસ્તે સા'યા,
ગભરાશો જો ગરૂડથકી તો, દેખાશે મારી કાયા ૭૦
રખે નાસો કોપે તમ માતા, નાઠે ન મળો દુગ્ધ,

---

૬૬ તૂત-આળા ૬૮ વનિતા-લક્ષ્મી

રાખ્યા મેં જ ગરૂડથી તમને, (તે) ભૂલ્યા કિમ હે મુગ્ધ ! ૭૧
એવે ગરૂડજી પાસે આવ્યા, ખડખડ પાંખો વાગી;
કંદોરામાથી તે નાઠા, બીક ઘણેરી લાગી. ૭૨
નાગ નાઠે ચર્મજ પડિયું, થયા દિગમ્બર જોગી !
ભૂત ભૈરવ હસિયાં ખડખડ, હસિયા હરજી ભોગી !! ૭૩
ભોળોનાથ ભુજગને ધરતાં, બરકે મધુરે સાદ;
હાથ જોડી હરજી તો ઉભા, (પણ) પાર્વતી ભર્યા પ્રમાદ. ૭૪
ત્યાં ગિરિધર ગિરિજાને સ્તવે, મોટા સૌથી એહ;
હું બ્રહ્માદિક દાસ એમના, જાણો નિ:સંદેહ. ૭૫
સુણી વચન પાર્વતીજી રીઝયાં, ભરિયાં મન પ્રમોદ;
લક્ષ્મીજી જ્યારે પાગે લાગ્યાં, ત્યારે પ્રકટ્યાં બોધ. ૭૬
એ વિશ્વભર અને દિગમ્બર, આપો મનીષા સારી;
ગાઉં ગુણ હું ગાજી ગાજી, કરો નિર્મળ મતિ મારી. ૭૭
ભારત રૂપી ભર દરિયેથી, આમ ધરૂં હું ચિત્ત;
સાગરમાંથી ચચ ભરે જ્યમ, ચતુકપક્ષી મિત્ત. ૭૮
પાંડવને તો વનમાં કાઢ્યા, લખ્યું વ્યાસે વનપર્વ;
તેમાં દ્રૌપદીહરણ થયું જે, (તે) શ્રોતા સુણજો સર્વ. ૭૯
કિર્મિરવધ ને પાત્ર મેળવ્યું, સ્વર્ગે ગયો કિરીટી;
પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા પચે કીધી, ધરી માર્ગમાં નીતિ. ૮૦
ગંધમાદને ગાંડિવ મળિયા, ભુજગથી ભીમ છોડાવ્યો;
પર્વત મૂકી નીચે આવ્યા, રથ રાખ્યો જોડાવ્યો. ૮૧

---

૭૧ રાખ્યા ઈ૦–મેં જ તમને ગરૂડથી બચાવ્યા છે તે હે મુગ્ધ (મૂઢ) સર્પો ! તમે કેમ ભૂલીગયા !

૭૪ બરકે-બોલાવે. પ્રમાદેભર્યા –ક્રોધે ભર્યાં "અકર્તવ્ય કે ધને વિષે કર્તવ્ય બુદ્ધિ એજ પ્રમાદ." મનીષા–બુદ્ધિ. ૭૮ ચતુકપક્ષી-ચસ્તુ-ચકલું.

૮૦ કિર્મિરવધ–કિર્મિર નામે દૈત્યનો વધ. અહીંથી ૮૨ કડિયો સુધી વનપર્વમાં વર્ણવેલી કથાનો અનુક્રમ કહ્યો છે. પાત્ર–અક્ષય્ય પાત્ર. કિરીટી–મુકુટવાળો–અર્જુન. પચે-પાંચેપાંડવોએ.

૮૧ ગંધમાદને–એ નામના પર્વતમાં (વિંધ્યની એક શાખાને ગંધમા-

ત્યાંથી આવી નિવાસ કીધો, પૂર્વાશ્રમને સ્થાને;
હરણ થયું ત્યાં દ્રૌપદી કેરૂં, પાંડવ ભૂલ્યા ભાને. ૮૨
વૈશંપાયન ઋષિજી બોલ્યા, સુણ જનમેજય રાય;
સંક્ષેપે તુજને સંભળાવ્યો, દ્રૌપદીહરણ મહિમાય. ૮૩
કરૂણાકર વિસ્તારી કહીએ, સંત શ્રવણ કરૂં મોટાં;
પૂર્વજ મહિમા ભાખો બ્રાહ્મણ! કેમ પડયાં વિખૂટાં. ૮૪

શ્લોક.

ઋષિ મુન સુણાવી પૂરવજ કેરી વિધિ લઘુ,
વિસ્તારી તે ભાખો હરણ મમ માતા તણું બધું;
જદા દુષ્ટે સાહી દ્રુપદ તણી પુત્રી નરવધૂ,
તદા ત્યાં શું પામ્યો જ્યદ્રથ તહીં જે કટુ મધું. ૮૫

વલણ.

કટુ મધુ ફળ જયદ્રથ પામ્યો, તે વર્ણવી કો' મુન્ય રે;
ભટ પ્રેમાનંદ હરિ સ્તવે, જેથી વિઘ્ન થાયે શૂન્ય રે. ૮૬

કડવું ૧ લું.

શ્લોક.

ગણપતિ—ગુણ વર્ણિને કથુ છું, વરણન હું અતિશે પવિત્રકારી;
(તે)મધુ ઇક્ષુ ગુડથી ગળ્યું જ લાગે, જીવનથી મોઘું, વળી ન સોંઘું વારિ· ૧.

દન કહેછે). ગાંડિવ—અર્જુન અર્જુનના ધનુષ્યનું નામ ગાંડિવ છે માટે કવિએ એજ નામથી અર્જુનને પણ ઓળખાવ્યો છે. ભુજગ—સર્પ. નહુષ અગસ્ત્યના શ્રાપથી અજગર થઈ પડયો હતો. તેના મુખમાં ભીમ સપડાયો હતો. તે અજગરના પ્રશ્નોના ઉત્તર કહીને યુધિષ્ઠિરે તેના મુખથી ભીમને છોડાવ્યો. રથ રાખ્યો ઈ૦—પર્વતની નીચે જે રથ રાખ્યો હતો તેને જોડાવ્યો.

૮૪ શ્રવણ કરૂં મોટાં—કાન મોટાકરૂં. અર્થાત્ લક્ષપૂર્વક સાંભળું. અથવા પાંડવ જેવા સંત—મહાત્મા પુરૂષોનાં મહત્કર્મ હું શ્રવણ કરૂં.

૮૫ શ્લોક—શિખરિણી.લઘુ—સંક્ષેપમાં કટુ મધું—કડવું કે મીઠું ફળ. જયદ્રથે મારી માતા દ્રૌપદીને ગ્રહણ કરીને કડવું કે મીઠું કેવું ફળ મેળવ્યું તે કહો.

કડવું ૧ લું—શ્લોક—પુષ્પિતાગ્રા. મધુ—મધ. ઇક્ષુ—શેરડી. ગુડ—ગોળ. જીવન—અમૃત. વળી તે વર્ણન અમૃત કરતાં અતિશય મોઘું છે પણ વારિ

રાગ મારૂ.

વારિથી મોંઘું અતિશે; પાંડવ ગુણનું ગાન;
સહસ્ર મુખે વર્ણી ન શકે, શેષ સરીખો મહાન. ૨
તદપિ યદ્વા તદ્વા ભાખુ, વૈશ પાયન મુન્ય,
પાતક તારાં જનમેજય ! સહુ બળી થાશે શૂન્ય.
એક મને (ને) એક ચિત્તે તું, સુણજે આણી ભાવ; ૩
ગંધમાદનથી ગાંડીવ આવ્યા, રૂડો સાધી દાવ. ૪
કામ્યક વનમાં કામના, પૂર્ણ કરતા મા'ભાગ;
ઋષિ સહસ્ર અઠ્યાશીશું, કરતા રૂડા જાગ. ૫
કેળી કૌરવે તે વિધ, મનમાં લાગ્યો ડાઘ;
પાંડવ જો સુખમાં વસે તો, હું બાંધુ કિમ પાઘ. ૬
મન્ત્રી મેળ્યા રાયજી, કર્ણ શકુનિ ક્રૂર;
દુષ્ટ દુઃશાસન તેડીઓ, જે કા'વે અતિશૂર.
વિચાર પૂછ્યા વિધ વિધે, કહો કીજીએ કેમ; ૭
કામિની સહ પાંડવ વશ્યા, કામ્યક વનમાં ક્ષેમ. ૮
(હવે) નિકટ સમો આવ્યા તણો, ગુજરે વર્ષ કંઈ ગુપ્ત;
યદા કાળ થોડો રહ્યો, શાણા ગાળે સુપ્ત. ૯
વિદૂષો વાણી વદા, પાંડવનો જાય ત્રાસ;

(પાણી) જેવું સોંઘુ નથી.

૨ રાગમારૂ—ચોપાયાની દેશી. પાંચમી કડીથી દોહરા છે. ૩ યદ્વા તદ્વા—જે અથવા તે–જેવું તેવું. ૪ રૂડો સાધી દાવ—તપસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને.

૭ મેળ્યા–એકઠા કર્યા કર્ણ. શકુનિ અને દુઃશાસન, એ ત્રણ મંત્રીઓ સહિત દુર્યોધનને પંડિતો દુષ્ટચતુષ્ટય કહેછે. અર્થાત્ દુષ્ટચતુષ્ટયની ટોળી (ચંડાળ ચોકડી) એકઠી મળી.

૯ નિકટ ઇ૦–હવે એમને વનમાંથી પાછા આવવાની અવધી પાસે આવી છે. હવે એ કંઇ (કોઇ જગાએ) એક વર્ષ ગુપ્ત (છાના) ગુજરે–એક વર્ષ છાનું ગાળશે અથવા કંઇક વર્ષ એમનાં એમ ગુપ્ત રીતે ગુજરે છે–વહ્યાં જાયછે. હવે જ્યારે થોડો સમય બાકી રહ્યા છે ત્યારે તે શાણા પાંડવો સુપ્તપણે (સુઇ રહ્યા હોય તેમ) શાંતપણે–છાનામાના તે કાળ કાઢે છે.

સ્વર્ગે મધ્યે જઇનિ કરે, એહ છ જણ તો વાસ ૧૦
સુણી વચન બધુ તણાં, દુ શાસન વદે વેણ;
કટક ચઢાવી કારમુ, જે થાયે દુ ખ દેંણ. ૧૧
વા રાત્રીએ જઈ કરી, વનમાં મૂકો આગ;
કે સુરગ ફોડવીએ, રૂડો રાખી લાગ. ૧૨
• અથવા સો આપણ મળી, નિદ્રાવશ કરૂ ઘાત;
કે પથ્થર વરસાવીએ, જેથી થાય નિપાત ૧૩
અરણ્યમહિષ કે વ્યાઘ્રથી, લિયો છ જણના પ્રાણ;
શૉકારી પાસે મારવા, કો' શુ રૂચે સુજાણ. ૧૪
શકુનિ કે' એ મૂર્ખ છે, (એથી) પાંડુતનય નિપાત ?
ઘણાં કૃત્ય એવાં કર્યા, થઇ ન સ્વાધીન વાત ૧૫
જો રૂચે તુને રાયજી, તો કહુઁ રૂડો દાવ;
મોહની રૂપ દાનવ છળ્યા, તેવો કર્યં તુ ભાવ. ૧૬
ભસ્માસુરને કારણે, છળ કીધો ભગવાન;
તેમ કરી અરિને હણો, જો ધારો શુભ સાન. ૧૭
વાળીને વિડરાવિયો, સુગ્રીવે જે રીત;
તે રીતે હણય શત્રુને, જો તજવી હોય ભીત. ૧૮
જરાસ ધ જે મા'બળી, નવખડ જેનુ નામ;

---

૧૦ વિદુષો-પ ડિતો છજણ-પાચ પાડવ અને છઠ્ઠી દ્રૌપદી

૧૧ કટક-સેના કારમુ-માયાવી-અદ્ભુત ૧૩ નિપાત-મરણ-નાશ

૧૪ અરણ્ય મહિષ-વનનો પાડો-જ ગલી પાડો

૧૫ એ-દુ શાસન મૂર્ખ છે-એથી (એવા ઉપાયથી) શુ પાંડુ તનયનો નિપાત-નાશ થશે ? આપણે એવાને એવાજ ઘણા કૃત્ય કરેલા છે, પણ તે વાત સિદ્ધ થઈ નથી

૧૬ મોહની રૂપ દા૦—જેમ વિષ્ણુએ મોહની રૂપ લેઇને દાનવોનો છળ કર્યો હતો તેવો ભાવ-પ્રકાર તુ કર મતલબકે કપટથી શત્રુનો વધ કર

૧૭ ભસ્માસુરને કારણે-ભસ્માસુરને હણવાને કારણે

સત્તરમીવાર જીતીઓ, જે કેશવ ને રામ. ૧૯
તેને આણી દાવમાં, કૃષ્ણે માર્યા જેમ;
વેરી વિડારો ભાણજા, જો રૂચે તો તેમ. ૨૦
મલ્હાદ પ્રભુ પાસથી, મરાવિયો નિજ બાપ;
તેમ કરીને કાઢીએ, શત્રુકંટક આપ. ૨૧
તુંને કોઇ એમ કહે, મોટું થાયે પાપ;
તો આ વિધિ તેહને, દેજે તુંય જવાબ. ૨૨
મોટા જે મારગ ગયા, તે માર્ગે કરી ઘાત;
લાગે દોષ ન તુંજને, ઉલટી થાશે ખ્યાત. ૨૩
કે' કર્ણ કઠોર વાણી વદી, એ વિચાર દુઃખદાઈ;
સુકીર્તિને જો ચહો, (જો) ચહો આપ ભલાઇ. ૨૪
તો પરશુ ધરી પાણિમાં, પરશુરામવત ઘાત;
કરો ડરો નહિ શત્રુથી, મારો મસ્તક લાત. ૨૫
રોળ્યો રાવણ જે વિધે, દશરથ બાળ કુમાર;
કચર્યો કંસને કૃષ્ણજી, એ વિધ અરિને માર. ૨૬
વારાહે વસુધા ધરી, માર્યો હિરણ્યાક્ષ;
ત્રિપુર તોડ્યું ત્ર્યંબકે, ધર વૃત્ર પુરંદર સાક્ષ. ૨૭
ચંડી કાર્તિકસ્વામીએ, અરિનો વાળ્યો ઘાણ;
મેઘનાદ માર્યો મારૂતી, પીસી લીધા પ્રાણ. ૨૮
તેમ મારો જઇ શત્રુને, જો પાણી કંઈ હોય;

---

૧૯ રામ–બળરામ. ૨૦ ભાણજા–હે દુર્યોધન! દુર્યોધન શકુનિનો ભાણેજ થાયછે માટે. ૨૧ શત્રુકંટક–શત્રુરૂપી કાંટો ૨૫ પરશુ–ફરશી. પાણિ–હાથ. ૨૭ ધર ઈ૦—પુરંદરે (ઈંદ્રે) જેમ વૃત્રને હણ્યો તે સાક્ષ્ય ધર–તે દાખલો તું લે અર્થાત્ પરાક્રમથી શત્રુને માર

૨૮ ચંડી કાર્તિકસ્વામીએ–ચંડી અને કાર્તિકસ્વામીએ. મેઘનાદ–ઈંદ્રજીત. પીસી–કચરી.

નહિ તો હસ્ત જોડી જવું, એ ઉત્તમ છે સોય. ૨૯
(વા) એ દ્વય નપુંસક અહિ રહે, હું કરી આવું નાશ;
શકુનિ દુઃશાસન કહે, કાંઈ કરોજી કયાસ. ૩૦
વનક્રીડાએ સૌ ગયા, આ શૂર હુતા પાસ;
ગંધર્વોના મારથી, થયા પાર્થના દાસ. ૩૧
તે દિન બળ હતું કે નહિ, ભાખોજી આ વાર;
સુણી રગે રગ પસરી ગઈ, કર્ણને ઝાળ કરાળ. ૩૨
ખડ્ગ ગ્રહી બન્ને તણાં, કાપે જેવે શીશ;
ધૃતરાષ્ટ્ર ત્યાં આવીઆ, જે કપટીના ઈશ. ૩૩
સુણી વાત સાંત્વન કરી, વિચારી બોલ્યા રાય;
તમો ત્રણનું જે ધારવું, ખરોખર સુખદાય. ૩૪
અન્યોન્યે લઢી મારવું, (એ) શાણાની નહિ સાખ;
દુઃશાસન કર્ણ શકુનિ જે, વદ્યા રૂડેરી ભાખ. ૩૫
તે સત્ય કરી દખાડીએ, વાત ત્રણની રાખ્ય;
હરણ કરાવો દ્રૌપદી, (છળ) કપટ શૂરપણું દાખ્ય. ૩૬
રૂચિ વાત એ સર્વને, (પણ) ભીષ્મની મોટી બીક;
તદપિ દાંડી ફેરવી, મર્મ વચનમાં ઠીક. ૩૭
દ્રૌપદી કેરૂં હરણ કરી, લાવે જે કો જન;

---

૨૯ પાણી–બળ ૩૦ એ દ્વય નપુંસક–એ બન્ને (દુઃશાસન અને શકુનિ) હીજડા. પાંડવોને કપટથી મારવાના ઉપાય બતાવનારને કર્ણ સરખો શૂરવીર હીજડા કહે એ શોભતુંજ છે. પોતાને હીજડા કહ્યા તે સાંભળીને શકુનિ તથા દુઃશાસન તેને મે'ણું મારે છે કે, "કાંઈ કરોજી ક્યાસ ઇ."

૩૧. આ શૂર–આપ કર્ણ શૂર પાસેજ હતા. પાર્થ–અર્જુન.

૩૬. વાત ઈ૦–દુઃશાસને મારા વગેરે મોકલી અજાણપણે વધ કરવાનું સૂચવી કપટ ઉપાય બતાવ્યો; શકુનિએ તેનાજ જેવો પણ લગાર ભિન્ન છળ ઉપાય બતાવ્યો; કર્ણે યુદ્ધ પરાક્રમથી હણવાનો ઉપાય બતાવ્યો દ્રૌપદીનું હરણ કોઈની પાસે કરાવવાથી કપટ, છળ, અને યુદ્ધ પરાક્રમ ત્રણે પ્રસંગ બનશે એવો ઉપાય ધૃતરાષ્ટ્ર ડોસાએ બતાવી દુષ્ટ ચતુષ્ટયનું સમાધાન કર્યું

અર્ધ રાજ્ય અર્પું તેહને, વળી અનરગળ ધન. ૩૮
ભીષ્મે ગદ વાર્તા સુણી, ઘણો કર્યો ઉપદેશ;
પાષાણે પાણી કિમ અડે, તિમ લાગ્યો નહિ લેશ. ૩૯
વિદુર સમો નીતિજ્ઞ જ્યાં, ઉપદેશક મા'ભાગ;
દ્રોણ ગુરૂશા ગુરૂ કર્યા, તોય ન સત્યપર રાગ. ૪૦
(તો) હવે ઉદ્યોગ હિમાયતી, કરવો કવણ ઉપાય;
કર્મ ખરૂ કે'વુ પડે, નિ:સશય મન માંય. ૪૧

શ્લોક.

ઉદ્યોગી સહુ આપ ધારી મનમાં રૂડી રીતે જાણશો,
જેવાં કર્મ હશે કરેલ મનુષે તેવાં નીતે માણશો;
કર્માધર્મિ કહો પછી મત કશો બોલો ઇમે તાણશો,
મૂકો વાદ, સહુ હરિ ભજનથી સારો સમો આણશો. ૪૨

વલણ.

સમો આણશો ઉદ્યોગી, અને કર્મવાદી એક રે;
જન પ્રેમાનંદ હરિ સ્તવે, દ્રૌપદીહરણનો ધરી ટેક રે. ૪૩

---

૩૯. ગદવાર્તા—દાંડી પીટનારે કહેલી વાર્તા અથવા લોકોના મુખથી કહેવાતી વાર્તા. (ગદ્-બોલવું). અથવા, ગદ=ચોપદાર—(ગદિન્-છડીદાર ઉપરથી) ચોપદારે કહેલી વાર્તા.

૪૦. રાગ—પ્રીતિ. તોય સત્યઉપર દુર્યોધનને પ્રીતિ ન થઈ.

૪૧ તો હવે ઉદ્યોગ જેનો હિમાયતી છે એવો (બહુવ્રીહિ) બીજો કયો ઉપાય કરવો ? અર્થાત્ આ જગોએ કોઇ પણ ઉદ્યોગની હિમાયત ચાલી શકી નહિ અને બનવાકાળ તેજ બન્યું જાયછે માટે કર્મ—પ્રારબ્ધનેજ મનમાં ખરૂ (સત્ય) કહેવું પડેછે.

૪૨. શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત. કવિ કહેછે કે,—માટે સર્વ ઉદ્યોગી ૪૦ નીતે—નિત્યે. માણશો—ભોગવશો. કર્માધર્મિ ઈ૦—જગતનાં સઘળાં કાર્ય કર્માધાર્મે બનેછે એમ કહો; પછી બોલો, તમે શો મત તાણશો ? માટે સહુ કોઇ વાદ મૂકો—છોડી દો, અને હરિભજનથી સારો સમય આણશો.

૪૩. સમો ઈ૦—હરિ ભજન વિના ઉદ્યોગવાદીનો ઉદ્યોગ અને કર્મવાદીનું કર્મ, બન્ને વૃથા છે. માટે દ્રૌપદીહરણ લખવાનો ટેક ધરીને પ્રેમાનંદ કવિ હરિનું સ્તવન કરેછે. આ જગોએ ઉદ્યમકર્મનો વાદ કરાવનાર શામળભટને કાંઈક ટકોરો પાર્યો જેવું કવિએ કર્યું છે.

કડવું ૨ જું

શ્લોક.

દશ વિદશ વિષે સુખધામ ન, કોઈ બિજે પરદેશ સુહાવે;
સિંધુ તણી ઉપમા શુભ છાજતી, વાજતી નામક કીર્ત્તિ સુભાવે;
સિંધુ–પતિ શચિ–સ્વામિ બીજો શુય, નામ જયદ્રથ આપ ધરાવે;
શૂર તણી સરિતા વહતી બિચ, જાઈકરી સ્વય માગ મુકાવે. ૧

રાગગોડી.

માગ મૂકાવે વીર માંય, કળે યુદ્ધ કે ચઢતો ત્યાંય;
સિંધુ દેશનો એવો રાય, (વળિ) ધૃતરાષ્ટ્રનો જમાઇ થાય. ૨
વૃદ્ધક્ષત્રનો પુત્ર કહેવાય, જેની જોડી જુગ ન પમાય;
દેશ દેશના રાય જેહ, તેશું સબધ ધારે તેહ. ૩
પ્રજા પ્રૌઢ મહાઅભિમાની, અતિ ઓ'ળી જેની રાજધાની;
એવો ઉન્મત્ત જયદ્રથ રાય, તેણે વાણી લહી સુખદાય. ૪
જે કો દ્રૌપદી હરી કે'ય, (તે) અર્ધ રાજ્ય કરૂનું લેય;
સમાચાર સુણી ચિત્ત ચમકયું, પાંચાળી હરવા મન ધમકયું. ૫
મિત્ર મંત્રી બોલાવી કહ્યું, જોઇએ કાર્યમાં સા'ય થયું;
વારૂં કહી બેઠા ત્યાં સર્વ, ગદ વાર્તાનો કરતા ગર્વ. ૬
એવે અનુચર આવ્યો એક, પૂછે જયદ્રથ કવણ વિશેક;

કડવું ૨ જું. ૧ શ્લોક–ઇંદ્રવિજય. દશ ઈ૦–જેના જેવો બીજો કોઈ દેશમાં અને પરદેશમાં સુખધામ નથી. તેમ બીજો કોઈ પરદેશમાં શોભતો નથી. જેને સિંધુની–સમુદ્રની શુભ ઉપમા છાજે છે. અને જેની નામક–નામની કીર્તિ સારા ભાવથી વાગી રહીછે. સિંધુપતિ–સિંધ દેશનો ધણી. શચીસ્વામી–શચીનો સ્વામી–ઈંદ્ર. શૂર ઈ૦–શૂર પુરૂષોની વેહેતી નદી મધ્યે પોતે જઈને માગ મૂકાવે.
પરિણામાલંકાર.

૨ રાગગોડી–ત્રીતાળી ચોપાઈ. કળે–જાણે. ૩ પમાય ઈ૦–જેની જુગ (બીજી) જોડી ન પમાય–નમળે. ૪ ઓ'ળી–વિશાળ.

૬ જોઇ એ ઈ૦–આ કાર્યમાં (દ્રૌપદીહરણમાં) તમારે મને સહાય થયું જોઇએ–તમારે મને સહાય થયું જોઈએ. ગદવાર્તા–દ્રૌપદીહરણ સંબધી સોકોમાં ગદિત વાર્તા. અથવા–ગદે (ચોપદારે) કહેલી વાર્તા.

દાસે કરપલ્લવીએ દાખ્યુ, શાલ્વસેવકે જઈ પાસ ભાખ્યું. ૭
મહારાજ ધિરાજ વિરાજ, શાલ્વ નૃપનુ કીજે કાજ;
નમી પત્રી આપી કરમાંય, રાયે આપી પુરોહિત જ્યાંય. ૮
વાંચો વાંચો ઉતાવળુ કે'ય, (માંહિ) શુભાશુભ કે અન્ય છેય;
પુરોહિત કે' નહિ શુભ મુહૂર્ત, રાય કે' વાંચો વાંચો તુર્ત. ૯
વારૂ વાંચીએ પણ નહિ ક્ષેમ, તોય કરવુ અમોએ તેમ;
શુભ પત્રી ધરી ઋષિપાણ, વાંચે સભામધ્યે સુજાણ. ૧૦
સિંધુ દેશના સિંધુરા રાય, વીર્યવંત દયાળુ કે'વાય;
કીર્ત્તિવંત કુલીન સુખદાઈ, વાંચો આપ રૂડી વધાઈ. ૧૧
શાલ્વ દેશનો શાલ્વ ભૂપ, લખુ આપને વાત અનુપ;
મારી પુત્રી સુકન્યા નામ, તેનો સ્વયંવર કરૂ આ ઠામ. ૧૨
મુજ પુરથી યોજન વીશ, એક દાનવ પાડે ચીસ;
તેનુ મંડપ રહી કરે માર્ણ, તેહ પામે કન્યા સુવર્ણ. ૧૩
મોટા રાય આવી પળાય, બળ હોય તેહ કન્યા સા'ય;
કિંતુ કર્મનો મોટો વાંક, રાય મળ્યા સહુ દીસે રાંક. ૧૪
શબ્દવેધી અર્જુન એક, તેણે વનકુળ ધરિયાં ટેક;
તેથી અર્થ રહ્યો મારો એમ, હીર હોય આવો ધરી નેમ. ૧૫

---

૭ અનુચર-સેવક (શાલ્વ રાજાનો) પૂછે ઈ૦—આ બધામાં જયદ્રથ કોણ? એ રીતે વિશેષે કરીને તે પૂછેછે. દાસે ઈ૦—જયદ્રથના દાસે કરપલ્લવીએ (હાથની ઈશારતથી) દાખ્યુ (બતાવ્યુ) અને તેથી—શાલ્વના સેવકે તેની પાસે જઈને કહ્યુ કે, મહારાજ ધિરાજ ઈ૦—સ્પષ્ટ છે

૮ ધિરાજ—અધિરાજ આધ ઉપસર્ગના અ નો લોપ કર્યો છે. અત્ર ઉપસર્ગના અ નો લોપ એવીજ રીતે કાળિદાસે કુમારસંભવમા કર્યો છે "पूर्वापरौ तोयनिधीवगाह्य" કુ૦ સ૦ ૨. વિરાજ—શોભાયમાન (વિ + રાજ્=શોભવું.)

૧૩. સુવર્ણ—સારાવર્ણની

૧૫. ટેક—ટેકથી. અર્થાત્ એણે વનકુળ ધાર્યાં માટે તે વાનપ્રસ્થ ધર્મ નથી તજવાનો અને તેથી તે સ્વયંવરમાં આવી શકતો નથી આવી રીતે અર્જુન પ્રશંસા એ દ્રૌપદીહરણ રૂપ આલંબન વિભાવની સાથે ઉદ્દીપન વિભાવ છે. હીર—અગ્નેત્ર.

સુણી નખશિખ લાગી જ્વાળ, સૈન્ય સજ કરો કઠિન કરાળ;
શું ધનંજયે રાખી ધર્યું, શાલ્વ દાનવને કરૂં શર્ણું. ૧૬
ધન્ય ધન્ય ધરણીપતિ તુય, મૂર્ખ રઅલ્વ તે જાણે શુંય;
મિત્ર મત્રી ચારણ ભાટ, કહ્યું તેમણે વારૂં એ વાટ. ૧૭
જયદ્રથથી પામે ત્રાસ, ઇંદ્રિ માટે રહે આકાશ;
મારે શર નહીં કદા ક્ષુદ્ર, ત્રાસી સૂર્ય પડે સમુદ્ર. ૧૮
શુકલ કૃષ્ણ ન યામિની ભેદ, પ્રતાપ ઉદય કરે વિધુ ખેદ;
અરિ યશના કિરણે દાઝે, અહર્નિશ ધૂનિ જય ગાજે. ૧૯
ત્યાંહિ પાર્થ પરાક્રમ કશું, મણિધર નિકટ મંડૂક જશું;
સુણી આપ વખાણ ફુલાય, શાલ્વ દેશે જાવા સજ થાય. ૨૦
જેહ મહા ધનુર્ધર ધારી, મત્રી મિત્ર સેનાપતિ ભારી;
તે સર્વને આજ્ઞા દીધ, કીજે સત્વર સજાઈ સિદ્ધ. ૨૧

---

૧૬ શાલ્વ દાનવને-શાલ્વને અને દાનવને. ૧૭. ધન્ય ધન્ય ઇ૦-(ભાટ ચારણો જયદ્રથને કહેછે.) વારૂં એ વાટ-એ રસ્તો સારો છે-શાલ્વને ત્યાં સૈન્ય લેઈને જવું તે ઠીક છે.

૧૮. ઇંદ્ર જયદ્રથથી ત્રાસ પામે છે માટે આકાશમાં રહે છે. ક્ષુદ્ર ઇ૦-જયદ્રથ કદી ક્ષુદ્ર (હલકો) શર (બાણનો માર) મારતો નથી (અર્થાત્ તે મારશે તો ભારે માર મારશે) તેથી ત્રાસીને (માંજે) સૂર્ય સમુદ્રમાં પડેછે. માંજે સૂર્ય સમુદ્રમાં પડેછે એવી પુરાણોમાં કથની છે. "परिपतति पयोनिधौ पतगः सूर्य સમુદ્રમાં પડેછે" (ભોજપ્ર૦) "ઉત્પ્રેક્ષા ઉત્પ્રેક્ષા સંભાવના ઇ૦".

૧૯. શુકલ ઇ૦-જયદ્રથના રાજ્યમાં શુક્લ અને કૃષ્ણ એવા રાત્રીના ભેદજ નથી. (અર્થાત્ જયદ્રથના પ્રતાપ રૂપી તેજવડે સર્વદા પ્રકાશજ રહેછે). અને તેથી તે પ્રતાપ વિધુને ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે (તાત્પર્ય કે તેને પ્રકાશવા વારો આવતો નથી તેથી તે પોતાની મહત્તા ઘટી સમજી ખેદ પામેછે) યશનાં-જયદ્રથના યશનાં. ધુનિ-ધ્વનિ-અવાજ.

દ્વય મુહૂર્તમા સજ થઈ આવુ, હુ ને વાર ન થાયે હાવુ;
એવી આજ્ઞા આપી પળાય, રણવાસ માંહી રાય જાય ૨૨
રાણી આવી ઉભી પાસ, ઉભા અન્ય અતિ દાસી દાસ;
મહારાજ આજ્ઞા શી હોય, એકી ટસે સૌ સામુ જોય. ૨૩
પકવ આમ્રફળ પડતુ જેમ, રાય વચનમાં પ્રીતિ તેમ;
શુ બોલશે એવી આશ, રાજા કરતો મનમાં કયાસ. ૨૪
પછે બોલ્યો વાણી મધુર, શાલ્વ દેશે હુ જાઉ પૂર;
ત્યાનો ગર્વિષ્ટ રાજા જેહ, ઘણો પાર્થને વખાણે તેહ. ૨૫
શબ્દવેધીપણાનુ કામ, નહી અન્ય કહીં ઉદ્દામ;
સુધન્વા પુત્રી તેની સુરૂપ, પરણી લાવુ તેને તો હુ ભૂપ. ૨૬
બોલી નારી અતિ આનદી, સ્વસ્વામિના ચરણ વદી;
વારૂ નાથ વહેલા થાવ, આવો પરણી કરી સુખભાવ. ૨૭
પણ ધારો ધરણાધર ધ્યાન, કિમ અન્ય લગ્ન કરો બળવાન;
દશ નારીને દશ સતાન, અન્ય સુરૂપા મુગ્ધામાન ૨૮
તોય તનની તૃપ્તિ ન થાય, શુભ મુહૂર્ત જોઈ વળો રાય;
સુણી શીખામણની વાત, ખીજ્યો પટરાણી કેરી સાથ. ૨૯
એમ સર્વે પત્નીશુ ત્યાય, રાય લઈ આવ્યો મડપ માય;
પુરોહિતને લાગ્યો પાય, મુહૂર્ત આપો જ્યમ શુભ થાય. ૩૦
આ ઘટિકાએ થાય પ્રયાણ, એવો યોગ જોઇએ સુજાણ;
ઋષીશ્વર કે' સારૂ ન આજ, કાવે પળજો તમે મહારાજ. ૩૧
રાય કે' નહિ મુહૂર્તનુ કાજ, અમો આવુ ન વૃથા વાજ;
મુનિ મનમા ઉપજ્યો ત્રાસ, ઉઠી ચાલ્યા સ્વય નિવાસ. ૩૨

---

૨૪. કયાસ—તર્ક ૨૬ ઉદ્દામ—અપરિમિત

૨૮ કિમ કં૦—હે બળવાન! તમે બીજું લગ્ન કેમ કરો છો? સુરૂપા—સારા રૂપવાળી મુગ્ધા—મુગ્ધ અવસ્થાવાળી. તનની—શરીરની કે પુત્રની. અર્થાત્ તમારે દશ સ્ત્રીઓ અને દશ સંતાન છે, તેમ બીજી પણ સારા રૂપવાળી મુગ્ધા સ્ત્રીઓ છે, તથાપિ તમારા તનની તૃપ્તિ થતી નથી! અને રાજા! સારું મુહૂર્ત જોઈને જાઓ! સ્ત્રીઓના આ વચન વહેમિના તથા પરાધીનતાના સૂચક છે

૩૨ અમો તથા વાજ ન આવું—હું મિથ્યા દેખાવ નહિ ધારૂં સ્વય—પોતાને નિવાસ—ઘર

નહીં મંગળ સ્વસ્તિવાચન, નહિ હોમ કે હુતાશન;
તોએ રાજા ચાલ્યો વાટ, મન માંહે નહીં ઉચ્ચાટ. ૩૩
સાથે મિત્ર મત્રી બહુ જાય, નાના વિધનાં આયુધ સા'ય;
ચાલ્યુ ઉષ્ટ્ર કટક અપાર, લાગી પ્રથમે તેની હાર. ૩૪
ઉપર નોબત કડિધિમ વાય, છેલ બની સવારો જાય;
તેની સાથે ખચરની લાર, ઉંચક્યો જેણે ભાર અપાર. ૩૫
રથ બલિવર્દ અતિશે વિશાળ, માંહિ ભરી મોટી પટશાળ;
તેવા શિબિરવાહક અમાપ, ઠઠમેઠે કરી ચાલ્યા આપ. ૩૬
તે પૂઠે તહિ સ્વાર પળાય, જળરેલાની પેઠે જાય;
પછે ગજદળ ત્યાં મદમાતું, રૂડે પ્રકારે ત્યાં થકી જાતું. ૩૭
તે ઉપર અબાડી મૂકી, જાણીએ ગૃહદેવતા ચૂકી;
નિર્મ્યા પર્વત પર પ્રાસાદ, તેમાં ઉઠે ઘણા સુખસાદ. ૩૮
એવા ગૃહગિરિ અનેક, ચાલ્યાં એક પછી ત્યાં એક;
ચાલ્યુ પાયદળ ઉડતો પવન, દરશે ઇતસ્થિત રનવન. ૩૯
નભ તારા ગણી કે' કોય, કિન્તુ નવ ગણી પાયદળ જોય;
પછે કચુકી સજ્ય ભાટ, ચાલ્યા ઘણો કરી ઠાઠમાઠ. ૪૦

---

૩૪. ઉષ્ટ્રકટક–ઉંટની સેના (સિધમા ઉંટનો તથા ખચ્ચરનો વાપર મૂળથી ઘણો હશે એમ સમજાય છે)

૩૫ વાય–વાગે ૩૬ રથ ઈ૦–બલિવર્દ (બળદ) ના રથ અતિશય વિશાળ હતા પટશાળ–વસ્ત્રની શાળા–તંબુ શિબિરવાહક–તંબુ ઊંચકનાર.

૩૮ જાણીએ ઈ૦–હાથી ઉપરની અબાડી વિષે આ કલ્પના છે. ગૃહદેવતાનો વિચાર જાણે એવો કે હુ પર્વત ઉપર પ્રાસાદ (ઘર) બનાવું છુ: પણ તે ચૂકી ગઈ અને પર્વતને બદલે હાથી ઉપર ઘરને બદલે અબાડી તેણે રચી. તાત્પર્યકે હાથી પરની અંબાડી તે પર્વત ઉપરના મેહેલ જેવી શોભતી હતી. સુખસાદ–સુખકરસાદ (શબ્દ).

૩૯ ગૃહગિરિ–ગૃહ (અબાડી) અને ગિરિ (હાથી) ઈતસ્થિત–ઇતસ્તત–અહીં તહીં. રનવન–વિખરાયલુ (ગન ગન ને પાન પાન)

૪૦. નભ–આકાશ કિન્તુ–પણ કચુકી–દ્વારપાળ, સ્ત્રીઓના ઓરડાનો નોકર મજ્ય (ગંજય)–ભાટના જેવી એક જાત.

કો વૃદ્ધ ગયાં ડાહ્યાં મળિ, (તે) શસ્ત્ર સંભાળતા વળી વળી;
તેની પુઠે મંત્રી રાય, ચાલ્યા મંત્ર કરી સુખદાય. ૪૧
બેઠા રથી થઈ રથ માંય, દ્વપતિશા દર્શે ત્યાંય;
પછે મિત્રમંડળ વિશાળ, ચાલ્યુ કઠિન અતિ કરાળ. ૪૨
તેહ મધ્યમાં રાય બલિષ્ટ, દર્શે વૃત્ર અરિથી વરિષ્ટ;
પુઠે રક્ષક સૈન્ય અપાર, ચાલ્યુ તેહ થઈ તારેતાર. ૪૩
ગણે નભના તારા કોય, કિન્તુ સૈન્ય સામુ નવ જોય;
એવી સજ્જ થઇ સેના જાય, કોણે વર્ણન કઈ પેરે થાય. ૪૪

શ્લોક.

જ્યાં શેષ હારે વદને વખાણી,
ત્યાં કીર્તિ તેની કથુ શુ ય જાણી;
કોઈ કહેછે નદી પૂર ચાલી,
સોહી ન બીજી કદીએ નિહાળી. ૪૫

વલણ.

સોહી નિહાળી નહિ કદી, એવો સૈન્યસમાજ રે;
શુ ભટ પ્રેમાનંદ વર્ણવે, હરિજન કેરે કાજ રે. ૪૬

કડવું ૩ જું.

શ્લોક.

બાળા માળા ઉપર ચડીને પુષ્પ મોતી વધાવે,
નિર્ખી હર્ખી પરખ પરખી માન મોધેરૂ લાવે;
જોષ્ટા ચેષ્ટા કરતી વિનયે જે વિધે સ્વામિ ભાળે,
જોતી રોતી દળ બિચ પતિને સતી દુઃખ—સાલે. ૧

૪૧. મંત્ર—સલાહ. ૪૩. વૃત્રઅરિ—ઇંદ્ર. વરિષ્ટ—શ્રેષ્ટ. તારેતાર—છૂટું છૂટું.
૪૪. સામુ નવ જોય—અર્થાત્ સૈન્ય ગણી શકાય નહિ.
૪૫ શ્લોક—ઇંદ્રવજ્રા સોહી—સોઈ. સેનાને જતી જોઇને કોઈ કહેછે કે આ પૂર (પૂરી—ભરેલી) નદી ચાલી જાયછે; પણ કવિ કહેછે કે એવાં (એ સેનાના) જે મોઠું છે તેની બીજી જગોએ કદી મેં જોઈ નથી.
કડવું ૩ જું ૧ શ્લોક—મંદાક્રાંતા વધાવે (જયદ્રથને) પરખ ઇ૦—પોતાના સ્વામીને ઓળખીને સ્ત્રીઓ મનમાં બહુ માન માનતી હતી. એવો ભાવ છે. દુઃખ સાલે—સ્વામીના વિયોગ દુઃખના સાલથી.

રાગ દેશાખ.

સતી દુ ખધારી ચિત્તમા, સ્વ સ્વામિને નિહાળતી,
કો કુસુમ વરષે પાણિમા લઈ (કો) મિષોનમિષે ભાળતી. ૨
કો ક્ષત ઢાકે ગાલના કો, હૃદયચદ્ર છૂપાવતી,
કોઈ નવોઢા નારી ટગમગ, જોઇ મન લજાવતી ૩
(વળિ) બારીએ અટારીએ કો, ગોખમા મહિલા ચડી;
છજ્જે ઝરૂખે જોતી રહી, આકાશિકા પર જઈ અડી ૪
કો પચ સપ્ત કે અષ્ટ કેરા, માળ ઉપર રાજતી,
કોઈ મુગ્ધ કેરા અક દરશી, ઘણુ મનમા લાજતી ૫
(કો) બેઠી બાળી શ્રેષ્ઠ સ્થાને, તેહ રૂડી ભાવતી,
શુ એક પૂઠે એક દરશી, ચપળા જાતી આવતી ૬
(ત્યા) આકાશિકા આકાશ બનિયુ, વિધુવદની વિધુ રૂપ છે,
તાબૂળ કેરા તરકચ્યા(તે) ત્યા તારિકા અનૂપ છે ૭
વળિ વીરના જે વદન ક્રોધી, તેહ સૂર્ય સમાન છે,
અનૌકિક સિધુ જનપદ જે, અહર્નિશ એક માન છે ૮

---

૨ રાગ દેશાખ—છદ હરિગીતની ચાલ વરષે—વરસે—વરસાવે પાણિ-મા—હાથમા

૩ ક્ષત—દશનાક્ષત હૃદયચદ્ર—સ્તન ઉપર નખથી થયેલી ચદ્ર સમાન આકૃતિ ૪ આકાશિકા—અગાશી ૫ અક—ચિન્હ

૬ ચપળા—વિજળી એક પછી એક દેખાતી સ્ત્રીઓને જોઈને કવિ તર્ક કરેછે કે શુ એ વિજળી જાય છે આવે છે। ઉત્પ્રેક્ષા.

૭ આકાશિકા ઇ૦—ઉપર કહેલા ચપળારૂપ તર્કની સભાવનાનો હેતુ આ રૂપકથી બતાવે છે કે આકાશિકા (અગાશી) એ જાણે આકાશ છે ઈ૰ તરકચ્યા—છાટા

૮ સિધુ જનપદ—સિધુ દેશ માન ઇ૦—વીરના જે ક્રોધી વદન તે સૂર્ય સ-માન છે અને તેથી અનૌકિક સિધુ દેશમા અહર્નિશ (રાત અને દિવસ) એક માન (સમાન) છે મતલબ કે દિવસે પ્રત્યક્ષ સૂર્ય પ્રકાશે અને રાત્રે વીરના ક્રોધી વદનોનો પ્ર, હોય છે તેથી સિધુ દેશમા રાત્રી અને દિવસ સદા છેજ નહિ, એજ સિધુ દેશમા અનૌકિકતા છે પરિકરાલકાર. "अलङ्कार कर साभिप्राये विशेषण" (ચદ્રાલોક)

અસખ્ય વીરા અવનવા એક, માર્ગ મૂકી બીજે જાય છે;
પુર પાર પામે નહિ તોયે, તેથી દિગ્મૂઢ થાય છે. ૯
જાણે ન જે આ કયાં મારગ, સર્વ સરખી હારમાં;
પ્રત્યેક મંદિરે વાડી વારૂ, ઉચ્ચરે દ્વિજ તારમાં. ૧૦
મેના પોપટ મધુર ભાખે, ચાસ ખુલખુલ બોલતા;
ત્યાંહ પારેવા ઘુ ઘુ કરે, ગ્રીવ હલાવી ડોલતા. ૧૧
મયૂરના ટૌકાર મનહર, કોકિલાના કારમા;
પ્રાસાદ પ્રત્યેકે ખીલી રહિ, અઢાર ભારે હારમાં. ૧૨
સુમન રોપે ખટપદ ભમતો, (અન્ય) ફરે વિહંગમ વૃક્ષમાં;
દ્વય અક્ષોહિણી સૈન્ય જાતુ, (શું) કીટ ગરૂડની પક્ષમાં! ૧૩
સવારથી જે સૈન્ય નીકળ્યુ, તે સાંજ સુધી આવિયુ:—
પુરપોળે પરવર્યું સહુ, કિલ્લાએ મન ભાવિયું. ૧૪
કોટકેરાં કોસિસાં માંય, કાંગરા બહુ વિધ જડયા;
હથિયાર સાહી દશ દશ ડગલે, રક્ષકો બહુ વિધ અડયા.✓ ૧૫
દરવાજાનાં શિખર લાગ્યાં, વિયત સાથે વાતમાં;
તે મંદિરના મનહર મંડપે, માનિની મળી મા'તમા. ૧૬
રાય રાણી મંત્રી–માનિની, મિત્ર–વધુઓ ગોખમાં;
તેણે પુત્ર પરિવાર સાથે, વધાવીઓ (રાય) રોખમાં. ૧૭

---

૯ પુર પાર પામે નહિઈ૦–નગરીની વિશાળતા બતાવે છે.

૧૦ દ્વિજ–પક્ષી તારમાં–ઝીણા સ્વરથી ૧૧ પારેવા–પારાવત–કબૂતર.

૧૨ પ્રાસાદ–મેહેલ. અઢાર ભારે–(વનસ્પતિ). ૧૩ સુમન–પુષ્પ. રોપે-ઊડવે. ખટપદ–ભમરો. વિહંગમ–પક્ષી. કીટ ઈ૦–જેમ ગરૂડની પાંખમાં કીડો જતો હોય તેમ તે નગરમાં બે અક્ષૌહિણી સૈન્ય જતુ હતું. અર્થાત્ નગરની વિશાળતા આગળ સૈન્ય કાંઈ ગણતીમાં નથી. ૧૫ કોસિસાં–કળશ જેવાં ઉપારખીને માપે હોય છે.

૧૬ વિયત–આકાશ. સંબંધાતિશયોક્તિ–"સંબંધાતિશયોક્તિ ને અયોગને કહે જોગ." (ભાષા ભૂ૦). મા'તમા–મહાત્મા– ઉત્તમ ગુણાદિવાળી. ૧૭ રોખમાં–ઈચ્છા પ્રમાણે (રૂખ–ગમતુ).

કો મૌક્તિકે કો કાંચન પુષ્પે, લાજાએ લાડી વધાવતી;
કોઇ સ્વઅંગ સંકોચતાં, અંગજા ચંદન અર્પતી. ૧૮
પ્રતિ એક વાહન બીચ સેવક, જે વધાવા ખેંચતા;
રાય રથમાં ચાર અનુચર, તે વધાવા વેંચતા. ૧૯
ત્યાં રૌપ્ય જાંબુનંદ મૌક્તિક, મળે દીન રાજા થયા;
જ્યાં ભાટ ચારણ ગુણ ગાયે, નહુષાદિ વિસરી ગયા. ૨૦
એવા આડંબર સાથ કીધી, પસાર પુરપોળ એકને;
તેવા દરવાજા સાત મૂકી, ગઈ સ્વારી ધરી ટેકને. ૨૧
પુર પોળ ઉલ્લંઘી કે ત્યાંય, આવી ખાઇઓ સાત રે;
શીતોષ્ણ વારિ ધૂલિકાદિક, સાગરશી વિખ્યાત રે. ૨૨
તે મૂકી પુરપાદરે આવી, કર્યા દળે પડાવ રે;
ગરજી નોબત સુણી સરવે, સત્વર થયો ભરાવ રે. ૨૩

શ્લોક.

રૂપવત મહા બળીયોધ ઘણા નવ જેહ ગણે ગણના રવિશુ,
પુરપાદર તે સહુ આવી પડ્યા વિધિ તેહ તણી વરણે કવિ શું?
જઇ જેહ કરે ગૃહ ભૂવસવા અવનીપતિશા વર વાન ભલા,
નહિ જંપ જરા મનમધ્ય ધરે ન નિશંક થઈ તહિં કોઈ મળ્યા. ૨૪

---

૧૮ લાજા—ડાંગરની ધાણી. ૧૯ ખેંચતા-વધાવાને એકઠા કરતા-તાણી લેતા

૨૦ ત્યાં રૌ૦—રાજાના અનુચરોએ વેંચેલા વધાવામાં રૌપ્ય (રૂપું), જાંબુનદ (સોનુ), મૌક્તિક (મોતી), મળવાથી દીન (ગરીબો) રાજા થયા (ગૃહસ્થ થયા) નહુષાદિ વિસરી ગયા—જયદ્રથનુ દાન જોઈને નહુષ આદિ દાનેશ્વરી રાજાઓને વિસરી ગયા.

૨૨ શીતોષ્ણ ઇ૦- શીત વારિ (પાણી)ની ખાઇ, ઉષ્ણ વારિની ખાઇ, ધૂલિકા (રેતી)ની ખાઈ ઇત્યાદિ સાગર સરખી વિશાળ સાત ખાઇઓ મૂકીને નગરને પાદર આવ્યા. ૨૩ ભરાવ- (બાકી રહેલાઓનો)

૨૪ શ્લોક- દુમિલા વૃત્ત જઇ ઇ૦— અવનિપતિ સરખા વર (ઉત્તમ) વાન (શરીરની કાંતિવાળા) જે ભલા શૂરાઓ હતા તેઓ નગરની બાહાર જઈને પોતાને વસવા (અર્થાત્ સૂઇ રહેવા) ભૂમિ ઉપર ગૃહ (અર્થાત્ પથા-

વલણ.

હળવું મળવું દળ વિષે, એહ ભવિષ્યની વાત રે;
કરવું, ડરવું, મરવું છે, પ્રેમાનંદ પ્રખ્યાતરે. ૨૫

કડવું ૪થું.

શ્લોક.

કરોડવાર શું કર્યુ અરિથી સેન આ પડ્યું,
પરોડ તો થયુ ગયુ નિશાતિમિર આપકુ;
મરોડ મૂકી ચાલી નારી એકલી સુભાવમાં,
ઘરોડ છોડી જીતવા પડયુ જઈજિ નાવમાં. ૧

રાગ સિંધુડો.

નાવ પડિયુ જઈ પાયદળ (જે) રાયનું,
ત્યાં ગજદળ હયદળ પળિયું વાટે;
સિંધુની તીર તે પલકમાં પામિયું,
આવી મળ્યું સર્વ ત્યાં એક ઘાટે. ૨
કૂચ તો કરી પછી શાલ્વ દેશે જવા,
માર્ગમાં બહુ વિધિ ખેલ કરતાં;
(કો) કૂદતા નાચતા રાચતા અતિ ઘણા,
વાજતા ઘંટ ગજરાજ ફરતાં. ૩

રી) કરે છે. નહિ જંપ ઈ૦—(યુદ્ધ કરવાના વિચાર મનમાં હતા માટે.) નિશંક—શંકા રહિત. લશ્કરમાં નિ:શંકપણે રહેવું એ યોગ્ય નથી.

૨૫. હળવું ઈ૦—દળ વિષે (લશ્કરમાં) હળવું મળવું એતો ભવિષ્ય-ની.વાત છે, પણ પ્રેમાનંદ કહે છે કે તેમાં (યુદ્ધ) કરવું, (કાયરોએ) ડરવું, અને (શૂરાએ) મરવું, એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે.

કડવું ૪ થું. ૧ શ્લોક—નાગચ છંદ. સંજય કહે છે. કરોડવાર ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. અરિથી ઈ૦—અંધકાર રૂપી અરિથી આ સેન પડ્યું હતું; પણ હવે પરોડ [પરોઢીઉં] થયું અને નિશાતિમિર—રાત્રીનો અંધકાર ગયો તથા તે રાત્રી રૂપી નારી પણ પોતાનો મરોડ મૂકીને સારા ભાવ (લાલિત્યાદિક) સહિત ચાલી ગઇ, અને આપણું સૈન્ય પણ ઘરોડ—ઘરેડ—ચીલો મૂકીને (શત્રુને જીતવાના હેતુથી સિંધુનદી ઉતરવા માટે) નાવમાં જઇને પડ્યું.

૨. રાગ સિંધુડો—ઝૂલણા છંદની દેશી છે.

ખેલતા રેલતા હેળતા ભેળતા,
જે મળે વાટમાં દેશ કેરા;
એ વિધે ચાલિયુ સૈન બહુ મા'લિયુ,
નાખિયા કાંઈ ધિન કાજ વેગ ૪

એ અરે આવશે હયદળ ગજદળ,
પાયદળનો ક્યમે ત્રાસ સે'શુ;
એમ વિલ્પે ઘણા ગ્રામજન નગરના,
આવિયુ ભઈ હવે શુય કહેશુ. ૫

હેવી આવી પડે સોઈ જોઈ શાંત રે',
નહિ જહિ ગોઠવણ ત્યાહિ નડતુ;
ધાન્ય ધન જોઇએ ઘાસ ચદી વળી,
મનુષ્ય અપાર પણ રે'તુ લડતુ ૬

એ વિધે એક પઠી એક નગર તછ્,
ચાલિયુ કટક સ્વહદ્દ છોડી,
કે ગુર્લભાં થયા દેશ લુટાઈ ગયો,
નામતા ત્રાસતા ગાડી જોડી ૭

કોક તો નગ્રના લોક સાવધ થતા,
દઇ પુરપોળ હથિયાર સા'તા;
મુશળા ત્રુશળા પરશુ ધરી પાણિમા,
યુદ્ધ કરવા બની યોધ જાતા. ૮

રણતૂર વગાડતા ગોફણે મારતા,
પા'ણથી હાણ કરી પ્રાણ લેતા;

---

૪ રેલતા–રગરેલતા–મતલબ કે આનંદ કરતા' હેળતા–હળીમળીને ચાલ્ર-તા ભેળતા–રસ્તામા પોતાના દેશના મળે તેમને પોતાની મડળીમા ભેળવતા

૬ મનુષ્ય ઈ૦–રસ્તાના ગામના અપાર મનુષ્યો છતા સૈન્યના લોક ધાસ ચદી વગેરે પૂરી ન પડવાના નિમિત્તથી લઢતાજ રહેતા હતા, એવો ભાવ છે

૭ ગુનગા–ગિલ્લો ૮ દઈ–અડકાવીને ત્રુશળા—ત્રિશૂળ

કાંઈ સામું થતું કાંઇથી સોંઢતુ,
દળ જોઈ ચેતતા કોક નેતા. ૯
કો પુરવાસી વેપારી જો હોય તો,
તેહના ભોગ પૂરાજ મળતા;
હાલકે હૂલકે ત્રાસી તે તો જતા,
રે પ્રભુ ! રે પ્રભુ ! રાજ્ય બળતા. ૧૦
આવિયુ શબ્દ સુણી ચક્ષને મીચતા,
પક્ષની ખોળમાં કઇક જાતા;
દ્વારને લાવતા ભોગળો ભીડતા,
ડાટી ધન ધરણી કઇ શાંત થાતા. ૧૧
(કો) નારને મારતા શિશુને ત્રાડતા,
હાટ અડકાવતા રોઈ રે'તા;
હ્રદયને કૂટતા કેશને ચૂટતા,
રાજ્ય વિભુ રાજ્ય વિભુ એજ કે'તા. ૧૨
વાસિયે વાસિયે પુરપોળ વાસિયે,
ત્રાસિયે નાસિયે કયાંઇ ભાળી;
હાય રે હાય રે જાય રે જાય રે,
ગયું અતિ કષ્ટથી રાજ્ય ખાળી. ૧૩
(જે) ગૃ'સ્થ તે વિલ્પતા ડાંડ ખુશી થતા,
કે' ભલે આવિયો આજ વારો;
માગતુ તાગતુ જાગતુ જે હતુ,
લાગી લાગી થયો તેહ ભારો. ૧૪
હાથી દળ આવતાં શંખ ગર્જ્યા ઘણા,
નાર નાસી પતિ પાસ પેઠી;

---

૯ કાંઇ ઈ૦— કોઇ જગોએ લોકનુ ટોળુ સામુ થતું અને કોઈ જગોએથી તે સોંઢતુ—તૈયારી કરી ચાલવા માંડતુ. નેતા—આગેવાન લોક

૧૧ ચક્ષ—નેત્ર પક્ષ ઈ૦—પોતાનો પક્ષ ધરે એવાઓની શોધમાં લાગ્યા—વાસતા ધરણી—ધરણીમાં ૧૪ જાગતુ—તાજુ—જૂનુ નહિ થયેલું. લાગી લાગી ઇ૦—તે સર્વ બળીબળીને ઢગલો થઈ ગયુ.

જીવ રૂંધઇ ગયા દિગ્મૂઢ કંઈ થયા,
વાત મકી તહીં સર્વ બેઠી. ૧૫
ક્ષુધાતુર દળ હતું જેહ લગ્ને જતું,
તેહ થઈ ક્રોધી પુરપોળ તોડી;
શૂન્ય ઘર–બારનાં દ્વારને તોડિયાં,
તે જોઇ ત્યાં મડાગાંઠ જોડી. ૧૬
પત્ની પતિ શું મળી શિશુ શિશુમાં વળી,
વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ સંતાઈ બેઠાં;
અન્ન કાજે મળી યોધ અતિ ખેંચતા,
તોય નીકળે ન જે ચોટી પેઠાં. ૧૭
જોડખાં એ વિધે કંઇકનાં લાવિયા,
કઇ ખુશી થઇ લઇ હાટ આવ્યા;
ભોજન કરી ચાલિયા મન માંય મા'લિયા,
અન્ય દેશે ગયા ત્યાં ન ફાવ્યા. ૧૮
કટક–કટકટ સુણી નગર ઊજડ કરી,
લોક ભાગી ગયા મન માને;
નિર્જીવ પુર લહી તેહ સળગાવિયું,
આવી લાગ્યું પછે વન વેરાને. ૧૯

શ્લોક.

લોકને આણી દુઃખે અતિશે પછે લગ્નને રાય રાણા કદી જાયજો,
શોકને તેહ તો પુરૂષો ભોગવે જોગવે જુગતી ના કદી થાયજો;

---

૧૫ વાત ઈ૦–દળ આવ્યાના ત્રાસથી બીજી બધી વાતો સાંનીસાં બેઠી મૂકી (રહેવા દીધી). ૧૬. શૂન્ય–બંધ કરેલાં–માહે માણસ નથી એવા દેખાવવાળાં.

૧૮. જોડખાં–(મડાગાંઠથી ચોટી બેઠેલા લોકનાં). કઈ ઈ૦–કેટલાક લોક ખુશી થઈને છાવણીમાં દુકાન લેઇને આવ્યા

ફ્રાંક ને ફ્રાક ધી તે દુખીના દુખી ભુખીના ભુખી ભુંડો ભલો તોયન્તે,
ધોખન ધોખ જો દ્રવ્ય તે ધારતો તોય તે ભાઇ રે દુખિયો હોયન્તે. ૨૦

વલણ.

સદા દુ ખ પામે જેહ રાજા, કષ્ટકારી પ્રજાય રે;
ભટ પ્રેમાન દ સત્ય કે' છે, સુણો શાણા રાય રે. ૨૧

કડવું ૫ મું.

શ્લોક.

ગિરિ ને ગરાડા ઘણા મોટ મોટા,
શિયાળો વરૂઓ તણા જોટ જોટા;
અતિ વ્યાઘ્ર તો ત્યા દિયે દોટ દોટો,
નહિ ક્રૂર પ્રાણી તણી ખોટ ખોટો. ૧

રાગ મારૂની ચાલટુંકડી.

ખોટ નહિ ક્રૂર પ્રાણી તણી, તે વન વિકાળે સેન ગયુ;
ત્યાંહી વ્યાઘ્ર ઘણા વનમાં ભટકે, શૂર શીકારનુ મન થયુ. ૨
કો એક કાયર નાશી ને ત્રાશી, ધીચ દળે લપટાઈ રહ્યા;
વશની મધ્યથી શબ્દ ઉઠે જેહ, તેહ ન જાય ક્યમે રે સહ્યા ૩

---

૨૦ શ્લોક-વૈકુંઠધામા છદ આણી ઇ૦-સોકને દુ ખમા આણીને શોકને ઇ૦-તે પુરૂષો-પ્રજાને દુ ખ કરીને લગ્નાદિ પ્રસ ગે જનારા પુરૂષો [જયદ્રથ જેવા] શોકને ભોગવે-પાછળથી શોક કરે-પસ્તાય ભોગવે ઇ૦--જો જુગતિ જોગવી ન જાણે તો અથવા રાજાઓ જુક્તિ કરે પણ તે સફળ ન થાય તો ફ્રાક ને ફ્રાક ધી-વાર વાર મિથ્યા બુદ્ધિવાળો ધોખ-અત્ય ત ઢગલા

૨૧ જેહ રાજા પ્રજાને કષ્ટકારી છે તે ઇ૦ અન્વય સુણો ઇ૦-હે રાજા તમે સાભળો પ્રેમાન દ ભટે આ કથા ન દુરબારના રાજાને કહી સ ભળાવી છે માટે 'રાય' એવુ સ બોધન કર્યું છે ૧ શ્લોક-ભુજ ગી ૨ રાગ મારૂની ચાલ ટુંકી-માનામેળ દુમિલા છ દની ચાલ ૨ ત્રાસ-ડરને ૩ ધીચ-ગજડ-ઘટ્ટ વશની મધ્યથી ઈ૦—વાસની ઝાડીમાથી જે (વાઘ આદિ પશુઓના) શબ્દ ઉઠે છે તે કેમે કરતા પણ સહેવાતા નથી

શું અઢાર (તો) ભાર વનસ્પતિ આવી, વશી વનમાં જઈ તે નિરખે;
કાંઈ પકવ ફળો પડતાં ભૂમિમાં, જોઈ ઘણા જન મન હરખે. ૪
આવતી ખીણ વળી ગિરિ ટોચ, તલેટી તરૂથી જરા ન દિસે;
સાગર શું દળ ગાગરમાં જેમ, આવી પડ્યુ મન કેમ હિસે. ૫
કોઈ બિલ્લ મધ્ય ભુજગ જતો જોઈ, પેશી નકુલ જે પ્રાણ હરે;
હરિણી યૂથ રનવન શાં ફરતાં, બીચ ઘણા મૃગ શૃંગ ધરે. ૬
તેહ તણું કેરી ભક્ષ વળે કંઈ, વ્યાઘ્ર સિંહાદિક જીવ ઘણા;
વિભુરચના વણસાડ વરૂ કરતા, જેહ અમાપ ગણ્યા ન ગણ્યા. ૭
કોઈ રિછ ઘણાં રણમાં ફરતાં, જેહ રંગ બેરંગી અતિ વિલસે;
શુભ્ર ને શ્યામ ફુંકી કરે અંધ, ચઢે દ્રુમ ઉપર ભક્ષ દીસે. ૮
શાનીમંઝાર ગરૂડની જાત, ભરૂડ ભરૂડ જે પ્રાણ હણે;
કલિંગ કરાળ થઈ સ્થિર સિંહશિરે, મુખનુ ભક્ષ હરે ન ગણે. ૯
શૃગાળની ચાતુરી જોઈ કરી ચિત્ત, ભીત તજી જઈ મીટ ધરે;
ચમકે ચપળાશુ શશુ અતિશે, રૂડી રાતડી આંખ ન પ્રીતિ સરે. ૧૦

---

૫ તરૂથી ઈ૦—વૃક્ષો (છવાયલા હોવા) થી પર્વતની તળેટી જરા પણ દેખાતી નથી. સાગરશુ ઈ૦—સાગરનુ પાણી જેમ ગાગરમા માય નહિ તેમ આ દળ પણ તે વનમાં આવી પડ્યું હતું પણ માતુ, નહોતું, એવા સાંકડા— અર્થાત્ ધીચ વનમાં સૈન્યનું મન કેમ હિસે—હર્ષે—હર્ષ પામે? મતલબકે હર્ષ નજ પામે.

૬ બિલ—દર નકુલ—નોળ. યૂથ—ટોળું. શૃંગ—શીંગડું. મતલબ કે શીગડા વિનાની હરિણીઓના ટોળામાં શીગડાવાળા મૃગ વચમાં શીંગડુ ધરેછે—ધારણ કરેછે.

૭ વિભુરચના-ઈશ્વરની રચના—પશ્વાદિના શરીર વગેરે. ૮ વિલસે—શોભે. શુભ્ર ને શ્યામ—(રીછનાં વિશેષણ). ફુંકી ઈ૦—રીછ નાકમાંથી પુષ્કળ પાણી ઉરાડીને પોતાના ભક્ષની આંખો અકળાવી નાખી તેને ગભરાવેછે એ પ્રસિદ્ધ છે. ચઢે ઈ૦— જો ઝાડ ઉપર ભક્ષ દેખાય તો તે ઉપર પણ તે ચઢે.

૯ ભરૂડ ભરૂડ—અનુકરણ વાચક. કલિંગ— એકજાતનું માસાંહારી પક્ષી જે સિંહના માથાઉપર બેશીને તેના મુખનુ ભક્ષ લેઈ જાયછે પણ તેને (સિંહને) ગણતું નથી.

૧૦ મીટધરે—એકી નજરે જુએ—(જોનાગ). શશું—સસલુ તેની ત્વરાયુક્ત ગતિથી તેને ચપળા (વિજળી) ની ઉપમા આપીછે. રાતડી—રાતી. ન ઈ૦—તેને જોવાથી પ્રીતિ સરે નહિ—પ્રીતિ ખસે નહિ (સૃ—ખસવું).

દળના જન એ વિધ ઊપર હેડળ, જોઇ જનાવર મન ધરતા;
હે વિભુ! રે વિભુ! ધન્ય તું ધન્ય તુ શી રચનારે કરી વરતા! ૧૧
ક્રૂર પ્રાણી અપાર ન પક્ષી મપાયે,થાય ન સુ દરતા કોઇએ!
શુ ચાસ મયૂર કે બુલબુલ પોપટ, કાળપ કાગની શુ જોઇએ! ૧૨
કોકિલ વાણી મધુરી સુણી કઈ,સારસ જોઈ ખુશી થઇએ;
કપોતનુ કુળ જે બાજ કરે ક્ષય, રે હરિ! એ શી વિધિ કહીએ! ૧૩
પારાવાર અપાર સુશોભિત,(જે જન) પાસ વસી જગલી પદ છોડે;
વળિ કઇ ચલુક ભલુક ભણુ હુ, તેતર ખેતરનેજ વખોડે. ૧૪
સારિકા આદિ મનોહર દ્વિજથી, કાનન દર્શતુ ધીચ ધીચે;
તે વન વાઈ.વિયોકી જયદ્રથ,જોઈ તરૂવર આંખો મીચે. ૧૫
રાયણ આમલી રાય વધાવતી,શીગ સરગ્ગનીશીશ વિધે;
કર્મેદી વર્મેદી ધાવડ ને બીલી, વાગ્યે પટોપટ અર્થ સિધે ૧૬
નાળિકેરી જાબુડી જાવળી આવળીફૂલ વિણ ગધે આપે;
શાળી ભાળી, ખારિક ખેતર, નેતરને અહીં કુણ રોપે! ૧૭
તાલ તમાલે દ્વિજવર બોલે,ડોલે પખી પાખડિયે,
એ શોભા શી વિધ ઉચ્ચરીએ, મતિ મનુષ્યની સાંકડિયે. ૧૮
કઈ ગુલાબ ભરિયા સુવર્ણ ચપા, મોગરડે તો મેક ઘણી;
જાઈ જુઈને કેતકી ફૂલી,પાડર પુષ્પ ન જાય ગણી. ૧૯

---

૧૧ રચનારે ઈ૦– રચનારે (ઈશ્વરે) શીવરતા (ઉત્તમતા) કરી છો!
૧૪ પારાવાર– પારેવો (પારાવત જોઈએ)–કબુતર ચલુક–ચલ્લાં. ભલુક-રીછ(?). તેતર ઈ૦–તેતરને ખેતર પ્રિય છે, પણ આ વન તો તેમને એવુ સારૂં લાગતુ હતુ કે જેથી તેઓ ખેતરને પણ આના આગળ વખોડતા હતા
૧૫ દ્વિજ–પક્ષી. કાનન–વન. વાઉ–મનને અનુકૂળ–સુદર. ૧૬ સરગ્ગની–સરગવાની શીશ વીધે– (અણીઆળી હોવાથી) વર્મેદી–મેદી (?) વાગ્યે ઈ૦–બીલી વગેરેના ફળ પટોપટ વાગવાથી અર્થ સીધે!–કામજ થઈ જાય!
૧૭ જાવળી– જ્ઞાવળી (?) ૧૯ પાડર(પાટલ પુષ્પ)– પટલાદિપુ ફૂલ–ગધા ગાળીનુ ફૂલ

નાળી ચમેલી કેતકી મનહર, લજામણી બાળી લાજ કરે;
ચંદન ચડિયા નાગ દીસે શું, વેલ વિભાતી થંભ પરે. ૨૦
લીલી હરિયાળી અતિ વરિયાળી, આવી રોપી કોણ ગયું;
ત્યાં મધુકર મકરંદ લેવા ઉડે, ભૃંગીનું ચિત્ત ચપળ થયું. ૨૧
ગુણ ગુંણ ગુણ ગુણ કરી ગુલાબે, ચંપો છોડી ચપળ જતો;
સીતાને જેમ રામેં છોડિયાં, એ વિધે ભમરો ભમતો. ૨૨
એવી વાટિકા નગર બીચે નહિ, પાણી પાઈ જો પોખે;
જેમ મતિ નહિ ખીલવી ખીલે, રમાપતિ નિર્મી (જે) રોખે. ૨૩
ત્યાં એવી રૂડી વાડી મૂકી, ચાલ્યું દળ જયદ્રથ તણું;
તે સરો નિહાળે વગર ચણાવ્યાં, વહે ગિરિથી વારિ ઘણું. ૨૪
ઠેર ઠેર મૂળ સરિતાનાં દરશે, (શું) કાણો થઈ ડુંગર વરસે;
પથ્થર ફોડી પાણી નિસરતું, પછે કુણ મરશે તરશે! ૨૫
છે પાણી સુંદર રંગબેરંગી, જોઈ જોઈ મનડું હીસે;

---

૨૦ નાળી—નાળીનાં ફૂલ લજામણી—લાજુલાડી (સ્પર્શ કરવાથી એનાં પાનાં સંકોચાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે) જેમ સ્પર્શ કરવાથી સ્ત્રી લાજતી હોય તેમ આ લાજુલાડી રૂપી બાળી (સ્ત્રી) પણ લાજ કરે છે વિભાતી—શોભતી. ચંદન વૃક્ષ ઉપર વીંટાયલા નાગને જોઈને આ ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે..

૨૧ હરિયાળી—લીલારંગનું લીલું ઘાસ એજ રંગની વરિયાળી ભૃંગી—ભમરી મધુકર (ભમરો). મકરંદ લેવાને ઉડેછે તે જોઇને ભમરીનું ચિત્ત ચપળ થયું. (ભાવ વ્યંજના)

૨૨ ચંપો છોડી ઇ૦—(ચંપાના ફૂલનો વાસ ભમરો લેતો નથી એ પ્રસિદ્ધ છે) "चंपा तुजमें तीन गुन, रूप, रंग, अरु बास, अवगुन है सो एक है, भ्रमर न आवत पास" સીતાને ઈ૦—ચંપા સરખા રૂપ રંગાદિવાળી સીતાને જેમ રામે છોડી તેમ રામ સરખા રૂપ રંગાદિવાળા ભમરાએ ચંપો છોડ્યો. ભમરાનો અને રામનો વર્ણ સમાન છે, તથા સીતા અને ચંપાનો વર્ણ સમાન છે. બન્નેનો તજવા રૂપ ધર્મ સમાન છે, માટે પૂર્ણોપમા.

૨૩ રમાપતિ ઈ૦—પરમેશ્વરે જે બુદ્ધિ રોખે (સ્વેચ્છાએ) નિર્મી છે તેના જેવી બુદ્ધિ ખીલાવતાં ખીલતી નથી. (ઉપરના ચરણનું દષ્ટાંત.)

પણ ભાઈઓ! તેહ તીર જશું છે, મરશે જે કો વધુ પીશે. ૨૬
એવું રમણીય વન મૂકી કઈ, આવ્યુ દળ કામ્યક પાસે;
સુણી વાત (કે) રે! હયદળ લાગ્યુ, દવ બળતા માંહે ત્રાસે. ૨૭
ઓ આવ્યો દવ ઓ આવે છે, નાસો નાસો નાસો રે;
વિખરાઈ ગયુ દળ રનવન થાતુ, રાય કહે કયાં જાશો રે. ૨૮
ઘણે દૂર (તો) દાવાનળ લાગે, જુઓ આશ્રમો દર્શે રે;
બળી ગયા તે ગયા ગયા ભાઇ, (હવે) તરશો મુનિને સ્પર્શે રે. ૨૯
ત્યાં એમ કરીને મન તો મનવ્યુ, તોય દુઃખ નવ મૂકે રે;
કોઈના ભાઈ ભાંકુ વૃદ્ધ પિતાઓ, દવે બાળિયા ઢૂંકે રે. ૩૦
જેમ તેમ મેન મનાવી ચાલ્યા, રૂડા કામ્યક વનમાં રે;
મનહર શોભા નિહાળી કરી, તાજા નિપન્યા તનમાં રે. ૩૧

શ્લોક.

મન હરણ અતિ થાયે મુનિને મઠે તો,
હય ગજદળ આવ્યું શુંય કીધું શઠે તો;
વરણવીં વિધિ ભાખુ હુંય લીધી હઠે તો,
કટુ મધુ ફળ પામ્યો ભૂપ સિંધુ કઠે તો. ૩૨

વલણ.

સિંધુપતિ કયાં સુખ દુઃખ પામ્યો, તેહ વર્ણવે વિપ્ર રે;
સારૂં સારૂં ચિતમાં ધારો, વારો ભુંડું ક્ષિપ્ર રે. ૩૩

---

૨૬ તીરજશું—તીર (બાણ) જેવું. (પથ્થરના ઝરણુનાં પાણી પાલીઆં હોયછે અને તેથી વ્યાધિ થાયછે તે દર્શાવ્યું છે.)

૨૭ સુણી ઇ૦— એવામાં વાત.સાંભળી કે રે! બળતા દવમાં હયદળ સળગ્યું અને તે ત્રાસ પામેછે! ૨૮ રાય કહે ઇ૦— વિખરાઇ જતા સિપાઇઓને જયદ્રથ ધીરજ આપેછે. કયાં જશો ઇ૦— સ્પષ્ટ છે. ૩૦ ઢૂંકે—પાસે. કોઈના ભાઇ બાંકુ આદિક દવથી બળી ગયેલા નજીકમાંજ હતા એવો અર્થ છે.

૩૧ તાજા નીપન્યા—તાજા થયા. ૩૨ શ્લોક—માલિની વૃત્ત. શુંય ઇ૦— શઠે (જયદ્રથે) પછી શું કર્યું તે વિધિ વરણવીને હું ભાખું (કહુંછું). હઠે—બળાત્કારે. બળાત્કારે કરીને દ્રૌપદીને લીધી—(હરણ કર્યું) તો તે સિંધુ રાજા કટુ મધુ (બહુ ભૂંડું) ફળ કઠે (કયાં) પામ્યો તે પણ કહુંછું. (પ્રાસને માટે 'કઠે' મારૈવાડી શબ્દ વાપર્યો જણાયછે). ૩૩ ક્ષિપ્ર—સત્વર.

કષ્ટ ગયુ સહુ નષ્ટ થયુ ત્યા, આપ રાય ખુશી થઈ બોલે,
મે મનમાં જે આશા મૂકી, તે કરૂ હુ રગની રોળે ૬
વારૂ ચાલો વેગે ભાઈ, નોબત ઝટપટ રૂડી દીજે;
ગરગડી નોબત ઘન ગરજે શુ, કટક કટકટી ચાલ્યુ રીઝે ૭
એવે પડીદાર ત્યા આવ્યો, બોલ્યો રાયે જે કંયલુ;
સુણજો શ્રોતા વક્તા સર્વે, ભાખુ છુ હુ સહુ થયલુ ૮

શ્લોક

હે યોધ્ધા! વન બિચ ધારી ચિત્ત રાખો,
આવેછે મુનિમઠ આ વિચારી ભાખો,
ધ્યાને તો નવ મૃગયા ધરો કહુ છુ,
બાધો આયુધ બળથી અમો બિહુ છુ. ૯

રાગ ચાલતો.

અમો બિહુ છુ બળિયા સર્વે, મુનિમઠમા તજવુ સર્વે,
તે વિધે કરીએ ન કદાપિ, કરશો જાશે તન ધન ગર્વે ૧૦
સુણી પડો લટપટ ઝટ કરી, બાધ્યા પટો પટે હથિયાર,
શાત થયા મન મધ્ય ત્યહા સહુ, મુહૂર્ત એક ન લાગી વાર ૧૧
વન તરૂવરનુ પાન ન હાલે, અપાર લશ્કર ચાલે છે,
મૃગલા ત્યા નિ શક ભટકતા, વર પક્ષી ઘણુ મા'લેછે ૧૨

---

૬ કષ્ટ ઇ૦–રાય આપ (પોતે) ખુશી થઇને બોલેછે કે સહુ કષ્ટ ત્યા (દવ લાગ્યો હતો તે વનમા) ગયુ અને તે (કષ્ટ) નષ્ટ (પણ) થયુ, એ અન્વય જે ઇ૦–મે જે વાતની (સ્વયવરમા જવાની) આશા મૂકી હતી તે હુ હવે રગની રોળે (અર્થાત્ અતિ આનદથી) કરીશ (સિદ્ધ કરીશ)

૭ ઘનગરજે શુ ? ઉત્પ્રેક્ષા ટામકી–તૈયાર થઇને ૮ પડીદાર પડોશ ગાડનાર–દાડીપીટનાર સુણજો ઇ૦–કવિનુ વચન છે

૯ શ્લોક–પ્રહર્ષિણી વૃત્ત ધ્યાને ઇ૦–મનથી પણ મૃગયા (શિકાર) કરશો નહિ બાધો ઇ૦–બાધી મૂકો–સ્વપ્રેરણા બળથી આયુધ બાધી મૂકો, અથવા બળથી–ઋષિઓના શાપબળથી અને બીહીએ છીએ

૧૦ બળિયા સર્વે–હે સર્વ બળિયા! કરશો–જો તેમ કરશો તો–આયુધ રાખશો તો તન અને ધનનો ગર્વ જતો રહેશે (તે નાશ થવાથી) ૧૧ પડો–સાદ ૧૨ વર–ઉત્તમ

ચકલી ચાંચવડે કરી ચીરે, બાજ પક્ષીની ચંચૂ જે;
શશાં ખોળે મનુષને પડતાં, શું વિધિ રૂડી વંચૂ તે. ૧૩
ડરતા દળના દાનવશા ક્રૂર, રે'તા મુનિ મા'ત્મ્ય શરાગ્રે;
હે સહુ પ્રિયે એ વિધિ વિધા, તે દિન હુતી તાપસ અગ્રે. ૧૪

શ્લોક.

ભૂદેવ તે તો બનિયા બિચારા!
હતા સમે એકજ દિન સારા;
જૂઓજ જૂઓ દળ સાથ કંપે,
ભૂમિપતિ વાડવથી ન જપે. ૧૫

રાગ ચાલતો.

વસુધાપત વાડવથી ન જપે, કંપે તરૂપત્ર ન દળ કંપે;
એ વિધિ આપ ધરી મન માપ [જો], પાયદળાદિ પઝ્યુ સપે. ૧૬
રાય વિરાજે હસ્તી પરે ત્યાં, ચામર ચોદિશથીજ ઉડે;
એવે આશ્રમ એક અલૌકિક, જોઇ વિચારાબ્ધિમાં બૂડે. ૧૭

---

૧૩ ચકલી ઇ૦– ચકલી ચાંચવડે કરીને બાજ પક્ષીની ચાંચ ચીરેછે પણ તે શિકાર કરનાર પક્ષી ચકલીને મારતુ નથી. આશ્રમની સમાનભાવનાની બ્યંજના. શશાં–સસલાં. વચૂ–વાચુ અર્થાત્ કહુ.

૧૪ શરાગ્રે–મુનિના માહાત્મ્ય રૂપી તીરની અણી ઉપર હે સહુ ઇ૦– કવિનું વચન છે. તાપસ અગ્રે–તાપસ (તપસ્વીઓ) અગ્રે [પામે].

૧૫ શ્લોક–ઉપજાતિ ભૂદેવ ઇ૦– જેઓ એક દિન (દિવસ) સારા (તપોબળવાળા) હતા તે ભૂદેવ (બ્રાહ્મણો) આજ બિચારા (ગરીબ– બળ વિનાના) બન્યા છે. તે સમયના બ્રાહ્મણોનું બળ બતાવતાં કવિ કહેછે કે, જૂઓ ઇ૦– જુઓ ભૂમિપતિ (જયદ્રથ) પોતાના દળ સાથ (સેના સહિત) વાડવથી (બ્રાહ્મણથી) કંપેછે અને જપતો નથી–જપી શકતો નથી. અર્થાત્ મનમાંથી તેમનો ત્રાસ દૂર કરી શકતો નથી.

૧૬. વસુધ.પત (પતિ)–રાજા કંપે ઇ૦ —વૃક્ષનાં પાંદડાં કંપેછે (હાલેછે) પણ તેની સેના કંપતી (હાલતી) નથી અર્થાત્ ગુપચુપ ગમન કરેછે.

નૌતમ નાર તપસ્વિની વેષે, આરસ પૂતળીથી અનુપે;
ચતુરા ચતુરાનને નિપાવી, કે [ઇ] સ્વયં પરબ્રહ્મ રૂપે. ૧૮
ભ્રમભવાબ્ધિમાં પડયો ભૂપત ત્યાં, આ કુણ નારી ઈમિ ઉચરે;
શું જોઈ નેત્ર ઘણાં તજીઆ પતિ, ઇંદ્રની પત્ની મૅન ધરે. ૧૯
કે ક્ષયરોગી તજી દઇ આવી, વશી વનિતા (કંઇ) વિધુ રૂપાળી;
રોહિણી નો'ય, હશેજ વિધાત્રી, કે અબ્ધિજા વિષ્ણુની બાળી. ૨૦
જો સુણ્યુ પાર્વતી વન ગઇ છે(તો), આ કુણ ભાઈ રામારસાળી!
ઋષિપત્ની કોય નો'ય કદાપિ, (મુજ) ચક્ષ રહે નહિ ત્યાં ભાળી. ૨૧
રાખિયે દળ ચાલતુ રાખિયે,આજ દિને (તો) આંહિ મુકામે;
અરે કોઈ હાજર છે કે નહિ, હાંજી હાંજી કહી શિર નામે. ૨૨
એક નહિ છે અનેક અડગ્ગાજ, શું છે જી શું છે જી ભાખે;
રાય કહે નહિ અન્યનું કામ એ, કોટિકાસ્યને કુણ દાખે. ૨૩

---

૧૮ નૌતમ—નવતમ—અતિશય નવીન. અથવા નૌતમ—નોત્તમ—સર્વથી શ્રેષ્ઠ. આરસ ઈ૦—આરસની પૂતળીથી પણ અનુપ. અર્થાત્ આરસની પૂતળીની ઉપમા એને આપીએ તો તેપણ એનાથી ઓછી સુંદર હોવાથી છાજતી નથી. **પ્રતિપાલંકાર.** "અનઆદર ઉપમેયથી જવ પામે ઉપમાન" (ભાષા ભૂ૦) ચતુરા ઈ૦—આ ચતુરા (સ્ત્રી) ને ચતુરાનને (બ્રહ્મદેવે) નિપાવી (ઉપજાવી) હશે કે સ્વયં (પોતેજ) પરબ્રહ્મ રૂપે ઉત્પન્ન થઈહશે? **ભ્રાંત્યલંકાર.**

૧૯ ભ્રમભવાબ્ધિમાં—ભ્રાંતિરૂપી સંસાર સાગરમાં. ભૂપત—જયદ્રથ. શું ઈ૦—શું ઇંદ્રને ઘણાં નેત્રવાળો જોઈને ઇંદ્રની પત્નીએ પોતાના પતિ ઇંદ્રને તજ્યોછે અને તેથી ઇંદ્રાણી તો અહીં આવી નહિ હોય! (ઇંદ્રને હજાર નેત્ર છે એ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે.) મન ધરે—રાજા (કર્તા).

૨૦ અથવા આ ચંદ્રની પત્ની રોહિણી છે એમ રાજા તર્ક કરેછે. ક્ષયરોગી ઈ૦— સ્પષ્ટછે. (ચંદ્ર ક્ષયરોગી છે એમ પુરાણોમાં કથા છે.) વશી—(વનમાં). વનિતા કંઈ વિધુ—વિધુ (ચંદ્રની) વનિતા કંઈ (શું?). અબ્ધિજા—સમુદ્ર તનયા— લક્ષ્મી.

૨૧. ઋષિપત્ની ઈ૦— ઋષિપત્ની તો એ કદાપિ નજ હોય (કેમકે જો તેમ હોય તો) મારાં નેત્ર તેને ભાળી રહે નહિ. (શકુંતલામાં પણ આવોજ પ્રસંગ છે.) ૨૩. કોટિકાસ્ય—જયદ્રથનો પ્રધાન. સુરથ નામે રાજાનો પુત્ર. દાખે—કહે—ખબર કહે.

આ રહિયો આ રહ્યો રાય હું, શુંય બોલિયે ધીર શૂરા;
(શું) નભ ઉતારૂં અરિહા ધારૂં, કે લઉં ગ્રહી વિપણ પૂરા. ૨૪
રખે રાયજી મનોર્થ રાખો, કરૂં અરિના ચૂર ચૂરા;
રાય ન બોલ્યો, નેત્ર પલ્લવી કરી બતાવી પ્રિય મધુરા. ૨૫
ઘટા મેઘની દુકાળ મધ્યે, વ્યર્થ જાય તિમ સેન અડ્યું;
નોબત રવ ત્યાં કડિધિમ ગાજે, કટક પડાવ કરીજ પડ્યું. ૨૬
થયા વિસામા શિબિર તાણ્યા, રાય પડ્યા મધલાલ સહી;
મંત્રીશ્વર ચાલ્યો શસ્ત્ર તજી, ભજી ભામિની રાય જહી. ૨૭
વાટ વિશાળે અરૂપરૂ ભાળે, નાર ન ન્યાળે કો પાળે;

---

૨૪ શુંય ઇ૦– હે ધીર! હે શૂરા રાજા! શો હુકમ છે તે ફરમાવીએ. એવો ભાવ છે. શું નભ ઇ૦– શું આકાશને ઉતારી લાવું અથવા અરિહા (સૂર્ય) ને ધારૂં (પકડું)? બાકીનું સ્પષ્ટ છે. ૨૫ મનોર્થ રાખો–મનોરથ મનમાં રાખી મૂકો. ચૂરચૂરા–ચૂરે ચૂરા. પ્રિય મધુરા– પ્રિય અને મધુર એવી તે (અભિલષિત) સ્ત્રી.

૨૬ ઘટા ઇ૦–જેમ દુકાળમાં મેઘની ઘટા વ્યર્થ થાયછે–પાણી ન વરસતાં અટકી રહેછે તેમ તે સેન પણ આગળ ન ચાલતાં ત્યાંજ અડ્યુ–મુકામ કરી રહ્યું. ઉપમા અથવા, જેમ દુકાળમાં મેઘની ઘટા વ્યર્થ (વરસ્યા વિના) વહી જાયછે તેમ શાલ્વની કન્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે જયદ્રથના સેનનું પ્રયાણ પણ વ્યર્થ થયું અને તે અટકી દુકાળમાં મેઘની ઘટા ક્યાથી સફળ થાય? અને જયદ્રથ જેવા દુર્ભાગીને શાલ્વની કન્યા ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? એવી ગૂઢ વ્યંજના જણાય છે. રવ–શબ્દ.

૨૭ મધલાલ–ઇચ્છા–અભિલાષા સહી–ગ્રહણ કરીને. મંત્રીશ્વર ઈ૦– જ્યાં રાયે ભામિની (સ્ત્રીને) ભજી હતી–ઈચ્છી હતી–જોઇ હતી, ત્યાં તે મંત્રીશ્વર–કોટિકાસ્ય શસ્ત્ર તજીને ચાલ્યો. (ઋષિઓના અને દેવના આશ્રમમાં હથિયાર સહિત ન જવાનો સંપ્રદાય છે માટે આજ પણ દેવળમાં દર્શન કરવા જનાર લાકડી હાથમાંથી છોડીને દર્શન કરેછે)

મન વિચારે મળે કોઇ તો, વાત કરૂં હું વળવાળે. ૨૮
કોઇ ન મળિયું કે આભળિયું, બ્રહ્મ સ્વરો લઈ ગાન કરે;
મનમાં કંપ્યો ઋષિપત્ની શું, વળિ વળિ સુણવા કાન ધરે. ૨૯
વેદ ઘોષ જવ લહ્યો ખરો તવ, સમાચાર કેંવા ધાર્યું;
ગયો મલિયાગરૂ ઘસતી નારી, ઉચર્યો ત્યાં તે શું વારૂં. ૩૦

શ્લોક.

કહો મુનિ હુય લહુ સુખદાત!
કરો મમ વૃદ્ધ તણી સહુ વાત;
શિયાળ કરે કિમ સિંહનું ભક્ષ,
શંચીપતિને હરવ્યો થઇ પક્ષ. ૩૧

વલણ.

શચીપતિને હરવતાં થઇ, પક્ષ મોટી મુન્ય રે;
તેવા ઘરમાં કેમ કરી પેઠો, જેહ હૃદયનો શૂન્ય રે ૩૨

---

૨૮ વાટ ઇ૦– વિશાળ વાટમા અરૂપરૂ (આમ તેમ) તે (મંત્રી) ભાળે છે, પણ તે સ્રીં (દ્રૌપદી) તેને જોતી નથી તેમ તેને જતા આવતાં કોઈ ભાળતુ નથી વળવાો–પક્ષનાગાની સાથે મારા વળનો કોઇ મને મળે તો તેની સાથે બાત કરૂ ૨૯ બ્રહ્મ ઇ૦–બ્રાહ્મણો વેદના સ્વર લેઇને ગાન કરતા હતા તે સાભળ્યુ. મનમાં કાપ્યો ઇ૦–રખેને ઋષિપત્ની તો આ ન હોય! એમ શાપભયથી તે મનમા કંપ્યો

૩૦ વેદઘો ઇ૦– જ્યારે તેણે જાણ્યુ કે જે સભળાતુ હતુ તે ખરેખરો વેદઘોષ (વેદનોજ અવાજ) હતો ત્યારે તેણે 'જયદ્રથ રાજા આવ્યાના સમાચાર કહેવા આ પો છુ' એવુ બાહાનુ કરવાનુ વિચાર્યું ઉચર્યો ત્યા તે શું વારૂ ?– આ અને આ પછીના વચન જનમેજયના છે

૩૧ શ્લોક–મોતીદામ છંદ શચીપતિ ઈ૦–ખાંડવ વનના દાહ વખતે મારા વૃદ્ધ અર્જુને ઇંદ્રને હરાવ્યો હતો તથા પાછળથી તેને તેનો (ઇંદ્રનો) પક્ષ પણ પ્રાપ્ત થયો હતો, તે સિંહનુ ભક્ષણ શિયાળ કેમ કરે! ઇત્યાદિ સુગમ છે.

કડવુ ૭ મુ.

શ્લોક.

જૈમિનિ વાણી વદે સુણો જનમેજય પ્રતિપન્ન,
પાચાળીએ પડધા સુણી અવલોકિયુ ધરી ધન્ય,
શુ નીલ મેઘ વિષે ધુતા ચપળા ચળે અવિધાર,
તે વિન.પાટલ યજ્ઞજા નયને જુએ સવિચાર ૧

રાગ આશાવરી

વિચાર વાળી બાળી ભાળી, અન્ય પુરૂષે ઉભી હૂઈ,
સઁભાળી છેડો વાળી ખેડો, વળે ગુરૂ પાદપ તિમ નમૂઈ ૨
પાડવની પ્રિય પત્ની પોતે, યગવાળી ભૂ નભ સતાપ,
મનુષ વગરના રણમા ક્ષણમા, ઉભી બાળી ભાળી આપ ૩
આશ્રમ કેરૂ દ્વાર મનોહર, કદબ કેરી મસરી ડાળ,
તે ઉપર એક હસ્ત ધરીને, બીજા કરે સમારતી વાળ ૪
પાદાગુળિએ પૃથ્વી ખણતી, કદા લતી વનફુળ સભાળ,
અધર સ્ફુરાવતી નખ પપાળતી, ઉભી રામા અતિ રસાળ ૫

---

૧ શ્લોક—સારસ્વતી છદ સારસ્વતી નરપ યતી તભરાસજાજ્સુહો- ત '(હીરાચદ) પ્રતિપન-આવેના-પાસે આવેના ધરીધન્ય—ધન્ય! એમ ધારણ કરી—કદીને ધુતા-કપિત ચપળા વીજળી અવિધાર—નક્કી જેમ કાળા મેઘમા કપાયમાન વીજળી ચાલતી હોય તેની પાટલ-ફીકા રાતા વર્ણની યજ્ઞજા—દ્રૌપદી સવિચાર-વિચારમા પડીને નયો—નેત્રથી જુએ—જોના લાગી

૨ આશાવરી—એકત્રીસા સવૈયામા ગવાયછે વિચાર વાળી ઇ૦—અન્ય પુરૂષે ભાળી તેથી તે વિચારવાળી બાળી (દ્રૌપદી) ઉભી હૂઇ (થઇ) એ અન્વય સભાળી ઈ૦—લૂગડાનો છેડો સભાળીને તથા ખેડોવાળીને-તે છેડો ખોશીને જેમ ભારે વૃક્ષ નળે (નમે) તેમ તે નમૂઇ-નમી

૩ ભૂનભ ઈ૦—ભૂ (પૃથ્વી) અને નભ (આકાશ) ના સતાપ (પ્રતાપ) રૂપ આપ-પોતે (કોટિકારે)

૪ આશ્રમ કેરૂ ઇ૦—આશ્રમના મનોહર દ્વારમા કદબની પ્રસરેલી ડાળ ઉપર એક હાથ રાખીને-એક હાથે મસ્તકનુ ડાળ ઝાલીને ઈત્યાદિ વર્ણન સ્વભાવોક્તિનુ છે સ્વભાવોક્તિ તે જાણી રે રગણુન જાતિ સુહાય (૯

તે નારી જોઈ ધારી સોઈ, વિચાર કરતો કોટિકાસ્ય;
અલંકાર વિણ અલંકારશી, શોભાએ હુઈ લક્ષ્મી દાસ્ય. ૬
(જેમ) નીલ મેઘમાં વિદ્યુત ચમકે, ત્યમ રૂપે વન કરતી પ્રકાશ;
હશે અપ્સરા દેવકન્યકા, કે મા'માયા સ્વયંઉજાસ. ૭
વિસ્મય ધરી એવો રાય સેવો, એહ નારીને અહોરાત્ર;
શું અન્યે મો'શે ઇને જોશે, લગ્ને જાયે તે કુણ માત્ર ? ૮
(આ) શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપા નારી કોને, હશે તેહ જોવાની આશ;
કદા મનુષ્યની સ્વીકારી નહિ, નૃપતિ મૂકે લગ્નજ ત્રાસ. ૯
કાંટાવાળા વનમાં વસતી, (મોહ) હૃદયકંટકા નારી આપ;
તે જાણું વા વચન સુણું તો, સફળ જીવ્યું નહિ તો સંતાપ. ૧૦
શું ઉત્કૃષ્ટા ગુણવતી દીસે, લોકસુંદરી નેત્ર વિશાળ;
(શું) દંત આવળિ મધ્યમાંથી વળી, રામરત્નમાં શોભિત ભાળ. ૧૧
મનમોહા મહામાયા ધારી, થયો પૂછવા તે તૈયાર;
હસ્ત દ્વય જોડી ગર્વને છોડી, વદતો વાણી કંપ અપાર. ૧૨

---

૬ સોઇ—અનુકૂળતા. અલંકાર ઇ૦—અલંકાર વિના આ સ્ત્રી જાણે અલંકાર ધર્યા હોય તેમ શોભેછે, અને તેની શોભાવડે લક્ષ્મી તેની દાસી થઈ છે. ૭ સ્વયંઉજાસ—પોતાની મેળે ઉજાસ-પ્રકાશવાળી.

૮ વિસ્મય ઇ૦—કોટિકાસ્ય એવો વિસ્મય ધરીને મનમાં બોલ્યો કે રાય (જયદ્રથ) આ નારીને અહોરાત્ર સેવો; આ સ્ત્રીને તે જોશે એટલે પછી અન્યે (બીજીથી) શું મો'શે ?—શું મોહ પામશે ? અને તે લગ્ને—જેના લગ્ન માટે જાય છે તે પણ શી ગણતીમાં છે ?

૯ આ શ્રેષ્ઠ ઇ૦—આ ઉત્તમ સ્વરૂપવાળી નારી કોને (કોની) હશે તે જોવાની (જાણવાની) મને આશા છે; જો કદાપિ તે સ્ત્રી મનુષ્યની સ્વીકારેલી નહિ હોય—અર્થાત્ પરણેલી નહિ હોય તો રાજાએ (જયદ્રથે) લગ્નનો ત્રાસ છોડી દેવો જોઇએ. (સ્વયંવરમાં જવાનું માંડીવાળી આનેજ પરણે એવો ભાવછે.)

૧૦ કાંટાવાળા ઇ૦—આ નારી પોતે કાંટાવાળા વનમાં વસેછે તેથી તે મોહહૃદય (મોહયુક્ત હૃદય)ને કાંટા જેવી—કાંટાની પેઠે ખુંચનારી છે. કાંટાવાળા વનમાં વસે તે કાંટાવાળું હોયજ, એ મર્મ છે

૧૧ શું ઉત્કૃષ્ટા ઇ૦—આ લોકસુંદરી (સર્વ લોકમાં સુંદર એવી સ્ત્રી) અને વિશાળ નેત્રવાળી ગુણવતી શું ઉત્કૃષ્ટા—ઉત્તમ દેખાયછે ! દંત આવળી—દંત પંક્તિની મધ્યમાંથી. રામરત્નમાં—રામારત્નમાં એનું ભાળ શું શોભિત છે !

(જેમ) પચાનનપત્નની પ્રતિ કોલ્હો, તેમ પૂછતો કોટિક આપ,
(હે) શ્રેષ્ઠ ભૃકુટે! સ્વ સ્વરૂપ શોભે, વદને વદીં ખોઇએ તાપ ૧૩
(રે) પવને હલવી શીખા દીપતી, એવી દીસે દદિપ્યમાન,
કદબ વૃક્ષની શાખા નમવી, એવી રાજપ્રિયા તુ કાણ? ૧૪
(અતિ) રૂપયુક્ત તુ, અરણ્ય મોટુ, કિમ ડરતી નથી હે નણિનાર;
(હરિ) લક્ષ્મી સાચવે જળમા પેસી, તારી કોણ કરે અહીં વા'ર ૧૫
હે દેવિ! તુ યક્ષણી દાનવી, અપ્સર રાક્ષસી નાગની બાળ?
વરૂણ યમની ચદ્ર ધનદની, નારી તુ છે કોની રસાળ? ૧૬
બ્રહ્મા ઇંદ્ર સૂર્ય વિષ્ણુ કે, વાસવ વનિતા આપો આપ,
બોલ બોલ રસાલે બાળે, ટળી જાય મુજ મનનો તાપ ૧૭
(આ) દળ સહિત નૃપ કોણ? હુ કોણ જ? પૂછે નહિ તુ હૃદય વિશાળ!
તેમ તારો સ્વામી નવ જાણુ, વદીએ વાગ્મા ચાલ મરાળ! ૧૮
હે યૌવને કલ્યાણી રૂપા, (અમો) માન ધારી [ને] પૂછુ વાત,
(તુજ) પિતા કવણ છે, પતિ કવણ છે, બધુ કુળાદિ કર વિખ્યાત ૧૯
(વળી) અહી રહી શુ કારજ કરતી, કહે સર્વે તે માડી આજ,
કદા કહીશ હુ પ્રથમ ન બોલુ, (તો) સુણો અમો સૌ છુ મા'રાજ ૨૦
જેને જન કોટિકાસ્ય કે'છે, લે'છે તે હુ સુરથબાળ,
આ અગુળી સનમુખ જોને, સુવર્ણ રથ દિસે વિક્રાળ ૨૧

---

૧૩ ગેરહો—શિયાળ જેમ પચાનનપત્ની (સિહણ) ની સામે શિયાળ પૂછતો હોય તેમ પચાનન (પચ-વિસ્તારવુ, તે ઉપરથી વિસ્તારવાળા મુખ વાળો) ૧૪ પવને ઇ૦—પવને હલાવેલી દીવાની શિખા (શગ) હોય તેવી કાતિવાળી તું કોણ છે?

૧૫ લક્ષ્મી ઇ૦—લક્ષ્મીનુ સ્થળ જળ (સમુદ્ર) છે માટે તેનો પતિ વિષ્ણુ જળમા પેશીને તેને સાચવેછે (વિષ્ણુ જળમા શયન કરેછે તે પુરાણો મા પ્રસિદ્ધ છે) ઉત્પ્રેક્ષા ૧૬ ધનદ-કુબેર ૧૭ વાસવ-ઇંદ્ર રસાલે!-હે મનહર! બાળે-હે સ્ત્રિ! ૧૮ હૃદય વિશાળ-વિશાળ (હૃદયવાળી) ચાલ મરાળ-હંસના જેવી ચાલવાળી (મરાળ-હંસ)

૨૦ મહારાજ-રાજા ૨૧ જેને ઇ૦—જેને લોકો કોટિકાસ્ય કહેછે અને તે નામથી વહેછે (ઓળખેછે) તે હુ સુરથ રાજાનો પુત્ર છુ વિક્રાળ-મોટો

(તે) મધ્યે કમળનયન મા'શૂરો. ત્રિગર્ત દેશોઁ ક્ષેમકર રાય;
એ પશ્ચાતે રથારૂઢ જે, ધનુવિશાળ સુશોભિત કાય. ૨૨
પ્રસૂનમાળા પે'રી જેણે, નગઔષધિથી નીસરે વાસ;
તેવો વાસિત દેહ જેહનો, વીરજન ઇચ્છે જેનો વાસ. ૨૩
તેવો કુલિંદદેશ પતિનો, જ્યેષ્ઠ પુત્ર આ નરમણિ નામ;
વાંકી દષ્ટે વિનોકી તે, જોઈ રહ્યો હે સુંદરશ્યામ! ૨૪
(હે) સુંદરગાત્રિ! તલાવડીની, પાસે ઉભો મનહર ભાળ્ય;
યુવાન સુકાય ધરે ધરણી પર, સુપ્રપંચ ઇક્ષ્વાકુબાળ ૨૫
શત્રુક્ષયકારી નામ એહનું, તુંને જુએ તે વારવાર;
(વળી) સેના જેની પાલન કરવા, રક્ત અશ્વ પર થઈ સવાર ૨૬
અંગારક, કુંજર, ગુપ્તક, સંજય, શત્રુંજય, સુભયકર, શૂર;
સુમત્રૃદ્ધ, રવિ, ભ્રમર, કુહન, [વળિ] પ્રતાપાદિ દ્વાદશ ભરપૂર. ૨૭

૨૨. ત્રિગર્ત–આગ્રાની ઉત્તરે અને પંજાબની પૂર્વેના દેશનું નામ પશ્ચાતે –પાછળ–પછવાડે રથારૂઢ–રથમાં આરૂઢ (બેઠેલો) ધનુ વિશાળ–વિશાળ ધનુષ્યવાળો

૨૩ પ્રસૂન–પુષ્પ નગઔષધિ ઈ૦—પર્વતમાં નીપજેલી ઔષધિમાંથી જેવો મનોહર વાસ નીકળે છે તેવો વાસિત–સુવાસ યુક્ત જેનો દેહ છે વીરજન ઈ૦–વીર પુરુષો જેનો નિવાસ પોતાને ત્યાં થયેલો ઈચ્છે છે–તેમાં માન સમજે છે બન્ને ચરણના અંત્ય પદ (વાસ) નો અર્થ ભિન્ન હોવાથી **પાદાંતયમકા-**લંકાર

૨૪ નરમણિ નામ–જેનું નામ નરોમાં મણિ જેવું કીમતી છે વાંકી દષ્ટે ઈ૦–હે સુંદરશ્યામ! (સુંદ-શ્યામા!) તે તારા તરફ વાંકી દષ્ટે જોઇ રહ્યો છે –અર્થાત્ તેથી તારાપર તેની પ્રીતિ વ્યંજિત થાય છે

૨૫ યુવાન, સુકાય (સારી કાયાવાળો), એ ઈક્ષ્વાકુના બાળના વિશેષણ છે ધરે ઈ૦–જે પૃથ્વી ઉપર સુપ્રપંચ (સારો વ્યવહાર) ધારણ કરે છે ઈક્ષ્વાકુ-બાળ–ઈક્ષ્વાકુ નામે આદિ સૂર્યવંશી રાજાના વંશમાં જન્મેલો ૨૬ શત્રુક્ષયકારી –જયત્ (જીતતો)+રથ (રથીઓ)=રથીઓને જીતનાર તે જયદ્રથ રથીઓને જીતનાર તેજ શત્રુઓનો ક્ષય કરનાર

૨૭ અંગારક, વગેરે બાર સૌવીર (સિંધુ) રાજાના રાજ પુત્રો છે.

સૌવીર નૃપના પુત્રજ કા'વે, પૂઠે પૂઠે પળે સુરૂપ;
વળી છ સહસ્ર રથ જે પાછળ, હસ્તી અશ્વ પદાતિ અનુપ. ૨૮
એવો મા'ન પ્રતાપી રાજા, જયદ્રથ નામ સુણ્યું સુખદાત !
(તે) સાથ બલાહક અનીક આદિ, વિદારણ જેવા છે ભ્રાત. ૨૯
યુવા ન પામ્યા પામ્યા જેવા, સાથે છે સંખ્યાબ્ધિ રાય;
(જેમ) મરૂદ્ગણથી રક્ષા પામી, પુરંદર નિર્ભયે પળાય. ૩૦
તેમજ જાય જયદ્રથ મહિલા ! નિરખ નાર જેથી સુખ થાય;
(હે) વિશાળકેશી ! વદ વદને તું, કુણ દુહિતા કુણ પત્ની કહાય? ૩૧

શ્લોક.

છે પવિત્ર સરિત ભાગીરથી અતિ ઘણી તોય,
સંત શુદ્ધ મને કરે ધરતી મને સહુ જોય;
તેમ તું ધર ચિત્તમાંય જયદ્રથ પ્રતિ યત્ન,
યદ્યપિ સુરૂપા હરિવદની મુકો કંઈ રત્ન. ૩૨

---

૨૮. પદાતિ–પાયદળ. ૨૯ મા'ન—મહાન. બલાહક, અનીક, વિદારણ, એ આદિ ભાઇઓ તેની સાથે છે.

૩૦ યુવા ઇ૦—કેટલાક યુવાવસ્થાને હજુ નહિ પામેલા અને કેટલાક યુવાવસ્થાને પામ્યા જેવા–પામવાની તૈયારીમાં એવા તેની સાથે સંખ્યાબ્ધિ (જલધિ સંખ્યાવાળા, અર્થાત્ કરોડો) રાજાઓ છે. (અબ્ધિ–જલધિ). મરૂદ્ગણથી ઈ૦—જેમ મરૂદ (દેવ) ના ગણ (સમૂહ) થી રક્ષા (રક્ષણ) પામીને પુરંદર–ઇંદ્ર નિર્ભયપણે પળાય (જાયછે) તેમ જયદ્રથ જાયછે ઇ૦.

૩૧ મહિલા—હે સ્ત્રિ! નાર!–દ્રૌપદીને સંબોધન. વિશાળકેશી–લાંબા કેશવાળી! વદને–મુખે.

૩૨ શ્લોક–રૂપમાળ છંદ. " 'રુપમાળ'દિશાયનીગસજાજભાસુવનેગ્લ." (કવિ હીરાચંદ). છે ઈ૦–ભાગીરથી સરિત અતિઘણી પવિત્ર છે; તોપણ તે પોતાના મનથી એમ માને છે કે સંત પુરૂષો મને શુદ્ધ કરેછે. અર્થાત્ પોતે પવિત્ર છતાં પણ વિશેષ પવિત્રતા માટે સંત પુરૂષોના સમાગમની ઈચ્છા રાખેછે, તેમ તું પણ તારા ચિત્તમાં જયદ્રથ પ્રતિ યત્ન ધર–તેને મળવાનો યત્ન કર. હે હરિવદની (સુંદરતા વ્યંજક સંબોધન) યદ્યપિ(જો કે) તુ સુરૂપા–સુંદર રુપવાળી છે તથાપિ જયદ્રથ રૂપી રત્નને કાંઇ મુકોછો?–શામાટે છોડોછો? ઉલ્લાસ અને દૃષ્ટાંતનો સંકર "ગુણ અવગુણ જવ એકથી અવર ધરે ઉલ્લાસ." (ભાષા ભૂષણ).

વલણ.

રત્ન મળશે યત્ન કર તુ, વર સુરૂપા વામ રે;
કોટિકાસ્યની સુણી વાણી, (ત્યાં) વદ શુ મારનુ ધામ રે. ૩૩

કડવું ૮ મું.

શ્લોક.

જનમેજય ભ્રમમાં પડી વદતો સુવેણ રસાળ,
અરજુન ભીમ વસે જહીં તહિ કાળ શુય કરાળ!
અજરામરો કઈ મારિયા તવ કોણ કોટિકકાસ્ય,
હરિની સખી વરી પચ સ્વામિ તિને પૂછે કિમ દાસ! ૧

રાગ કેદારો.

મુનિ વદ રાય, સુણો સુખદાય;
પાંડવની સા'ય, હરિ કરે. ૨
ગયા'તા મૃગયા, દ્રુપદતનયા;
વેણ તેથી કહ્યાં, કોટિકાસ્ય. ૩
શું કહ્યુ તે કહું, થયુ જે ત્યાં સહુ;
એક ચિત્તે રહું, તેમ રે'વું. ૪
ક્ષત્રિ વડો થાય, શિબી કુળરાય;
કોટિકની કાય, દીસે સારી. ૫

---

૩૩ વર-પમંદકર. માર (કામદેવ)નું ધામ (સ્થાન)—કામતા નિવાસ (સ્થાન) રૂપ.

૧. શ્લોક—ઝુલના છંદ. "दशर्वे यती सजजाभगमल झूलना सार छंद." (હીરાચંદ). અરજુન ઇ૦—જ્યાં અર્જુન અને ભીમ વગેરે ત્યાં કરાળ (વિકાળ) કાળ શું કરવાનો છે? હરિની ઇ૦-દ્રૌપદી હરિની (કૃષ્ણની) સખી (મિત્ર-છે અને જે પાંચ સ્વામીને વરી છે તેને દાસ (કોટિકાસ્ય) કેમ પૂછી શકે!

૨. કેદારો રાગ—અભંગની ધાટીએ ગવાય છે. ૩. ગયા'તા ઇ૦—પાંડવો મૃગયા ગયા હતા તેથી કોટિકાસ્યે દ્રુપદતનયા (દ્રૌપદી)ને વેણ કહ્યાં એ અન્વય. ૪. એક ચિત્તે ઇ૦—વૈશંપાયન કહે છે કે હું જેમ એકચિત્તે રહું છું તેમ તારે એક ચિત્તે રહેવું.

દ્રૌપદી કે' રાય, સુણો મહિમાય;
કહું દુઃખ જાય, કથા મારી. ૬
પાદપની શાખા, મૂકી દઈ ભાખ્યાં;
રાજપુત્રી દાખ્યાં, જેહ કથા. ૭
શરીર રક્ષણ, કર્તી બાળપણ;
ઉત્તરીય મન, ધાર્યું વાળી. ૮
કર ગ્રહી વસ્ત્ર, મૂકી કરી દસ્ત્ર;
સત્ય કેરૂં શસ્ત્ર, ઝાલી બોલી. ૯
સામું જોઇ અલ્પ, કાંઈ એક જલ્પ;
વદી તે અનલ્પ, સુણ રાજા. ૧૦
મુજ મતિ જાણું, તદપિ વખાણું;
નૃપ મન આણું, હું સમજી. ૧૧
સ્ત્રી મુજ સરખી, વદે તું નરખી;
પર્ખ શું પરખી, તેં મનમાં. ૧૨
ભાષણ કરવા, ચિત્તને ચરવા;

---

૭ પાદપ ઈ૦—દ્રૌપદીએ જે વૃક્ષની શાખા (ડાળ) ઝાલી હતી તે મૂકી દેઈને ઈ૦—સ્પષ્ટ છે.

૮. શરીર ઈ૦—બાળા (દ્રૌપદી) જોકે શરીરનું રક્ષણ તો કરતી હતી તથાપિ આ પ્રસંગે (કોટિકાસ્યને જોઈને) ઉત્તરીય વસ્ત્ર વાળીને ધાર્યું.

૯ દસ્ત્ર—(દસ્ત્ર) કરતા. ૧૦ સામું ઈ૦—લગારેક સામું જોઈને તે કાંઈએક પણ અનલ્પ (ઘણું) જલ્પ (વચન) બોલી.

૧૧ મુજ ઈ૦—દ્રૌપદી કહેછે કે. હું મારી બુદ્ધિથી જાણુંછું (કે મારે પરપુરૂષ સાથે ન બોલવું જોઈએ) તથાપિ વખાણુંછું (બોલુંછું). હે નૃપ! હું સમજીને તે (તારી સાથે બોલવાનુ) મનમાં આણુંછું.

૧૨. સ્ત્રી ઈ૦—મારા સરખી સ્ત્રી તને જોઈને બોલે એમાં તેં મનમાં શી પરખ પરખી? અર્થાત્ મારા સરખી સ્ત્રી તને જોઈને બોલે ખરી વારૂ? તેં એમાં પરીક્ષા શી કરી? બોલે કે નબોલે તે તુંજ કહેની? એ ભાવ છે.

સત્યને હરવા, હું ન બોલું. ૧૩
પણ તારી પાસે, વદે કુણ વાસે;
મુજ વિણ ત્રાસે, કોણ ભાખે. ૧૪
નવ નર કોઈ, દાસી તણી સોઈ;
માટે તુને જોઈ, સ્વય વદુ. ૧૫
એકલી છું હુંય, તેના જેવો તુય;
કારણ છે શુય, સુણો કહુ. ૧૬

શ્લોક.

કામનીનો ધર્મ કઠિન મનાએ,
શવ અગ્નિ બળતું દુષિત ગણાએ;
તો કોટિક તું સ્વયં જણાએ,
કથા મારી તવ કિંમ ભણાએ. ૧૭

---

૧૩. ભાષણ ઈ૦– તારી સાથે ભાષણ કરવાને (અને તેથી) ચિત્તને ચૂરવા (ભેદવાને) તેમજ સત્યને હરવાને હું બોલું નહિ અર્થાત્ તારી સાથે ભાષણ કરવું તે ચિત્તનો ચૂરો કરવા બરોબર તથા સત્યનું હરણ કરવા બરોબરછે તેથી મારે તારી સાથે બોલવું ન જોઇએ એ ભાવ છે.

૧૪. વાસે–વાસમાં–આશ્રમમાં. ત્રાસે ઇ૦–ત્રાસથી પણ મારા વિના બીજું કોણ બોલે?

૧૫. કોઇ ન બોલે તેનું કારણ બતાવેછે નવ ઇ૦–સ્વયં (પોતે) જાતે મારી પાસે હમણાં કોઈ નર (પુરૂષ) નથી તેમ દાસીની પણ સોઈ નથી માટે તને જોઇને હું પોતેજ બોલું છુ.

૧૬. તેના જેવો–અર્થાત્ એકલો કારણ–હું એકલી કેમ છું તેનુ કારણ.

૧૭. શ્લોક–ચરણાકુલ છંદ. શવ ઇ૦–સ્ત્રીનું શબ (મડદું) અગ્નિમાં બળતું હોય ત્યાં સુધી તે દૂષિત ગણાયછે, અર્થાત્ ત્યાં સુધી પણ તેને લોકો દોષ લગાવી શકે. એવો કામનીધર્મ કઠિન મનાયછે, તો પછી હે કોટિક! તુજ સ્વયં (પોતે) અહીં દેખાયછે તો મારી કથા તને શી રીતે કહેવાય? મતલબકે એકાંતમાં હું તને મારી કથા શી રીતે કહી શકું?

રાગ ચાલતો.

કોટિકાસ્ય કહે, લોક સહુ લહે;
જે સુખને, સહે, તું તે નામ. ૧૮
સુરથના પુત્ર, જાશો તમો કુત્ર;
હુ લહુછું સૂત્ર, રે તમને. ૧૯
જદા હું ય જાણું, (તુ) સુખ લક્ષ્મી માણું;
તો કહો શું આણું, મન મોહ. ૨૦
તું ઓળખ મુને, જેમ હુય તુંને;
નં અજાણ્યું કુને, મારૂં નામ. ૨૧
તદપિ કહુંછું, (હું) વનમાં રહુછું;
સુખને સહુછું, પતિ સાથે. ૨૨
ધરી જન હૃદે, મુને કૃષ્ણા વદે;
દ્રુપદને મદ, હું ભરી છું. ૨૩
ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ભાઇ, કૃષ્ણ સખી થાઈ;
કૌરવ પિત્રાઇ, છે રે મારા. ૨૪
ધૃતરાષ્ટ્ર ભીષ્મ, હારે ઋતુ ગ્રીષ્મ;
જે થૈ પડે વિષ્મ, સત્ય સગાં. ૨૫

---

૧૮. કોટિકાસ્ય ઇ૦–દ્રૌપદી કહેછે કે, તને લોકો કોટિકાસ્ય કહેછે. અને તું જે સુખને સહેછે (ભોગવેછે) તેને અરથે લોકો લહે (જાણે છે). નામ–માત્ર

૧૯. સૂત્ર–સીધી રીતે—સરળતાથી હું તમને ઓળખુછું. જાશો ઇ૦–તમે ક્યાં જશો? અર્થાત્ જો મારા પ્રતિ અવિનય કર્યો તો તમે પછી ક્યાં જવાના છો?

છે કુંતિજી સાસુ, ભોજ કુળ પાસું;
તુ શોક્ય તપાસુ, તો ભડકું. ૨૬
એક જાદવાણી, હર્ણે કરી આણી;
સુભદ્રા વખાણી, બળે માણી. ૨૭
રાક્ષસી હિડિંબા, પ્રિય ભીમ રંભા;
છે પુત્રજ ખભા, ઘટોત્કચા(દિ). ૨૮
ત્રણ વળી એવી, મમ શોક્યો દેવી;
વરણું હુ કેવી, કીર્ત્તિ તેની. ૨૯
મારી રાજ્યધાની, ઇંદ્રપ્રસ્થ માની;
હુ છુ ભાઇ ત્યાંની, મોટી રાણી. ૩૦
યુધિષ્ઠિર ભીમ, પાર્થ સુખસીમ;
છે નકુલ નીમ–ધારી મોટો. ૩૧
સહદેવ શાન્ત, યુદ્ધે ક્રૂર ક્રાન્ત;
છે વડા મહાન્ત, પંચ પતિ. ૩૨
મમ સ્વામિ પંચ, હું છું સતી સંચ;
વદું ગુણ રંચ, કેમ મુખે. ૩૩

શ્લોક.

મુખ કે'વા ગુણ ખોટા,
જાયજ તેને વિધ વિધના ટોટા;

---

૨૬. છે ઇ૦–કુંતીજી મારી સાસુ છે જેને ભોજ કુળનું પાસું (પક્ષ) છે. તું ઇ૦–જો મારી શોક્ય તપાસું તો તું ભડકું એમ છે. અર્થાત્ બળવાન્ જાદવોને પણ હરાવીને તેને આણેલી છે.

૨૮. પ્રિય ઈ૦–જે ભીમની પ્રિય રંભા છે. હિડિંબાને રંભાનું રૂપ આપવાથી રૂપક. ખંભ–સ્થંભ. સ્થંભ જેવા ઘટોત્કચાદિ જેને પુત્ર છે.

૩૧. સુખસીમ–સુખની સીમા રૂપ. ૩૨. ક્રાન્ત–શત્રુઓનું ઉલ્લંઘન કરે એવો પરાક્રમી.

૩૩ સંચ—છાનો ભંડાર. મતલબકે હું સતીઓનો સંચ–ગુપ્ત ભંડાર –રહસ્ય રૂપ છુ. રંચ–જરા પણ.

વાહન તજીને, ગોપાળ ભજીને,
વિશ્રામ સજીને, વાસ કરો ૪૪
છે અજાતશત્રુ તેથી વન સૂત્રુ,
આતિથ્યે જે પિતૃ, ખુશી થશે. ૪૫
આનંદ ધરશે, આતિથ્ય કરશે;
પતિજી ધરશે, પાણ સહી ૪૬
એ વિધિ બોલીને, વિગત ખોલીને;
દ્રૌપદી ડોલીને, ગઈ ત્યાયે ૪૭
આતિથ્યને ઇચ્છે, પર્ણશાળા બીચે;
પાથર્યું ત્યા નીચે, આસ્તરણ. ૪૮
ચંદ્રમુખી પ્રિય, વાદ વદી ધીય;
બિરાજીએ નીય, (વળી) સૌ બરકો. ૪૯
ચિંત્વન આતિથ્યે, પાળવુ તે પથ્યે;
વિઘ્ન જેહ મધ્યે, ટાળો તેને. ૫૦
એવુ વદી જાય, નારી પરી થાય;
કોણ તેને સા'ય, તે વરણું. ૫૧

શ્લોક.

ગુરૂ ધૌમ્ય જેની સહાયે પરિતે, કરે નિશ દિન ત્યહા કોણ ભીતે,
ડરે કોટિકાસ્ય પ્રતિષ્ટભ માટે, ગયો જ્યા હતુ સૈન મૂકીજ વાટે;

---

૪૪ વાહન તજીને—રથ, ઘોડા, વગેરેથી ઉતરીને ૪૫ છે ઈ૦—યુધિષ્ઠિર અજાતશત્રુ (જેનો શત્રુ કોઈ થયો નથી એવા) છે તેથી આ વન સત્રુ—સેહેલુ—સરળ છે, અને (તમારા જેવાના) આતિથ્યથી જે પિતૃઓ તે ખુશી થશે ૪૮ આસ્તરણ—બિછાનુ—સાદડી

૪૯ ધીય—બુદ્ધિથી નીય—ની! (નિશ્ચયાર્થક અવ્યય) ૫૦ ચિંત્વન ઈ૦—આતિથ્યનુ જે મે ચિંતવન કર્યુ છે તેને પાળવુ એજ પથ્ય (અનુકૂળ) છે, (અથવા, તે પથ્યે કરીને—નિયમે કરીને પાળવુ યોગ્ય છે) માટે તેમા જે વિઘ્ન હોય તે દૂર કરો ૫૧ પરી થાય—દૂર થઈ સા'ય—સહાય—મદદ કરનાર

વદે પાસ રાજા કઈ વિધ તે તો, નહીં અર્થ થાયે ચિત્તે આપ ચેતો,
વનિતા વસુંધાપતિ પાડવોમા, કરી ખાખ પખી ગતિ ખાડવોમા ૫૨

વલણ.

ખાડવ વનમા ખગ મૃગ બાળ્યા, ખાળ્યા ઈંદ્રને પાર્થ રે,
કોટિક કૈં' નારી છે તેની, પ્રેમાનદ મૂકો સ્વાર્થ રે ૫૩

કડવુ ૯ મુ.

શ્લોક.

નૃપતિ મુનિ ચરણ, કર પકડિ ગદિત —
વદત વચન વર, કહિય વિગત નિત,
અશરણ શરણિય, નિશદિન ઈકિમન,
અવર ન ચિત વિચ, વરણન તન ધન

રાગ દેવગાંધારી.

તન મન ધન વરણન, ભારતનુ લાગે,
'મમ ચિત્ત ત્યા ઠરતુ, મહર્ષિજી અતિશે,

---

૫૨ શ્લોક–દેવ છદ અથના મહા ભુજગ પ્રયાત (૮ યગણ) પરીતે–ચારે પાસથી બીને–બીહે પ્રતિષ્ટભ–અટકાવ ખાખ ઈ૦– જેમણે ખાડવ વનમા પક્ષીઓની ગતિને ખાખ કરી અર્થાત્ જેમણે ઉડતા પક્ષી પણ બાળીને ભસ્મ કર્યા હતા તે ઇંદ્રને જેમણે હરાવ્યો હતો તેમને આપણે શુ કરવાના હ-તા, એવી રીતે પાડવની મહત્તાની વ્યજના કરી છે ૫૩ સ્વાર્થ ઈ૦–તે અ' મળવાની મતલબ તજો, એ ભાવ છે

૧ શ્લોક–અચળધૃતિ છદ "वसु वसु लघु मिल रहत अचलधृति" (હીરાચ દ) નૃપતિ ઇ૦–જનમેજય રાજાએ વૈશપાયન મુનિના ચરણને હાથે ઝાલીને ગદિત (કહ્યુ) કે, વર (ઉત્તમ) વચન વદત (બોલો), અને નિત્ય વિગત કહો હે અ-શરણ શરણીય મુનિ! નિશદિન મરૂ એમજ (સરખુ) મન છે મારા મનની વિચ (મધ્યે) બીજુ (ભારત સિવ યનુ) તન અને ધનનુ વરણન નથી–પ-સદ કે પ્રિય નથી ૨ રાગ દેવગાધારી–૪૦ માત્રાનો કોઇ છદ જણાયછે દશ દશ માત્રાના ચાર વિરામ ૧–૫–૮ માત્રા ઉપર દરેક યતિમા તાળ મૂકીને બોલાશે તન ઇ૦–જ્યા ભારતનુ વર્ણન એજ તન, મન અને ધન છે એમ મ-ને લાગેછે ત્યાજ મારૂં ચિત્ત ઠરેછે એ ભાવ છે

ભાખોજી ભાખો, કથા કહી દાખો,
કઈ ઉણમ ન રાખો, દ્રૌપદીહરણ વિષે. ૨

તવ જૈમિનિ બોલ્યા, સુણિયે જનમેજય,
કોટિકાસ્ય વળિ, જયદ્રથને મળતો;
રાય-સભાની વિચે, સુરથસુત જઇને,
વરણવીને વદતો, ઘણોજ મન બળતો. ૩

અવનીપતિ વ્યર્થજ, મારો શ્રમ જાશે,
ખરેખર કહુ છુ, કરી નિશ્ચે મનમાં;
(જે) થઇ હતી ત્યાં ગાથા, તે વદતો વર્ણવી,
વસુધાના પતિને, તપી તપી તનમાં. ૪.

જયદ્રથ જયશાળી, કોટિકને ખાળી,
પૂછતો ત્યાં પછે, વીરપણું દરશી;
જો મમ મન લાગ્યું, તો કેમ વળિયો,
પાછો ત્યાંહાંથકી, વિના નાર સ્પરશી. ૫

(એ) સ્રી આગળ ભાળુ, હું અન્ય સ્રીઓને,
ન્યગ્રોધ-વાનરી, સત્ય જે કહુંછું;
તિનું ઈકજ કારણ, કે મન તેણીએ,
મારૂં હરી લીધે, દુઃખી અતિ રહુંછું. ૬

---

૨. ઊણમ—ન્યૂનતા. ૩ સુરથસુત—કોટિકાસ્ય. ઘણોજ મનબળતો—દ્રૌપદી પ્રાપ્ત થવાની નથી એવી નિરાશાથી.

૫ ખાળી— અટકાવીને. દરશી— દેખાડીને. જો ઈ૦— જયદ્રથ કોટિકાસ્યને કહેછે કે જો મારૂં મન તે સ્રીમાં લાગ્યું છે (એમ તું જાણે છે) તો તે સ્રીનો સ્પર્શ કર્યા વિના— તેને પકડીને અહીં આણ્યા વિના તું પાછો કેમ વળ્યો એવો અર્થ છે.

૬ સ્રી ઈ૦—એસ્રી(દ્રૌપદી)ના આગળ હું બીજી સ્રીઓને ન્યગ્રોધ(વડ) માં વસનારી વાનરીઓ સરખી દેખુંછું. ઈકજ—એકજ.

બોલી એ મુખથી, શું મનુષ્ય સ્ત્રી છે,
મમ મન હરણા એ, કે વનની દેવા;
તવ કોટિક વદતો, નહિ વનની દેવા,
તેમજ નહિ મેવા, (પણ) છે લેવાદેવા. ૭

અહો સિંધુપતિ છે, મહદ યશવાળી,
દ્રુપદની બાળી, દ્રૌપદીને નામે;
પંચાનન (શા) પાંચે, પાંડવ છે પાંચે,
તેની એ ઘરણી, દરશે વર વામે.

છે પ્રિય અતિશે, દ્રુપદની બાળે,
મન પંચ પતિને, તેહ હરણ કીજે;
વનફળ ખાઈ વસ્તાં, અતિશે તન કસ્તાં,
નિર્બળતા પામ્યા, તેથી નવ બીજે. ૯

---

૭. બોલી ઈ૦—વારું કોટિક! એ સ્ત્રી (પોતાના) મુખથી (કાંઈ) બોલી? એ સ્ત્રી શું વનની દેવા—વનદેવતા છે? અથવા તે મારા મનનું હરણ કરનાર એવી મનુષ્યની સ્ત્રી છે! તેમજ ઈ૦— કોટિક કહેછે કે એ જેમ વનની દેવતા નથી તેમ તે મેવારૂપ પણ નથી;—એનો સ્પર્શ કરીને મેમો—મીઠું ફળ મળે તેમ નથી; લેવા દેવા ઇ૦—પણ સંબંધ—સગાઈ છે (જયદ્રથ એનો પિત્રાઈ નણદોઈ થતો હતો).

૮. પંચાનન ઈ૦— પાંચે— પંઝે. જેમનો પંઝો પંચાનન— સિંહ જેવો છે એવા પાંચે પાંડવ છે તેની એ વર (ઉત્તમ) વામા (સ્ત્રી.) ઘરણી (ગૃહિણી—પત્ની) દરશે—દેખાયછે.

૯. છે ઈ૦—જે દ્રુપદની બાળા (બાળકી) દ્રૌપદી પાંચે પતિઓને મન અતિશય પ્રિય છે; તેનું હરણ કીજે—કરીએ. 'અતિશય પ્રિય છે' એમ કહીને કોટિકાસ્ય પોતાના મનનો ગુપ્ત અભિપ્રાય સૂચવેછે કે તેનું હરણ કરીશ તો તેઓ વેર લીધા વિના રહેનાર નથી. પણ રાજાની રૂખ વરતીને તે કહેછે કે, 'હરણ કરવું'. તેઓ બળવાન છે ત્યારે તેમને કેમ જીતી શકાશે એ શંકાના નિવારણાર્થે કોટિક કહેછે કે, વનફળ ઈ૦—તેઓ વનફળ ખાઈને વસેછે તેથી તથા પોતાના શરીરને અતિશય કસેછે— શ્રમમાં આણેછે તેથી નિર્બળતા પામ્યા છે માટે તેમનાથી બીહીવું નહિ.

તે ભ્રષ્ટ કુરૂપતિ, તું શ્રેષ્ઠ સિંધુપતિ,
તેહ વસે વનમાં, તું છું મહારાજ;
એક કૃષ્ણની સા'ય, તેને જો થાયજ,
તો તારા સાહ્યક, સમુદ્રશા સાજા. ૧૦

સર્વે મળીને રાય, હતું ચારે ભાઈ,
ધનંજય વિનાજ, કહું છઉં તુજને;
પછે રહ્યો કિરીટી, તેને મરડી મારો,
હે સ્વય રાયજી, એ નિશ્ચે મુજને. ૧૧

ધરણીપતિનો ધર્મ, યુદ્ધ વા દ્યૂત વળિ,
મનમાં જે ધાર્યું, તેહ તોજ કરવુ;
ઇભ ઘોટ પદાતિ, વિધ વિધ વર જાતિ,—
તણું રૂડું સૈન્યજ, (તો) નરપતિ કિમ ડરવુ. ૧૨

શ્લોક.

હે શૂરા પૂરા સિંધુના સ્વામી જે છે તે બોલું,
આવા લાગે નાવે પાંડુ પુત્રો સાચું સૌ ખોલું;
મોટા મોટા શોધે ભાનુસુતુ શા રોજે લાગે,
તો છિદ્રો ના દેખે લાધ્યું તુંને મા' મોટા ભાગ્યે. ૧૩

---

૧૦ વળી ન બીહીવાનું બીજું કારણ બતાવેછે. તે ઇ૦— તે રાજ્યભ્રષ્ટ થએલા—કુરૂપતિઓ છે અને તું શ્રેષ્ઠ સિંધુપતિ છે; તે વનમાં વસેછે (અર્થાત્ તેથી તેઓ સાધન હીન છે) અને તું મહારાજા (અર્થાત્ સાધન યુક્ત)છે. એક ઇ૦—જો તેને એક કૃષ્ણની સહાય થાય એમ છે તો તારા સાહ્યક (સહાયક) સમુદ્ર જેવા (અર્થાત્ અપાર—મહાન્) અને સાજા—નિરોગી—સબળ છે.

૧૧ કિરીટી—અર્જુન. તેને તમો પોતે મારો. ૧૨ ઇભ—હાથી. ઘોટ—ઘોડા. પદાતિ—પાયદળ. વર જાતિ— ઉત્તમ જાતના.

૧૩. શ્લોક—સારંગી છંદ. (આ કડવામાં જેમ છેવટમાં સર્વ ગુરૂ અક્ષરનો છંદ મુક્યો છે તેમ આરંભમાં સર્વ લઘુ અક્ષરનો છંદ મુક્યો છે). આવા લાગે—આવા લાગમાં. મોટા મોટા ઇ૦—પાંડવોનાં છિદ્રો મોટા મોટા ભાનુસુત—સૂર્યપુત્ર કર્ણ સરખા રોજે શોધે તોપણ તે જડતાં નથી. અને તને મહામોટા ભાગ્યથી આ તેમનું છિદ્ર પાંધરું જડ્યું છે!

વલણ.

મોટા ભાગ્યે મળિયું માટે, મા મૂકો લાધ્યુ રત્ન રે;
મીન અંકોડી ગળ્યા જેવું નહિ, જાળવજો કરી જત્ન રે. ૧૪

કડવું ૧૦ મું.

શ્લોક.

નરપતિ સુણી વેણ નિષગીનાં,
સંજ થયો ધરવા મધુ વ્યંગીના;
નજરમાં ધરી જેહજ વસ્તને,
તપન પાયસ રોધુ સમસ્તને. ૧

રાગ બાંગવેરાડી.

રૂદ્ર રોધું આવે લડવાને કદી તો પાંડવ શુ મુજ આગે;
મારી ફુંકે પવનજ ફાટે ફુક્ડી વાસવ ત્રાસી (તો) ભાગે. ૨
હુ રથી સાંચક મહારથી મારા તો ઊણમ શી સુરથસૂનુ;
સ્વયં જઈ હુ ભેટું પાંડવ-પત્નીને જોઉં ચાલે કેનુ. ૩
કોટિકાસ્ય તવ વદતો મન વિચારો વાડવને સ્ત્રી સોંપી;
જે થકી હારે મોટા શૂરા પૂરા દેવ દાનવ રે' કાંપી. ૪
તેનો વિચાર કરિયે પછી ડગ ભરિયે તો કાર્ય સઘ સીધે;
(તે) વિચારવાળી વાણી સુણીને મન દૃઢ કીધું મત્રને લોધે. ૫

---

૧૪ મીન ઈ૦- માછએ અંકોડી (આંકડો) ગળ્યા જેવુ આ નથી, માટે તમે તે જત્ન કરીને જાળવજો અર્થાત્ માછએ એકવાર ગળના લોભથી આંકોડી ગળી તો તેથી તેના પ્રાણ જાયછે, એવુ કાંઈ આમાં થવાનો સંભવ નથી; પણ દ્રૌપદી રૂપી રત્ન પ્રાપ્ત થયુ તેને જત્નથી જાળવજો. (નહિતો મીનના જેવુ પણ થાય!)

૧ શ્લોક-દ્રુતવિલબિત નિષગી-ભાથાવાળો-કોટિકાસ્ય. સજ ઈ૦-જયદ્રથ મધુ વ્યંગીના-મીઠી દ્રૌપદીને નજરમા ઈ૦-જે વસ્તુને મેં નજરમાં ધરી તે ન લેવા દેવા માટે કદાચ તપન (સૂર્ય) કે પાયસ (જળ-જળદેવતા-વરુણ) આવે તો તે સમસ્તને પણ હુ રોધુ-અટકાવું.

૨ રાગ બાંગવેરાડી-બત્રીસ માત્રાનો સવૈયા ૭૬ વાસવ-ઈદ્ર. ૩ હું ઈ૦-હે સુરથસૂનુ! જો હું રથી છુ અને મહારથીઓ મારા સહાયક છે તો પછી શી ઊણપ છે? એ અન્વય.

નિશ્ચય કરીને ઠરવ્યું ભોજન વિધ વિધ પકવાનોનું રૂડું;
સમાચાર ચારે ભાખ્યા ભૂદેવોને રાય તજે કૂડું. ૬
દવ બળતાં જે લાગ્યું તે દૂષણ ત્યાગે જયદ્રથજ મોટું;
(તેને)પવિત્ર કીજે અન્ન આપીને લીજે ટાળી કષ્ટજ ખોટું. ૭
ધૌમ્ય ગુરૂ તવ બોલ્યા કાલે આવું પાંડવ સરવની સાથ;
મગયાએથી આવે ત્યારે મન ભાવે મોદક સિંધુનાથ. ૮
સંદેશ થયો અંદેશો પુનરપિ મોકલ્યો તેહ અનુચરને;
તેણે આવી ભાખ્યું મહામુનિ આજ તો કૂચ કરી વરને. ૯
એકેકા વાડવને આપે આજે ઇકિ નિષ્ક નિષ્ક (તો) સોનું;
કદી આપ નવ સ્વીકારો તો આ લીજે હોયે જે હોણું. ૧૦
સમાચાર સુણી લોભી નિંદે ગુરૂને સરવે જઈ ત્યાં કે'તા;
કો કે'તા નિજ ગુરૂને મા મૂકો મા મૂકો લિજે હે નેતા! ૧૧
સિંધુપતિશો દાતા નવ દીઠો અમો સુણ્યો નહિ કદિ કાને;
ના ના ના ઇમિ કે'તા રહ્યા ઋષીશ્વર અતિમાં કુણ માને. ૧૨
જાઓ આવું વે'લા વાર ન લાગે છે આશ્રમ તો સૂનો;

---

૬ ચાર–દૂત. કૂડું–પાપ. વનમા અગ્નિ સળગ્યો હતો ત્યાં જે પાપ થયું હતું તે રાજા તજેછે. (બ્રહ્મભોજનાદિ કરીને).

૯ સંદેશ ઇ૦—એ સંદેશાથી અંદેશો થયો. પુનરપિ–ફરીને. કૂચ ઇ૦—તે અનુચર ધૌમ્ય પાસે આવીને બોલ્યો કે હે મહામુનિ! આજ તો વરને જયદ્રથને (શ્રેષ્ઠ) કૂચ કરી–આગળ ચાલવાનું છે, માટે તમારે આજજ આવવું જોઈએ, એ ભાવ.

૧૦ નિષ્ક—મોહોર. કદી ઇ૦– અનુચર ધૌમ્યને કહેછે કે જો કદી એક એક મોહોર મળવાની છે તે આપ નસ્વીકારતા હો તો આ (હું લાવ્યો છું તે) લીજે (લ્યો) અને પછી જે હોવું (થવાનું) તે હોય (થશે).

૧૧ સમાચાર ઇ૦– એવા સમાચાર સાંભળીને સર્વે લોભી (શિષ્યો) ગુરૂને નિંદવા લાગ્યા અને ત્યાં (ગુરૂ પાસે) જઈને કહેવા લાગ્યા; મા મૂકો–દક્ષિણા ન છોડીશ. નેતા–અગ્રેસર ૧૨ ઋષીશ્વર– ધૌમ્ય. અતિમાં– અતિ શિષ્યોમાં.

તડામાર તૈયારી ભોજનની થઈ માંહિ (વિવિધ) લીધો કસ ભૂનો. ૧૩
તેડું આવ્યું વે'લું ચાલો જી ચાલો પાક શીળો થાયે;
ધામ્ય ગુરૂજ તવ બોલ્યા અમો ન આવું જે જાવું તે જાયે. ૧૪
શૂન્યાશ્રમને મૂકી જાતાં વિઘ્નો વિધવિધનાં હોયે;
તેહ વચન મુનિનું સુણી રૂદતા લોભી દીનાદિ સૌ કોયે. ૧૫
દયાર્દ્ર મન આશાળું વળિ લાડું ભાળી ચાલ્યા મુનિ મોટા;
દ્રૌપદીને કે' આવું વાર ન લાગે તુજ ગ્રહ નહિ કંઈ ખોટા. ૧૬
દ્રૌપદી ને એક દાસી રહી વન ત્રાગી વદે શું વિપ્રની આગે;
વેરાન વને ગહ્વર ગુફામાં ચાલ્યા ખાવા મા'ભાગ્યે. ૧૭
ઋષિ આવ્યા સુણી અર્ઘપાદ્ય ગ્રહી નૃપ પૂજાને ચાલ્યો;
પૂજન વિધિ આટોપી સર્વસ ત્યાં સોપી ચાલ્યો મન મા'લ્યો. ૧૮

શ્લોક.

મનમાં નવ દોષ કશો ગણવો,
વર વિપ્ર તણો યશ તો ભણવો;
વિધિ ઈંદ્ર મહેન્દ્ર વિધિ ભુલવે,
ગુરૂ ધૌમ્ય કહો કરી શુ મુલવે. ૧૯

---

૧૩. કસ ભૂનો ઈ૦— પૃથ્વીનો વિવિધ કસ—અનેક પ્રકારના પૃથ્વીમાંથી ઉપજેલા રસ કસ આદિ ભોજનમા લીધા.

૧૫. લોભી અને દીન આદિ— (ઋષિના આશ્રિત શિષ્યો વગેરે). ૧૬. દયાર્દ્ર—દયાથી ભીંજેલું ઋષિનું મન દયાર્દ્ર હોય એ તો જાણે સ્વાભાવિક છે, પણ તેની સાથે વળી એક નિષ્ક સોનું મળવાની આશાવાળું થયું હતુ, વળી તે સાથે લાડુ પણ હતા, તેથી તે મોટા મુનિ આશ્રમને શૂન્ય મૂકીને ચાલ્યા ગ્રહ ઈ૦—મુનિ દ્રૌપદીને કહેછે કે હું હમણા આવુ છુ, તેમ તને એકલી મૂકીને જવામાં કાંઈ બાધ નથી કેમકે તારા ગ્રહ કાંઈ ખોટા નથી.

૧૭ ગહ્વર—ઉંડી ૧૮ સર્વસ ઈ૦— સર્વસ્વ (મુનિઓને જમાડવ વગેરે કાર્ય. પ્રધાનને) સોપીને (દ્રૌપદીહરણ કરવાને) મનમાં માહાલ્યો—મનમા ખુશ થયેલો જયદ્રથ ત્યાથી ચાલ્યો.

૧૯ શ્લોક—તોટક વૃત્ત. વિધિ—બ્રહ્મા બ્રહ્મા આદિકને વિધિ— બનવાકાળ ભૂલવે છે તો ધામ્ય ગુરૂ શું કરીને તે વિધિને મૂલવે—ખરીદી લે—પોતાનો કરી લે-

વલણ.

મુલવતામાં ડુલવે મોટા, (તો) ગરીબ ગુરૂનું શું ગજુ રે;
પ્રેમાનંદ વિધિબળ નિશ્ચે, ધારી ઈમિ હરિ ને ભજુ રે. ૨૦

કડવું ૧૧ મું.

શ્લોક.

બાલિશ બાલ્હિક કપોળ કર્યું વિચારે,
વાહાવડેજ તરવા નિધિ આપ ધારે;
જાણે ન અર્જુન ઇકે હર ઇંદ્ર ચાંપે,
શૌરિ.વિધિ જળ નભે વસતાંજ કાંપે. ૧.

રાગ જીતમાન.

સુરાદિ કાંપે અર્જુન એકે, તો પાંચે છે ધનુધારી;
તે ન વિચારી અવિચારી તો, નાઠો આવ્યો છળકારી. ૨

---

૨૦ મુલવતામાં ઈ૦–વિધિને ખરીદી લેવા જતાં તે મોટા મોટાને પણ ડુલવે–ડૂબાડે એવુ છે.

કડવું ૧૧ મું ૧ શ્લોક– વસંતતિલકા. બાલિશ–મૂર્ખ– નાદાન. બાલ્હિક–કંકુ તે મૂર્ખ જયદ્રથ પોતાના કપાળમાં કંકુના કરવાને વિચારતો હતો તથા તે માટે, વાહા ઇ૦–વાહા (હાથ) વડે નિધિ (જળનિધિ–સમુદ્ર) ને તરવા પોતે (જયદ્રથ) ધારે (ધાગ્તો હતો) દ્રૌપદીના હરણ રૂપ મિથ્યા કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે બાહુવડે સમુદ્ર તરવારૂપ મિથ્યા અર્થની કલ્પના કરી છે માટે **મિથ્યાધ્યવસિતિ** અલંકાર. " किंचिन्मिथ्यात्वसिध्यर्थंमिथ्यार्थांतरकल्पनम् । मिथ्याध्यवसिति ". (કુ૦ કારિકા) અર્જુન ઇ૦–એકલો અર્જુન હર અને ઈંદ્ર બન્નને ચાંપે–અર્થાત્ હરાવે એવો છે તે એ જાણતો નથી. શૌરિ–કૃષ્ણ. વિધિ-બ્રહ્મા જેનાથી વિષ્ણુ જળમાં અને બ્રહ્મા આકાશમા (સત્ય લોકમાં) વસતાં કાંપે છે અયોગમાં યોગ કલ્પના કરી છે માટે **સંબંધાતિશયોક્તિ** " योगेप्ययोग सवधातिशयोक्तिः" (કુ૦ કા૦)

૨. રાગ જીતમાન–ત્રીસ માત્રાનો રુચિર અથવા ચોબોલા છંદ છે. અવિચારી–જયદ્રથ નાઠો આવ્યો–દોડ્યો આવ્યો છળકારી–છળ કરનાર.

તે વિધિ ભાખું સુણ જનમેજય, વાડવ રોધી વન ગયો;
સૌવીર સિંધુ દેશપતિ જે (હે), લાભ તેહને શોજ થયો. ૩
જ્યમ પંચાનનકેરે સ્થાને, વૃક પેસે ત્યમ આવી રહ્યો;
ભય અતિ ધરતો મનમાં ડરતો તદપિ જઈ વિશ્રામ ગ્રહ્યો. ૪
આવી બોલ્યો દ્રૌપદીશું ત્યાં, હે શ્રેષ્ઠ વદને તું કુશળી?
તુજ સ્વામી જે પાંડવ પાંચે, ગયા મૃગયાએ ભાળ મળી. ૫
છે તે કુશળા મુનિજન સારા, ભાખો ભમિની વિધુવદની;
અહો કૃશાંગિ! વરવદને વદ, તું સુખી કેવી સુહૃદમદની ! ૬
પાંચાળી મન મધ્ય વિચારી, વદવું ન ઘટે તવ વદતી;
સુણો નણદોઈ સમાચાર તો, નનુ કર્યાથી કહું રૂદતી. ૭
કિંતુ ધર્મે નવ ધરણીપતિનો, અકોવિદ આવું કદિ બોલે?
તદપિ ધારી અધિકાર તમ, કરૂં ઉત્તર હૃદયાછોલે. ૮
પ્રથમ પૃથ્વીપતિ સ્વય કુશળા, કો' રાષ્ટ્ર કોશ તો સુખમાં;
નૃપાંગમાં સેનાદિ કુશળી, નનંદાદિ નહિ રે દુઃખમાં! ૯
શિબી સિંધુ સૌવીરાદિક, (અન્ય) પરાક્રમ કરી સ્વય લીધાઃ
તે દેશ ધર્મે કરી પાળોછો? પ્રજા પીડતો નવ સિધ્યા. ૧૦

---

૩. વાડવ રોધી-બ્રાહ્મણોને પોતાના મુકામમાં અટકાવીને. ૪. વૃક-વર. વરૂ જેમ સિંહના સ્થાનમાં પેસે તેમજ જયદ્રથ પાંડવના સ્થાનમાં પેઠો. વિશ્રામ ગ્રહ્યો-ત્યાં જઈ વિસામો કર્યો અર્થાત્ પાંડવના આશ્રમમાં જઈને બેઠો.

૬. કૃશાંગિ—પાતળા શરીરવાળી. વરવદને! હે શ્રેષ્ઠ મુખવાળી. સુહૃદમદની—સુહૃદ (વાહાલાં)ને મદ ઉપજાવનારી.

૭. નનુ—પ્રશ્નાર્થક અવ્યય. તમે પ્રશ્નાર્થક વચન બોલ્યા માટે ન બોલવું ઘટે તેમ છતાં રડતી રડતી (દલગીર થઈને) પણ કહું છું.

૮. અકોવિદ—અજ્ઞાન-મૂર્ખ. હૃદયાછોલે—હૃદયને છોલે એવો. ૯. રાષ્ટ્ર—દેશ. કોશ—ભંડાર. નૃપાંગ—રાજા, અમાત્ય, રાષ્ટ્ર, કોશ, સેના, આચાર્ય, વૈદ્ય, કવિ, એ આઠ રાજ્યનાં અંગ ગણાયછે. નનંદાદિ—નણંદ વગેરે.

૧૦. શિબિ—આગ્રાની પશ્ચિમમાં દશાર્ણ દેશ છે તેની પશ્ચિમમાંના દેશને શિબિ દેશ કહેછે. સૌવીર—સિંધની પાસેનો દેશ જ્યાં સુરમો થાયછે.

હે બંધુજી! કુરુવંશાત્મક, કુશળા સ્વામી હું કુશળી;
(જો) ધર્મથી ચાલું દુઃખ ન ભાળું, પડે અજવાળું સત્ય બળી. ૧૧
નારાયણમિત્ર નાકથી આવ્યા, સઘ નિવાતકવચ મારી;
સાક્ષાત ધનદ—સેવક હરવ્યા, ભીમે સુર સકળ વારી. ૧૨
અસુર મારી હરી મૂકાવી, મુજને ભીષણ ભીમ પતિં;
(તે) આદિ રાજા તાજા સાજા, અરિમર્દના મહત્ મતિ. ૧૩
પ્રાધુર્ણું પધાર્યા વારૂ કીધુ, બેસો આવે મમ સ્વામી;
ઇમ બોલી બાળી કપર્તી કાળી, અંગ નમાવી નૃપ નામી. ૧૪
હે રાયપુત્ર! હું તુજને અર્પુ, અર્ઘપાદ્ય આસન પ્રીતે;
(વળી) પ્રાતર્ ભોજન માટે તો, મૃગ પંચાશજ અલ્પ અમિતે. ૧૫

૧૧. કુશળા—મારા સ્વામી કુશળ છે. જો ધર્મથી ઇ૦—જો ધર્મથી ચાલું તો દુઃખ ભાળું નહિ, અને સત્ય બળી—બળવાન છે, તેનું અજવાળું—પ્રકાશ પડે. મતલબ કે હું ધર્મથી ચાલનારી છું માટે મને તું છળ કરી શકવાનો નથી એ વ્યંગ્ય છે.

૧૨. નારાયણમિત્ર—અર્જુન. નાકથી—સ્વર્ગથી. નિવાતકવચ—એ નામના દૈત્યોને હણવાને ઇંદ્રે અર્જુનને આજ્ઞા કરી હતી. (ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૫૯-૧૭૦) ધનદસેવક—કુબેરના સેવક-યક્ષો. (ભારત વનપર્વ). અર્જુન નારાયણનો મિત્ર છે તથા તેણે નિવાતકવચોને માર્યા, ઇત્યાદિ કહીને અર્જુનનું પરાક્રમ જણાવ્યું છે, તથા અર્જુન એવો બળિયો છે માટે તું જો મને સ્પર્શ કરીશ તો તને પણ તે મારશે એ વ્યંગ્ય છે. એજ પ્રમાણે ભીમનુ પરાક્રમ કહેવામાં પણ ધ્વનિ રહેલો છે.

૧૩. હરી—મને અસુર હરી ગયા હતા તેમને મારીને મને ભીમે છોડાવી. (ભારત વનપર્વ.) ભીષણ—ભયાનક. તે ઇ૦—તે ભીમ આદિ રાજા (પાંડવો) સાજા તાજા છે, શત્રુઓનું મર્દન કરનાર છે અને મોટી બુદ્ધિવાળા છે.

૧૪. પ્રાધુર્ણું—પરોણા. કાળી—કૃષ્ણા—દ્રૌપદી. ૧૫. અલ્પ અમિતે—થોડા,ઘણા અથવા થોડા પચાસ મૃગ આપું છું તે અમિત—ઘણા માનજો.

અ યથાશક્તિ હું અર્પું તુજને, અજાતશત્રુ વધુ આપે;
(તુજ) સૈન્ય સકળનું કષ્ટ કારમું, દયાળુ કાપે સંતાપે. ૧૬
વદે જયદ્રથ હે રંભોરૂ ! મારૂં કુશળપણું સારૂં;
તે જે પ્રભાત ભોજન માટે, તે ચિત્ત હું ચારૂ ધારૂં. ૧૭
અહો પ્રિયા ! વરાનની ! હૃદયા ! તું સત્વર મમ રથ બેસે;
મોહકારણી ! મન્મથધામા ! (હું) ઇચ્છું સુખમાં તું પેસે. ૧૮
હે વરવેણી ! વાસુકિફેણિ ! સમૃદ્ધિ હીણા તુજ સ્વામી;
ધનુભ્રુકુટે ! (હે) ભાળવિશાળે ! રાજ્ય વિહોણા નરનામી. ૧૯
અહો મૃગાક્ષિ ! હંસકપોલે ! કૃપણ ધવે કિમ ચિત્ત ધારે;
કીરનાસિકે ! અધરપ્રવાલે ! શો નવ અસ્થિર ચિત્ત વારે. ૨૦
(હે) કંબુકંઠે ! વિશાળકુચે ! વન વસતા શો મન લાવે ?
અહો ત્રિવલે ! પોયણુઉદરે ! સેવ્ય સ્વામી કેવો ભાવે ? ૨૧

---

૧૬. અજાતશત્રુ—યુધિષ્ઠિર. તુજ ઈ૦—તારા સકળ સૈન્યનું કારમું કષ્ટ તે દયાળુ (યુધિષ્ઠિર) કાપે અને સતાપે (સતાપ પણ) કાપે.

૧૭. રંભોરૂ—રંભા (કેળ) સમાન ઉરૂ (જઘા) વાળી ! તે જે ઈ૦—કહ્યું (અધ્યાહાર). ચારૂ—સુંદર. ૧૮. સુખમાં પેસે—સુખી થાય.

૧૯ વરવેણિ—ઉત્તમ વેણી (ચોટલાની) વાળી. વાસુકીફેણી—વાસુકી નાગની ફેણ જેવી વેણીવાળી. સમૃદ્ધિ હીણા— સમૃદ્ધિ— (દોલત) વિનાના. ધનુભ્રૂકુટે—ધનુષ્યના જેવી ભ્રમરવાળી. નરનામી—નરના નામવાળા—અર્થાત્ નામ માત્રે નર છે, બાકી પુરૂષાર્થ વિનાના છે.

૨૦ હંસકપોલે-જેના કપોલ (ગાલ ઉપર) હંસનાં ચિત્ર પાડેલાં છે એવી. કૃપણ-દીન—બિચારા. ધવ-સ્વામી. કીરનાસિકે—પોપટની ચાંચ જેવી નાસિકાવાળી. અધરપ્રવાલે—પ્રવાલ (કુપળો) ના રંગ જેવા અધર (હોઠ) વાળી. અસ્થિર ઈ૦—તારૂં ચિત્ત મારે વિષે અસ્થિર છે તેને અટકાવતી કેમ નથી ?

૨૧ કંબુકંઠે-કંબુ (શંખ) ના જેવા કંઠવાળી. વન વસતા—વનમાં વસનારા પાંડવોને તું શા માટે મનમાં લાવે છે ? ત્રિવલે-જેના પેટ ઉપર ત્રણ વલિ-(કરચલીઓ) પડી છે એવી. સેવ્ય ઈ૦-તને આ સેવ્ય (સેવાકરવા યોગ્ય) સ્વામી કેવો ભાવેછે- કેવી રીતે ગમેછે ?

કૃશ કટિબાલે ! નિતંબભારે ! પ્રમા પ્રેમદા ! ધ્રર ચિત્તે;
હે મદનસરે ! જઘારંભે ! તજતી સ્ત્રીમતિ દીનપતે !　૨૨
(રે) વરાંગુલે ! પદકરકુમુદે ! રામા રીઝે પતિ ધન દીજે;
હે વરરૂપા ! અહો અનુપા ! રાજ્ય ભ્રષ્ટ વર કિમ કીજે ?　૨૩
હે હૃદયાહ્‌લાદિનિ ! વરે ! હવિ પાંડવ ભક્તિ પરહરિયે;
અહો લવંગે ! વાસિતઅંગે ! સૌવીર સિંધુ મન ધરિયે.　૨૪
વૈશંપાયન વદતા મુનિવર, તનુ પરીક્ષિત્ સાંભળિયે;
હૃદયકંપિતા જયદ્રથ વાણી, કહે દ્રૌપદી સુણી બળિયે.　૨૫
ભૃકુટિ ચઢાવી વદતી બાળી, લાજ લાજ રે મૂઢમતે;
તિરસ્કાર કરી દૂર ખશી કઈ, રક્તાક્ષિ કરી વદતી મતે.　૨૬
મન ઇચ્છા જે સ્વામી આવે, તેથી મનહર વાકય ભણે;
મોહાંધ્ર જયદ્રથ તે શબ્દો(ને), મુક્તાફળશા માની ગણે.　૨૭

શ્લોક.

મોતીકણો કે મણીઓ કુસુમો, પરોવી કરી શું ય માળા વધારે;
ઈક્ષુ મધુ ગુડ પીયૂષ દાખે, રથાંગો જ્યમે રાત્રિ દિન વિચારે;

---

૨૨ કૃશ-પાતળી. પ્રમા-બુદ્ધિ. મદનસરે-કામદેવના સરોવર રૂપ. જંઘારંભે-રંભા (કેળના સ્થંભ) જેવી જંઘાવાળી. તજતી ઈ૦-હે દીનપતે ! (દીન પતિવાળી) સ્ત્રીબુદ્ધિ છોડી દે.

૨૩ વરાંગુલે-ઉત્તમ આંગળીઓવાળી. પદકરકુમુદે-જેના હાથ અને પગ કુમુદ (કમળ) જેવા છે એવી. 'વરવેણી'થી આરંભીને 'વરાંગુલે' સુધી અનુક્રમે માથાથી પગ લગીનાં અંગ વર્ણનમાં બધી ઉપમાઓ છે. રામા ઇ૦-જો પતિ ધન આપે તો સ્ત્રી રીઝે (પણ પાંડવો તો તને ધન આપી શકે તેમ નથી) માટે તું મારા જેવા ધનવાળાને ઘેર આવ્ય, એ વ્યંગ્ય છે).

૨૪ હૃદયાહ્લાદિની-હૃદયને આહ્‌લાદ (આનંદ) આપનારી. લવંગે-લવંગની પેઠે સુવાસ આપનારી. વાસિતઅંગે-સુવાસિત શરીરવાળી.

૨૫ હૃદય ઈ૦-આવાં વચન સાંભળીને હૃદયમાં કંપિતા (કાંપી ઉઠેલી) દ્રૌપદી કહેછે કે, જયદ્રથની વાણી સાંભળીને હું બળી જાઉછું. ૨૬ મતે-પોતાના મતથી બોલતી. ૨૭ તે શબ્દોને-તિરસ્કાર શબ્દોને.

એવા વરાંગી વરં શબ્દ ભાખે, અતીશે અનાદિની પ્રીતિ પ્રણાદ;
રે મોહજાળે ધરી કાળ કાઢે, ન ભાવે સતીને અતિ વાદ વાદ. ૨૮

વલણ.

વાદ અતિશે નવ રૂચે, દ્રુપદન દિની જાણ રે;
ભટ પ્રેમાનદ વરણવે, નૃપાગ્રહ ધરી પ્રમાણ રે. ૨૯

કડવું ૧૨ મું.

શ્લોક.

જનમેજયે સુણિયે કથા, સતી રોપે અનલત્વિષા યથા;
નયન દ્રુણ વક્ર તો કરી, વદતી વામ અતિ પટુ ભરી,
શરીરે થઈ રક્ત તે સમે, મતિમદા ધર ચિત્તમાં ક્યમે;
નકિ આપ મુને કદી ધરો, યમપુરી વનિતાજને વરો. ૧

૨૮ શ્લોક—અંગામી અથવા અગ્ર છદ (સાત તગણ અને બે ગુરૂ). મોતી ઇ૦—દ્રૌપદીના શબ્દોને જયદ્રથ મોતીના કણ, અથવા મણિ, અથવા પુષ્પ હોય તેમ માનીને તેમને પોતાના હૃદયમા પરોવીને જાણે તેની શોટી ગાળા કરતો હોય ! ઈક્ષુ ઈ૦— તે શબ્દોને તે ઈક્ષુ (શેરડી), મધુ (મધ), ગુડ (ગોળ) કે પીયૂષ (અમૃત) સરખા દાખે(અર્થાત્ માનતો હતો). રથાગો ઇ૦—રથાંગ (ચક્રવાક પક્ષી) જેમ રાત્રીએ દિવસને વિચારે છે તેમ તે દ્રૌપદીના શબ્દોની રાહ જોતો હતો એ ભાવ છે. વરાંગી ઉત્તમ અંગ વાળી વરં—શ્રેષ્ટ. અતીશે ઈ૦—તમારે અને પાંડવને અતિશે અનાદિની—જૂના વખતની જાણે ઘણી પ્રીતિ હોય એમ પ્રણાદે—કહેતી હતી અર્થાત્ જણાવતી હતી (प्र + नद् શબ્દ કરવો). રે ઇ૦— એવી રીતે મોહ રૂપી જાળમાં ધરીને (પકડીને) તે (દ્રૌપદી) કાળ કાઢતી હતી; પણ તે સતીને તેની સાથે અતિ વાદ કરવો ગમતો નહોતો ૨૯ દ્રુપદન દિની—દ્રુપદનંદિનીને.

૧ શ્લોક—વૈતાલિય છદ જનમેજય ઈ૦—વૈશપાયન કહેછે કે, હે જનમેજય ! કથા સાંભળિયે. જયદ્રથનું વચન સાંભળીને સતી (દ્રૌપદી) રોપે (ક્રોધે કરીને) અનલત્વિષા,(અગ્નિની કાંતિ) જેવી હોય તેવી (લાલચોળ થઈ ગઈ) (ધર્મલુપ્તોપમા). નયનનુ ભમર રૂપી દ્રુણ (ધનુષ્ય) વક્ર (વાંકુ) કરીને અતિ પટુ (તીક્ષ્ણતા) ભરી (ભરેલી) તે વામ (સ્ત્રી) વદતી હવી. (બોલવા લાગી).

રાગ ગાંધાર.

ક્રોધથી ઉત્પન્ન થઈ, અતિ લાલસ જાણિયે;
મ્લાન મોહકર નેત્ર, (શું) સુંદર વખાણિયે. ૨
રક્ત નયનને માટ, ભ્રકુટી ચડ ઊતર કરે;
એવે મુખ નિશ્વાસ, મૂકી માનની ઉચરે. ૩
સૌવીર પાલક રાય, કુડી ગતિ કાપિયે;
ચક્ષુઃશ્રવાશા ક્રોધી, યશસ્વી ન માપિયે. ૪

અંહી જયદ્રથ પ્રત્યે ક્રોધના આવેશથી દ્રૌપદીનો વર્ણ લાલ થવો, ભમર ચઢાવવી વગેરે વર્ણાયું છે તે રૌદ્રરસના અનુભાવ છે. આલંબન જયદ્રથ છે. જયદ્રથે પાછલા કડવામાં કહેલાં વચન ઉદ્દીપન છે. અને એ સૌથી રૌદ્રરસ ફલિત થાય છે. " रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तोरुद्राधिदैवतः ઇત્યાદિ૦"—(સા. દ.) મતિમંદા ઈ૦–તું તારા ચિત્તમાં મંદા મતિ (મંદ બુદ્ધિ) કેમ ધરે છે? અથવા હે મતિમંદા! (મંદ બુદ્ધિવાળા!) તું સ્વપ્ને કરીને પણ તારા ચિત્તમાં ધર–સમજી રાખ કે, જો આપ (તમે) મને કદી ધરો (ઝાલશો) તો નક્કી યમપુરી રૂપી સ્ત્રીને વરશો. અર્થાત્ હું તો નહિ મળું પણ યમપુરી મળશે. (ઇષ્ટ અર્થનો ઉદ્યોગ કરતાં અનિષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે માટે વિષમાલંકાર). "अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चतदिष्टार्थसमुद्यमात्"—(કુ૦ કા૦)

૨. રાગ ગાંધાર—પ્લવંગમ છંદની ચાલ. લાલસ–લાલાશ. મ્લાન ઈ૦–એવું મોહ ઉત્પન્ન કરે એવું નેત્ર કરમાઇ ગયું છે તેને શું સુંદર વખાણીએ! અર્થાત્ એની સુંદરતા કોઈ નવીનજ છે! (રૌદ્રના અનુભાવ).

૩ રક્ત ઈ૦– તેના રક્ત (રાતા–પ્રીતિવાળા) નયનને માટે ભ્રકુટી ચડ ઊતર કરેછે. (પોતાની તરફ પ્રીતિવાળા નયનને મળવા માટે જાણે ભ્રકુટી ચડ ઊતર કરતી હોય, અથવા રાતા નયનને માંસ માનીને તેને લેવાને ભ્રકુટી રૂપી સાપ ચડઊતર કરતી હોય એવી કલ્પનાછે.) એવે ઈ૦– નેત્ર રાતાં થયાં છે અને ભમર વાંકી થઈ છે એવી સ્થિતિમાં સ્ત્રી મોટે નિશ્વાસ મૂકીને બોલી. (આ કડીમાં વચમાં બે બે માત્રાઓ વધવાથી 'સોરઠો' થઈ ગયો જણાયછે.)

૪ સૌવીર પાલકરાય–સૌવીર દેશને પાળનારા રાજા જયદ્રથ! કાપીએ–છોડી દેવી જોઈએ. ચક્ષુઃશ્રવા–સર્પ. યશસ્વી પાંડવો સર્પના જેવા ક્રોધીછે, તેમનું માપ કરવું–અર્થાત્ તેમનું પાણી કેટલું છે તે જાણવાનો યત્ન કરવો ન જોઈએ. ..

વાસવ વન્હિ ત્રાસ, મહારથિ આપતા;
ધર્મ ક્ષત્રિય ધ્યાન, અસુર સંતાપતા. ૫
યક્ષ સમૂહ કુણ માત્ર, યુદ્ધ કરવા ઊભતાં;
તેવા પતિની લાજ, કરે નહીં દુભતાં. ૬
(હે) સુવીર! પુરૂષ શ્રેષ્ઠ, પ્રશંસનીય વદે;
જો ઘર વનમાં હોય, કથે વચ નવ મદે. ૭
પાપ રૂપ શુંય વેણ, કદા કોવિદ કથે?
શું તુજ સરખા શ્વાન, હશે સર્વે જથે. ૮
ન્યારા ન્યારા હોય, દુઃખીને નવ દમે;
માને તપસ્વી પૂર્ણ, ભમે નવ, જઈ નમે. ૯
રે આ ઉભા રાય, બૃહત્ ગર્તે તું પડે;
વાહા કોઈ ન સા'ય, કરી જાહા તડે. ૧૦

---

૫ વાસવ ઈ૦–તે મહારથીઓ–વાસવને (ઇંદ્રને) વન્હિથી ત્રાસ આપતા–અર્થાત્ ઇંદ્રના વનને તેમણે બાળી નાખ્યું હતું. ધર્મ ઈ૦– તેઓ ક્ષત્રિય ધર્મ ઉપર ધ્યાન રાખીને અસુરોને સંતાપતા હતા–સંતાપેછે.

૬ યક્ષ ઈ૦–જ્યારે તેઓ યુદ્ધ કરવા ઉભા રહેતા ત્યારે યક્ષોનો સમુહ તેમની પાસે શી ગણતીમાં છે? (ભીમનું પરાક્રમ સૂચવે છે). તેવા ઈ૦– મને દુભતાં મારા એવા પતિઓની લાજ કરતો નથી–શરમાતો નથી?

૭. હે સુવીર ઈ૦– હે સૌવીર દેશના રાજા? શ્રેષ્ઠ પુરૂષ તો પ્રશંસા કરવા યોગ્ય વચનજ બોલેછે; જો તેમનું ઘર વનમાં હોય (અને તેથી કોઈની દરકાર ન હોય તોપણ) તેઓ મદે (મદથી) વચ (વચન) કથે નહિ.

૮ કોવિદ–પંડિત. જથે–સમુદાયમાં. બધા સમુદાયમાં તારા સરખા શ્વાન (કૂતરાજ) શું હશે? (કે વગર વિચાર્યું ગમે તેમ ભમે!)

૯ ન્યારા–જુદા માને ઈ૦– તે તપસ્વીઓને પૂર્ણ રીતે માને– માન આપે, ભમે નહિ, પણ તેમને જઈને નમે.

૧૦ રે ઈ૦– રાય (પાંડવો) આ ઊભા એમ તું જાણ. બૃહત્–મોટો. ગર્ત–ખાડો. વાહા–હાથ. કરી ઈ૦–પણ તારા ઉપર જાહા–જાસા કરી તડશે. ૧૨ પ્રૌઢ પથ–મોટો (નીતિ ધર્મનો) માર્ગ.

અધ બચાવે કોણ, જેષ્ટિકા નવ મળે;
મોહ અગ્નિની માય, નૃપ તુ નિશ્ચે બળે ૧૧
ઉગારે રે કોણ, મૌઢ પથ દાખવી,
પચ સિહ સિહી એક, સિધુપતિ ભાખવી ૧૨
રાખવી કીર્તિ પ્રાણ, (મોહ) મદિરા ન ચાખવી,
જેષ્ટિકાજ કર હોય, જીવ દોરી નાખવી. ૧૩
એજ આયુધે પ્રાણ, હેશે આપના,
હિમાદ્રી અટનાર, મહત્તર માપના ૧૪
ભેદે કુભસ્થળ ઇભિ, મદ ઝરતો હોય રે;
ધર્મ પુત્ર વિશાળ, એહ કોણ જોય રે ૧૫
શુ આકર્ષી હુય, તમો સુખિયા થશો;
ખોશો ખાતે જીવ, માર્ગ જમપુરી જશો ૧૬
આકર્ષણ કરે મૂઢ, પતિસમૂહથી મુને,
રે રે! બાલિશ તુય, કે' કહિશ જઈ કુને ૧૭
પચાનન બળવાન, સૂતો જગાડી પગે,
મસ્તક મારે લાત, આવી જાશે રગે ૧૮

---

૧૩ રાખવી ઇ૦— કીર્તિ અને પ્રાણ બનેને રાખવા હોય તો, મોહ ઇ૦ સ્પષ્ટ છે જેષ્ટિકા ઇ૦— જો તેમના હાથમા જેષ્ટિકા માત્ર હથિયાર હોય તોપણ તારે તારી જીવરૂપી દોરી નાખી દેવી— અર્થાત્ જીવવાની આશાજ છોડીદેવી, (બીજા આયુધ જો પાસે હશે તો તે શુ નહિ કરે? એ ભાવછે)

૧૪ એજ આયુધે—જેષ્ટિકાવડે મહત્તર માપના— મોટા માપના અને હિ- માદ્રિના પ્રદેશમા ફરનારા યુધિષ્ઠિર એજ આયુધથી તારા પ્રાણ લેશે

૧૫ ભેદે ઇ૦—મદ ઝરતા ઇભ (હાથી) ના કુભસ્થળને ભેદે એવા (સિહ) જેવો વિશાળ ધર્મપુત્ર છે (ધર્માદિ પાચ પાડવોને દ્રૌપદીએ અનુક્રમે સિહ, મૃગ, વ્યાઘ્ર શરભ અને હાથી જેવા વર્ણવ્યા છે તે હવે પછી આવશે)

૧૬ આકર્ષી— ખેચીને ૧૭ રે રે! ઇ૦— રે રે! (ધિક્કારવાચક અવ્યય) બાલિશ (મૂર્ખ)! તુ મને અહીથી જઈને કહીશ? (કોને કારણે જઈશ? એવો ભાવ છે)

૧૮ પચાનન—સિહ રગે ઇ૦—તે સિહ તારી રગોએ આવી જશે— આવી વળગશે અથવા તે આવેશમા આવી જશે.

રે કરતો તું કેર, (તેવા) કરિઅરિ કેશ.ને;
મુખે છેદતાં તુંય, દીલ ડર રેશને. ૧૯
ભીષણ શો ભીમ સીમ, રોષની નવ મળે;
ક્રોધ યુક્ત નિરખીશ, ભાગીશ તું બળે. ૨૦
અહો મૂઢ બળપૂર, સભોગી શેષને;
છંછેડી તું શુંય, પામીશ શેષને. ૨૧
ન્તે વકરાયો વાઘ, પાર્થ ઉભો આગળે;
વક્રદંત વિક્રાળ, મૂઢ આખો ગળે. ૨૨
શ્રીપ્રભુએ૦અવતાર, શૂકર ધરી આપિયું;
મોટું બળ તે માંય, નકુળ ન ઉથાપિયું. ૨૩
તેવો દંતધર એ, ઉદ્દારી દે તુને;
હાડ ચર્મને માંસ, કહીશ ચીરિ કુને. ૨૪
મત્તમદો માતંગ, પુરંદરનો સુણયો;
એવો સહદેવ શૂર, ભૂર જઇશ લૂંટ્યો. ૨૫

---

૧૯ કરિઅરિ કેશને—કરિ (હાથી) + અરિ + કેશ (વાળ)–સિંહના કેશને સિંહના વાળને મુખવડે કાપતાં (અર્થાત્ મોઢે ભમતાં) તુ દિલમાં રેશ (લગાર) ડર.

૨૦. ભીષણુ—ભયાનક ભીમ શો (કેટલો) ભયાનક છે કે જેના રોષની શીમ (સીમા) નથી.

૨૧. સભોગી ઇ૦—શેષ [અર્થાત્ મોટો સર્પ] અને તે વળી પૂરો બળવાન ને સભોગી તેને છછેડી ને તું શેષ [બાકી] શું પામીશ? એમાં તું શું ફળ મેળવીશ?

૨૨. વક્રદંત—વાંકા દાંતવાળો ૨૩. હવે ચોથા પાંડવ નકુળ વિષે કહેછે. શ્રીપ્રભુએ ઇ૦—શ્રીપ્રભુએ શૂકર અવતાર ધરીને નકુળમા મોટું બળ આપેલું છે, અને તે તેણે ઉથાપ્યું નથી—અર્થાત્ સ્વીકાર્યું છે. [સંબંધાતિશયોક્તિ].

૨૪. દંતધર—શૂકરના જેવા દાંતવાળો ઉદ્ધારી દે—મારી નાખે. હાડ ઇ૦—એ નકુળ તારા શરીરનાં હાડ, માસ અને ચર્મ ચીરી નાખશે તો તું કોને કહીશ.

૨૫ મત્તમદો—મત્ત અને મદવાળો. માતંગ–હાથી. પુરંદર–ઈંદ્ર. ભૂર

ચાર દંતની માંય, ઘાલી ઘચરડી હણે;
દુઃશલા જેહ બેન, નહિ વૈધવ્યે ગણે. ૨૬
નુ પ્રયત કરિયે મન, શે જાઊં જીવતા;
રૂડી પેરે રાજ્ય, ભોગ પામી શિવતા. ૨૭
વેણુ કદળી જેમ, ફ્લિત થાય નાશને;
તેમ હરણ મુજ ધાર, વળી તેવી આશને. ૨૮
કાકડશિંગી ફળભાર, જેમ મરડાઈ પડે;
તેમ મરડાશો પૂર, હરણ હુ નિશે નડે. ૨૯

શ્લોક.

નગરમાં રહી ભોગ માણવા,
વગર વીર્યને જીતી આણવા;
ભગર ભાગશે તેહ જાણવા,
મગર ચૂડ તો પાર્થ નાણવા. ૩૦.

ઈ૦–તુ ભૂર [ખૂબ] લૂન્યો જઈશ–કપાયો જઈશ (લૂ કાપવું. લૂનાતિ કાપે છે).

૨૬. દુઃશલા—દુર્યોધનની બેન—જયદ્રથની સ્ત્રી. તે [સહદેવ] પોતાની બેન [કાકાની છોકરી] દુઃશલાના વૈધવ્યને પણ ગણકારશે નહિ.

૨૭. નુ—[વિતર્કદર્શક અવ્યય— વારૂ] પ્રયત—કબજે રાખેલું. વારૂ, હું ઘેર શી રીતે જીવતો જાઊં એમ [વિચાર કરીને] મન કબજે રાખ અને શિવતા [કલ્યાણ] પામીને રૂડી પેરે રાજ્ય ભોગ–ભોગવ.

૨૮. વેણુ ઈ૦–વેણુ (વાંસ) અને કદળી (કેળ) જેમ ફ્લિત થયા પછી નાશ થાયછે તેમ મારા હરણ વિષે ધાર. અર્થાત્ મારૂં હરણ થયું એટલે તારો નાશ સમજવો.

૨૯. કાકડશિંગી ઇ૦-કાકડાસીંગ જેમ ફળનો ભાર થવાથી મરડાઈપડે છે તેમ મારા હરણ રૂપ ફળના ભારથી તું પૂરેપૂરો મરડાઈશ.

૩૦. શ્લોક—લલિત છંદ નગર ઈ૦-પાર્થને નાણવા અર્જુનનું પારખું જોવું તે નગરમાં રહીને ભોગ માણવાના નથી, એવો ભાવ છે. વગર ઈ૦—તેહ (વીર્ય વગરના) તો ભગર (ભંગુર) હોઈને ભાગી જશે એવા જાણવા એવા વગર વીર્યનાને જીતી આણવા તે અહીં નથી. મગર ઈ૦—આ તો મગરની ચૂડ સરખા પાર્થને નાણવા છે. (નિષેધનો અનુવાદ છે, માટે પ્રતિષેધાલંકાર).

લવણ.

નાણવા છે પાર્થ નિશ્ચે, માણવા નહિ ભોગ રે,
પ્રેમાનંદ પ્રણમી દ્રૌપદી, જાણવા મોટા રોગ રે ૩૧

કડવુ ૧૩ મુ.

શ્લોક.

અંધોળ પે તો નવટંક જાણવો,
મકુટ પાઘેર અઢેર આણવો,
પઠિત પોણો વળિ શેર તે શિરે,
સવાજ શેર ધ્વજ આદિ હે ભિરે. ૧

રાગ સારંગની દેશી

અહો દ્રુપદનંદિની, મન નવ ગ્ (િ)ચે, નક્ષત્રિય વસુધા હોશે,
એક ઉપર એક, હોય નહિ છેક, કો શેર સવાશેર જોશે ૨
*પાંડુના એ બાળ, ઇ અથ સંભાળ, (શુ) હોય શૂર તો વન રોશે;
સાંચ મોટી હતી, પ્રધાન વરમતિ, પ્રોળ તુ ખત્થી તક ખોશે ૩

---

૩૧ પ્રણમી ઇ૦— દ્રૌપદી પ્રણમીને કહેછે કે, તેમને મોટા રોગ જેવા જાણના

૧ શ્લોક—નશમ્ય વૃત્ત જયદ્રથ કહેછે કે,— અંધોળ ઇ૦— સ્પષ્ટ છે મકુટ ઇ૦—તેને માથે પાગેર એ મકુટ (મુગટ) છે, અને તેને માથે અઢેર જાણવો પઠિત—કહે। સવાજ ઇ૦—હે ભિરે [ભીરૂ—બીહીકણ સ્ત્રી !] તેને માથે સવાશેર છે અને એ આદિ ધ્વજ (જથા) એક એકને માથે હોયછે એ ભાવ છે “ શેરને માથે સવાશેર ” એવા દો ના નુ અનુકરણ છે માટે લોકોક્તિઅલંકાર. ૨ રાગ સારંગની દેશી— પદ્માવતી છંદની ચાલ

૩ પાંડુના ઇ૦—એ પાંડુના બાળક છે એ અર્થને તુ સંભાર શુ તેઓ શૂરા હોય તો વનમા આવીને રહે। મતલબકે પાંડુ રાજ્ય હોવાથી તેમના પુત્રોનો રાજ્ય ઉપર પ્રથમ હક છે એમ છતા તેઓને રાજ્ય ન મળ્યુ એ રે નામા શૂ।પણુ નહિ તેથીજ મહાય—કૃષ્ણાદિની વરમતિ—મોટી બ ખોળ ઇ૦—વિચાર કરજો (નહિ તો) તક ખોશો

સુયોધને દાસી, ગણી કરી હાસી, તો ભરિયા ન તેહ રોષે;
એવા તજ મૂઢને, મન ધરી ગૂઢને, રે પ્રિયા શું એજ પોષે. ૪
રોષે નવ નિપજ્યું, દીનત્વ તો બન્યુ, કરે શું કે' રોષે તોષે;
પિતા વિના ધારી, ઘા કરે કારી, કો નવ એહને દીન ક્રોશે. ૫
તું હુને હારતી, વિધ વિધ વારતી, ભય ધરે એમ અન્ય રાજા;
હે કૃષ્ણા ! સુણો, ન મનમાં ધુણો, ભંડાર વધી થાય તાજાઃ-૬
તેવા કૃષિ ઘણા, વણિકમાં મણા નથિ નાર મમ રાજ્ય માંથિ;
માર્ગ વસમા અતિ, કહુ કિલ્લા કથી, શુ કહુ ગણું ગણું ચૂક થાયે ૭
હસ્તિનુ બંધન, પાજ રૂપી ધન, ખણાવું ધાતુ ખાણ મોટી;
મજાની પાસે કર, લેઉં ઘર ઘર, ઊખર ઉરવી ટાળું ખોટી. ૮
ખેડાં માંય મજા, વાસુ કરી કજા, એ અષ્ટ ધર્મને ધારૂં;
પછે કો' ભય કરશો, વનવાસી જશો, રાજ્ય બળી હું શું મન વિચારૂં.૯

---

૪ ગૂઢને ઇ૦—એવી ગૂઢ વાતો મનમાં ધરીને. પોષે ઇ૦—એ પાડવો તારૂં પોષણ શું કરવાના હતા, એવો ભાવ છે.

૫. રોષે ઇ૦—એમના રોષથી કાંઇ નીપજ્યું નહિ અને દીનત્વ તો બન્યુ; શું કહે કે, એ [પાડવો] રોષે [રીસથી] કે તોષે [સંતોષથી—રાજી થઇને] શું કરશે ? પિતા ઇ૦—એમને પિતા વિનાના ધારીને [કૌરવો] કારી ઘા કરે છે. [તોપણ તેઓ કાંઇ પ્રત્યપકાર કરી શકતા નથી માટે] એમને દીન કોણ નહિ કોશે-કહે (क्रुश् —બોલાવવું, શોક કરવો). અર્થાત્ એમને દીન કહીને કોણ નહિ બોલે અથવા શોક કરે ? એ ભાવ.

૬—૭. ભય ઇ૦—એમ બીજા રાજા શું ભય ધરે ? અથવા એમ ભય ધરે તે રાજા બીજા, હુ એમ ડરું એવો નથી. ભંડાર ઇ૦—પોતાનું કોશ બળ વગેરે બતાવતાં જયદ્રથ કહેછે કે, જેમના ભંડાર વધવાથી તાજા, આબાદ, થાયછે એવા કૃષિ (કૃષિકાર- ખેડુત) મારા રાજ્યમાં ઘણા છે હે નાર ! મારા રાજ્યમાં વણિકમાં મણા નથી.

૮ પાજ રૂપી ધન—સેતુ રૂપી ધન. ખેતીને માટે પાણી રોકવાને બાંધેલી પાજો અથવા નદીપર જવાના પૂલ અહીં સમજવા ઉખર—ખારવાળી ઉરવી—પૃથ્વી. ખારવાળી ભૂમિ જે ખોટી છે તેને ટાળું—સુધારૂં. ૯ ખેડાં—ગામડાં. કજા—પ્રજા. અષ્ટધર્મ—ઉપર બતાવ્યા તે — ૧ ખેતી અને વેપારની આબાદી.

છે પ્રભુની શક્તિ, મંત્રની શક્તિ, ઉત્સાહ શક્તિ પ્રભુ સિદ્ધિ;
વળિ મંત્રની સિદ્ધિ, ઉત્સાહ સિદ્ધિ, પ્રભૂદય મંત્રોદય રિદ્ધિ. ૧૦
ઉત્સાહઉદયાદિ નવ, શક્તિના કુળધવ, વળિ શૌર્ય તેજ ધૃતિ દાને;
ઐશ્વર્યતા દાક્ષિણ્યે, ષટ્ ગુણ અધિકે, અમો માનિયે વરવાને. ૧૧
એ ષટ્ ગુણ રહિતે, અમો છુ સહિતે, માટે નવ ડરીએ બાળે;
કરિ ઉપર બેસો, કે રથ પેસો, વૃથા ડરાવીએ મા વા'લે. ૧૨
'હે પાંચાળિ, હૃદયા મા'લી, (તુજ) વાણી માટે કિમ ત્રાસ ધરૂં;
અધુના વા પછી, વિલપીશ અચ્છી, કૃપણ વચે પ્રાર્થના કરૂં. ૧૩
કર પ્રાસાદે, પ્રાર્થના વાદે, વા હરી તુ તેમ કરશે;
દ્રૌપદી ત્યાં બોલી, તોલને તોલી, રે પાંડવો તુથી ડરશે ? ૧૪

---

૨ વસમા માર્ગ, ૩ કિલ્લા, ૪ હાથી, ૫ સેતુબંધ, ૬ ધાતુની ખાણો, ૭ પ્રજા પાસે કર લેવા, ૮ ભૂમિ સુધારી ત્યા ગામ વસાવવા, ધન મેળવવાના એ આઠ માર્ગ હુ ધારણ કરૂ છુ. જુઓ કામ દકીયનીતિસાર "कृषिर्वणिक्पथोदुर्गसेतुः कुंजरबंधनम् । खन्याकरधनादानशून्यानाचनिवेशनम् । अष्टवर्गमिमसाधुस्वच्छवृत्तो विवर्द्धयेत्" પછે ઈ૦—પછે મારે વનવાસી જશો (જેવો) શો ભય છે તે કહો; હુ મનમાં શુ વિચારૂ ? મારૂ રાજ્ય બળી (બળવાન) છે.

૧૦-૧૧ છે ઈ૦— (પ્રભુશક્તિ આદિ નવ શક્તિઓ પોતાનામાં છે એમ બતાવેછે) ૧ પ્રભુશક્તિ, રાજ્યના સ્વામિત્વરૂપશક્તિ, ૨ મંત્રશક્તિ—ગુપ્ત સલાહ કરવા રૂપ શક્તિ, ૩ ઉત્સાહશક્તિ; ૪ પ્રભુસિદ્ધિ, ૫ મંત્રસિદ્ધિ (મંત્ર—વિચાર સિદ્ધ થવો તે), ૬ ઉત્સાહસિદ્ધિ; ૭ પ્રભુદય; ૮ મંત્રોદય—મંત્રસિદ્ધ થયા પછી બાહાર પડવો તે; ૯ ઉત્સાહોદય એ નવ શક્તિઓના અમે કુલધવ—કુળસ્વામી છીએ. પ્રથમ પ્રભુશક્તિ આદિક ત્રણ શક્તિઓ હોવી જોઈએ. હોના પછી તે સાધતાં આવડવી જોઈએ અને સિદ્ધ થયા પછી તેનો ઉદય થાયછે એ ઉપર વિચાર કરવો મતલબ કે અમારામા તે છે. શૌર્ય ઈ૦—(વળી શૌર્યાદિ ૭ ગુણ પણ અમારામાં છે જેવા કે,) શૌર્ય, તેજ, ધૃતિ, દાન, ઐશ્વર્યતા અને દાક્ષિણ્ય

૧૨ એ—પાંડવો. કરિ—હાથી વા'લે—હે વહાલી! ૧૩ હદયા મા'લી—હૃદયમાં માહાલી રહેલી! અચ્છી—સારી રીતે [अच्छ (સ. નિર્મળ)ઉપરથી]. કૃપણ વચે—દીન વચને.

૧૪ કરઈ૦—મારો પ્રાર્થનાનો વાદ સાંભળીને પ્રાસાદ (પ્રસાદ—મેહેરબાની)

અરે હું બળવાન મૂઢ વિણ સાન, શે જયદ્રથ નિર્બળ માને!
કૌરવી સભામાં, વડા વભામાં, વસ્ત્ર પૂરિયાં ભગવાને. ૧૫
એવી પ્રખ્યાતા, પતિ વિખ્યાતા, જયદ્રથાકર્ષણ દીન હોશે;
નર ને નારાયણ, ભટકી રણ રણ, એક રથારૂઢ થઈ હું જોશે. ૧૬
એવીને વાસવ, પીને આસવ, સામું જોવા સમર્થ નહીં;
તો કુણ છે માનવ, અથવા દાનવ, હરણ કરી તું રહીશ કહીં. ૧૭
અરે જયદ્રથ તું, વશ કરીને હું, જોજે પરાક્રમ ક્ષયકારી;
અર્જુન રથ બેઠો, દ્વેષી મન પેઠો, કરશે કેર તે રેષ ધારી. ૧૮
રે અગ્નિ વન વીંટે, સેના પીટે, છે તારી તે શર છાશે;
અંધક વૃષ્ણિ કુળ, હરિ જેનું મૂળ, (તે) આવે શોધે કુણ વા'શે. ૧૯

કર, અથવા તને હરી (તારૂં હરણ કર્યું) તે પછી તો તું તેમ કરશેજ—મેહેરબાની કરીશજ.

૧૫ અરે ઈ૦— હે મૂઢ! વિણ સાન—સાન વગરના જયદ્રથ! હું બળવાન છું તેને તુ નિર્બળ શે (શાથી) માને છે!! વભો—જયો—સત્તાધીશપણું.

૧૬ એવી ઈ૦—એવી પ્રખ્યાત અને પતિવિખ્યાતા (વિખ્યાત પતિવાળી સ્ત્રી) જયદ્રથાકર્ષણ (જયદ્રથના આકર્ષણથી) દીન હોશે (દીન થશે શું)? નર ઈ૦—નર (અર્જુન) અને નારાયણ (કૃષ્ણ) એક રથારૂઢ થઈને—એક રથ ઉપર બેશીને રણ રણમાં ભટકીને હું જોશે—મને શોધશે.

૧૭ એવીને ઈ૦—એવીને—મને ઈંદ્ર આસવ (મદ્ય) પીને પણ સામું જોવા સમર્થ નથી. મતલબ કે ઈંદ્ર મારા સામું જોઇ ન શકે તો માનવાદિ કેમ જોઈ શકે! એવી રીતે કૈમુતિક ન્યાયે કરીને અર્થ સિદ્ધિ બતાવી છે માટે કાવ્યાર્થાપત્તિ અલંકાર. "कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते" (કુ. કા).

૧૮ વશ કરીને હું—મને વશ કરીને. પરાક્રમ—(પાંડવોનાં). દ્વેષી ઈ૦—તેણે દ્વેષયુક્ત મનમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે તે કેર કરશે, એ અન્વય.

૧૯ રે અગ્નિ ઈ૦—જેમ અગ્નિ વનને વીંટે છે તેમ, તારી પીટ—પટ-સજ—અર્થાત્ પણી સેના છે તેને તે શર (બાણ) વડે છાશે—ઢાંકી નાખશે. અંધક અને વૃષ્ણિકુળ—યાદવોનાં બે કુળ. આવે ઈ૦—તે શોધમાં આવશે તો તેમને કુણ વહાશે—કોણ છોડશે!

મહાધનુષધારી, કરશે મારી, કેકયાદિક તો શોધ ઘણી;
ગાંડિવરવ સુણશો, રથ વિચ ધુણશો, મેઘગર્જના જેની ભણી. ૨૦
અહો અરે મૂઢ, વિચાર ગતિ ગૂઢ, શર પાર્થગતિ દ્વિજ હારે;
જદા સમય તેવો, (તું) ગાળીશ કેવો, નક્કી આતુર મતિ મારે. ૨૧
શંખનાદ કરનાર, ધનુ ધરનાર, પ્રત્યંચા ખેંચી હૃદય ચીરે;
તદા તારૂં તનમન, જાશે સૌ ધન, ભૂલીશ ભણવું મુખ ભીરે. ૨૨
હે અધમ જદા તું, હરણ કરી હું, સુણે ગદા લઈ ભીમ ઉભે;
તુજ કેશ ગ્રહીને, પૃથ્વીપર તે, પાડી પીસે કોણ દુભે? ૨૩
મમ હરણ સુણીને, મન ધૂણીને, ક્રોધ વિષને દમન કરશે;
માદ્રીના બે પુત્ર, ન થાયે સૂત્ર, જેથી તું આદિ સહુ ડરશો. ૨૪
રે દ્રોણ નિપાત, ભીષ્મના પાત, કર્તા મમ ભ્રાત જગ ગાજે;
મુજ પુત્રો પાંચ, અભિમન્યુ આંચ, ઘટોત્કચાદિ શિર રાજે. ૨૫
રે કેમ તું મો'ય, શું મુજમાં જોય, છું પંચ પુત્રવતી નારી;

---

૨૦ કેકય—કેકય દેશનો ધૃષ્ટકેતુ રાજા (પાંડવનો એક સંબંધી). રવ-શબ્દ. ૨૧ શર ઇ૦—પાર્થ (અર્જુન)ના શર (બાણ) ની ગતિ આગળ દ્વિજ (પક્ષી) હારે. પ્રતીપાલંકાર. ગાળીશ (સમય). આતુર ઇ૦—તારી આતુર બુદ્ધિ નક્કી તને મારશે.

૨૨. પ્રત્યંચા— પણછ. તદા ઇ૦—ત્યારે તારૂં તન, મન, અને સૌ ધન. જાશે—નાશ પામશે. અને મુખવડે " હે ભીરે "એવું બોલવાનું ભૂલી જઇશ.

૨૪. ક્રોધ ઇ૦—ક્રોધ રૂપી વિષને દમન કરશે—બાંધશે. અર્થાત્ ક્રોધને ગ્રહણ કરી ક્રોધી થશે. સૂત્ર ઇ૦—સૂત્ર— પાધરા કે સેહેલા. તેઓ પાધરા થાય એવા નથી.

૨૫ દ્રોણ ઇ૦—દ્રોણનો નિપાત (મરણ) તથા ભીષ્મનો પાત (પડવું-મરણ) કરનારા મારા ભાઇ (અનુક્રમે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને શિખંડી) જગત્‌માં ગાજે છે. મુજ ઇ૦—મારા પાંચ પુત્રો, અભિમન્યુ (સુભદ્રાનો પુત્ર) આંચ (અગ્નિ રૂપ) અને ઘટોત્કચ (હિડિંબાનો), એ મારે માથે (રક્ષણ કરનાર), શોભે છે.

અરે હું પ્રગલ્ભા, મન ધર મુગ્ધા, છોડી લુબ્ધા વરય સારી. ૨૬
જો તું નવ માને, શાપું શાને, ધર ચિત્તમાં હું સતી નામી;
(જો) પાતિવ્રત ધાર્યું, સત્ય વિચાર્યું, (તો) નજરે જોશે તું કામી. ૨૭
કદા તુય લેશે, મુજને ગ્રંશે, તદા ડરૂ નહીં મન મધ્યે;
કુરૂકુળ શિરોમણિ, ક્ષત્રી શિર ધણી, વાળે પાછી તુજ વધ્યે. ૨૮
કામ્યકમાં આવુ, તુને લજાવુ, સિંહિ થઇ સહુ મૃગ મોટા;
મૃગગણથી હારે, ઈકિ સિંહ કયારે, તો પચ સિંહના જોટા. ૨૯
તો ડરે છે શાનો, મૂઁઢમતિ માનો, તજી દઈ પાનો, પંથ પળો;
પરનારી કુડી, વાત ન રૂડી, સમજી સજ્જન માંહી ભળો. ૩૦

શ્લોક.

પરનારી પાળી સમી ધારી મને,
પરશે ન ઘાવ કરશેજ તને;
મરશે વૃથા મન તણાઈ વને,
કરશે બહુ દુઃખ તનેજ ધને. ૩૧

---

૨૬. પચ પુત્રવતી ઇ૦– (માટે મોહોવાનું કારણ નથી એમ બતાવ્યુ છે). પ્રગલ્ભા–પ્રૌઢ વયની મનધરં ઇ૦–મારા ઉપરની લુબ્ધા છોડીને કોઈ સારી મુગ્ધા (મુગ્ધ અવસ્થાવાળી) માં મન ધર અને તેને પરણુ.

૨૭ શાપું—શાને શાપું ? અર્થાત્ શાપ દેવાને સમર્થ તો છું પણ તું ચિત્તમાં ધર કે હું નામી (પ્રખ્યાત) સતી છું. (માટે શાપ દેતી નથી). નજરે ઇ૦—કામી એવો તું તે (મારૂં સત્ય અને પાતિવ્રત્ય) નજરે જોશે. ૨૮. વધ્યે—તારો વધ કરીને.

૨૯. કામ્યકમાં ઈ૦–હુ કામ્યકમાં પાછી આવુ અને તને લજાવું. તથા સિંહી–સિંહણ થઈને (તારા જેવા) મોટા મૃગ (પશુ)ને સાહુ (પકડું) મૃગગણુ ઈ૦–મૃગના ગણ (સમૂહ) થી એક સિંહ ક્યારે હારેછે? (નથી હારતો), તો આ તો પાંચ સિંહના જોટા (જોડ)છે.

૩૦. તો ડર છે ઇ૦–તો મારે શાનો ડર છે? માટે હે મૂઢમતિ! માનો–મારૂં કહેલું માનો તજી ઈ૦–પાનો (પાણી) તજીદઈને પંથે પળો. (પાછો તારે માર્ગે જા)

૩૧. શ્લોક—પ્રમિતાક્ષરા વૃત્ત (સજસસ) પરનારી ઇ૦–મને પરનારી ..

વલણ.

તન ધન મનનું દુઃખતો, પરનારી સ્પર્શે થાય રે;
જન પ્રેમાનંદ વર્ણવે, જયદ્રથનો મહિમાય રે. ૩૨

કડવું ૧૪ મું.

શ્લોક.

હે પ્રિય આપજ અન્ય ન દેખું વદો મન માન્યું ભલે ભિરૂ રે,
જો કદિ કોઇક તું સમ બોલત સુણું જરૂર ન જીવ ધીરૂ રે;
શું કરવું નવ સૂઝતું મુજ મને તુજને વર વનાવતી,
(શું) પાંડવ પંચથકી ડરવે તુંય જો જઇ સેન વિચે ભરતી. ૧

રાગ કાલિંગડો.

સેન ભરતી જોઇ તુજ ભૂલે, પછે નહીં મનમાંહીજ ફૂલે;
અર્જુન ભીમ દરશે અધુરા, વીર શિરોમણિ ભાળી પૂરા. ૨
કૂપકમડવત્ છે મતિ તારી, બ્રહ્માંડ કૂપ (એ) કૂપનું વારી;
કિરીટી કિરીટી કરતાં નીશે, જગ્રજા જીવ જાય વીશાવીશે. ૩

અને પાળી સમી ધારીને તું પરશે ન—અડકીશ નહિ; કેમકે તે તને ઘાવ કરશે. મરશે ઈ૦—તું મનમાં તણાઇને વનમાં વૃથા મરશે. તથા તે પરનારી તને, તને —તનનું તથા ધને—ધનનું દુઃખ કરશે. અર્થાત્ તારૂં તન અને ધન નાશ થશે.

૧ શ્લોકઃ—મદિરા છંદ. (સાત ભએક ગુરૂ). હે પ્રિય ઈ૦—જયદ્રથ કહેછે,—હે પ્રિય (દ્રૌપદીનું સંબોધન) આ આપજ (બોલોછો) બીજું કોઈ બોલનાર હું દેખતો નથી, માટે હે ભીરૂ! તમે મનમાં આવે તેમ બોલો. જીવ ઈ૦—જીવ ધીરૂ નહિ—જીવતદાન આપું નહિ અર્થાત્ મારી નાખું. વરવાનવતી!—ઉત્તમ આકૃતિવાળી! તને શું કરવું તે મુજ મને (મા૦ મનમાં) સૂઝતું નથી. ડરવે—ડરાવે

આવો ચઢીએ મારી વ્હારે, કીજે દુષ્ટ સર્વ સંહારે;
એમ આરત નાદ પોકારી, રડતી ગુરૂજીને સભારી. ૧૨
દાસી ઇકિ તે વિલપે અપારા, કે'તી પ્રાણ શે ન જાય મારા;
ફૂટે કર્મને ચૂંટે કેશો, થાય કેર કેશવ! રે એ શો!! ૧૩
એવો સમેય વિચારી રાજા, ધાયો સતીપર તજી કુરૂમાઝા;
ગ્રહ્યું ઉત્તરીય દ્રૌપદી કેરૂં, કંપે કદલીવત સતી દેરૂં. ૧૪
તદપિ સાવધ થઇ ગઈ શાણી, કરી મહદાક્ષેપે વદી વાણી;
તિ વેણ કાળ ઝાળ શાં લાગ્યાં, તીર કરતાં વમણાં મન વાગ્યાં. ૧૫
તે આક્ષેપે પડિયો ભોમે, કંપી ઉઠ્યો ત્યાં રોમ રોમે;
જેમ મૂળ છેદે પડે ઝાડ, સુરંગ ઉરાડે પડે પા'ડ. ૧૬
તેમ પડિયો કુમતી અંધો, વેણ જ્વાળે સળગ્યો સંધો;
વળી ઉઠી ગ્રહેવા જાય, તવ ખશી નારી આઘી થાય. ૧૭
તેથી પડ્યો પૃથ્વી ભટકાયો, જેમ ઘટ રજ્જુ તૂટે ફૂટાયો;
જેમ નાવ ખડકને લાગ્યું, તેમજ અંગ અકર્મી વાગ્યું. ૧૮
મદિરાંધ પડે જેમ મોહે, મોહ મદિરાંધ પડિયો સોહે;
ટેકા સ્તંભ પડે જે વિધે, પડિયો પાપી ચતુરતા લીધે. ૧૯
અનાયાસ પક્વ ફૂટ ફૂટે, તેમ લપટનું શિર ફૂટે;
(શું) નાળિકેરોનું ફળ ફોડ્યું, કે વારિ ઘટ જગતી જોડ્યું. ૨૦

---

૧૨ કીજે ઈ૦—સર્વ દુષ્ટનો સંહાર કરીએ. આરત—આર્ત—દુઃખ ભરેલો.

૧૪. કુરૂમાઝા—કુરૂકુળની મર્યાદા. કંપે ઇ૦—સતી રૂપી દેર (દ્રૌપદીનું શરીર) કેળની પેઠે કાંપવા લાગ્યું. (રૂપક અને ઉપમા.) ૧૫. મહદાક્ષેપે—મોટા આક્ષેપ.(નિંદા) થી.

૧૮ રજ્જુ—દોરડી. ૧૯. મદિરાંધ ઇ૦—જેમ મદિરા પીને મોહથી અંધ થયેલો પૃથ્વીપર પડે તેની પેઠે મોહ રૂપી મદિરાથી આંધળો થયેલો તે પૃથ્વીપર પડીને (ધૂળ વગેરે મોંમાં ભરાઇ જઇને) સોહે—શોભે—શોભવા લાગ્યો. ટેકા ઇ૦-જેમ ટેકાનો થાંભલો પડે તેમ તે પાપી દ્રૌપદીની ચતુરતાને લીધે પડ્યો.

૨૦ ફૂટ—એક જાતનું પાકેલું ચીભડું. ફૂટે—ફૂટાય. નાલિકેરી- નાળિયેરી. વારિ ઈ૦—કે ઘડાનું વારિ (પાણી) જગતી-પૃથ્વી ઉપર જોડ્યું-અર્થાત્ પાણી

સત્ય કહું મૂકો હઠ બાળા, ધરો જયદ્રથ નામની માળા;
હવે કરૂ નવ કાલાવાલા, સત્વર બેસો મોહની શાળા. ૪
(તુજ) વેણ રૂચે મુને અતિ રસાળાં, ભ્રમ ચિત્ત કરે તેં મોહવાળાં;
વૈશપાયન કે' સુણ રાજા, (એમ) પદી મૂકવા માંડી માઝા. ૫
તેથી ક્રોધે ભરાણી રાણી, ગાળ દતી કરી વક્ર વાણી;
તે સુણી જયદ્રથ કેરા સાથી, પાંચાળી પકડતા મા'ભાથી. ૬
તેહ ભાળીને નયન વિશાળા, અડકો અડકો ન હે કરાળા!
તોય નિવૃત્ત થયા નવ તે તો, નારી બોલી રે મૂંઢ ચેતો. ૭
આવ્યો કાળ કરાળ તો માથે, મરતાં નવ આવે કો સાથે;
સ્વામી સેવક રે'શો સર્વે, ધનંજયના ધનુશર ગર્વે. ૮
(એ) વેણે લાગ્યો વન્હિ દૂણો, રાય બરકયો ધરો શું સુણો;
કે'તામાં જઈ વળગ્યા મોટા, યજ્ઞજાએ કર્યા નાદ ખોટા. ૯
સભય શબ્દ બોલાવ્યા ઋષિ, આવો આવો થઉં અમો દુઃખી;
ગુરૂ! તમને સોંપી ગયા સ્વામી, ભોજનભટપણું નાખો વામી. ૧૦
ગયા કે'તા "ગ્રહ તુજ સારા", તો આવ્યા શેણે આ વારા?
જદા ભૂદેવ જૂઠા થાઓ, મહદ્દપણાથી નિશ્ચે જાઓ. ૧૧

બ્રહ્માંડ તે તારે મન કૂવો છે અને એ (પાંડવો)એ કૂવાનું જળ છે. (અર્થાત તેથી તું એમના વિના બીજાનું બળ સમજતી નથી.) કિરીટી–અર્જુન. નીશે–નિશ્ચય. યાજ્ઞસેની–દ્રૌપદી. વીશવીશે (વશે)–વીશવશા.

૪ મોહની શાળા–મોહના સ્થાન રૂપ ૬ વક્ર વાણી–વાંકી વાણી. ૭. કરાળા–વિકરાળા (સંબોધન). ૮ રે'શો–હારીને રેશો ધનુશરં ગર્વે–ધનુષ્ય અને બાણના ગર્વથી

૯ દૂણો–બમણો ધરો–પકડો. ખોટા–મિથ્યા અર્થાત નાદ કર્યા પણ તે નિ-તો આ ... ની વારે કોઈ ધાય એવું તે વખતે નહોતું

૧૦. તો ... ભોજનભટપણું–ખાઉભટપણું. ૧૧ વાગ ઈ૦– તો મારું કહેલું માને ... આવ્યો! જાઓ ઈ૦–જે ભૂદેવ! (વિપ્ર!) તમે જુદા થશો તો ... રે માર્ગે જા). ... જશો–તમારું મહત્પણું નાશ પામશે

૩૨. શ્લોક–

આવો ચઢીએ મારી વ્હારે, કીજે દુષ્ટ સર્વે સંહારે;
એમ આરત નાદે પોકારી, રડતી ગુરૂજીને સભારી. ૧૨
દાસી ઇકિ તે વિલપે અપારા, કે'તી પ્રાણ શે ન જાય મારા;
કૂટે કર્મને ચૂંટે કેશો, થાય કેર કેશવ! રે એ શો !! ૧૩
એવો સમય વિચારી રાજા, ધાયો સતીપર તજી કુરૂમાઝા;
ગ્રહ્યું ઉત્તરીય દ્રૌપદી કેરૂં, કંપે કદલીવત સતી દેરૂં. ૧૪
તદપિ સાવધ થઇ ગઈ શાણી, કરી મહદાક્ષેપે વદી વાણી;
તિ વેણ કાળ ઝાળ શાં લાગ્યાં, તીર કરતાં તમણાં મન વાગ્યાં. ૧૫
તે આક્ષેપે પડિયો ભોમે, કંપી ઉઠ્યો ત્યાં રોમ રોમે;
જેમ મૂળ છેદે પડે ઝાડ, સુરંગ ઉરાડે પડે પા'ડ. ૧૬
તેમ પડિયો કુમતી અંધો, વેણ જ્વાળે સળગ્યો સંધો;
વળી ઉઠી ગ્રહેવા જાય, તવ ખશી નારી આઘી થાય. ૧૭
તેથી પડી પૃથ્વી ભટકાયો, જેમ ઘટ રજ્જુ તૂટે કૂટાયો;
જેમ નાવ ખડકને લાગ્યું, તેમજ અંગ અકર્મી વાગ્યું. ૧૮
મદિરાંધ પડે જેમ મોહે, મોહ મદિરાંધ પડિયો સોહે;
ટેકા સ્તંભ પડે જે વિધે, પડિયો પાપી ચતુરતા લીધે. ૧૯
અનાયાસ પકવ કૂટ કૂટે, તેમ લંપટનું શિર કૂટે;
(શું) નાળિકેરોનું ફળ ફોડ્યું, કે વારિ ઘટ જગતી જોડ્યું. ૨૦

---

૧૨ કીજે ઈ૦–સર્વ દુષ્ટનો સંહાર કરીએ. આરત–આર્ત–દુઃખ ભરેલો.

૧૪. કુરૂમાઝા–કુરૂકુળની મર્યાદા. કંપે ઇ૦–સતી રૂપી દેરૂ (દ્રૌપદીનું શરીર) કેળની પેઠે કાંપવા લાગ્યું. (રૂપક અને ઉપમા.) ૧૫. મહદાક્ષેપે –મોટા આક્ષેપ.(નિંદા) થી.

૧૮ રજ્જુ–દોરડી. ૧૯. મદિરાંધ ઇ૦–જેમ મદિરા પીને મોહથી અંધ થયેલો પૃથ્વીપર પડે તેની પેઠે મોહ રૂપી મદિરાથી આંધળો થયેલો તે પૃથ્વીપર પડીને (ધૂળ વગેરે મોંમાં ભરાઇ જઇને) સોહે–શોભે–શોભવા લાગ્યો. ટેકા ઇ૦-જેમ ટેકાનો થાંભલો પડે તેમ તે પાપી દ્રૌપદીની ચતુરતાને લીધે પડ્યો.

૨૦ કૂટ–એક જાતનું પાકેલું ચીભડું. કૂટે–કૂટાય. નાલિકેરી- નાળિયેરી. વારિ ઈ૦–કે ઘડાનું વારિ (પાણી) જગતી–પૃથ્વી ઉપર જોડ્યું-અર્થાત્ પાણી

શીશ અફળાતાં રોષ ભરાણો, વદન વિકાશી પડ્યો રાણો;
મુખ નાસિકાથી રૂધિર જાતું, સૂજીને સહુ વરવુ થાતું. ૨૧
પછડાયો ક્ષય વાર બળિયો, તેથી સર્વ સમૂહ છળિયો;
નાઠા યોધા સાથે હૂતા, સતી ભય મન વિચ હુઈ સજૂતા. ૨૨
અર રે! નૃપમણિ ચારૂ ખાધો, દ્રૌપદી સુસતીએજ બાધો;
આવો આવો વ્હારે ધાઓ, પૃથ્વીપતિના શવને સાંઓ. ૨૩
નવ સ્પર્શે નવ અસ્ત્રે હણિયો, નજર માત્રે મૃતવત્ ગણિયો;
નહિ પતિ એના નહિ દઈ શાપે, આમ ત્યમે જઈ માર્યો આપે. ૨૪
ધન્ય ધન્ય જે સતીઓ ભૂમાં, રંક રોળતી રગણપતિ રૂમાં;
આવુ ગુલગુ ગરજ્યુ જ્યાંયે, સામત આવ્યા રાજા જ્યાંયે. ૨૫
કો કે' વારસ છું હુ પૂઠે, પ્રિય ઘણાં ત્યાં કર્મજ ફૂટે;
શે મતિ આવી રાયે કીધી, પચાનન–પત્ની માની સિદ્ધિ. ૨૬

ભરેલો ઘડો ફૂટવાથી પાણી પૃથ્વી ઉપર ઢળ્યુ ! મતલબ કે જેમ ઘડામાથી પા-ણી પૃથ્વીપર ઢળે તેમ તેનું માથું પૃથ્વીપર અફળાઇને લોહી નીકળ્યું.

૨૧. રાણો—રાજા. વરવુ–કદરૂપુ. ૨૨ સતી ઈ૦—સતીના ભયવડે મનમાં સજૂતા–(સજ્જુક્ત) હોઈને અથવા મનમાં સતીનો ભય તેથી બધા સજૂતા (એકઠા) થઇ નાઠા.

૨૩ ચારુ—સુંદર. સુસતીએ–સારી સતીએ બાધો–નૃપમણિનુ વિશેષણ શવ–મડદું. અરે! દ્રૌપદી નામની સારી સતીએ સુંદર નૃપમણિને બધોજ ખાધો !!

૨૪ નજર માત્રે ઈ૦—સતીની નજર માત્રેથી તે મૃતવત્ ગણાયો. કોઈ કહેશે કે એના પતિએ માર્યો હશે તો નહિ પતિ ઈ૦–સ્પષ્ટ છે. નહિ ઈ૦–શાપ દેઇને પણ માર્યો નથી. આમ તેમ ઇ૦—આમ તેમ જઇનેજ માર્યો !

૨૫ રંક ઈ૦—સતીઓ રંક છતાં તે રગણપતિને–અગ્નિને (રગણનો દેવતા અગ્નિ છે એ છંદ શાસ્ત્રમાં લખેલું છે.) રૂમાં રોળતી. અર્થાત્ અગ્નિથી જેમ રૂ બળે છે તેમ તે શત્રુઓનો નાશ કરેછે અથવા, રગણપતિ (અગ્નિ)ને પણ રૂમાં–શબ્દમાત્રમા (રૂ–શબ્દ) રોળતી–નાશ કરતી. મતલબકે ગરીબ સરખી સતી દેવને પણ એક બોલમાં નાશ કરેછે! ગુલગુ–ખોટી બુમ.

૨૬ પ્રિય ઈ૦—ગાંદને મરી ગએલો જાણીને તેના ઘણા પ્રિય (મિત્ર-

કો કે' ચાલો શુવને સહીએ, રાય ધરી મન ભેગી દહીએ;
આવ્યું કટકજ ચારે વાટે, જોઈ ઘનઘોરજ સુરભિ ઉચ્ચાટે. ૨૭
(શું)વારિદબિંદુ કે શરનાં લાગે, થર થર થર ગો કંપી ભાગે;
તે તો જઈ ઠરતી નિજ ઠામે, પણ પાંચાળી દુઃખ કયાં શામે? ૨૮
એવે સાવધ રાજા થાતો, હરણી મૃગપતિ શો જઈ સા'તો;
કેમ ન બેસે રથમાં કાળી, કે જીવતી દઉં તુજને બાળી. ૨૯
કદળીપત્રવત્ કંપે નારી, સબળી સાયક મન વિચારી;
એવે રાજા ઉભો ભાળી, અતિશે સેના આવી કરાળી. ૩૦
બોલે બાળી રથમાં નાખો, તાપ અતિ તરૂણીને દાખો;
રાજા મદતો એમજ કીજે, શમા નવ માનેજી રીઝે. ૩૧
સો પંચાશજ દોડી આવ્યા, માનનીના મનમાં નવ ભાવ્યા;
વદી વદને વરાનની બાળી, અમોજ આવું સહુ દો ખાળી. ૩૨

બાની વાળા) પોતાનું કર્મ કૂટવા લાગ્યા. (મતલબ કે અમારૂં ધાર્યું મનમાં રહી ગયું!) પંચાનનપત્ની–સિંહની પત્ની. સિદ્ધ–સિદ્ધિ ૨૫.

૨૭ રાય ઈ૦–રાજાએ જેને મનમાં ધરી છે–ઈચ્છી છે તેને પણ તેના ભેગી દહીએ–બાળીએ. જો ઈ૦–તે કટકને ઘન સરખુ ઘોર જોઈને સુરભિ (ગાય) ઉચ્ચાટે–ત્રાસે છે.

૨૮ શું ઈ૦–કટકમાંથી તેને બાણ વાગે છે તે ઉપરથી કવિ કહેછે કે, શું મેઘના જળનાં બિંદુ લાગે–વાગે છે! કે શરનાં (તીરનાં) બિંદુ (અણીઓ) વાગેછે! **ભ્રાંતિ**. ગો–ગાય. આ પ્રમાણે ગાયનું વર્ણન કરીને કવિ કહેછે કે, ગાય તો પોતાના ઠામમાં નાશી જઈને પણ તે કટક રૂપી મેઘથી બચે છે, પણ પાંચાળી (દ્રૌપદી) રૂપી ગાયનું દુઃખ ક્યા–કયી જગોએ શામે–સમાય. મેઘબિંદુથી ગાયનો કંપવા રૂપ સ્વભાવ વર્ણ્યો છે માટે **સ્વભાવોક્તિ**. કટક સાથે મેઘનું અભેદપણે વર્ણન કર્યુંછે માટે **રૂપક**. અને ઉપમેય (પાંચાળી) નાં દુઃખનો, ઉપમાન (ગાય) ના દુઃખ કરતાં ઉત્કર્ષ બતાવવામાં આવ્યો, માટે **વ્યતિરેક**.

૩૦ સબળી ઈ૦–જયદ્રથને સબળી (સેના) સા'યક–સહાય કરનાર છે એમ વિચારીને. અથવા, મને સા'યક (પકડનારી) સેના સબળી છે, એમ વિચારીને.

૩૧ રીઝે–રીઝથી. ૩૨ સહુ ઈ૦–તે વરાનન (વર–ઉત્તમ + આનન

નૃપ કે' નવ સ્પર્શો કોઇએ, જો રામા રથ બેસે સોઇએ;
નિરૂપાયે નારી ચાલી, (તેહ) કસાઇવાડે ધેનુ ભાળી 33
વ્યાઘ્ર ઘેરે જેમ મૃગલી કોઇ, (તેમ) રાજપુત્રી નિ શ્વાસે હોઇ,
ઉરગ ફુફવતો હોયે જેમે, વાર વાર નિ શ્વાસે તેમે ૩૪
તદપિ વિવેક સમરી બાળી, પાદુકા ધૌમ્યઋષિની ભાળી,
રૂદન કરી થઈ રથારૂઢ, સમયા એકજ ગરૂડારૂઢ ૩૫
કર્ણેજ કૂટતા કે'તી ભીમ, વ્હાર વળજો નવ બળ સીમ,
ચૂટી કેશ વદે મુખ વામા, પાર્થ! પરાક્રમી આવો સામા ૩૬
હૃદય તાડી અજાતશત્રુ! કે'તી જો જો થાતા બીજુ,
ઉદર ચૂટી કરી સતાપ, પધારીએ નકુલ! કહે આપ ૩૭
પાદજ આફળી રથને ખભે, સહદેવ! સમરતી દેવી અભે,
નિશ્વાસ નાખતી વિલપતી બાળા, દુ ખી દરણીને પઅતી માળા ૩૮
તાલ તરૂને કે'તી તરૂણી, ભાઇ કરજે વિગતે તુ જ વરૂણી,
કે'તા ઇમિ એકેક ચાલી, જે મહિલા મનમા નવ મા'લી ૩૯
વરૂથિની વળતા રડતા આડ, વળી મોટ મોટા જે પા'ડ;
એમ કુલાહલ થાતો જાતો, રાજા મનમા અતિ મલપતો ૪૦

—મુખ) નાળી બાળી (સ્ત્રી) વદને (મુખથી) વદી (બોલી) અમો આવુ (છુ) માટે સહુ (સેનએ) ને ખાળી દો—અટકાવો મતલબ કે મને કોઈ સ્પર્શ કરે નહિ

૩૩ સોઈએ—સોઈબધ—તજવીજથી ૩૪ ઉરગ સર્પ ૩૫ કર્ણે કૂટતા—કપાળે હાથ મારતા નર ઇ૦— જેનાબળની સીમા નથી એવા પાચ પાડવાને સભારીને દ્રૌપદી પાચ અગનું તાડન કરેછે તે અનુક્રમે બતાવ્યુ છે.

૩૮ દુ ખી ઈ૦—દુ ખી દ્રૌપદી પોતાના રૂદનની માળા હરણીઓને અર્પતી હતી, (નિશાની તરીકે)

૩૯ તાલ—તાડ તાડવૃક્ષને તે સ્ત્રી કહેતી હતી કે હે ભાઈ તુ વિગતથી વરણી (પસદગી) કરજે અર્થાત્ મારી સ્થિતિ જાણીને (તુ ઉભો છે માટે) મારા સ્વામી જે તરફ હોય તે તરફ તુ તેમને ખબર કહેજે. ૪૦ વરૂથિની—સેના સેના વળતા ચાલવા માડતા

શ્લોક.

એક મનમા હરખ એક મન કષ્ટ રે,
એક ધનમા ગરક એક ધન નષ્ટ રે,
એક જન ટેકધર એક તન ખષ્ટ રે,
શોકજ અશોકધર મગ્ન મન સ્ટષ્ટ રે ૪૧

વલણ.

સૃષ્ટિ મન વિવાહ ધરે, પણ અશોક ને શોક રે;
કૃષ્ણસુત જયદ્રથ દ્રૌપદી, એ વિધે આલોક રે. ૪૨

કડવુ ૧૫ મુ.

શ્લોક.

ભીજતી તન અશ્રુપાતથી સીઝતી ચિતમા વ્યગી રે,
રૂદતી વનની વનસ્પતિ કૂદતી મ્લાન કુરગી રે,
મોદકા જમતા સુણી મુનિ રોદકા અતરે થાય રે,
શોધકા તહિ દોડતા કઈ રોધકા ચોદિશે જાય રે ૧

---

૪૧ શ્લોક—નિશિપાન ૭૮ (म, ज, स, न, र) એક ઇ૦-જયદ્રથને આનદ થાશે તથા દ્રૌપદીને શોગ્મા જોઈને કવિ લોકોક્તિથી તેનુ વર્ણન કરે છે કે, એકના મનમા હરખ અને એકના મનમા કષ્ટ છે, ઇ૦-સ્પષ્ટ ખષ્ટ -વીંટો-ખીગીઆણો શોકજ ઇ૦-અશોક [આસોપાલવ] ને ધર શોક અને સષ્ટિનુ મન મગ્ન હોયછે (વિવાહમા આસોપાલવના પાદડા લોકો તોડી લાવે છે તે ઉપરથી એ કહેવત થઈ છે કે, સષ્ટિને મન વિવાહ અને અશોકને ઘેર શોક '

૪૨ કૃષ્ણસુત—પ્રેમાનદ પ્રેમાનદ કહેછે કે જયદ્રથ અને દ્રૌપદીનો એવી રીતનો આલોક (દેખાવ) છે લોકપ્રવાદનુ અનુકરણ છે માટે લોકોક્તિઅલકાર.

કડવુ ૧૫ મુ ૧ શ્લોક—શાર્દૂલ (र, स, ज, ज, त, त, ग) સીઝતી—દાઝતી વ્યગી—દ્રૌપદી મ્લાન—દુખથી કરમાઇ ગયેલી કુરગી—હરણી મોદકા ઇ૦—મોદકા (લાડુ) જમતા મુનિઓ દ્રૌપદીને હરણ થયેલી સુણીને રોદકા (રડવા જેવા) થાય—થયા શોધકા—શોધ કરનાર બ્રાહ્મણો રોધકા—જયદ્રથને અટકાવનારા બ્રાહ્મણો

રાગ મલ્હારની ચાલ ટુંકડી.

જાણ્યું મુનિ મનમાં ધુણી, સુણી સમાચાર રે;
દ્રૌપદી હરી હું ન ગણી, જયદ્રથ આ વાર રે. ૨
ઝાલો ઝાલો એને, [શું] જાય અધુનાય રે;
વાડવમંડળ ઉઠ્યું, બળ ઇનું શું થાય રે. ૩
મોદક તો રોદક શા, આજ ભાઈ એહ રે;
કો થાળી દ્રોણ ઝાલી, યુદ્ધ ઇચ્છે તેહ રે ! ૪
કો જમી હસ્ત ધોતાં, અતિ લગાડે વાર રે;
કો માળા જટાવાળી, થાય સજ્જ સાર રે. ૫
કો કે'તા નથી રે'તા, ઉદરપોષક ધિઃક રે;
પાંડવપત્નીની હરાઇ ગઇ, તે ધરો મન બિક રે. ૬
મિષ્ટાન્ન મળિયું વાસર, [માત્ર] આજ અવિધાર રે;
જેનું અન્ન ઉદર વર્ત્યું, લહો તેનો પાર રે. ૭
એવો રવ સુણી ઉઠ્યા, દશ સહસ્ર દ્વિજ રે;
પીત વર્ણી જટા કોની, હાલતી શું વિજ રે. ૮

---

૨ રાગ મલ્હારની ચાલ ટુંકડી—હીર છંદની ચાલ. સુણી ઇ૦-સમાચાર સુણીને મુનિએ મનમાં ધૂણીને 'દ્રૌપદીનું હરણ જાણ્યું'. ધૂણવું—કંપવું (ક્રોધના આવેશથી). હું ન ગણી—મને ન ગણકારીને.

૩ અધુનાય-હમણા. વાડવ ઇ૦-વાડવમંડળ (બ્રાહ્મણ મંડળ) ઉઠ્યું (અને બોલ્યું કે) એનું (જયદ્રથનું) બળ શું થાય છે ?-શું છે ?

૪ રોદક શા-રડાવનારા સરખા. દ્રોણ-પડિયો-દડિયો. ૫ માળા ઇ૦-માળા અને જટાને વાળીને. સાર—સારા, તૈયારીવાળા.

૬ કે'તા ઇ૦-કહેતાં રહેતા નથી (અટકતા નથી) કે હે ઉદરપોષક) (પેટભરા) બ્રાહ્મણો (તમને ધિઃકછે કે તમે આવે વખતે વારલગાડોછો !!

૭ મિષ્ટાન્ન ઇ૦-(જયદ્રથ તરફથી તો) આજ એકજ વાસર (દિવસ) માત્ર મિષ્ટાન્ન મળ્યું એ અવિધાર (નિશ્ચય) છે, પણ જેનું (જે પાંડવોનું) અન્ન ઉદરમાં વર્ત્યું છે તેનો પાર-શોધ લહો-લો.

૮ રવ-શબ્દ. પીત વર્ણી—પીળા રંગની. ' એવો રવ સુણી ઉઠ્યા ' ઇત્યાદિથી કવિએ બ્રાહ્મણોનો ઉત્સાહ નામે ભાવ વર્ણ્યો છે.

જટાજુટ શ્યામળા કો, માંહિ ઉડે ખેહ રે;
શું ધન પડતો ગગનથી, વર તો નર દેહ રે. ૯
તેમાં વળિ વિશેષ ઈ, (કે) ત્રિપુંડ્ર વિધુ પ્રાન રે;
ભાસ્કર શાં મુખ અનુપમ, મુદ્રા તારા કાન રે. ૧૦
તેવા વર દર્શે અતિ, નભમંડળ ભોમ રે;
ઉભો રહે કે'તા સહિ, ગુરૂ મોટા ધૌમ્ય રે. ૧૧
એકે કાળે દિશિ, પ્રાચીથી પૂર્ણ રે;
જગતિ પર જળધર કશો, સહિત તરણિ તૂર્ણ રે. ૧૨
ગભરાયા મનમાં અતિ, શું પાંડવ આપ રે;
માયાવી ઘટોત્કચે, કિધ માયા તાપ રે. ૧૩
એવે દ્વિજ જઈ વાટ રૂંધિ, પડયા ચીલા માંય રે;
ધાતા ધૌમ્યજ આવે, દ્વિજ ભાખે કાંય રે. ૧૪
પ્રજાળિયેજી મારિએ, જયદ્રથ ઓ જાય રે;
મુખ શ્વાસ પડતા આપ, દયાર્દ્ર નિરખી કાય રે. ૧૫

૯ જટાજૂટ ઈ૦— કોઈ જટાના જૂટવાળા અને સ્યામળા (સ્યામ વર્ણના) તથા તે જટામાં ખેહ (રાખ) ઉડે છે. શું ઈ૦—શું આ ગગનમાંથી ધન પડે છે? વર ઈ૦—એવા ઉત્તમ આ નરદેહ છે (વક્રોક્તિ).

૧૦ ત્રિપુંડ્ર ઈ૦—તેમના કપાળમાં કરેલાં ત્રિપુંડ્ર તિલક તે ચંદ્ર સમાન છે. મુદ્રા ઈ૦—કાને છાપાં મારેલાં (કે અલંકાર પેહેરેલા) તે આકાશમાં તારા હોય તેવા દેખાય છે.

૧૧ તેવા ઈ૦—તેવા અતિ વર (ઉત્તમ) ઋષિઓ, જાણે નભમંડળ (આકાશમંડળ) ભોમ (પૃથ્વીપર) હોય તેવા દરશે-દેખાય છે. રૂપક, ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા.

૧૨ એકે કાળે ઈ૦—ઋષિઓને આવતા જોઈને જયદ્રથ તર્ક કરેછે કે, એકે કાળે પ્રાચી (પૂર્વ) દિશાથી જગતી (પૃથ્વી) પર તરણિ (સૂર્ય) સહિત આ પૂર્ણ જળધર તૂર્ણ (ત્વરાથી) ક્યાંથી? ઋષિઓની મેઘરૂપે સંભાવના કરી છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા.

૧૩ માયાવી ઈ૦—માયા જાણનાર ઘટોત્કચે શું માયાનો તાપ (પ્રતાપ) કર્યો છે? ૧૪ કાંય રે—કાંઈ કાંઈ—ગમેતેમ. ૧૫ પ્રજાળિએ—બાળીયે (જય-

એવે એક મુનિ બોલ્યા, દિયો દિયો શાપ રે;
ધૌમ્યગુરૂ ! સૂધો મારગ, શાપો એ આપ રે. ૧૬
ગુરૂ કે'શું ખડ્ગ સાંધુ, તેણે મારૂ સર્વ રે,
દ્રૌપદી શાપ્યો નહિ જે, તે શાપુ ગર્વ રે ૧૭
પાડવનો પ્રતાપ વળિ, ગુરૂ થઇ હણુ હુયરે;
વાડવ વનિતા છોડવી, ક્ષત્ર તેજ હણુ શુય રે. ૧૮
એવે રાજા યજ્ઞજા, દીઠા રથારૂઢ રે,
દેખી ધૌમ્યજ દ્રૌપદી, વિલપી થતી મૂઢ રે. ૧૯
શીશ કૂટે થળમા, ચૂટે બે કરે કેશ રે,
મૂકાવીએ મુનિ મુજને, દેહ રહે શેષ રે ૨૦
પૂર પાટે રથ જાયે, મુનિ ન મૂકે પૂઠ રે,
દાડે દડબડ દામણા, વાળી કર મૂઠ રે. ૨૧
રે રે મુઢ ! મુચ મુચ, કરૂ શાપે દગ્ધ રે;
શાણો થઈ શે થાયે, મદમતિ મુગ્ધ રે ૨૨

હયને) મુખ ઇ૦-તે ઋષિઓને મોઢે શ્વાસ ચઢતો હતો, પોતે (દોડતા) પડી જતા હતા, અને તેમની કાયા દયાદ્ર (દયાથી ભીજેની) જણાતી હતી

૧૬ ધૌમ્ય ઇ૦—હે ધૌમ્ય ગુરૂ! આપ તેને શાપો–શાપ દો એ સુધો માર્ગ છે ૧૭ ગુરૂ ઈ૦—ગુરૂ કહે છે કે શુ (શાપ રૂપી) ખડ્ગ સાંધુ માટે તેનડે સૌને હુ મારૂ એ યોગ્ય છે? દ્રૌપદી ઈ૦—જેને દ્રૌપદીએ શાપ્યો નહિ તેને શાપુ તો મારો ગર્વ હરે

૧૮ પાડનો ઈ૦—(શાપ ન દેવાનુ ત્રીજુ કારણ બતાવે છે કે) હુ ગુરૂ થઈને પાડનો પ્રતાપ હણુ ? (પ્રતાપ હણવાનુ કારણ કહેછે કે) બ્રાહ્મણે વનિતાને છોડી, એ પ્રમાણે ક્ષત્રતેજ શું હુ હણુ ? તાત્પર્ય કે માના બગથી હું દ્રૌપદીને છોડવુ તો પાડની નિર્બળતા ગણાય

૨૦ દેહ ઈ૦—હે મુનિ! મને મૂકાવિયે કે જેથી દેહ શેષ (બાકી) રહે—હુ જીવતી રહુ

૨૧ દામણા–દયામણા (બ્રાહ્મણોનુ વિશેષણ) ૨૨ મુચ મુચ–મૂક મૂક

મહારથી પાંડવો, હજુ ન જીત્યા તુંય રે,
મૂઢ હરતાં લાજ રે, ચૌર કર્મમાં શુંય રે. ૨૩
તું જો પરંપરા ક્ષત્રિ, ધર્મ ધ્યાને ધારરે;
ક્ષુદ્ર હરણ કરે અધુના, (શે) પાપ પામિ પાર રે. ૨૪
જો ભીમાદિક ભડ ભડી, પામે પૂરૂં લાણ રે!
સૌવીર સિંધુ સમેત, જાશે તુજ પ્રાણ રે. ૨૫
મૌન માન અજ્ઞાન તું, કહું સાચી વાણ રે;
પામીશ અતિશે કડવી, લાણ મધ્યે હાણ રે. ૨૬
ગણ્યું નગણ્યું કરી ચાલ્યો, રૂદતી અતિ નાર રે;
ધૌમ્ય કહે ધીર ધરજો, વાળું વૈ વ્હાર રે. ૨૭

શ્લોક.

તાર ચિંતા તરો પાર આ વારકી, રાજહંસા રસજ્ઞા રસાળી,
પાંશુલા પામું પાંચાળિ ના શે ભયે, ચેટકો ચેતના છોય ચાલી;

---

૨૩ મહારથી ઈ૦—હજી તેં મહારથી પાંડવોને જીત્યા નથી! શુંય રે —શું છે? (શું પરાક્રમ છે)?

૨૪ પરંપરા ઈ૦—તું પરંપરા (પાછળથી ચાલ્યો આવતો રિવાજ) જો, અને ક્ષત્રિયનો ધર્મ ધ્યાનમાં ધર—ક્ષુદ્ર ઈ૦—હે ક્ષુદ્ર! (અધમ!) તું અધુના (હમણા) તો હરણ કરે છે પણ હે પાપ! (પાપી!) તું પાર શી રીતે પામીશ? —એ અર્થ તારો સિદ્ધ કેમ થશે? અથવા, તુ એ પાપની પાર શી રીતે પામીશ—જઈશ.

૨૫ જો, ઈ૦—તું ભીમાદિક ભડ (ભટ—વીર) સાથે ભડી (ભીડી) જો, એટલે તું પૂરૂં લાણ પામીશ! એવું લાણ પામીશ કે જેથી સૌવીર અને સિંધુ સમેત (તારા સઘળા રાજ્ય સુદ્ધાં) તારા પ્રાણ જશે—વક્રોક્તિ અલંકાર.
"वक्रोक्तिःश्लेषकाकुभ्यामपरार्थप्रकल्पनम्" (કુ૦કા૦)

૨૬ કડવી—(હાણનું વિશેષણ). આ દ્રૌપદીહરણ રૂપી લાણમાંથી તું અતિશય કડવી હાણ પામીશ—એ અન્વય. ૨૭ ધૌમ્ય ઈ૦—ધૌમ્ય દ્રૌપદીને કહેછે કે ધીર ધરજો; હું વૈ (નિશ્ચય) વા'ર (મદદ) વાળું (વાળી લાવું છું).

સ્વાતમાં ધૈર્ય તો રાખવું વાતમાં, મીન જો હીન હોયે જળે રે,
તેજિતા તારૂણી દુષ્ટ તાને તડ્યો, કુંકુ ડારે ભુજંગો છળે રે. ૨૮

વલણ.

કુંકુ ડરથી ભુજંગ ભાગે, એવું થાય ન બાળ રે;
પ્રેમાનંદ મૌહા પાંચે, પાંડવ લેશે ભાળ રે. ૨૯

૨૮ શ્લોક-સર્વગામી છંદ (સાત રગણ એક ગુરૂ). તાર ઇ૦-હે તાર! (ફ઼ ઉત્તમસ્ત્રી!) હે રાજહંસા! હે રસતા! હે રશીલી! આ વારકી ચિંતાને પાર તરો. અર્થાત્ તે ચિંતાને આ વખતે તરીને પાર જાઓ. (તાર good, excellent—વિલસન) તરવાનું કર્મ છે અને રાજહંસા વિશેષણ છે માટે 'તું રાજહંસા છે તેથી તરીશજ' એ ધ્વનિ છે. પરિકરાલંકાર. "अलङ्कारः परिकरःसाभिप्रायेविशेषणे" (કુ૦ કા) પાશુલા (પાંશુલાપણું)—અસતીપણું. હે પાચાલિ તું પાંશુલાપણું ના (નહિ) પામું. શે ભયે ઈ૦-શો ભય છે? એવો અર્થ છે. અથવા, 'શે બિયે' એમ હોય તો, શાને બીહે છે? એવો અર્થ થાય ચેટકો-દાસ (જયદ્રથાદિ). (चेटक a slave-વિલસન.) તે ચેટકો ની ચેતના (સાન-સમજણ) છે ચાલી (જતી) અર્થાત્ તેઓ ભલે અણસમજણા થઇને તને લેઈ જતા! તારે બીહીવાનું કારણ નથી. સ્વાતમાં ઈ૦—સ્વાતમાં (સ્વાંતમાં-પોતાના મનમાં) વાતમાં—આ બાબતમાં (અથવા વાત કરતાં) ધૈર્ય રાખવું. દૃષ્ટાંત બતાવે છે કે, મીન ઈ૦-મીન હોય તે જળથી હીન પણ થાય છે તે તું જો. અર્થાત્ મીન જેમ જળથી હીન [રહિત] થાય તેમ તું પણ તારા પતિઓથી હીન થયેલી છે તથાપિ તારે તે વાતમાં-તે બાબત સંબંધે સ્વાતમાં-સ્વાંતમાં ધૈર્ય રાખવું. દૃષ્ટાંતાલંકાર. "चेद्बिंबप्रतिबिंबत्वंदृष्टांतस्तदलङ्कृतिः" (કુ૦ કા૦) તેજિતા ઇ૦— (तेजिता excited), હે ઉશ્કેરાયલી તારૂણિ! તે દુષ્ટ (જયદ્રથ) તાને તડયો—તાનથી તડયો છે; પણ કુંકુ (ડેડકું) ડારે તેથી ભુજંગ (મોટો નાગ) શું છળે-બીહે છે? અર્થાત્ નથીજ બીહીતો. આ શ્લોકમાં દરેક ચરણનો પેહેલો તથા તેરમો અક્ષર લેઈ વાંચતાં "તારા પાંચે સ્વામી તેડું" એવો અંતર્લાપિકા નીકળે છે.

ફ઼ જે બાઈ પાસેથી આ પુસ્તક મળ્યું છે તે આ ગ્રંથ પોતાના પિતા પાસે ભણેલી છે તેનુ કહેવુ એમ છે કે 'તાર' શબ્દનો અર્થ અહીં 'સ્ત્રી' એવો થાયછે. એટલા ઉપરથી અને પણ એજ અર્થ કાયમ રાખ્યો છે

કડવું ૧૬ મું.

શ્લોક.

ભારતોદયતણે પરણવું છું,
રાય સૂણ મુનિ કે' વરણવું છું;
દ્રૌપદી વિલપતી મન ધવને,
મૂકિ શું ન મૃગયા વન કવને. ૧

રાગ મેવાડો.

મુનિ વદે સુણ તું જનમેજ્ય, દ્રૌપદી રૂદતી લેઈ ગયોછે;
પાંડવનું પછિ શુંય થયું તહીં, રોષ અતિ વિકરાળ થયોછે. ૨
તેહ સુણાવું ધરો ધરણીપત ! ધ્યાન મને દૃઢતા અતિ ધારી;
જેહ ગયા મૃગયા વનમાં તવ, કૌતુક એક હવું બળપારી. ૩
ચાર દિશા દરશી તહીં ચારજ વાહન વાળી થયા સહુ જૂદા;
બાણ કુરંગ પરે ધરી જુક્ત, ચુક્ત ના કદી અંતથી મુદા. ૪
બ્રાહ્મણ કાજ કરે મૃગયા, નહિ સ્વાદ કસે મન વાદ વદીને;
(વળી)ધર્મ ધરાપતિનો ઇક ધારિજ, જે હરણીપતિ પ્રાણ મૃદીને. ૫
પૂરવ આપ ગયા હર તાપજ, જેહ યુધિષ્ઠિર રાય કહાવે;
ગિરિ ગુફા વિચ તુરિ તડી તડી; કાંઈ જઈ રથ મૂળ ભરાવે. ૬

---

૧ શ્લોક—ચંદ્રવર્મ છંદ (र, न, भ, स.) ભારતોદય ઈ૦—ભારતોદય તણે (ભારતના ઊદય કરનાર અથવા ભારતના ઉદય રૂપ વ્યાસ) ચરણે-(અધ્યાહાર) પરણવું—પરણમું (નમું)છું. ધવ—સ્વામી. એમ વિલપે છે કે, હજીસુધી પણ વનમાં અને કવનમાં (ગિરિ ગરાદા અને ખાડ ખાબોચિયાં-વાળું વન) શું મૃગયા કરવી નથી મૂકી—છોડી !

૨ રાગ મેવાડો—ઈંદ્રિવિજય છંદ. ૩ ધરો ઇ૦—હે ધરણીપત ! ધ્યાન ધરો. બળપારી—અર્થાત્ અપાર બળવાળું. ૪ દરશી—જોઈ. કુરંગ—હરણ. મુદા—મુદ્દાની વસ્તુ (કાલિયાર).

૫ નહિ ઈ૦—સ્વાદના કસથી નહિ. ધર્મ ઇ૦—હરણીપતિ—મૃગનો પ્રાણ મૃદીને (નાશ કરીને) તેઓ જે મૃગયા કરતા હતા તે ધરાપતિનો (રાજાનો) એક ધર્મ છે એમ ધારીનેજ (ફક્ત ખોરાકને માટે હિંસા કરવાના હેતુથી નહિ).

૬ હર તાપજ—તાપને હરણ કરે એવા. તુરિ—ઘોડો. મૂળ ઈ૦—મૂળ સાથે રથ ભરાવે.

વારિવહે રથ તો જઈ ઝીકત, માત્ર ન એક નિશાન ચૂકાવે,
લોક લહી નપ મત્તગયંદજ, હે હરિ ! આ કરિ પાર મૂકાવે !૭
કષ્ટ કરે સભરે ભર્ર, આગસ હે પૃથિવીપતિ ! આપ નિવારો,
વાડવ કાજ શિકાર કરો તિમ, લોકનુ દુખ હૃદેજ વિચારો　૮
વારૂ કહી વળિયા નરનાથજ, મત્તગયંદ પુઠે મદમાતા;
શૂર અડગ્ગ મહા બળિયો ગજ, આવી પડ્યો રથ ઉપર જાતા.૯
લાઘવતા કરી સારથિયે તવ, ફેરવી કૂદડી રાય સજૂતા;
હસ્તિની પૂઠ પડી નજરે નૃપ, બાણ ભરી ભટ તીર વગૂતાં　૧૦
પૂછ પડ્યુ પૃથિવી પટ પીલુજ, કે વિકરાળ હવો ગિરિ મોટો,
આવી કરિવર શુડ ધરી રથ, દતવડે જવ વાળત ગોટો　૧૧
હેવિ ભરી શર બાણ વિંધે કટ, ધારી ધારાપતિ મારી મરોડ્યો,
શુડ શડાપ કરિતણી કાપિય, પચ શરે ગજરાજજ તોડ્યો ૧૨

---

૭ વારિવહે—પાણીનો વેગ—વેરે જો લોક ઇ૦—નૃપને અને મત્તગયંદ (હાથી) ને લહી (જોઈને) તેને કહ્યુ કે હે હરિ ! (હે રાજન્ !) આ કરી (હાથી) અમારો પાર મૂકાવે છે—નાશ કરે છે ! (વનમા મદ હાથીએ લો નેનડતો હગે તેનો નાશ કરવાની પ્રાર્થના રાજાને લોકોએ કરી) અથવા નૃપરૂપી મત્તગયંદ (હાથી) ને જોઇને પોતાને નડનારા હાથીની લોકોને સ્મૃતિ થઇ આવી તેથી તેમણે રાજાની પ્રાર્થના કરી એમ અર્થ લેવાએ તો સ્મૃત્યલંકાર મત્તગયંદ એ ઇંદ્રવિજયછંદનુ બીજુ નામ છે તે અહીં મૂક્યુ છે માટે મુદ્રા.

૮ કષ્ટ ઇ૦—આ હાથી અમને સભરે ભર—અત્યંત કષ્ટ કરે છે, માટે હે પૃથ્વીપતિ ! એ હાથીનુ આગસ (પાપ—અપરાધ) તમે નિવારો

૧૦ લાઘવતા—ચપળતા રાય સજુતા—રાજા સહિત વગૂતા—ચાલતા કર્યા (वग् to go, to begin moving)

૧૧ પીલુ—હાથી હાથીનુ પૂછ પટ લેઇને પૃથ્વી ઉપર પડ્યુ કે તે મોટો વિકરાળ ગિરિ સરખો થયો ! કરિવર—મોટો હાથી

૧૨ હેવિ ઇ૦—જેવામા દાતવડે તે ગોટો વાળે છે—રથના અને રથીના ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે તેવામા ધરાપતિ યુધિષ્ઠિર તે હાથીને શર—પાંચ બાણ બનાવે (ધનુષ્યમા જોડીને) [illegible] (ગ[illegible] થઇને) ધારીને—હૃદયમા નેઠીને મારીને મરોડ્યો—વાળ્યો વા અર્થાત્ પાંચ બાણે કરી હાથીના ગંડસ્થળમા પ્રહાર કર્યો અને એ રીતે તેને મારીને ગજરાજ તોડ્યો (નાશ કર્યો) અર્થાત્ વદનાથવાથી તે હ

સ્વસ્તિ ભણે પુરવાસી પળેપળ, પાર્થ પછે મૃગયા મિષ જાતો;
પશ્ચિમ દિશ વૃકોદર તો જઈ, વાઘ ધરે મુખ સારંગ ખાતો ૧૩
પ્રાણ હરે નવ બાણ મુકી વન, હાથથકી હરણા જઈ ઝાલે,
કાલિયરો પકડી પછી ભાળત, જાયજ જીવ ધરે ભલ વા'યે ૧૪
એમ અનેક ધરે મૃગના ગણ, શસ્ત્ર વિના ક્ષત માર ચલાવે,
ક્ષેત્ર ભર્યા વિચ જો મૃગ જાયજ, વાડ વઢાવી ન આપજ જાવે ૧૫
હોય ભલે શત યોજન ઉચ્ચપણે, તદપિ કુદિ જાય જરૂરે,
ખેતરમા મૃગ જો છૂપી પેસતું, તો અતિ કેર કરે વ શુરે ૧૬
વૃક્ષસમૂહ વિષે કદિ તે મૃગ, ગાઢ ગુફા ધરી ત્રાઈ લપે છે,
તોડી તરૂવર મોડી મહાવન, ઘીચ ભલે પણ હસ ખપે છે ૧૭

ગાર પાછો હાંચો શુડ ઈ૦— અને પછી તે ગજરાજને પાચશર—બાણવડે તોડ્યો (માર્યો) તથા તેની શુડ શડાપ લેઈને કાપી નાખી

૧૩ પુરવાસી—નગરના ગામના લોકો સ્વસ્તિ ભણે—તમારૂ કલ્યાણ થાઓ એમ બોલે પાર્થ—યુધિષ્ઠિર પછી યુધિષ્ઠિર મૃગયાને મિષે (બાહાને) સાથી ગયો પશ્ચિમ ઈ૦—(ભીમના પરાક્રમ વર્ણવેછે) વૃકોદર (ભીમ) પશ્ચિમ દિશામા જઈને મુખવડે સારગ (હરણ) ને ખાતા વાઘને ધરે (પકડે)

૧૪ પ્રાણ ઈ૦— તે વનમા જઈને બાણે મૂકી ને પશુના પ્રાણ હરતો નહોતો પણ હાથવડે હરણા ઝાલતો હતો કાલિયર—મળિયાર જાયજ ઈ૦— ને ભલે વા'ને— વાહાનથી ધરતો—પકડતો હોય તથાપિ તેમનો જીવતો જાયજ

૧૫ શસ્ત્ર વિના ક્ષત—શસ્ત્રથી ક્ષત [ઘા] કર્યા વિના ક્ષત્ર ભર્યા ઈ૦—જો ભરેલા ક્ષેત્ર [ખેતર] ની વિચ [વચ્ચે] મૃગ [હરણ] જાય તો વાડ વઢાવીને પોતે જાય નહિ ત્યારે શુ કરે? તો,—

૧૬ હોય ઈ૦— ભલે ને શત યોજન ઉચ્ચપણે—ઊંચા હોય તદપિ તે કૂદી જાય સો યોજન કૂદવુ એ અયોગ છે સો કૂદવાના યોગનુ વર્ણન કર્યુંછે માટે સબધાતિશયોક્તિ 'सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम्' (કુવ૦) [શિકારના કારણથી કેટલીક જગોએ હાલ જે રૈયતને પીડા આપવામા આવે છે તે અમલના રાજા આપતા નહોતા તેથી હાલના રાજાઓએ પણ રૈયતને તે કારણસર પીડા આપવી ન જોઈએ એમ આ ઉપરથી માલમ પડેછે]

૧૭ વૃક્ષસમૂહ—વૃક્ષનો જથ્થો તે મૃગ—સિંહ ત્યાગી મૃગ ગાઢ ઈ૦—જો તે મૃગ ગાઢ (અતિ મજબુત) ગુફા [ઝાડની ગુફા] ને ધરી (આશ્રય લેઈને)

જો અભવિષ્ય ચડ્યુ મૃગ ડુંગર, તો દ્રુમ ખેંચી સમૂળગું તાડે;
તાલ તમાલ અશોક અપાર, ભવે સહકારજ રાયણ પાડે. ૧૮
પાદપ પાણિ કદી નવ આવતું તો કરસાણ જાુડી ભરી ભારે;
જો નવ તેહ વસે વૃક નિકટ, તોજ તલાવડો પથ્થર મારે. ૧૯
જો નવ તેહ જડે તવ વારિનો, પોશ ભરી ભટ આંપ ઉરાડે;
એકજ પોશ વિષે જળ પૂરણ શુ ય અગસ્ત્ય મુનિ નિધિ રાડે ૨૦
શોષી કરી જ્યમ સાફ કરે ત્યમ, એક કુરંગ વિષે મન ધારે;
કાઇ કદી કર પાસ ન આવત, તો ગરજી ઈક બૂમજ મારે ૨૧
તે થકી યોજન આ૦ સુધી જન, વેનપશુ મલમૂત્ર કરીદે;
થાય અપાર બિગાડ વને પણ, બોલી શકે નહિ ચતજ છીદ.૨૨
યુક્તિ કરી પછી એક મને થઈ, લોક અશેષ વસે પુરમાં જે;

છે [મતાઇ રહેછે] તો, તોડિ ઈ૦– ભીમ તે તરૂવર (મોટા વૃક્ષો) ને તોડીને
અને મહાવનને મોડી [ભાગી]ને, અને તે ધીચ [સજ્જડ] હોય તથાપિ
[તે પ્રાણીઓના] હસ [પ્રાણ] ખપે છે [ખપાવે છે]

૧૮ અભવિષ્ય–ન બનના કાળ [હોય ને કદાપિ ચઢ્યુ] અર્થાત્ ભીમના હાથમાંથી છટકીને મૃગ ડુંગરપર જઇ તો ન શકે, પણ કદાચ અભવિષ્યે ચઢ્યુ તો દ્રુમ ઇ૦–દ્રુમ [વૃક્ષ] સમૂળગુ ખેંચીને [ઉપાડીને] તાડે [મારે] તાલ ઇ૦–અને જે અપાર તાલ [તાડ] તમાલવૃક્ષ, અશોક [આસોપાલવ] સહકાર [આંબો] કે રાયણ હોય તો પણ તેમને પાડે।

૧૯ પાદપ વૃક્ષ પાણિ–હાથ[માં] કરસાણ–કરાંગુ જાુડી–ભારે વૃકોદર [ભીમ] તલાવડોપથ્થર–તલાવડીની પાળના પથ્થર.

૨૦ ભટ–જનદી [અથવા ભટ—વીર] રાડે ઇ૦–શુય [જાણે] અગસ્ત્ય મુનિ રાડે–[રાડે] રીસની નિધિ [સમુદ્ર]ને શોષી કરીને સાફ કરે તેમ ભીમ પણ એકજ પોશમાં તલાવડીનું પૂર્ણ જળ લેઇને તેને શોષી તે સાફ કરે અને એવી રીતે તે એક મૃગને મારવાની મનમાં ધારણા કરે

૨૨ ચત ઈ૦–તે જેનો બિગાડ થાય તેવી તેમના ચત— ચિત્ત–હૃદય છીદે–ટોચ તથાપિ તેઓ [ભીમના ભયથી] બોલી શકે નહિ

મત્ત મહિષ વકાર્યો કર્યું મન સાલ સમૂળ રળે શૂરમા તે ૨૩
એમ વિચાર્યો વકાર્યો મહિષજ, ભીમ ભાણી લલકાર હુલાયા,
ક્રોધકરી વિકરાળ બનીજઈ, નાદ ભણી મહિષાઉ પધાર્યા. ૨૪
ઘોર અઘોર રવે કર્યો રાડજ, પા'ડ કરાડ અપાર હલાવ્યા;
શૃંગ પછે ભોંમ ઉપર માડિય, ભેટો ભરી ભભકાર ભજાવ્યા ૨૫
શ્વાન ભસે ગજરાજ ડરે કંઈ કાલુ રવે મૃગનો પતિ કંપે,
મહૂક શબ્દથી મેઘ છળે કદી, મૂષકબિલ ગિરિ મન ચંપે ૨૬
શૂદ્ર ભણે શત યોજન જેટલુ, ના ભણિયો દ્વિજ તે થકી હારે,
લેખુ વણિક કરે વસતુ, જદપિ ધનપાઠી ન કાઈજ સારે ૨૭

---

૨૩ યુક્તિ ઇ૦–પુરમા (વનની પાસેના પુરમા) જે લોક વસતા હતા તે અશેષ (સમગ્ર) એક મને એક મતે થઈને પછી તેમણે યુક્તિ કરી અને મત્ત (તોફાની) મહિષ (પાડા)ને વશ કરીને તેમણે મન કર્યું (મનમા ધાર્યું) કે શૂરમાં આ (પાડાનુ અથવા પાડાના શૂરમા આ શિકારીનુ અથવા બન્નેનુ) સાલ સમૂળ ટળો! (ટાઢે પાણીએ ખસ જાય)

૨૪ એમ ઇ૦–લોકોએ એમ વિચારીને મહિષ (પાડાને) વકાર્યો અને તે સુતાર (પાડાને) ભીમ ભાણી લલકાર (લલકારી અથવા લલકાર કર્યો) નાદ ભણી–સગડો પાડીને મહિષાઉ–પાડાએ

૨૫ ઘોર ઇ૦–અઘોર (ભયંકર) રવે કરી (ગર્જના કરી) ઘોર (બિહામણી) રાડ (ચીસ) કરી અને અપાર પહાડ તથા કરાડ હલાવ્યા (ધ્રુજાવ્યા) પછે શૃંગ ઇ૦–પછી ભીમ ઉપર (ભીમ સામા) શૃંગ (શીંગડા) માડિય (માડીને) અને ભેટો ભરીને (ઓથરીને) ભભકાર ભજાવ્યા–ભભકો મારવા–ક્રોધાવેશ બતાવ્યો

૨૬ મૃગનો પતિ–સિંહ મૂષક ઇ૦–ઉંદરના બિલ (દર) થી ગિરિ (પર્વત)નુ મન શુ ચંપે (દબાય)? અર્થાત્ આ ઉંદર દર ખોદેછે માટે મને પણ ખોદી નાખશે એમ શુ પર્વત કદી ધારેછે?

૨૭ શત યોજન જેટલુ–(મતલબકે) ઘણુ લેખુ ઇ૦–લેખુ તો વણિકના કર (હાથ) માત્ર વસતુ (રહેતુ છે), જદપિ–જો કે ધનપાઠી વેદિયો હોય તથાપિ તે કાંઈ સારે નહિ! (૨૬ ભણવાના એક પ્રકારને ધનપાઠ કહેછે)

क्षत्रिय એકવિશે સમયે કર્યા, નક્ષત્રિ વાડવમાં પરશુયે;
તોપણ રામથી લાજ્યે ગયા જવ, ક્ષત્રિપણે રઘુનંદન રૂયે. ૨૮
તો વીર ભીમ ડરે મહિષે શુંય, જેહ ખરૂં ક્ષત્રિ નામજ ધારે;
જોઈ મહિષ મહા મદમત્તજ, ભીમ પછે મન માંહિ વિચારે. ૨૯
પાંખ સમીરવડે ગરૂડ દ્વિજ, જેમ ફણીધર જીવ તજાવે;
તેમ કરી રવ ભીમ મહાભડ, આપ મહિષજ નાકસજાવે. ૩૦
એ વિધિ શૂળનું મૂળ સમૂળગુ, ભાંજિય ભીમ ભળે મૃગયાએ;
પાર્થ પરાક્રમ સાર્થ સમીપ હું, આજ સકાજ કથું ગુરૂ સાંચે. ૩૧
ઉત્તર ઉત્તમ દિશિ વિલોકિય, અર્જુન આપજ ચાપ ધરીને;
વાસવ શો વસતો વિવધે વીર, રે રથવેગ વદું શું ધરીને. ૩૨

---

૨૮ ક્ષત્રિય ઈ૦–વાડવ [બ્રાહ્મણ] માં ક્ષત્રિય [ક્ષત્રિય રૂપ પરશુરામે] એકવિશે સમયે [એકવીશ વાર] નક્ષત્રિ (નક્ષત્રિય પૃથ્વી) કરી; તોપણ ઈ૦–રયથછે. રૂયે–ક્રોધ કરે. રઘુનંદને જ્યારે ક્રોધ કર્યો ત્યારે. (रुद् to be angry)
૨૯ મહા મદમત્ત–મહા + મદમત્ત [મદથી મત્ત–ગાંડો થયેલો].

૩૦ પાંખ ઈ૦–પાંખના સમીર [વાયુ] વડે જેમ ગરૂડ દ્વિજ [પક્ષી] ફણીધર [સર્પ] નો જીવ તજાવેછે, તેમ મહા ભડ [ભટ–વીર] ભીમ પણ આપ [પોતે] ભીમ [ભયાનક] રવ [શબ્દ–ગર્જના] કરીને મહિષ [પાડાને] નાક [સ્વર્ગ] સજાવેછે–સ્વર્ગમાં મોકલી દેછે અથવા કરીરવ [હાથીના જેવો શબ્દ કરનારો] ભીમ એમ પણ અર્થ થાય. એજ પ્રમાણે ભીમ [ભીમ યોદ્ધો–ભયાનક] શબ્દ પણ શ્લિષ્ટ હોવાથી એકજ વાક્યમાં બે અર્થે વપરાયો છે.

૩૧ એ ઈ૦– એ વિધિ (એ પ્રમાણે) શૂળનું (પાડા રૂપી દુઃખકારક પ્રાણીનું) મૂળ સમૂળગું ભાંગીને ભીમ મૃગયાએ (શિકાર કરવામાં) ભળે (પાછો સામેલ થાયછે). સાર્થ સમીપ–સઘળા સમુદાયની પાસે. સકાજ–હેતુ સહિત. વૃત્યનુપ્રાસાલંકાર.

૩૨ દિશિ–દિશામાં. ઉત્તમ એવી ઉત્તર દિશામાં વિલોકિય (જોઈએ) તો વીર અર્જુન પોતે ચાપ (ધનુષ્ય) ધરીને વાસવશો (ઇંદ્ર જેવો) વિવધે (રાજમાર્ગમાં) (विवध High way–વિલ્સન) વસતો (અર્થાત્ તે માર્ગમાં ગયે). રે! (અતિ આશ્ચર્યતા બતાવે છે.) હું તેના રથનોવેગ શું ધરીને (મનમાં શું ધારણ કરીને–કલ્પીને) વદું! અર્થાત્ એ વેગનું વર્ણન કરવાને બીજું ઉપમાનજ

વાયુ વિમાન વિજવ્રજ વેગજ, ફાલ્ગુન ફોકટ ફ્દ ફસાવે;
તોયનું પૂર ન શૂર રથે કદિ, મે વદિ જાય બળે કપ સાંવે. ૩૩
ગાડિવ ગર્વથી હસ્ત ધરે હરિ, દેવ દનુજ મનુજ ન જપે;
રૂદ્ર રમાપતિ ગઢ તજે ઝટ, બાણ સુવેગ ગરૂડ ન ઝપે. ૩૪
તો મૃગ માત્ર રવે તતડી જઈ, શુક્ર વને વનહી શુ ભજેછે;
વીર તણા વિકરાળ તીરે મૃગ, પ્રાણ તજી ઝટ કૃપણ ભજેછે. ૩૫

નથી અથવા કોઈ કલ્પનાજ નથી! અથવા –રથના વેગને તથા તેની ધરીને (પૈડાની ધરીને) હુ શુ વદુ !–શાની ઉપમા આપુ ! અથવા શુ કહુ!! અહીં રથનો વેગ લોક પ્રસિદ્ધ વેગ કરતા અધિક ન છતા તેનુ લોકોત્તરપણે વર્ણન કર્યું માટે **ભેદકાતિશયોક્તિ અલંકાર** "भदकातिशयोक्तिस्तुतस्यैवा यत्ववर्णनम्" (કુંડલ) **વૃત્યનુપ્રાસ**

૩૩ વાયુ ઈ૦–વાયુ, વિમાન. વીજવ્રજ (વીજળીનો સમુદાય, અથવા (વ્રજ–ગમન) વીજળીનુ ગમન, અથવા વ્ર (પક્ષી) નોજ સમુદાય અથવા ગમન, એ સર્વના વેગને ફાલ્ગુન (અર્જુન) ફોકટ ફ્દમા ફસાવેછે! અર્થાત અર્જુનના રથના વેગ આગળ એ સઘળાનો વેગ બરાબરી કરી શકતો નથી–હારી જાયછે તેમજ તોયનુ (જળનુ) પૂર પણ શૂર (અર્જુન) ના રથે (રથની સાથે) 'બરાબર થાય' એમ મે વદી જાય નહિ–મારાથી કહ્યુ જાય નહિ **પ્રતીપ અલંકાર** બળે ઈ૦–તેના રથનો વેગ બળે (પોતાના બળવડે) ક (મન) અને પ (પવન) ને પણ સાવે–પકડે (क–the mind प–wind વિલસન) **પ્રતીપ વૃત્યનુપ્રાસ** તથા **પાદાંત યમક.**

૩૪ ગાડિવ ઈ૦–હરિ (અર્જુન) જ્યારે ગર્વથી ગાડિવ હસ્ત ધરે (હાથમા લે) ત્યારે દેવ દનુજ (દાનવ) મનુજ (માનવ) જપે નહિ–શાતિ ન પામે–અર્થાત્ ત્રાસી રહે તેમજ રૂદ્ર અને રમાપતિ (વિષ્ણુ) પણ (તેણે હાથમા ધનુષ્ય લીધુ તે જોઈને) ઝટ ગઢ (યુદ્ધ) તજે–છોડીદે હવે તેના બાણના વેગનુ વર્ણન કરેછે બાણ ઈ૦– તેના બાણના સુવેગ (અસત વેગ) આગળ ગરૂડ પણ ઝપે–ટકી પડે નહિ! અર્થાત્ ગરૂડના વેગ કરતા પણ તેના બાણનો વેગ વધારેછે!

૩૫ તો ઈ૦–ગરૂડ પણ એ બાણના વેગ આગળ ઝપનારના સમર્થ થનો નથી તો જ્યારે તે બાણ તે શુક્ર [અગ્ર] વને (નામા) વનહી (વન્હિ–અગ્નિ શુ (મરવુ) ભજેછે (પ્રકાશેછે અથવા રૂપ ધારણ કરેછે) ત્યારે મૃગ માત્ર (પ)

એમ મહાવત મધ્ય ગયો પણ ઝાડ ન પા'ડ કશુંજ લહેછે;
આતપ આ તપ નો'ય તથાપિય, કાયજ કાય વિનાની લહેછે.૩૬

શુમાત્ર) તતડી જઈને (ફફડી જઈને અથવા ગભરાઈ જઈને) રવે (છે)–(रु to sound) ચીસો નાખેછે. અથવા (रव to go, to move) નાસેછે. કૃષ્ણ ભજેછે–હરિ શરણ થાયછે–મની જાયછે લોકોક્તિ.

૩૬ ઝાડ ઈ૦–રથના વેગને લીધે અથવા મૃગને પકડવા રૂપ પરાક્રમ કરવાના જુસ્સાને લીધે અર્જુનની દૃષ્ટિએ ઝાડ કે પહાડ કશું આવતું નથી. આતપ ઈ૦–આતપ (તડકો) છે તથાપિ આતપ (તડકો) નો'ય. અર્થાત્ તાપ છે તથાપિ શિકારના ધ્યાનમા તે તાપ જણાતો નથી અને કાયજ ઈ૦–માર્ગમાં જે પ્રાણી આદિકની કાયાઓ (દેહ) આવેછે તેમને તે કાય વિનાની લહેછે–જાણેછે. અર્થાત્ તેમને તે દેહ જાણતો નથી. મતલબકે ટાઢ તાપને ગણવા સિવાય અને બીજું કાંઈ જોયા શિવાય ધારેલા મૃગની પાછળ તે વેગથી વહ્યો જાયછે. રથમાં બેસીને વેગથી ગતિ કરનારને તાપ ન લાગે તથા તેના જોવામાં બીજું સ્પષ્ટ ન આવે એ સંભવિત છે. જુઓ અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમાં દુષ્યન્તના રથનો વેગ વર્ણવતાં કાલિદાસ લખેછે કે, " यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां यदर्धे विच्छिन्नं भवति कृतसंधानमिव तत्। प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयोर्न मे दूरे किंचित्क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात्" અર્થ—દુષ્યંત કહેછે કે " રથના વેગને લીધે, પ્રથમ જે નાનુ જોવામાં આવતુ હોય તે એકાએક મોટું થઇ જાયછે, જે વચમાંથી કપાયલું જોવામાં આવતુ હોય તે સંધાઇ ગયું હોય તેવું (આખુ) જોવામાં આવેછે, જે સ્વભાવથી વાંકું હોયછે તે આંખે સીધુ જણાયછે, અને રથના વેગને લીધે મને કાંઇ દૂર કે બાજુપર ભાસતું નથી." એજ વાક્યનો બીજો અર્થ એમ પણ થઈ શકે છે કે, આતપ ઈ૦–આતપ (તડકો) છે તથાપિ આ તપ (કાયક્લેશ) ન હોય. (તડકો તો વેઠે છે પણ તે શિકારને અર્થે હોવાથી તપનું ફળ તેથી મળવાનું નથી એ સિદ્ધ છે). કાયજ ઈ૦–પાછળ પ્રમાણે અર્થ કરવો. ત્રીજો અર્થ–આતપ (તડકો) છે તથાપિ આ તપ (તપલોક) ન હોય કે જ્યાં કાયા (દેહ), તે કાયવિનાની (સાધારણ પંચભૂતના બનેલા દેહ વિનાની–અર્થાત્ દિવ્ય) લહેછે.

સા'યક સાથ ન સાયક એકજ, સા'ય શુ સાયજ થાય કદાજે,
વાયજ વાય અપાર વિશાળ ખ, સુરજ સુરજ એક કદાજે. ૩૭
એ વિધિ તે વન પારથ આવી પડ્યો, મૃગ એક પૂઠે અતિ આથે,
ક્રોધ કરી ધનુ બાણ ભરી પછી, સિહજ નાદ વદી ફરી પાછો ૩૮
તાણી બચ્ચો ઇક બાણ મુકયો ઝટ, કે મૃગ નાશી ગુફા વિચ પેઠો,
ઓખથી નીકળિ ચૂન પડે તિમ, તે ગૃગરેજ દીઠો હરિ બેઠો ૩૯
શ્રી ગુન ચિત્ત વિચાર પડયો મૃગ, સાયકથીજ શકે બચિયો રે,
વાહનથી ઉઠી ખડ્ગ ધરી કર, આપ ગુફા વિચ તે પચિયો રે ૪૦
સાનક હેવિં પડ્યો મૃગ ઉપર, પીડથી પેટ ચીરી હરિ વિધ્યો,
સિહ તદા વકરાઈ ગયો અતિ, સાયક સાથ કૂદી સ્વર કીધો ૪૧

---

૩૭ સાયક ઈ૦—તેની સાથે એ (કોઇ પણ) સાયક (મદદગાર) નથી, માત્ર તેના સાયક (બાણ) એજ સહાયક છે, જો કદાચિત્ સાય (સાયકાળ) જ થાય તોપણ સાય શુ ? તેને સહાય શુ કરતી હતી? અથાત્ રાત્રે પણ એવા વનમા તે ડરે એવો નથી (આ જગોએ રાત્રે ના ડરવા રૂપ કમથી વ્યજિત ચયેો ધૈર્ય નામે ભાવ અર્જુનના શિકાર સબધી ઉત્સાહથી વ્યજિત થતા વીરરસનુ અગ છે માટે 'પ્રેયાલકાર' વાયજ ઈ૦—વિશાળ ખ (આકાશ) મા અપાર વાય(વાયુ)જ વાયછે અને તેથી સુરજ (સૂર્ય) અને સુરજ (અત્યત ધૂળ) કદા (કોઈ વખત) એક (એક રૂપ થઈ જાયછે) તે તું અહીં જો અર્થાત્ કોઈ વખત જે ભારે વટોળિયો થઈ આવેછે તેવુ અહીં પણ છે! અતિશયોક્તિ

૩૮ ધનુ ઈ૦—ધનુષ્યમા બાણ ભરીને-ભરાવીને ફરી ઈ૦—ફરીને પાછો સિહનાદ કરીને ૩૯ તાણિ—પણ૭ તાણીને ઓન ઈ૦—જેમ ઓનામાથી નીકળીને ચૂનામા પડે તેમ તે મૃગને તે ગુફામા હરિ (સિહ) બેઠેલો જોયો! ઓનામાથી ચૂનામા પડવા રૂપ લોકની મહેનતનો અનુવાદ કર્યો છે માટે લોકોક્તિ અલકાર

૪૦ ફાગુન ઈ૦—ફાગુન (અર્જુન) ચિત્ત (મનમા) વિચારમા પડ્યા કે એ ધારેનો મગ શકે (રખેને) સાયકથી (બાણથી) બચી ગયો હોય! એમ ધારીને વાહનથી ઉઠી-રથથી ઉતરીને કરમા (હાથમા) ખડ્ગ ધરીને આપ (પોતે-અર્જુન) ગુફાવિચ (ગુફાની મધ્યે) પચિયો (પચ્યો-ગયો)

૪૧ પોતે ગુફામા ગયો હતો (એવામા) મૃગના ઉપર સાયક (બાણ)

અર્જુન આપ અડગ્ગ મહામતિ, તે હરિથી અરિથી કઇ કંપે;
ખડ્ગ ઝપાટ કરી હરિને ઝટ, ચૂકી શિરે પગમાં જઈ ઝંપે ૪૨
તેથી કરિઅરિ કૂદિ પડ્યો પટ, પાણિતણી લપડાક લગાવી,
વાગી ઉરે બડભાગી મહાશૂર, ધાર રૂધિરની અંગ ફગાવી ૪૩
ઘૂ કરી ગર્જન મારીજ થાપટ, તોય શક્યો નહિ શૂર ડગાવી,
સારથિ ઘોટ થયા તહિ કિંપચ, (શી) પાર્થતણી દૃઢતાજ ભગાવી ૪૪
સારથિ મા'રથી રક્ષણને ઝટ, ધર્મ ધરી કરી પાસજ આંગ્યો;
રે મમ ફાલ્ગુન ધીર ધરો મન, કાર્મુક બાણ ગ્રહો હું ય લાવ્યો ૪૫
અર્જુન કે'નહિ કાઇજ કારજ, આ ખડગે હરિ જાય વિદોર્યો;
એમ કહી હરિગ્રીવ ગ્રહી ઝટ, હા ! કહિ હાથ અસિ કટિ માર્યો ૪૬

પડ્યું અને તે બાણે તેનુ પેટ ચીરીને તે ગુફામા સૂતેલા હરિ (સિંહને) વીધ્યો। સ્વર કીધો—ગર્જના કરી અહીં બાણ પડવા રૂપ કાર્ય અને અર્જુનને, ગુફામા જવા રૂપ હેતુ સાથેજ વર્ણવ્યો છે માટે અક્રમાતિશયોક્તિ "अक्रमातिशयोक्ति स्यात्सहत्वेहेतुकार्ययो " (કુ० કા०)

૪૨ હરિથી ઈ०—તે હરિ (સિંહ) રૂપ અરિથી (શત્રુથી) કંઇ કંપે (ધ્રુજે)। ખડ્ગ ઇ०—તેણે સિંહને ઝટ ખડ્ગની ઝપાટ કરી-ઝપાટ લગાવી, પણ તે ઝપાટ શિરે (માથે) ચૂકી જઈને પગમા જઈને ઝંપે—ઝપલાવે અર્થાત્ ખડ્ગનો ઝપાટો સિંહના માથામા વાગવાને બદલે તેના પગમા વાગ્યો

૪૩ કરિઅરિ—સિંહ પાણિ—હાથ (પંઝો) વાગી ઈ०—તે બડભાગી (મોટા ભાગ્યવાળા) અને મહાશૂર અર્જુનના ઉરે (છાતીમા) વાગી અને તેથી તેના અંગમાથી રૂધિરની ધાર ફગાવી—ફગફગ નીકળી

૪૪ ઘોટ-ઘોડા કિંપચ-કૃપણ (અર્થાત્ દીન) સિંહનુ આવુ કૃત્ય જોઇને સારથી અને ઘોડા દીન થઇ ગયા તેઓએ ધાર્યું કે સિંહે અર્જુનની દૃઢતા શી ભગાવી ! !

૪૫ સારથિ ઈ०—સારથિ (પ્રથમ તો સિંહથી ભય પામ્યો પણ પછી પોતાનો ધર્મ ધારી કરીને મહારથીના રક્ષણને કાજ ઝટ તેની પાસે આવ્યો (એમ અન્વય) રે મમ ! ઇ०—સારથિ અર્જુનને હિમ્મત આપેછે ફાલ્ગુન—અર્જુન કાર્મુક—ધનુષ્ય

૪૬ હરિગ્રીવ-સિંહની ડોક ગ્રહી—ઝાલી હાથ ઇ०—અસિ (તરવાર) નો હાથ (અર્થાત્ દાવ) સિંહની કટિમા માર્યો

ભાગ વિભાગ થયો તહિં સિંહજ, સિંહ જશો સ્વય નાદજ દીધો;
સિંહ અને મૃગ મારી પછે ગ્રહી, બેય સહિત પ્રયાણજ કીધો. ૪૭
દક્ષિણ દિશ ગયા ભઇ બે જાણ, નામ નકુલ અને સહદેવા;
શ્રોત્રિય શૂદ્ર વણિક સુણો નૃપ, હાલજ તેહ નાણા તહિં કેવા. ૪૮
વસ્તિ તજી વનમાહિં ગયા જવ, પંક અગાધની વિચે પડ્યા તે;
પ્રાણી અપાર અમાપ વહે જહિં, ત્યાં મૃગ એક લિધેજ તડ્યા તે ૪૯
રે, મૃગ જાય અરે મૃગ જાય શું, હાથથી આજ તપી ઇમિ બોલે,
લક્ષ્ય કરૂ જ્યુ બધુ મળી જવ, ઇંદ્ર કદી નવ તેહજ ડોલે. ૫૦.
ક્રોધ કરી ઇમિ અગ્નિનુ અસ્રજ, નામ નકુલ તિણે ધરી માર્યું,
તોય અને સહુ પંક મટાડિય, મારગ માહિંથી વિઘ્નજ વાર્યું. ૫૧
સારથિને વદિયા હરિ ખેડવ, છોડવ નાહિં નિશાન ધર્યું જે;
તે મૃગ સુમન વાડિ વિષે જઈ, કંપિત કંપિત કાય કર્યું તે. ૫૨
છૂપિ ગયું કેલ ઝાડ વિચે ઝટ, મા'રથી તેહની પૂઠ પળાયા,
ચંદન કેતકિ માલતિ મોગર, વેલ ચમેલી અપાર ચુથાયા ૫૩

---

૪૭ ભાગ ઈ૦–સિંહ ભાગ વિભાગ થયો–ટુકડે ટુકડા થયો અને પછી સ્વય (પોતે–અર્જુને) સિંહ જશો–સિંહ જેવો નાદ કીધો પ્રયાણ કીધો–પ્રયાણ કર્યું–ચાલ્યા

૪૮ શ્રોત્રિય–વેદપાઠી બ્રાહ્મણ હે શ્રોત્રિય ! હે શૂદ્ર ! હે વણિક ! હે નૃપ ! (ચારે વર્ણને સબોધન કરી પ્રેમાનંદ કહેછે) ૪૯ પંક–કાદવ, ત્યાં ઈ૦–ત્યાં એક મૃગને લીધેજ તેઓ તડ્યા—પાછળ દોડ્યા

૫૦ ઇંદ્રિ ઈ૦- ભલે કદાપિ ઇંદ્ર શું હોય નહિ તે પણ ડોલે-કંપે અથવા કદી ઇંદ્ર હોય તો તે પણ ડોને–હાલી ચાલી શકે નહિ

૫૧ તોય–પાણી નકુલ સહદેવને કાદવપાણીવાળુ વન આવ્યુ હતુ, યુધિષ્ઠિરને પાહાડપર્વતવાળુ વન આવ્યુ હતુ, એમ ચારે દિશાએ ચારે જણને ચાર જૂદા જૂદા પ્રકારના વનમા મોકલીને, હર કોઈ પ્રકારના દેશમા તેઓ પરાક્રમી છે એ સૂચવ્યુ છે તેમજ અનુક્રમે હાથી, પાડો, સિંહ અને વરાહ એવા જૂદી જૂદી પ્રકૃતિના વિકાળ વન પશુઓનો નિગ્રહ કરવાના પ્રસગ પણ તેમને આપ્યા છે તે તેમનુ ધૈર્ય અને શૌર્ય વ્યજિત કરવા માટે છે

૫૨ હરિ–ઘોડો સુમન–ફૂલ કંપિત–ધ્રુજતી ૫૩ મા'રથી–મહારથી–નકુળ અને સહદેવ

માળીજ ભાળી રહ્યો નવ બોલત, બીક ઘણી મનમાંહીં વસેછે;
જાઇજિ જૂઈ કરેણું કપાઈ સહી, તદપિ તનુ બીક ધસેછે. ૫૪
તે વન મૂકી ગયું મૃગ આગળ, જ્યાં ઇક પારૂપ સૂકર રે'છે;
આવી પડ્યો રથ તે વન મધ્યજ, જ્યાં ભય લોક અમાપય કે'છે. ૫૫
હેવિ સુણ્યો રથનો ભણકાર ભલો, ભટ કે ઝટ સાવધ દંતો;
સન્મુખ આવી વરાહ વસ્યો રથ, દંત દબાવી કુલક્ષણવંતો: ૫૬
ચંત વિષે અતિ ચાનક જે મૃગ, જાય ન ધારણ જે મન મધ્યે;
શૂકરેં સન્મુખ તે ન મૂકાયજ, છે દ્વય ધારણ તો ખરી વધ્યે. ૫૭
એક નકુલ હવો રથ આરૂઢ, તેહ ગયો મૃગલાતણી પૂઠે;
જે સહદેવ રહ્યો અસિ ધારિય, શૂકર ઉપર તેહજ રૂઠે. ૫૮
હસ્ત કર્યો અસિ હાણ વિચારી, થશે પણ તેહ વૃથા અવલોક્યો;
ભૂંડપતિ ખીજવાઈ ગયો અતિ, સત્વર શૂરપરે જઇ પોક્યો. ૫૯

---

૫૪ તનુ ઈ૦–તોપણ શરીરમા શિકારીઓની બીક લાગે છે. ૫૫ પારૂપ (પરૂષ)–કઠોર. સૂકર–સુવર. જ્યાં ઇ૦–જ્યાં લોકો અમાપય (ઘણુંજ) ભય છે એમ કહેછે.

૫૬ દંતો–દાંતવાળો (સુવર). સન્મુખ ઈ૦–તે કુલક્ષણવંતો વરાહ રથની સન્મુખ આવી (જમીનમાં) દંત દબાવી વસ્યો (ઉભો રહ્યો).

૫૭ ચંત ઈ૦–નકુલ સહદેવના ચંત (ચિત્ત) વિષે અતિ ચાનક (કાળજી) હતી કે જે મૃગ મન મધ્યે ધારણ છે–જેને મનમાં ધાર્યો છે, તે જાય નહિ (ચૂકાવીને છટકી જાય નહિ). શૂકર ઈ૦ – સામો શૂકર – ભુંડ આવ્યો તેને પણ મૂકાય નહિ–જીવતો છોડાય નહિ: (શત્રુ સન્મુખ આવ્યો તેને પડ્યો મૂકીને ક્ષત્રિય કેમ જાય !) એ દ્વય (બને)ના વધ્યે (વધ કરવામા) ધારણ (ધાર્યું) તો ખરી છે અર્થાત્ મૃગને મારવો અને આ સૂકરને પણ મારવો.

૫૮ અસિ ધારિય–તરવાર ધારણ કરીને, નકુલ રથમાં બેશીને મૃગની પછવાડે ગયો તથા સહદેવ સુવર સાથે યુદ્ધ કરવા રહ્યો, એ ભાવ છે

૫૯ હસ્ત ઇ૦–તેણે સૂકરની હાણ વિચારીને (મારવાના હેતુથી) અસિ (તરવારનો) હસ્ત (હાથ) કર્યો, પણ તે [ભૂંડના શરીર પર] વૃથા થશે એમ અવલોક્યો (જોયો) શૂર (સહદેવ) પોક્યો–ગોહોર્યો

રાડ કરાડ વિડાર બરાડજ, પાડી કર્યો સનમુખ મડાકો;
તેથી ડરે સહદેવ મહાભડ ! એક કીધો તરનાગ તડાકો ૬૦
તોય પીડા નવ હૂઇ વગાહજ પાડવઅંગ ઉમંગ મરોડ્યું,
પાડવ તેથી થયો ભયઆતુર, નાગી શરીર નગે જઇ જોડ્ય ૬૧
ડુંગર ડુંગર દંત ખણે શુય, તે વિધ ખોદતું ખાતથી માડ્યું,
દેવિ રામે નકુલે મૃગ મારિય, બંધુ તણું દુખ તો સહુ ટાળ્યું ૬૨
રે ભાઈ! આપ ધરો મન ધીરજ, વીરજ ! ચાપ ચડાવી વધેરો,
ના કર ના ફર ના ડર ના હર, નારક નાર ગયેજ ઉમેગ ૬૩
ભાઈ! નિહાળી ગયો ભય ભાગિય, કાર્મુકમાં ગગ સતનગ સાધ્યો,
એક શરે કરો દંત ઉખેડિય, અન્ય શરે કરી કોપીને સાધ્યો ૬૪,

---

૬૦ રાડ ઈ૦–રાડ [રાડ–લડાઈ] -કરવા માટે પર્વતના ડગ ને વિડારે એવી બરાડ પાડીને ભૂંડે સહદેવની સન્મુખ [સામો] મડાકો [ધસારો–ઝપાટો] કર્યો

વીર બનીં પછીં ધીર ધરી મન, તીર કરે ગ્રહીં હીર બતાવ્યો;
શૂકરને મગ મારીં પછે પથ, રે રથ બેશીં રથીજ ચલાવ્યો. ૯૫
ભીમ યુધિષ્ઠિર અર્જુન આદિક, આવીં મળ્યા સહુ એક જગાએ,
ત્યાંહીં બન્યુ શુ૫ તેહજ વર્ણવુ, જેહ કર્યું મળીં સર્વે સગાએ. ૯૬

શ્લોક.

પાંડવ પાંચ મળી ભજતા મન, દ્રૌપદી એક ચિતે તન ધ્યાની બની,
શે ગમશે પતિ પાખ સતી રતિ, રે મતિવંત ન ચિંતન જાયે ગણી;
જેહ વિયોગથી પાંડવ દુઃખીંય, તેહ વિયોગથીં સિંધુપતિ છે સુખી,
જે નજરે શિવ માર મરોડિય, તે નજરેજ વધારતીં વિધુમુખી. ૯૭

---

૯૫ હીર–બળ (પરાક્રમ). પથ–માર્ગ. રથ ઇ૦–રથમાં બેશીને રથીએ (નકુલ સહદેવે) રથ પોતાના આશ્રમને માર્ગે ચલાવ્યો. અહીં વીર, ધીર, તીર, હીર, ઈત્યાદિ સ્વરવ્યંજનની આવૃત્તિ છે માટે **પદાંતાનુપ્રાસ.**

૯૭ શ્લોક ગુણમાળધરાછંદ (મ, મ, મ, મ, મ, મ, મ, ૧ ત, ગ). પાંડવ ઈ૦–પાંચ પાંડવ મળીને એક દ્રૌપદીને ચિત્ત તથા તન (થી) ધ્યાની બનીને મનમાં ભજતા હતા. અથવા એક ચિત્તે તેના તનના [શરીરના] ધ્યાની બનીને પાંચ પાંડવો (એકત્ર) મળીને દ્રૌપદીને મનથી ભજતા હતા એ અન્વય. શે ઈ૦–પતિ વિના તે સતીને રતિ (લગાર પણ) શે ગમશે? (શી રીતે ગમશે?) રે! [ખેદ વાચક અવ્યય] તે મતિવંત [બુદ્ધિમાન] પાંડવોનું ચિંતન [ચિંતા] ન ગણી જાયે [ગણ્યું જાય એમ નથી]। જેહ ઈ૦–જેના વિયોગથી પાંડવ દુઃખી છે? તેનાજ વિયોગથી [વિ–વધારે + યોગથી અર્થાત્ સંયોગથી] સિંધુપતિ [જયદ્રથ] સુખી છે। એકજ 'વિયોગ' શબ્દથી વિરૂદ્ધ કાર્ય કથન કર્યુંછે, માટે **વિરોધાભાસ અલંકાર** "आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते" [કુ૦ કા૦]" જે ઈ૦–જે નજર [નેત્ર] થી શિવે માર (કામ) ને મરોડ્યો (નાશ કર્યો) તેજ નજર (નેત્ર) થી આ વિધુમુખી (ચંદ્રમુખી) કામને વધારતી હતી. 'વિધુમુખી' શબ્દથી એના નેત્રની શીતળતા વ્યંગ્ય છે. અને શીતળતા છે માટે કામ નાશ ન પામતાં વૃદ્ધિ પામે એ સંભવિત છે. એ પ્રમાણે 'કામ વધારે છે' એ સૂચવવાના અભિપ્રાયથી 'વિધુમુખી' શબ્દ મૂક્યો છે માટે **પરિકરાંકુરાલંકાર** "साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः" (કુ૦ કા૦) વળી એકજ નજરની મારવું અને વધારવું એ વિપરીત કાર્ય બનતું વર્ણવ્યું છે માટે **વ્યાઘાત.** "स्याद्व्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत्." (કુ૦ કા૦)

વલણ.

ક્રૂર નજરે કામ બાળિયો, સૌમ્ય દૃષ્ટિ રાખિયો રે;
પ્રેમાનંદ ન દાષ કોઇને, વિધિ બળે ક્રમ દાખિયો રે. ૯૮

કડવું ૧૭ મું.

શ્લોક.

હિ આ ચ ઓં ડ. હુ ટ રે, થ વૈ ન ઊ ખ હૈ વ રે;
અ ગો ઠ હી જ્ઞ જ્યા ણ રે, વ મા વિ વૈ ઠ ની ઉ રે. ૧

૯૮. ક્રૂર ઈ૦—શિવે ક્રૂર દૃષ્ટિથી કામ બાળ્યો, અને દ્રૌપદીએ સૌમ્ય દૃષ્ટિથી તેને રાખ્યો–બચાવ્યો. અહીં શિવે જે નજરને કામનો નાશ કરવા રૂપ કાર્યના સાધન રૂપે વાપરી તે નજરને દ્રૌપદીએ કામને વધારવા રૂપ કાર્યના સાધનરૂપે વાપરી માટે વ્યાઘાતાલંકાર. "स्याद्व्याघातोऽन्यथाकारितथाकारिक्रियेतचे-त्" (કુ૦ કા૦) કામને બચાવવું સંભવિત થાય, એ અભિપ્રાયથી 'સૌમ્ય' વિશેષણ મૂક્યું છે માટે પરિકરાલંકાર. अलङ्कार-परिकरसाभिप्रायेविशेषणे (કુ૦ કા૦) પ્રેમાનંદ ઈ૦—પ્રેમાનંદ કવિ કહેછે કે, એમાં કોઇને (શિવને કે દ્રૌપદીને] દોષ આપવા જેવું નથી, વિધિબળથીજ એવો ક્રમ દાખ્યો છે! અર્થાત્ દ્રૌપદી જ-પદ્રથનો કામ વધે એમ આચરે એવી નથી, માટે તેમાં એનો શો દોષ છે?

કડવું ૧૭ મું. ૧ શ્લોક.—નગસ્વરૂપિણી અથવા પ્રમાણિકા૭૬. (जा-त्या) (યુધિષ્ઠિર કહેછે.) ટ ઈ૦–ટ (મોગન્દ ખાઇ) હિ (નિશ્ચય) હું–(તઇ કરી કહુંછું કે) च (ચોરની) ड (કામવામતાથી) આ (પીડા) ઓમ્ (અંગીકાર કરવી પડશે) હૈ ઈ૦–હૈ (સંબોધન કરીને ચારે ભાઈઓને કહેછે કે) વૈ (નિશ્ચય) થ (કલ્યાણ) ન (નથી), ઉ (પ્રશ્ન કરીને બીજા ભાઈને કહેછે કે) ખ (ઇંદ્રિય સંબંધી) વ (સમર્થ દુઃખ) છે. (બીજા ભાઈ કહેછે કે હા) ગો (પરલોકનો) ઠ (મૂર્તિમાન) અ (વિષ્ણુ) જ્ઞ (બુધ) ણ (દુષ્ટ) વ (વરુણ) મા (દેવી) વિ (ગરૂડ) ઠ (સર્પ) ની (નક્ષત્ર) ઉ (કોપે કરી) વૈ (નિશ્ચય) હી (દુઃખ દેવા આવશે તો) જ્યા (ધનુષ્યની દોરીથીજ માત્ર [illegible]) સઘળે ઠેકાણે રે ખેદવાચક છે. *

રાગ પંચમ કાનડો.

ચિન્તાતરા ચિતે પાડવ અતિશય સુણી યુધિષ્ઠિર વાણી,
કાર્યાર્થે જો ગયા'તા તદપિ મન ઘણુ લાગતુ દુ ખ જાણી,
ભૂલ્યા પાચે તને કષ્ટ ખમિયુ, મનના દુ ખને કોણ લેખે,
બોલ્યા બધુ પછે ચાર કર્યોજ સૌતથી જ્યેષ્ઠ! તુ કષ્ટ પેખે ૨
જો જો રે આ પશુ ત્રાડયકિ ઉચરીને દાખવે છે દિશાઓ,
થાયે છે બધુ! માઠા અપશુકન અતિશે જણાયે વિશાઓ,
આ જો પ્રાચી જણાયે તરણિ, તપતી દિશા બની રક્ત ઝાઝી,
મોટો ઉદ્યોગ ધારો રવકરો સૂચવે પક્ષી તો ભાઈ બાઝી ૩
શત્રુઓએ કરેલુ પરણકુટિ વિષે નિશ્ચયે આજ કૂડુ,
છે શબ્દો દ્વિજના મદ મમ મન વિષે વૃદ લાગે ન રૂડુ;

---

૨ રાગ પચમ કાનડો- સ્રગ્ધરાદત્ત (મ, ર, ભ, ન, ય, ય, ય) ચિન્તા
તુરા ઈ૦-(તેઓ બધા વનમા એક સ્થળમા મળ્યા ત્યા આગળ) યુધિષ્ઠિરની
વાણી સાભળીને મનમા અતિશય ચિન્તાતુર બની ગયા (ચિન્તાતુર બનવાનુ
કારણ કહેછે) કાર્યાર્થે ઇ૦-જો કે બ્રાહ્મણોના કાયને અર્થે ગયા હતા (અને
તે કાય પણ તેથી મનમા આનદ થવો જોઈએ) તદપિ- તથાપિ યુધિષ્ઠિરના
મનમા ઘણુ દુ ખ લાગતુ હતુ તે જાણીને (ચિતાતુર બની ગયા) ભૂલ્યા
ઈ૦-પાચે પાડવ તને (શરીરે) જે કષ્ટ ખમ્યુ હતુ તે ભૂલ્યા અને મનના
કષ્ટને તો કોણ લેખવે છે?—અર્થાત્ મનનુ કષ્ટ પણ ભૂલ્યા ચાર-યુધિષ્ઠિર
વિના ચાર-ભીમાદિ

૩ નાદ-ભીમ (યુધિષ્ઠિર કહેછે) થાયેછે ઇ૦-હે બંધુઓ! અતિશય
માઠા અપશુકન થાયેછે એમ મારી વિશાઓ (વિશાઓ-બુદ્ધિઓ-બુદ્ધિની
વૃત્તિઓ) જણાવે છે આ ઇ૦-જો આ પ્રાચી (પૂર્વમા) તરણિ (સૂર્ય) જ-
ણાય છે! તે સમયે સવાર નહોતુ તથાપિ પૂર્વમા સૂર્ય જણાતો હતો તે પ્રતિસૂ
ર્યં જે અપશુકન ગણાયછે તે હોવો જોઈએ (જુઓ બૃહત્સંહિતા) તપતી
દિશાઓ ઘણી રક્ત (રાતી) બનીને તપે છે! બાઝી-વૃક્ષાદિકો બાઝીને
અથવા પરસ્પર વળતા બાઝી અથવા આગ્રહ કરીને રવ-શબ્દ

કાનૂને ક્રૂર કે'છે કલરવ ઉચ્ચરી શૂર વે'લા પધારો,
જે જે માર્યા વરાહો તિ ઝટપટ સહુઓ રૂખે એ વધારો ૪
વિષ્ણુના વાહને સર્પ સરથકી લિધા શ્રી પછે સામ્યકે છે '
વા લક્ષ્મી હીણુ રાજા ઉપવન નગરે તેમ તો કામ્યકે છે,
વારિનો કુંભ માથે ભરી જતી વનિતા હાથો શુકે કરીને,
પાણી શાણી ઘડાનુ કરિ કર પિવડાવે શુ જોયે ફરીને ૫

---

૪ દ્વિજ-પક્ષી પક્ષીઓના શબ્દ મારા મનમા મદ લાગેછે અને મને તેમનુ દદ (રોણુ) રૂડુ લાગતુ નથી અથવા દ્વિજ-બ્રાહ્મણોના શબ્દ મારા મનમા મદ (ધીમા) લાગે છે તથા તેમનુ દદ ઠીક લાગતુ નથી કાનૂને ઈ૦-('કાનોને'એમ હોયતો) પક્ષીઓ કલરવ (અસ્પષ્ટ ધ્વનિ) ઉચરીને કાનને ક્રૂર (શબ્દ) કહેછે-સભળાવેછે! (એવા કે,) રે શૂરા (ધેર) વે'લા પધારો! અથવા કાનન (કાનન-વન) મા ઈ૦-સ્પષ્ટ છે તિ (તે) રૂખે એ વધારો-રૂખે એના વધારો કરતા રહી, વારૂ લગાડો!

૫ વિષ્ણુના ઈ૦-વિષ્ણુના વાહને(ગરૂડે) સરોવરમાથી સર્પ લીધા પછી (સરોવરની) શ્રી (લક્ષ્મી) જેવી સામ્યકે (સમ્યક્‌પણામા-રૂડી) છે, અર્થાત્ રૂડી નથી, (માછલાં જેમ સરોવરની શોભા છે તેમ સર્પ પણ સરોવરની શોભા છે) અથવા, વિષ્ણુના વાહને સરોવરમાથી સર્પ લીધા પછી વિષ્ણુની સાથે ગરૂડ ઉપર બેઠેલી શ્રી તેને મારી સામ્યક (રૂડુ) કહેછે' અથવા-પછી શ્રી (શોભા-સ્થિતિ) જે સામ્ય (સમાનતા) કહેછે-બતાવેછે તે સામ્ય હમણા કામ્યકમા છે અર્થાત્ કામ્યક પણ સર્પ વિનાના સરોવર જેવુ શોભા રહિત થયુ છે! વા (અથવા) લક્ષ્મી હીણુ રાજા નગરના ઉપવનમા (અથવા ઉપવનમા અને નગરમા) જેવો શોભે છે (અધ્યાહાર) તેમ મમ્યકમા છે-તેના આપણે કામ્યકમા શોભીએ છીએ અર્થાત્, સર્પ વગરનુ સરોવર જેમ લક્ષ્મી હીન થઈ જાયછે અને ધન હીન રાજા જેવો ઉપવન નગરમા લક્ષ્મી હીન થયેલો છે, તેમ આપણે લક્ષ્મી હીન થયાછીએ વારિનો ઈ૦-વારિનો (પાણીનો) કુભ (ઘડો) વનિતા.(સ્ત્રી) માથે ભરીને જતી હોય, અને (તેની પાછળથી આવીને) તે શાણી સ્રીના ઘડાનુ પાણી કર કરીને (દક છે એમ કહીને), અથવા કર કરીને (હાથે કરીને) અથવા (ઈશારા કરીને) હાથીના શુ

રાગ પંચમ કાનડો.

ચિન્તાતૂરા ચિતે પાંડવ અતિશય સુણી યુધિષ્ઠિર વાણી,
કાર્યાર્થે જો ગયા'તા તદપિ મન ઘણું લાગતું દુઃખ જાણી;
ભૂલ્યા પાચ્યે તને કષ્ટ ખમિયું, મનના દુઃખને કોણ લેખે,
બોલ્યા બધું પછે ચાર કયીંજ રીતથી જેઇ! તુ કષ્ટ પેખે. ૨
જો જો રે આ પશુ ત્રાડથકિ ઉચરીને દાખવે છે દિશાઓ,
થાયેછે બધુ! માઠા અપશુકન અતિશે જણાયે વિશાઓ;
આ જો પ્રાચી જણાયે તરણિ, તપતી દિશા બની રક્ત ઝાઝી,
મોટો ઉદ્યોગ ધારો રવકરી સૂચવે પક્ષી તો ભાઈ બાઝી. ૩
શત્રુઓએ કરેલુ પરણકુટિ વિષે નિશ્ચયે આજ કૂડું,
છે શબ્દો દ્વિજના મદ મમ મન વિષે વૃદ લાગે ન રૂડું;

---

૨. રાગ પચમ કાનડો– સ્રગ્ધરાવૃત્ત (મ, ર, મ, ન, ય, ય, ય.) ચિન્તાતુર ઈ૦–(તેઓ બધા વનમાં એક સ્થળમાં મળ્યા ત્યાં આગળ) યુધિષ્ઠિરની વાણી સાભળીને મનમા અતિશય ચિન્તાતુર બની ગયા (ચિન્તાતુર બનવાનું કારણ કહેછે) કાર્યાર્થે ઈ૦–જો કે બ્રાહ્મણોના કાર્યને અર્થે ગયા હતા (અને તે કાર્ય થયું તેથી મનમાં આનદ થવો જોઈએ)તદપિ– તથાપિ યુધિષ્ઠિરના મનમા ઘણું દુઃખ લાગતુ હતુ તે જાણીને (ચિતાતુર બની ગયા). ભૂલ્યા ઈ૦–પાચ્યે પાડવ તને (શરીરે) જે કષ્ટ ખમ્યું હતું તે ભૂલ્યા અને મનના કષ્ટને તો કોણ લેખવે છે?—અર્થાત્ મનનું કષ્ટ પણ ભુલ્યા ચાર-યુધિષ્ઠિર વિનાના ચાર-ભીમાદિ

૩. ત્રાડ–ચીસ (યુધિષ્ઠિર કહેછે) થાયેછે ઈ૦–હે બધુઓ! અતિશય માઠા અપશુકન થાયેછે એમ મારી વિશાઓ (વિષાઓ–બુદ્ધિઓ–બુદ્ધિની વૃત્તિઓ) જણાવે છે આ ઈ૦–જો આ પ્રાચી (પુર્વમાં) તરણિ (સૂર્ય) જણાય છે! તે સમયે સવાર નહોતુ તથાપિ પૂર્વમા સૂર્ય જણાતો હતો તે પ્રતિસૂર્ય, જે અપશુકન ગણાયછે તે હોવો જોઇએ (જુઓ બૃહત્સંહિતા) તપતી ઈ૦–દિશાઓ ઘણી રક્ત (લાલ) બનીને તપે છે! બાઝી–વૃક્ષાદિકને બાઝીને અથવા પરસ્પર લડતાં બાઝીને અથવા આગ્રહ કરીને રવ–શબ્દ

કાનૂને કૂર કે'છે કલરવ ઉચરી સૂર વે'લા પધારો,
જે જે માર્યાં વશાડો તિ ઝટપટ સહુઓ રૂખે એ વધારો. ૪
વિષ્ણુના વાહને સર્પ સરથકી લિધા શ્રી પછે સામ્યકે છે!
વા લક્ષ્મી હીણ રાજા ઉપવન નગરે તેમ તો કામ્યકે છે;
વારિનો કુંભ માથે ભરી જતી વનિતા હાથી શુંડે કરીને,
પાણી શાણી ઘડાનું કરિ કર પિવડાવે શું જોયે ફરીને. ૫

---

૪ દ્વિજ–પક્ષી. પક્ષીઓના શબ્દ મારા મનમાં મંદ લાગેછે અને મને તેમનું વૃંદ (ટોળું) રૂડું લાગતું નથીઃ અથવા દ્વિજ-બ્રાહ્મણોના શબ્દ મારા મનમાં મંદ (ધીમા) લાગે છે તથા તેમનું વૃંદ ઠીક લાગતું નથી. કાનૂને ઈ૦–('કાનોને'એમ હોય તો) પક્ષીઓ કલરવ (અસ્પષ્ટ ધ્વનિ) ઉચરીને કાનને કૂર (શબ્દ) કહેછે–સંભળાવેછે! (એવા કે,) રે શૂરા (ઘેર) વેહેલા પધારો! અથવા, કાનૂન (કાનન–વન) માં ઈ૦–સ્પષ્ટ છે. તિ (તે). રખે એ વધારો–રખે એમાં વધારો કરવા રહી, વાર લગાડો!

૫ વિષ્ણુના ઈ૦–વિષ્ણુના વાહને (ગરૂડે) સરોવરમાંથી સર્પ લીધા પછી (સરોવરની) શ્રી (લક્ષ્મી) જેવી સામ્યકે (સમ્યક્પણામાં–રૂડી) છે, અર્થાત્ રૂડી નથી, (માછલાં જેમ સરોવરની શોભા છે તેમ સર્પ પણ સરોવરની શોભા છે). અથવા, વિષ્ણુના વાહને સરોવરમાંથી સર્પ લીધા પછી વિષ્ણુની સાથે ગરૂડ ઉપર બેઠેલી શ્રી તેને કાંઈ સામ્યક (રૂડું) કહેછે? અથવા–પછી શ્રી (શોભા-સ્થિતિ) જે સામ્ય (સમાનતા) કહેછે–બતાવેછે તે સામ્ય હમણાં કામ્યકમાં છે. અર્થાત્ કામ્યક પણ સર્પ વિનાના સરોવર જેવું શોભા રહિત થયું છે! વા (અથવા) લક્ષ્મી હીણ રાજા નગરના ઉપવનમાં (અથવા ઉપવનમાં અને નગરમાં) જેવો શોભે છે, (અધ્યાહાર), તેમ કામ્યકમાં છે–તેવા આપણે કામ્યકમાં શોભીએ છીએ. અર્થાત્, સર્પ વગરનું સરોવર જેમ લક્ષ્મી હીન થઈ જાયછે અને ધન હીન રાજા જેવો ઉપવન નગરમાં લક્ષ્મી હીન થયેલો છે, તેમ આપણે લક્ષ્મી હીન થયાછીએ. વારિનો ઈ૦–વારિનો (પાણીનો) કુંભ (ઘડો) વનિતા (સ્ત્રી) માથે ભરીને જતી હોય, અને (તેની પાછળથી આવીને) તે શાણી સ્ત્રીના ઘડાનું પાણી કર કરીને (હક છે એમ કહીને), અથવા કર કરીને (હાથે કરીને) અથવા (ઈશારત કરીને) હાથીના શુંડે

જે વિધિ શોચતી વારિ વળી વળી મને તે વિધિ દુ:ખ નીતા,
તે રીતે સ્ત્રીરૂપી સંપતિ હરણ થઈ એ દુ:ખે ભેય ભીતા;"
એવી વાણી સુણીને હયવર ચલવ્યા જેહ સિંધૂજ કાવ્યા,
શૂરા પૂરા ગતિ–ઉગ્ર ધરી મન વિધે અશ્વ ચાલ્યા, ન ફાવ્યા. ૬
એવે તેઓની ડાબી ભણી વળી સમીપે બેશીને એક પ્રાણી,
જે નામે તો શશો તે વિપુલ વિપિનમાં બોલિયો ક્રૂર પ્રાણી;
રે રે! નિવૃત્તિ પામો કુચ કરો કરીને શે વૃથા ધાઈ જાઓ,
વાણી તેની સુણીને ધરમસૂનુ વદે ભીમ કિરીટી! સાઓ:— ૭
શશો જે છે તમારાં વિધિવત પકડો રે! શશો એમ બોલે,
સાન્નિધ્યે ડાબી બાજુ શશ જીવ ઉચરે તો અરિ અંગ છોલે;
જો જો બંધુ! વળી વાજી ગતિ અતિ ધીમી સારથી જોય તાડે,
રે રે! તેઓ કરેછે મળ મુતર અતિશે, વૃથા ચીસ પાડે. ૮

કરીને પીવડાવે, તો તે સ્ત્રી ફરીને ઘડામાં શું જુએ?–કાંઈ નહિ. (તેવીજ ગતિ આપણી છે,) એમ યુધિષ્ઠિર અપશુકન જોઈને સૂચન કરેછે.

૬ જે ઈ૦–જે વિધે (રીતે) પાછળ કહેલી સ્ત્રી વળી વળીને પોતાના ઘડાના વારિ (પાણી) ને મને (મનથી) શોચતી (શોચ કરેછે) તે વિધે (આપણને દુર્દૈવે) દુ:ખ નીતા (દુ:ખમાં આણેલા છે) અથવા, વિધે (વિધિએ) દુ:ખ નીતા (દુ:ખમાં આણેલી) તે જે વિધે (જે રીતે) મને (મનમાં) વળી વળી (ફરી ફરીને) વારિ (પાણી) શોચતી (શોક કરેછે). તે રીતે ઈ૦— તે રીતે આપણી સ્ત્રી રૂપી ઈ૦ — સ્પષ્ટ છે ભેય ભીતા — ભયભીત થયેલા. સિંધૂજ — સિંધ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા. નફાવ્યા — અશ્વ ચાલતાં ન ફાવ્યા (ઉતાવળા દોડી શક્યા નહિ), અથવા પાંડવો હસ્તિનાપુરે ઘેર જવામાં ન ફાવ્યા– અશ્વની મંદ ગતિને લીધે.

૭ શશો ઈ૦ — જે પ્રાણી નામે શશો (સસલો) તે વિપુલ — મોટું — વિશાળ વિપિન — વન સસલો શું બોલ્યો તે કહેછે: રે રે ઈ૦ — સ્પષ્ટ છે કુચ કરીને — ચાલવા માંડીને. ધરમસૂનુ — યુધિષ્ઠિર કિરીટી! — હે અર્જુન!

૮ સાન્નિધ્યે — પડોશમાં — પાસે પાસેજ ડાબી બાજુએ જો સસ-

રે ભ્રાતાઓ ! ઉલૂકો દિન કદી નવ જોતા અધુના કુધી છે,
રાત્રીના જે દ્વિજો ચીબડી વિ વગરનાં તે હજુ રે સુધી છે;
રે જો! આ ગીધ આવી અપશુકન વદેછે રથારૂઢ પેખી,
કુરંગો જાય કૂડાં, ઇમિ અગણિત પખી પશુનેજ દેખી — ૯
થાયેછે મન મારૂ અતિ બળી બળી લાળા સુવાળા! શું ભાખુ!
પશ્યે! પશ્યે! પણે તો નકુલ ઉરગને ચીરી નાખેછ દાખુ!!
*ઉલ્કા તો ભાઈ મોટો ઘડિ ઘડિ પડિને શુ દહે કાય મારી!
વે'લા ચાલો, વિલબે નવ શુભ લહિયે, કે' મતિ એમ વારી. ૧૦
આવ્યા ઘોટો ઘરાડે તન મન વિલપે તેહ આવ્યા તડાગે,
છે પાસે આશ્રમ, ક્ષિણુ તદપિ નવ થાતુ કહીંએ સડાગે;
આવ્યા ચાલ્યા પછે તો પરણકુટી સુધી જોઈ મ્લાની કુરંગી,
પાચે બધુ પછે ત્યા ઉતરીપડી ઝટે શોધતા જેહ વ્યગી ૧૧

---

* ઉલ્કાઓ તે તો શત્રુઓ આગળ છો ને — તાડન કરે એમ જાણવુ બીજા અપશુકન બતાવે છે જો જો ઈ ૦ — જે કે સારથી તાડે છે તથાપિ વાજી (ઘોડાઓ)ની ગતિ ધીમી છે।

૯ રે ઈ૦—હે ભ્રાતાઓ! (ભાઈઓ!) ઉલૂકો (ઘૂડપક્ષીઓ) દિવસે કદી (આપણે) જોતા (દેખતા) નહિ તે કુધી (નંઠારી બુદ્ધિના પક્ષી) અધુના (હમણાં -દિવસે) છે (દેખાયછે) રાત્રીના ઈ૦-વિ [નેત્ર] વગરના ચીબડી [વગેરે] જે દ્વિજો [પક્ષીઓ] રાત્રીના છે તે હજુ સુધી છે [દિવસે પણ છે] રથારૂઢ પેખી—રથ ઉપર બેઠેલા જોઈને કુરંગો ઈ ૦— કુરંગો [હરણો] કૂડા [અવળાં — અપશુકન થાય તેમ] જાયછે

૧૦ લાળા—બાપના સુવાળા! — હે કોમળ ભાઈઓ! પશ્યે! પશ્યે! [પશ્ય! પશ્ય! — જો! જો!]પણે પેલી જગોએ નકુલ — નોળ ઉરગ—સર્પ દાખુ — દેખાડુ ઉલ્કા — બળતો પદાર્થ વે'લા ઈ૦— તમે વહેલા ચાલો, વિલબે [વાર કરવાથી] શુભ નહિ લહિયે, એમ મતિ વારી [વારે-વારે] કહેછે

૧૧ ઘોટો — ઘોડા ધરાડે — ચીને તનમન ઈ૦ — તેમનુ તન [શરીર] અને મન વિલપેછે [એમ કરતા] તેહ [તેઓ] તડાગે (તળાવના કાંઠા ઉપર) આવ્યા છે ઈ૦ — ક્ષિણુ (નિરાકરણ કરાવનારો — જુઓ

કયા છે કયાં છે કરતા મુનિ સખિ મહિલા શેન કોઈજ દર્શે,
રે ગુરૂ ધૌમ્ય! બોલો, સતી મતિવતી તુ શે ન આવીજ સ્પર્શે;
એ વિધે પાંડવો ત્યાંય રવ કરી કરીને વદે દ્રૌપદીને,
ઓવો બાળા! ન રૂચે વન વિચ કદી સતાઈ જાવુ મદીને. ૧૨
ખૂણે ખાંચેજ ખોળે મઠી મઠ પટમાં જ્યાં ન જોવુ તહી તો,
ના બાળા ના મુનિ કાઈ નજર ચઢતાં તોય જલ્પે. સહી તો;
જ્યાં ત્યાં પંખી પશુ ને વળી જડ જીવવાળાં ભલે હોય હીર્ણાં,
તોએ આકાર તેના દીન અતિ દરશે મ્લાન તેજેજ ક્ષીણા. ૧૩
(એમ) ચાલ્યા આવ્યા, રથો રાખી ભવન નિકટે, તેહ ભાળી ન મા'લ્યા,
ખાળ્યા ઘોડા ઘણું તે હણુ હણુ કરીને ભૂ પડયા રે' ન ઝાલ્યા;
પાળ્યા પપાળિયા તોય ન ગતિ કરતા રે ર કે પ્રાણ ટાળ્યા!
હાલ્યા પાણી ન સિચે અતિ અતિ ઉપચારે ઘણા પાય વાળ્યા! ૧૪

અમર) આશ્રમ પાસે છે તથાપિ ત્યા કોઈએ સડાકે (સટાકા ઉપરથી) શબ્દ પણ થતો નહોતો મ્લાની ઈ૦— કુરગી— હરણી (આશ્રમની) મ્લાની (કરમાઈ ગયેલી) જોઈ જેહ ઈ૦— જે વ્યગી (દ્રૌપદી) તેને શોધતા

૧૨ મુનિ-ધૌમ્ય સખિ —દાસી મહિલા — સ્ત્રી— દ્રૌપદી દર્શે— દેખાય સતી ઈ૦— હે મતિવતી— (બુદ્ધિવાળી) સતી! તુ આવીને કેમ સ્પર્શ કરતી નથી રવ કરી કરીને— બૂમ પાડી પાડીને ન રૂચે ઈ૦— તારે મદીને (ગાડા થઈને— ગર્વ ધરીને— ખુશી થઈને) વનમા સતાઈ જવુ ન રૂચે — પસદ કરવા યોગ્ય નથી

૧૩ મઠ — આશ્રમની અદરના ભાગમા (પટ—પડદો— આતરો) જ્યાં ઈ૦— જ્યાં ન જોવુ ઘટે ત્યાં પણ જોયુ, તોય ઈ૦— તોય તે જલ્પે (બોલે) સહી—નિશ્ચય હીર્ણા ઈ૦— હીર્ણા — નાના ભલે હોય, તથાપિ તેમનો આકાર અતિ દીન દેખાતો હતો અને તેઓ મ્લાન તથા ક્ષીણ તેજના-ળા દેખાતા હતા, એ ભાવ છે

૧૪ રથો ઈ૦—રથને પોતાના ભવન (આશ્રમ) પાસે રાખીને તેહ (આશ્રમને) ભાળીને તેઓ મા'લ્યા—ખુશી થયા નહિ પ્રાણું ટાળ્યા—(ઘોડાઓએ પ્રાણ તજ્યા શુ ?) તેમને અતિ અતિ પાણી નીચવાથી પણ તે હાલ્યા

મૂકી વાજી ગયા કુરૂકુળશિરમણિ આશ્રમે આપ ઢૂંકી,
ચૂકી બાળા કયમે આજ પૂજન કરવું આવતી શે ન.ઢૂંકી;
રૂકી પેડા મઢીમાં ઝટપટ પતિ પાંચે વદે વા'લી રૂકી,
મુકી મારે હૃદેમાં મનહરણ મહિલા! અરે! ધૂળધૂકી! ૧૫
બાળા બોલો હવે તો વર સતિ! સમ છે! દ્રૌપદી! પ્રિય કાલા!
માળા મોટી ગ્રહીને જપ જપું ધવ પાંચે વદો હો મશાલા!
કાલાવાલા કરાવો વદન વિકસિતે! તે ગમે! મોહશાલા!
કાળા! વા'લા તજો તો તન મન ધન આપું, મુખે મૂકું લાલા.૧૬

નહિ; પછી ઘણા ઉપચારે તેમના પગ વાળ્યા. અથવા, પાણી સીંચવાથી, અતિ અતિ ઉપચાર કરવાથી અથવા ઘણા ઘણા પગ વાળવાથી પણ તે હાલ્યા નહિ- **આદ્યંત અનુપ્રાસ.**

૧૫ કુરૂકુળશિરમણિ ઈ૦– કુરૂકુળના શિરોમણિ એવા પાંડવો ઘોડાઓને પડ્યા મૂકીને આશ્રમમાં ગયા અને ત્યાં આપ (પોતે) ઢૂંકી (જોઈને) બોલ્યા કે (અધ્યાહાર,) ચૂકી ઇ૦—આજ બાળા (દ્રૌપદી) પૂજન કરવું [અમારૂં નિત્યની પેઠે પૂજન કરવું) કેમ ચૂકી? અને ઢૂંકી (પાસે) કેમ આવતી નથી? (ઢૂંકી શબ્દની આવૃત્તિ છે માટે પાદાંત યમક) રૂકી–કદી બાહાર કે બીજે ઠેકાણે રોકાઇ રહી અથવા રૂકી–પીડાવાળી થઈ? (रुज् પીડા). ધૂળધૂકી ઈ૦–હું નથી માલમ પડતી તો અમે ધૂળધૂકી અમારૂં બગડ્યું! **આદ્યંત અનુપ્રાસ.**

શ્લોક.

સતી ન પતિ જવ તો નિરખી, તવ તો વસિ છે મન વામવસુ,
વપુ ન પડે લપુ તું વનિતા, વદ ધામ થયો વિણ વામવસુ;
દુખી દિન તો મુજ જાય પ્રિયા, સુખી થાય તુ આપજ વામવસુ,
વકીજ નકી વિધુમુખી ભણુ, ભલી ભામિની રે વદ, વામવસુ ૧૭

વલણ.

ભવ વિભાવસુ શી ભામિની, વદો વદો દુખ જાય રે;
જન પ્રેમાન દ વરણવે, વળી પાચે દુખી થાય રે. ૧૮

અને ધન તે અર્થ આપીશ (અર્થાત્ તન વગેરેનો વ્યય થતા પણ હુ તમારો શોધ કરીશ) હુ મુખથી લાના (લાવ અર્થાત્ નિ શ્વાસ) મૂકુ ? અથવા, જો તમે અમને તજો તો અમારા મુખમા લાળા (અગારા) મૂકીએ ।

૧૭ શ્લોક—મલ્લિકા છદ (સાત જગણ લગ) સતી ઇ૦—તે પતિઓએ જ્યારે સતી (દ્રૌપદી)ને ન નિરખી (જોઇ) ત્યારે તેમના મનમાં તે વામવસુ (વસુ—મીઠી વામ—સ્ત્રી)—મધુર દ્રૌપદી વસી છે અર્થાત્ તેઓ વધારે ઉત્કંઠિત થયા અથવા, તે વસુ (રત્નરૂપી દ્રૌપદી) વામ (ઉલટી) થઈ છે, એમ તેમના મનમા વસ્યુ. વપુ ઇ૦—હે વનિતા ! વામવસુ (વામ—ઉત્તર દિશાનો વસુ—સૂર્ય) —ઉત્તરાયણના સૂર્ય વિણ (વગર) પણ અમને (તારા વિયોગ રૂપ પરિતાપથી-જ) જો ધામ થાયછે તો, તુ જો લપુ (સતાઈ રહે) તો પછી અમારૂ શરીર કેમ ન પડે ! તે તુ વદ—બોલ દુખી ઇ૦— હે પ્રિયા ! મારો દિવસ દુખી (દુ·ખયુક્ત) જાયછે, પણ હે વામ ! (હે સ્ત્રી !) તુ વસુ (પ્રકાશનુ કિરણ) આપ, એટલે તે સુખી (સુખવાળો) થશે અથવા, હે વામ તું આપ (પોતે) જો અમારી પાસે વસુ (હમણા આવીને રહુ) તો સુખી થાય અથવા, વામવસુ (વામ—કામ + વસુ—અગ્નિ)—કામ અને અગ્નિ જેવી (પ્રકાશિત), અથવા, વામવસુ—(વામ—ગૌરી, લક્ષ્મી કે સરસ્વતી + વસુ—રત્ન) ગૌરી આદિક જેવી અને રત્ન જેવી કદાચ (સતાઈ રહેનારી) તુ સુખી થતી હશે તોપણ હે પ્રિયા! મારો દિવસ તો દુખમા જાયછે ! વકી ઇ૦ હે વિધુમુખિ ! (ચદ્રમુખિ !) હવે હુ તને નક્કી વકા (વકી અથવા વક્રી)—વાકી કહુ છુ, (वक्र to be crooked —વિલસન) (કેમકે તુ બોલતી નથી) માટે હે ભલી ભામિનિ !—હે ભલી સ્ત્રી ! હે વામવસુ (વામ—મહાદેવ અને વસુ—સૂર્ય) મહાદેવ અને સૂર્ય જેવી ! તું બોલ અથવા, હે વામવસુ જેવી ભલી ભામિનિ ! તુ વદ, અને તેથી હે વિધુમુખિ ! તુ આપ સુખી થાય અને અમારો દુખી દિવસ જાય એવી નક્કી વકી છે ('વા-

કડવું ૧૮ મું.

શ્લોક.

વેલા મૂકો હે વા'લી, વેલા જાયે છે બાળી;
વેલા મહિલા દિન કાલી, વેલા નાખો તે ટાળી. ૧

શ્લોક.

ધર્મરાય, શોકિત થાય, સુણિ સરવ, મૂકી ગરવ. ૨

રાગ મહિમ્નનો.

ને જોઈ જ્યારે દ્રુપદની તનયા આશ્રમ વિષી,
તદા શોચતો ત્યા ધરમ નુ સાચો જગ નિશી;
જદા શૂન્યે ભાળ્યો ઉજડ ખખ રેઠાણ ભૂપતિ,
સદા આનંદેલો ઉદવિગન હુઓ વરમતિ. ૩
પછે આહીં ત્યાહીં પરણકુટીં ભાળી કર પિસે,
ગછે ખોલાવેછે જીવન જીવ જાએ પ્રિય મિષે;
સજે સાદ સારે સુવદની અહીં તો લપી નથી!
ભજેછે ચોમેરે ભટકી ભટકો ભામિની કથી. ૪

મવસુ' શબ્દની આવૃત્તિ છે માટે પાદાંતયમક.) ૧૮ ભવ–મહાદેવ વિભાવસુ–સૂર્ય.

૧ શ્લોક–હાકળી ૭૬ ("જુગ જુગ જુગ કળ ગુરૂ અ તે, હાકળિ ૭૬ કલો સંતે" –દલપતરામ વેલા ઇ૦–હે વાહાલી! હવે તમે વેલા (વાણી વેલા Speech–વિલસન) મૂકો અર્થાત્ તમે બોલો (કેમકે) વેલા (વખત) ચાલી જાયછે; હે મહિલા! હે દાસી (કૃષ્ણા)! (તમે નહિ બોલો તો આ) વેલા દિન (અકસ્માત્ મત્યુનો દિવસ છે) (વેલા Sudden death–વિલસન) માટે તે વેલા (વિપત્તિ) ટાળીનાખો ૨. ૭માત્રાનો ૭૬ છે ૧, ૪ માત્રા એતાળ.

૩. રાગ મહિમ્નનો–શિખરિણી વિષી–વિષે તદા ઇ૦–ત્યારે આ જગ (જગતમા) નિશિ (નિશ્ચય) સાચો ધર્મસુનુ (યુધિષ્ઠિર) શોચતો (શોક કરતો હવો) સદા ઇ૦–જે સદૈવ આનંદમા રહેનારો હતો તે–યુધિષ્ઠિર ઉદવિગન–ઉદ્વિગ્ન–ઉદાસ વરમતિ–ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો

૪. કર પિસે–હાથ ઘસે ગછે–જાયછે જીવનઈ૦–પ્રિય (વાહાલી) દ્રૌપદી-

અરે હેમંતે શું કમલિનીનીં શોભા જતીં રહી !
ખરે પર્ણશાળા થઈ ! ગઈ હવે દ્રૌપદી સહી ! !
ધરે વૃક્ષો ધ્યાને પવન થકી કંપી રવ કરી,
ભરે આંખે પાણી સુસુમનસ રૂં રૂં ધ્વનિ ધરી. ૫
પશુ પક્ષી પુષ્પો કરમઈ ગયાં કાનન કને,
અસુ નિઃસત્વે શું હરણ શશ આદિ સહુ વને;
વસુ વિના વન્હિ વર મરણ પામી પડિ રહ્યાં,
વસું હું શે વાસે, પ્રિય મન ધરી, એ (વું) હવિ કહ્યાં. ૬

નાં નિમિત્તથી મારૂં જીવન અને જીવ બન્ને જાયછે. [અહીં, જાયછે, બોલાવેછે વગેરે અનેક ક્રિયાઓનું એકજ સમયમાં કથન કર્યું છે માટે **સમુચ્ચયાલંકાર**, " बहूनांयुगपद्भावभाजांगुफः समुच्चयः " (કુ૦ કા૦) સજે ઇ૦—સારા સાદથી સજે [બોલે] કે સુવદની (સારા વદન વાળી—દ્રૌપદી) અહીં તો લપી (સંતાઈ) નથી! ભજેછે ઇ૦—ચારે એમ ભટકી ભટકીને "હે ભામિનિ !" એમ કહી તેને ભજેછે [જપેછે].

૫ અરે ઈ૦—અરે! હેમંત કાળમાં જેમ કમલિની (કમળ યુક્ત તલાવડી) ની શોભા જતી રહે છે તેમ શું આ થયુંછે! ! (દ્રૌપદી વિના) હવે પર્ણશાળા તે ખરે પર્ણશાળા (પાંદડાંની ઝૂંપડી)જ થઈ છે! હવે દ્રૌપદી નક્કી ગઈ! મતલબ કે દ્રૌપદી રૂપી શોભા જવાથી આ પર્ણશાળા શોભા રહિત થઈ છે! ધરે ઇ૦—(આ મારૂં બોલવું) વૃક્ષો પણ પવનથી કંપી ધ્વનિ કરીને ધ્યાનમાં ધરે છે તથા સુસુમનસ (સારાં પુષ્પ) પણ (તેમાંના ભ્રમર દ્વારા) રૂં રૂં એવો ધ્વનિ કરીને (મકરંદ મિષે) આંખે પાણી ભરે છે!

૬ કાનન—વન. અસુ ઈ૦—વનમાં હરણ, શશ (સસલાં) આદિ સર્વે નિઃસત્વ થયાં છે તો તેમનામાં અસુ (પ્રાણ) શું ?—ક્યાંથી હોય; વસુ ઈ૦—વસુ (સૂર્ય) અને વન્હિ (અગ્નિ) વિના (પણ) વર (ઉત્તમ) મરણ પામીને પડી રહ્યાં છે! અથવા વસુ (સૂર્ય) અને અગ્નિ વિના પણ વર (ચકલાં वर a sparrow-વિલસન.) મરણ પામીને પડી રહ્યાં છે. અથવા, અગ્નિ વિના પણ વર (ઉત્તમ) વસુ (વૃક્ષો. वसु a tree in general—વિલસન) મરણ પામીને પડી રહ્યાં—હાલતાં ચાલતાં નથી વસું હું ઇ૦—પ્રિય (દ્રૌપદીને) મનમાં ધારીને હું હવે શે (શા માટે) વાસે (વાસમાં) વસું ? એવું હવિ (હવે) કહ્યાં (ક્યાં ?) અર્થાત્ દ્રૌપદી યુક્ત સ્થાન હવે ક્યાં છે ? અથવા પ્રિયાને મનમાં ધરીને હું શેરોસથી હું વાસમાં વસું એવું હવે ક્યાં છે!

અહો શ્યામા મારી, ભગ ભગવતે તુ થકિ મળ્યા,
કહો વાડીદેવા ભગ ભગવતી ક્યાહિક કળ્યા;
લહો કષ્ટે સેવા ભગભગ, ભગે તો અમિ છળ્યા.
વહો સસારાબ્ધિ, ભગ ભગવત્વે ભામિની ભળ્યા. ૭

જુઓ આ સૌ બનુ! મૃગચરમ વેરાઈ પડિયાં,
લુઓ નેત્રે વારી, મુનિ દરભ જ્યોજ્યોજ ખરિયા;
ખુઓ ખાંતે વેંમો, શયન તણી તો સાદડી દિસે,
હુઓ હુ તો ઘેલો, તન મન કચવાએ ભરી રિસે! ૮

હવે ભેટે ક્યારે? હરણ કરી કોઈ લઈ ગયુ!
કવે કામિનીને મરણપણુ આવીજ વળગ્યુ!!
નવે રૂપે નારી નવતમ કુસુમો જઇ વીણે,
જવે ના તે દીસે ભક્ષણ કરી કોઇકિજ હીણે!! ૯

---

૭ અહો ઈ૦—હે મારી શ્યામા! હે ભગવતે (ભાગ્યશાળી સ્ત્રી)! તારાથી અમને સૌ ભગ (આબાદી) મળ્યા—પ્રાપ્ત થયા છે અથવા ભગ મોટાઈ અને ભગવતે (ભગવાન પણ) તારાથી મળ્યા છે કહો ઈ૦—હે વાડીદેવા! (વનદેવો!) તમે ક્યાહિક (કહીંપણ) અમારા ભગ (કીર્તિ) રૂપ ભગવતી (દેવી-દ્રૌપદી) કળ્યા—જોયા? લહો ઇ૦—આપણે હવે કષ્ટે કરીને ભગ (સૂર્ય) કે ભગ (શિવ) ની સેવા લહો (અર્થાત્ કરો) કેમકે ભગે (નશીબે) તો અમિ (અમને) છળ્યા (છેતર્યા) છે। હવે સસારાબ્ધિ (સસાર રૂપી સમુદ્રમા) વહો (વહ્યા જાઓ) મતલબ કે દુનિયામા રખડો કેમકે, ભગ ઈ૦—ભામિની (દ્રૌપદી) નો ભગ (મુક્તિ) રૂપ ભગવત્વ (ભગવાનપણુ—ભગવાનના મહિમા) મા ભળ્યા છે।—અર્થાત્ તેનો નાશ થયો છે।

૮ (દ્રૌપદીનુ હરણ થયુ છે તેના અનુમાનના સાહિસ બતાવેછે) જુઓ ઈ૦—સ્પષ્ટ છે હુઓ ઇ૦—હુ તો આ સઘળુ જોઈને ઘેલોજ થઇ ગયો છું. અને રીસથી ભરાઇને તન તથા મન કચવાય છે (આ લીટીમા સાતથી તે બાર સુધી જે લઘુ અક્ષરો છે તેમા એક વધારે પડતો છે)

૯ કવે—(યુધિષ્ઠિર) કહે છે કે, કામિનીને ઇ૦—સ્પષ્ટ છે નવે રૂપે ઇ૦—તે સ્ત્રી નવે રૂપે—નવીન રૂપ ધારણ કરીને (અર્થાત્ મનહર રૂપે) નવતમ (નવા ખીલેલા) કુસુમો (ફૂલો) જઇને વીણે (વીણતી હોય) પણ જવે—(જવ—જ્યારે) તે ના દીસે (નથી દેખાતી) ત્યારે કોઈ હીણા (અધમ) પ્રાણીએ તેને ભક્ષણ કરી હોય!!

વદી વા'લે રાજા દ્રુપદતનયા શોધ્યો વળિયો,
મદી મુખે ભાખે ગઈગઈ સુનારી હું પળિયો!
નદી મૂકી બાળા તદપિ નવ વા'લી મળી મને!!
ખદી ખુદી ખાતે વઈભિવ તજાવ્યા ભીરૂ તને!! ૧૦

પડ્યા શોકાગ્નિના કરદમ વિષે તો નૃપમણિ,
વડ્યા છે સુખોથી વિલપી વિલપીને દીન બણી,
ચડ્યા છે કેકાણે દુખ દુખજ સે'વા કુરૂધણી,
ખડ્યા ગર્તે મોટે સુખ સુખજ એવુ નહિ શણી, ૧૧
યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યુ ઉનમત થઈ પ્રાય ધરીને,
અરે જાણોછો પાદપ! અતિ સતી પચવરીને,
અહો હે કાદબો નિરખી મમ હસા મતિવરે,
પ્રિયે કાદબો છે અતિ મન તને તો રતિવરે! ૧૨

---

૧૦ વદી ઈ૦–રાજા એ પ્રમાણે વાલે (વાહાલથી) વદી (બોલીને) દ્રુપદતનયાને શોધી વળ્યો (અને તે ન જડી ત્યારે) મદી (મદ પામીને–ગાંડો થઈને) તે મુખથી ભાખે છે કે સુનારી (સારી સ્ત્રી) ગઇ ગઇ! (અને તેથી) હુ પણ પળિયો! (સસાર તજીને ચાલ્યો જાઉં છુ) નદી ઈ૦–મે (આશ્રમનજીકની) નદી (પણ પછવાડે) મૂકી (અર્થાત્ નદી સુધી હુ શોધી વળ્યો) તથાપિ તે વાહાલી બાળા મને મળી નહિ! ખદી ઈ૦–હે ભીરૂ! મે ખાતે ખદી ખુદીને (ઉદ્ધાત કરીને) તને વૈભવ તજાવ્યો છે!! (જુગાર રમીને રાજ્ય તજાવ્યુ તે)

૧૧ કરદમ (કર્દમ)–કાદવ વડ્યા છે ઈ૦–સુખની સાથે વઢ્યા છે કેકાણ–ઘોડા. કુરૂના ધણી પાડવ માત્ર દુખ સહેવાનેજ ઘોડે ચઢ્યા છે (દુખને ઘોડે સ્વાર થયા છે) ગર્ત–ખાડો શણી (સુણી)–સાભળીને.

૧૨ પ્રાય ધરીને–(પ્રાય–સસારિક સબળ કર્મ તજીને મરવાને માટે ઉપવાસ કરવા રૂપ ધર્મ) દ્રૌપદી ન મળે તો ઉપવાસ કરીને પ્રાણ ત્યાગ કરવા રૂપ ધર્મ ધરીને પાદપ!–હે વૃક્ષો! સતી પચવરીને–પાચ ભર્તાર વરેલી સતીને હે કાદબો!–હે કદબ વૃક્ષો! હસા–દ્રૌપદી મતિવરે–ઉત્તમ મતિવાળી. પ્રિયે ઈ૦–હે રતિવરે! તો મનમા કદબ વૃક્ષો તો અતિ પ્રિય છે! અર્થાત્ કદબ તેને પ્રિય છે માટે કદબ કદાચ એની ખબર અતર જાણતા હોય એવા હેતુથી રાજા કદબને પૂછે છે

અહો બીલી બાઈ! તુજ ફળ સમાં કુચ ધરતી–
નિહાળી છે તે ક્યાં ? મમ મનસમોહા શુભ રતિ;
નવાંકુરો તારાં નહિજ સુકુમારી જીતી શકે,
થયું જો છે કૌશેય પીતવરણું પ્યારી સુતકે. ૧૩

વદો રક્તા રંગે નહિ ભૂલું કરેણી તુજ ગુણો,
ભરાયે જો ક્રોધે નયનરથ તો તું સમ સુણો;
અરે જાણે જંબિર ઉરથળ તારાજ સરખું,
લતા પત્રો એવાં વળી કુસુમ આદિક પરખું. ૧૪

અરે જંબિરા તું સરસ સહુ વૃક્ષે નકી થયો,
ઘટા તારી મધ્યે ભમર ભમતો સુસુપ્ત સંચો;

---

૧૩ બીલી બાઇ!–હે બીલીના વૃક્ષ! કુચ ધરતી–તારા ફળ સરખાં સ્તનવાળી (દ્રૌપદી). નિહાળી ઈ૦–તેં જોઇ છે તે ક્યાં છે? મનસમોહા—મનને મોહ પમાડનારી. શુભરતિ–શુભ પ્રીતિવાળી. નવાંકુરો ઈ૦–હે બીલી! જો મારી સુકુમારી (અતિ કોમળ) અને પ્યારીએ સુતકે (સારે સમયે) પીતવરણું (પીળા રગનું) કૌશેય (હીગગળ વસ્ત્ર) ધર્યું છે તો તેને તારાં નવાંકુરો (નવા અને તેથીપીળા તથા કોમળ અકુર) જીતી શકગે નહિ. નવાંકુર અને સુકુમારી એ બે સાભિપ્રાય વિશેષ્ય અને વિશેષણ છે માટે **પરિકરાંકુર** અને **પરિકરાલંકાર** છે.

૧૪ વદો ઈ૦– હે રંગે રક્તા (રાતી) કરેણી (કરેણવૃક્ષ)! તમે વદો (બોલો– દ્રૌપદીની ભાળ બતાવો); હું તારા ગુણ નહિ ભૂલું અહીં ‘ વદો ’ ક્રિયાપદ બહુવચનમાં મૂકીને પછી ‘ તારા ગુણ ’ એકવચન વાપર્યું છે તે યુધિષ્ઠિરની મદ અવસ્થાનું સૂચન કરવા માટે છે, માટે દોષ નથી.) ભરાયે ઈ૦–તે જો ક્રોધે ભરાય તો તેનાં નેત્રરથ—નેત્ર અંગ. (રથ–અંગ.) તારા સમ (રક્ત) થાય છે, તે તમે સાંભળો. જંબીર–એ નામનો છોડ. ઉરથળ (ઉરસ્થળ–છાતી). કાંચળી પેહેરેલી છાતીને જંબીર છોડ સાથે સરખાવેછે. તારાજ ઈ૦–સ્પષ્ટ છે. લતા ઈ૦–જેમ તારામાં લતા (વેલ), પત્ર અને કુસુમ છે તેમ તે કાંચળી ઉપર પણ છે, એવો ભાવ છે.

જદા બોલ્યો ના તે તવ કમળનેત્રા કુરૂકુળી,
વિચારે અન્ય દ્રુમ મન ભરમે રાયજ ભૂલી. ૧૫
લહો દ્રુમો સારા તલ તિલક પ્રિયા મમ સતી,
જદા તે ના બોલ્યાં તવ તન તપ્યા શ્રેષ્ઠજ મતિ;
પછે પૂછે શોકે, નહિ કદી વધ્યા દીન બનીને,
કહે લોકો તુને ફળી વિણ અશોક દ્રુમણિને. ૧૬
તદા કીજે ભ્રાતા તું સમ ગુણ નામે સત ધરી,
અહો તાલ દ્રુમો ગગન સુધી ઉચાજ પસરી;
લહો મારી પ્રિયા તમ ફળ સમી કુંચજવતી,
કહો જાબુડાઓ તન-વરણ જાબૂનદવતી. ૧૭
અરે પારિગા-પાદપ! વદ સુપુષ્પે ઘોંચ થયો,
અતિ છે પારિગા પ્રિય વરમતિને (હુ) દુખ સહ્યો;

---

૧૫ ઘટા ઇ૦-તારી ઘટા મધ્યે સુસુખ સહ્યો (અત્યત સુખ સહેનારો-અર્થાત્ અત્યત સુખી) ભમરો ભમતો (ભમેછે) દ્રૌપદીની કાચળીની ઘટામા રહેલા સ્તનના કાળા અગ્રભાગ (ડીટડીઓ) નુ સૂચન કરનારી આ કલ્પના છે. જદા ઇ૦-જદા (જ્યારે) તે ના બોલ્યો ત્યારે રાય મન ભરમે (મનના ભરમાઇ જવાથી) કુરૂકુળી કમળનેત્રા (કુરૂકુળની કમળ સમાન નેત્રવાળી દ્રૌપદી) વિષે તે અન્ય દ્રુમ. (બીજા વૃક્ષને) વિચારે છે (પૂછી જુએ છે). અથવા, કુરૂકુળી કમળનેત્રા અન્ય દ્રુમ પાળ્યા હશે એમ વિચારે છે

૧૬ તલ તિલક-હે તલ અને તિલક વૃક્ષો! (તિલક-એક જાતનું વૃક્ષ) અથવા, હે તલના સારા વૃક્ષો! તિલક પ્રિયા (તિલક-ચાંદલો ઇત્યાદિ) જેને પ્રિય છે એવી મમ સતી (મારી સ્ત્રી) તમો લહો (જાણોછો) શ્રેષ્ઠજ મતિ-શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા-યુધિષ્ઠિર પછે ઇ૦-જે કદી દીન બનીને વધ્યા નથી તે યુધિષ્ઠિર પછી શોક (શોકથી) પૂછે છે કે હે અશોક વૃક્ષ! તુ ફળી વિણ (ફળવાળો ન છતા પણ) લોકો તુને અશોક દ્રુમણિ (અશોક નામે વૃક્ષમા મણિરૂપ) કહે છે

૧૭ તુ સમ ગુણ ઇ૦- તારૂ નામ સત્ય (સાચુ) ધરીને (કહીને) મને તારા સમાન ગુણવાળો-અર્થાત્ અશોક કર. તનવરણ-શરીરનો વર્ણ જાબૂનદવતી-સોનાના જેવી.

પછે આંબા સાલો કુરર બકુલો ચંદન જહીં,
પૂછ્યું સર્વેને તો નવ વધ્યું તહીં કોઇક કહીં. ૧૮
જ્વારે નિર્જીવો ન વધ્યાં વનકેરાં મથીમુઆ,
તવારે પૂછે છે સજીવ પશુઓ જે દુખીં હુઆં;
હશે મારી પ્રિયા મૃગનયની બાળા હરિણીમાં,
જઇ જોઉં ત્યાંહી સુખી મન થશે તે હરિણીમાં. ૧૯
પૂછે તેને જોઇ દરશી મમ વા'લી સમગુણી?
ઇભો ભાળી ઉભો નૃપમણિ તહીં તો સુખત્રણી;
અરે શુંડાં-દંડા સમ જઘન વાળી મમ પ્રિયા,
દીઠી છે રે વા'લા! સુમુનિગજ નાળી કર ક્રિયા. ૨૦

---

૧૮ પારિગા પાદપ!-હે પારિંગા નામે વૃક્ષ! તું સુપુષ્પે (સારા પુષ્પથી) શ્રીચ (સજડ) થયો છે; મારી વરમતિને (દ્રૌપદીને) પણ પારિગાં બહુ પ્રિય છે. (અને તેના વિના) હું દુઃખ સહ્યો છુ-મેં દુઃખ વેઠ્યુ છે-દુઃખ સહુ છુ. તાત્પર્ય, કે પારિગા એને પ્રિય છે અને તું પારિંગો છે તથા સર્જ્જડ ફૂલની ઘટાવાળો છે માટે તારી ઘટામાં દ્રૌપદી સંતાઈ રહેવાનું અનુમાન થાય છે. પણ તેના વિના હુ દુઃખી છું માટે તે મને વદ (કહે-બતાવ). સાલો-સાલ વૃક્ષો. કુરર (કુરવ?)- એક જાતનું ઝાડ. બકુલ-બોરસરી કહી-કંઈ પણ.

૧૯ જ્વારે ઈ૦-જ્વારે (જે વારે) યુધિષ્ઠિર મથિ મુઆ (યત્ન કરી કરીને થાકી ગયા) તથાપિ વન કેરા નિર્જીવો (જીવ રહિત વૃક્ષો વગેરે) નવધા (ન બોલ્યાં) તવારે (તેવારે-ત્યારે) દ્રૌપદીના વિયોગથી જે દુઃખી થયાં હતાં તે સજીવ પશુઓને યુધિષ્ઠિર પૂછે છે. હરિણીમાં-હરિણીના ટોળામાં (ત્યાં હોવાનું કારણ કલ્પે છે કે) તે મારી પ્રિયા મૃગનયની છે. સુખી ઈ૦-તે હરિણીમાં (ચિત્રિણી જાતની સ્ત્રીમાં-સ્ત્રીને જોઈને) મારૂં મન સુખી થશે. (પદ્મિની, હસ્તિની, ચિત્રિણી, શંખિની, એવી ચાર જાતો વાત્સ્યાયને સ્ત્રીઓની કહી છે તેમાંની "ચિત્રિણી" નો પર્યાય "હરિણી" શબ્દ છે. જુઓ વિલસન કોશ.) બીજી લીટીનો નવમો અક્ષર લઘુ જોઈએ.

૨૦ દરશી-જોઇ. સમગુણી-તારા સરખા નેત્રવાળી, અથવા તારા સરખી ગરીબ. ઇભો-હાથીઓ. સુખત્રણી-સુખનું જેને દેવું છે-અર્થાત્ સુખ રહિત. શુંડા દંડા-શુંડ રૂપી દંડ. જઘન-જાંઘ. સુમુનિ ઈ૦-કર (શુંડ) વડે નોળીક્રિયા કરનાર હે ગજરૂપી સુમુનિ-સારા મુનિ! (નાકવડે પાણી પીવાની ક્રિયાને નોળીક્રિયા કહે છે અને તે યોગીઓ કરે છે માટે ગજને મુનિનું રૂપ આપ્યું છે).

વદા વ્યાઘ્રો! પચાનન સમ કટિ વાળી સુસતી,
કદા ભક્ષી હોયે, ન ભય મન લાવો મૃગપતિ!
જદા તે ના બોલ્યા મન ભરમ વાધ્યો વળિ વળી,
ફરે આહી ત્યાહી પ્રિય વિરહ આતુર સુબળી. ૨૧

પ્રિયે શુ દોડે છે કમળ સરખા નેત્રથી લહી!
અરે મે દીઠી છે! લપી ગઈ ગુણાળી અહીં તહી!!
વસે વૃક્ષો વાસે કિમ નવ વદે રે જઇ છૂપી?
ગુણજ્ઞા રે' ઉભી મન વિચ દયા કાઇક ખૂપી! ૨૨

નથી નારી શુ તુ શિયળધર હાસ્યે અતિશયે?
તજે છે શા માટે તુજ પતિ શુ પાચે સુખ ભયે?
વદી રાજા ભૂમિ ઉપર પડી તો ત્યાહિજ ગયો,
ઉઠાડ્યો બધુએ તદપિ સુખી જાતે નવ થયો ૨૩

શ્લોક.

વક્તા ભાખે, શ્રોતા! દાખે, ભીમ શ્રેષ્ઠા, કલેશો નેષ્ઠા. ૨૪

---

૨૧ પચાનન–સિહ સુમતી–સારી સતી–દ્રૌપદી મૃગપતિ–સિહ પ્રિય–વિરહ આતુર–પ્રિયાના વિરહથી આતુર (પીડાયેલો) સુબળી–અતિ બળવાન (યુધિષ્ઠિર)

૨૨ પ્રિયે ઇ૦ હે પ્રિયે! તારા કમળ સરખા નેત્રવડે અમને જોઈને શુ દોડે છે! ગુણજ્ઞા–ગુણને જાણનારી મન ઇ૦- તારા મનમા કઈ દયાને ખૂપી (ખૂપાવી) ને અર્થાત્ મનમા દયા ધારણ કરીને

૨૩ નથી ઈ૦–હે નારી શુ તુ અતિશય હાસ્યે (હાસ્ય કરવામા) શિયળધર (શીલવ્રત પાળનારી–નિયમિત) નથી? અર્થાત્ છે તો તારે હાસ્ય ન કરવુ જોઈએ એ અભિપ્રાય છે તજે છે ઈ૦–તુ તારા પાચે પતિને શા માટે તજે છે? શુ સુખ ભયે? (સુખ નથી એ ભયથી?) વદી ઈ૦–રાજા એવુ વદીને તે ત્યા આગળજ ભૂમિ ઉપર પડી ગયો

૨૪ कथा छद (मात्रा कथा) વક્તા ઈ૦–આ કાવ્યનો વક્તા ભાખે છે કે હે શ્રોતા! હવે ક્લેશો નેષ્ટા–ક્લેશો જેને ઈષ્ટ (વાહાલા) નથી એવો શ્રેષ્ઠ (શ્રેષ્ઠ) ભીમ (આ નીચેના વાક્ય) દાખે છે

રાગ નર્મદાષ્ટકનો.

અહો પ્રિયાજ ભીમ ભાળ, કષ્ટ ટાળ રે ભીરે,
કરો ક્રિયા ન આમ વામ કામ કુડુ રે હિરે,
થશે બિયાજ બારૂ ધારૂ, વારૂ વા'લી રે ધીરે,
હસે હિયાં વિશે વસે થશો સુખીજ રે વીરે ૨૫

સુદ્રૌપદી વદી કદી, મદી ન બોલી બાળ રે,
જદા તદા સદા વસો કદા ન કષ્ટ કાળ રે,
હસો તમે દુ ખી અમે, સહો કયમેંજ સાલ રે,
અમો લહો રહો ક્યમે કહો ન કાંઈ ભાળ રે ૨૬

---

૨૫ રાગ નર્મદાષ્ટકનો—નારાચ ૭૬ (જ ર જ ર જ ગ એ માપ) રે ભીરે!—હે ભીરૂ (બીહીકણ સ્ત્રી!) આમ ઇ૦—હે વામ! (હે સ્ત્રી) આમ (આવી) ક્રિયા ન કરો, હે હિરે! (હિરા—લક્ષ્મી)—હે લક્ષ્મી! આ કામ કુડુ છે! અથવા, હે હિરે! આમ વામ (ઉનટી) ક્રિયા અને કુડુ કામ ન કરો! (એમ કરવાથી શુ થશે તે કહેછે કે) થશે ઇ૦ બીયા બારૂ (બે બાર નો યેગ) થશે એમ હુ ધારૂ છુ અને તેથી હે ધિરે! (ધીર સ્ત્રી!) હે વાહાલી! હુ તને એમ કરતા—કરતા છૂપાઇ રહેતા વારૂછુ ના કહુછુ—અટકાવુ છુ (નામની રાશિની ગણત્રી ઉપરથી કેણ કોની પાસે કેટલા વશા માગેછે તે ટીપણા જોનારા કહેછે, એ પ્રસિદ્ધ છે તેમા એક જણ બે વશા માગે અને બીજો બાર વશા માગે એવો યેગ હોય તો તે બેને બને નહિ એમ કહેછે) હસે ઇ૦—તુ હિયા (હૈયામા) હસે છે તો રે વીરે! (હે પુત્રવતી! વીરા—પુત્રવતી સ્ત્રી) તેથી શુ તુ વીશે વશે (વીશ વશા—અર્થાત્ સંપૂર્ણ) સુખી થઇશ? અથવા—તુ હિયા (હિયા—અહિયા) હસે (હશે) કવિતામા શ સ નો ભેદ ગણ્યો તો નથી તો રે વીરે! તુ વીશે વશા સુખી થશે

૨૬ સુદ્રૌપદી ઇ૦— સારી દ્રૌપદી જો કદી વદી (બોલી હશે) તો તે બાળ (બાળા) મદી (મદ—ગર્વ ધરીને તો) નથીજ બોલી જદા ઇ૦— તમે જદા તદા (જ્યારે ત્યારે) સદા વસો (સુખમા વસો છો) અને તમને કદા (કોઈ વખત) કષ્ટ કાળ (દુ ખનો વખત) અમે આણ્યો નથી અથવા—તમે જ્યારે ત્યારે હમેશા અમારી સાથે રહોછો તેથી અમને દુ ખનો સમય કોઇ વખત આવ્યો નથી અર્થાત્ તમે નિરંતર સુખમા અને આનંદમા છો તો તમારે આમ સતાવાનુ કે દુભાવાનુ કારણ નથી, અથવા,— તમારાથી અમને

દુખી અમે સુખી તમે ! વિધુમુખી મરાળ રે,
જુઓ જુઓ હુઓ જુઓ અહીંજ ધર્મબાળ રે,
હું ભીમ દુખસીમ ઠઠ હીમ શો તું ભાળ રે,
વદુ શું વાર વાર નાર ! પાર પામ્ય બાળ રે ૨૭

અરે ખરેજ જીવ જાય, શિવ ચિત્ત ધાર રે,
તજો ભજો સજો હઠો, પતિ ગુણોજ નાર રે,
લપે છપે ખપે સતી ન, બુદ્ધિ ઉધી વાર રે,
થયુ બહુ સહુ કહુ હવે મને વિચાર રે ૨૮

હસે અરિ ખસે ધરીજ ધીર વીર જેહ રે,
સુંવાળી વા'લી ! કાળી બાળી ! મા'લીએ ન ખેહ રે,

કોઈ વખત કષ્ટ ઉપજ્યુ નથી તો આ વખતે આમ સતાઈને અમને કષ્ટ આપવુ ઉચિત નથી હસો ઈ૦– તમે સતાઇને હસોછો પણ અમે તમારા અદર્શનથી દુખી છીએ અમારૂ એ સાન (દુખ રૂપી સાન) તમે કેમ સહન કરી શકોછો ? અમો ઈ૦– તમે મતાયા છતા અમોને લહોછો–દેખો છો તો તમે કેમ રહી શકોછો ?– અમારૂ દુખ જોઈને તમારાથી કેમ રહેવાયછે ? અને તમારી કાઈ ભાળ અમને કેમ કરેતા નથી ?

૨૭ દુખી ઇ૦– હે વિધુમુખિ ! હે મરાળ ! (હસ– હસગમની !) અમે દુખી છીએ તો તેથી તમે સુખી છો શુ ? જુઓ ઇ૦– જુઓ જુઓ– અહીંઆ ધર્મબાળ (યુધિષ્ઠિર) જુઓ (જૂદો–દેહથી જાદો) થયો !! અને હુ પણ તેવોજ થયો છુ હુ ઈ૦–સ્પષ્ટ છે દુખસીમ–દુખનો અંત આણનાર પાર પામ્ય –અમારા દુખનો અત પામ્ય અર્થાત્ અમને મળ્ય એટલે અમારૂ દુખ નાશ પામશે

૨૮ શિવ ઇ૦–તારા ચિત્તમા અમારૂ શિવ (રૂડુ) ધાર તજો ઇ૦ હઠો તજો પતિ ભજો અને ગુણો સજો અહીં હઠ, પતિ અને ગુણને અનુક્રમે તજો ભજો અને સજો એમ અનુક્રમે કથન કર્યું છે માટે યથા સખ્યા લકાર લપે ઈ૦–લપ ઈ સતાઈ જાય તે સતીમા ખપે નહિ અથવા જે સતી હોય તે ખપે (જરૂર હોય ત્યારે) લપે છપે નહિ માટે તારી આ સતાવારૂપ ઉંધી બુદ્ધિને વાર (અટકાવ) થયુ ઈ૦–જે માટે કહેવાનુ હતુ તે સહુ હુ કહુ છુ કે હવે મને (મન વડે) વિચાર કર

કુકંટકે ભમે ગમે ન તું દમે શું દેહ રે,
વરાંગના ! વપું સુરંગ ભંગ થાય તેહ રે. ૨૯

શશિરૂપા ! અનૂપ ભૂપ કૂપ નાખી માર રે,
વરી હરિ કરી પરા ધરી હૃદેય સાર રે;
સુકર્ણ શીર્ણ ધર્ણ પર્ણ વર્ણ પૂછી નાર રે,
સભા વિષેજ રાય કાય સા'ય મૂકી વા'ર રે. ૩૦

ભીખારી વેષ શેષ મેષ જે ગણ્યા સુધામ રે,
તજે તવેન તારૂણી તમાલ તાલ (તાર) ધામ (કામ) રે;
કહું શું વાર વાર, બોલ્ય, તોલ્ય તોલ શ્યામ રે !
સહું અપાર દુઃખ ધાર, માળ જપુ નામ રે. ૩૧

---

૨૯ અરિ-શત્રુ. ખસે ઈ૦– અમો વીર પુરૂષોએ જે ધીર અત્યાર સુધી ધરીછે તે હવે ખસે છે-હવે અમારી ધીરજ રહેતી નથી. માલી એ ઈ૦–ખેહ (ધૂળ) માં ન માહાલીએ! કુકંટકે ઈ૦–તું કુકંટકે નઠારા કાંટામાં (ઝેરી, વાંકા, તીવ્ર કાંટામાં) ભમે છે તે અમને ન ગમે. તું દેહને શું દમે છે? (શું કરવા દમે છે? વરાંગના–ઉત્તમ સ્ત્રી! વપુ–શરીર. સુરંગ--સારા રંગવાળું. ભંગ ઈ૦—તે ભાગે છે!

૩૦ શશિ રૂપા ઈ૦– ચંદ્રસમાન રૂપવાળી! તું અનુપમ ભૂપોને મારકૂપમાં નાખીને (કામ રૂપી કૂવામા–મોહકૂપમા નાખીને), અથવા,–અનુપ ભૂપોને તથા માર(કામદેવ) ને પણ કૂપમા નાખીને (તેમની અવગણના કરીને) તેમજ હરિ(કૃષ્ણ) ને પણ પરા (દૂર) કરીને હૃદયમા સાર ધરીને અમને વરી. સુકર્ણ ઈ૦–હે નાર! તે તારા સ્વયંવર વખતે કર્ણને તેની વર્ણ (જાત) પૂછીને ધર્ણ શર્ણ (પૃથ્વીને શરણ–ભોંયમા મુખ ઘાલેલું એવો) અને પર્ણ (પાંદડા તુલ્ય–હલકો) કર્યો. સભા ઈ૦–સભા (સ્વયંવર સભા) વિષે રાજાઓની (સુંદર) કાયાઓ તજીને, તેમની સહાય તજીને અને તેમની વા'ર તજીને અથવા તેમની કાય અને સહાયને વાર (જળ) માં વેહેતી મૂકીને, 'અમને વરી'. એમ પાછલી બીજી લીટી સાથે અન્વય કરવો.

૩૧ ભીખારી ઈ૦–જે અમને. ભીખારી જેવા વેષવાળા અને મેષ (મેષ) જેમના ઉપર શેષ (બાકીછે) એવાને સારા ધામ (તેજ) વાળા ગણ્યા, અથવા જેમનો ભીખારી જેવો વેષ માત્ર શેષ રહેલો છે એવાને મેશ (લક્ષ્મીના

કુધાન માન્ય તેં કર્યું સુવાન ! ખાનપાન રે,
ન માત તાત ભ્રાત કેરી વાત ધારી ધ્યાન રે,
ખરેજ હાથ સાથ ખ્યાત વાત રાખી માથ રે,
હવી જવી નવીન ગાથ કેમ સાહ્ય આથ રે 32

પછે સ્વભુજ ઉચ્ચ તો ધરી કરી પુકાર રે,
નકુલ હા ! સ'દેવ હા ! કરે ઇમે ઉચાર રે,
વિશાળવેણી ! સુખદેણી ! ક્યા ગઇ સુનાર રે !
અરે મૃગો રમે તુ સાથ વાત વે'મ વાર રે — 33

રડે તુ વિણુ તેહ આજ સાજ સુખતાજ રે !
જશે હવે અસુજ પચના પ્રમાણુ આજ રે,
થશે સુનાક માહિ હાસિ ચૌદ વર્ષ માટ રે,
સુસોગનો ધરી ફરી ગયાજ સાચ્ચ સાટ રે — 34

ધણી-ધનવાન,) અને સુધામ (સારા તેજવાળી) ગણ્યા તવે (ત્યારે તો) ત
માલ અને તાલ વૃક્ષના જેવા ધામ(તેજ) વાળી-અર્થાત્ શ્યામ વર્ણની હે તા
રૂણી ! અમને તજો નહિ શ્યામરે !-હે શ્યામા ! સહુ ઇ૦ હુ અપાર દુ ખ સહુ
છુ એમ તુ ધાર અથવા હુ અપાર દુ ખ (રૂપી શસ્ત્રની) ધાર સહુછુ. અને
તારા નામની માળા જપુછુ

૩૨ કુધાન ઇ૦-હે સુવાન ! (સારા વાન-વર્ણવાળી !) ખાનપાનને
અર્થ તે કુધાન (હલકુ ભોજન) માન્ય કર્યું અને તા ! માત તાત ભ્રાત, એ
મની (અમારી સાથે લગ્ન ન કરવા રૂપ) વાત તે ધ્યાનમા ધારી નહિ ખરેજ
તે તારે હાથ (અમને આપવાની) સાથે (દ્રૌપદી પાચ પાડવોને વરી) એ પ્ર
ખ્યાત (પ્રસિદ્ધ) વાત પણ માથે રાખી-પાચને વરવા રૂપ અપવાદ પણ માથે
ગ્રહણ કર્યો હવી જવી (એમ છતા પણ હવે જ્યારે) આ નવી ગાથ
(અમો તજવા રૂપી નવીન વાત છે) ત્યારે તે તુ આથમા કેમ સરાય છે?
અર્થાત્ આગ્રહ કરીને અમને વર્યા પછી-ખ્યાત વાતને તજીને નવીન વાત
(એવી કે દ્રૌપદીએ પાડવોને તજ્યા) શુ કરવા ઉભી કરે છે !!

૩૩ ભુજ-હાથ ઉચ્ચ ઉંચો વાત વે'મ વાર રે-એ વાતમા વે'મ ન
રાખીશ.

૩૪ રડે ઇ૦-જે મૃગો તારી સાથે રમતા હતા તે આજે સુખનો સાજ

તિ પાળતા પળ્યા નહીં, થયા અમેજ નષ્ટ રે,
વિધુમુખી! કિંવા તમો અતોતતોજ ભ્રષ્ટ રે,
ગુણજ્ઞ ગૌરી વિનશાવતા થયા તુ ભાળ રે,
કજો છજો વિષે નિમોધરા તિ નીમ પાળ રે ૩૫
સુકીર્ત્તિ જેમ ત્યાગતી પુરૂષને કુકાળ રે,—
તજો વાં વરાગના કરમે વટેજ બાળ રે!
વદી ઇમે સુવન ધન શોભતો સ્વભીમ રે,
તિ દીસતો કુપકમા કરિ કજ્યો સુહીમ રે ૩૬

તાજ (સાગ) કરીને તારા જવાથી રડેછે અથવા સાજ ઇ૦—હે સુખના સાજ અને તાજ રૂપ દ્રૌપદી (આ મૃગ શબ્દવડે પાડવોનુ પણ સૂચન થાય છે માટે ગુઢોક્તિ. અસુ-પ્રાણ થશે ઇ૦—અમારા પાચના પ્રાણ જશે તેની તે, અમને ફિકર નથી પણ અમારી સુનાર (સારૂ સગ) મા દાસી થશે તેની. ફિકર છે-કેમી હાસી થશે તે કહે છે ચાન્દઇ૦—ચાંદ વર (નનામ) માટે સુસોગ નો ધરી સાચા સાગ (બદલે) ફરી ગયા! અસત્ય વાદી થયા! અર્થાત્ ચૌદ વર્ષ નામા પૂરા ન કરાયા માટે મારુ તજવાનો ગાહા મૃત્યુ લોક તજી સ્વર્ગમા ગયા!

૩૫ નિ તે (સોગનો) અતોતતોજ ભ્રષ્ટ રે-(अतोभ्रष्टस्ततोभ्रष्ट) આ લોકમાથી અને પરલો માથી ભ્રષ્ટ કર્યા! લોકોક્તિ અનકાર. ગુણજ્ઞ-ગુણ જાણનારી ગૌરી-સ્ત્રી-દ્રૌપદી વિનશાવતા-વિવશ (પરસ્વાધીન)-પરસ્વાધીન ચિત્ત વાળા (?) અથવા વશા-વશમા રહેનારી સ્ત્રી વશાવતા વશમા રહેના રી રહીનાળા વિનશાવતા- વશમા રહેનારી સ્ત્રી વિનાના કજો ઇ૦—ળજો અને છજો(ન) જેના વિષે નિમોધ ! (નિયમ ધારણ કરનારી સ્ત્રી!) તુ હવે તે નીમ (નિયમ) પાળ મતનાકે સતાઇ રહેવુ એ છજો છે માટે તેમ કરવાથી તારા નિયમનો ભગ થાય છ માટે તે ન થવા દેઇ પ્રકટ થા

૩૬ સુકીર્ત્તિ ઇ૦— જેમ દુકાળમા (દુદશામા) પુરૂષને રૂકીર્તિ છોડીને જાય તેમ હે વરાગના! (શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી! હે બાળા! તમે અમનેવનમા છોડીને જાઓ છો તે કેમજ ધરે? સુવન (સુરન)-સાર-મોટુ વન ધન (ધન,—સ જડ-ઘીચ સ્વ-પોતે તિ ઇ૦- તે (ભીમ) જે કુપકમા (પૃથ્વીના કાદવમા અ-થવા નદાન કાદવમા) સુહીમ-હિમગિરિ જેનો મોટો અથવા અત્યત ટાઢો (નિરાંતથી ટાઢો થઇ ગયેલો) અથવા બગલા જેવો ઉજ્ળો અથવા હેમત ઋતુ। ગિ (હાથી) જેવો હોય તેવો દેખાતો હતો (આ જગાએ ધાતુ .

કુધાન માન્ય તેં કર્યું સુવાન ! ખાનપાન રે,
ન માત તાત ભ્રાત કેરી વાત ધારી ધ્યાન રે ;
ખરેજ હાથ સાથ ખ્યાત વાત રાખી માથ રે,
હવી જવી નવીન ગાથ કેમ સાહ્ય બાથ રે. ૩૨

પછે સ્વભુજ ઉચ્ચ તો ધરી કરી પુકાર રે,
નકુલ હા ! સ'દેવ હા ! કરે ઇમે ઉચાર રે ;
વિશાળવેણી ! સુખદેણી! ક્યા ગઇ સુનાર રે !
અરે મૃગો રમે તુ સાથ વાત વે'મ વાર રે .— ૩૩

રડે તુ વિણ તેહ આજ સાજ સુખતાજ રે !
જશે હવે અસુજ પચના પ્રમાણ આજ રે ;
થશે સુનાક માહિ હાસિ ચૌદ વર્ષ માટ રે,
સુસોગનો ધરી ફરી ગયાજ સાચ સાટ રે.— ૩૪

ધણી–ધનવાન,) અને સુધામ (સારા તેજવાળા) ગણ્યા, તવે (ત્યારે તો) તમાલ અને તાલ વૃક્ષના જેવા ધામ(તેજ) વાળી–અર્થાત્ શ્યામ વર્ણની હે તારૂણી! અમને તજો નહિ શ્યામરે!–હે શ્યામા! સહુ ઈ૦–હું અપાર દુ ખ સહું છુ એમ તુ ધાર. અથવા, હું અપાર દુ ખ (રૂપી શસ્ત્રની) ધાર સહુછુ, અને તારા નામની માળા જપુછું.

૩૨ કુધાન ઇ૦–હે સુવાન! (સારા વાન–વર્ણવાળી!) ખાનપાનને અર્થે તે કુધાન (હલકુ ભોજન) માન્ય કર્યું અને તારા માત, તાત, ભ્રાત, એમની (અમારી સાથે લગ્ન ન કરવા રૂપ) વાત તે ધ્યાનમા ધારી નહિં ખરેજ તે તારે હાથ (અમને આપવાની) માથે (દ્રૌપદી પાચ પાડવોને વરી) એ પ્રખ્યાત (પ્રસિદ્ધ) વાત પણ માથે રાખી–પાચને વરવા રૂપ અપવાદ પણ માથે ગ્રહણ કર્યો હતી જવી (એમ છતા પણ હવે જ્યારે) આ નવીન ગાથ (અમને તજવા રૂપી નવીન વાત છે) ત્યારે તે તુ બાથમા કેમ સહાય છે? અર્થાત્ આટલુ કરીને અમને વર્યા પછી–ખ્યાત વાતને તજીને નવીન વાત (એવી કે દ્રૌપદીએ પાડવોને તજ્યા) શુ કરવા ઉભી કરે છે !!

૩૩ ભુજ–હાથ ઉચ્ચ-ઉચો વાત વે'મ વાર રે–એ વાતમાં વેહેમ ન રાખીશ

૩૪ રડે ઇ૦–જે મૃગો તારી સાથે રમતા હતા તે આજે સુખનો સાજ

તિ પાળતાં પળ્યા નહીં, થયા અમેજ નષ્ટ રે,
વિધુમુખી ! કિધા તમો અતોતતોજ ભ્રષ્ટ રે;
ગુણજ્ઞ ગૌરી વિવશાવતા થયા તુ ભાળ રે,
કળો છળો વિધે નિમોધરા તિ નીમ પાળ રે. ૩૫
સુકીર્ત્તિ જેમ ત્યાગતી પુરૂષને કુકાળ રે,—
તજ્યે વને વરાંગના કયમે ઘટેજ બાળ રે!
વદી ઇમે સુવન ઘન શોધતો સ્વભીમ રે,
તિ દીસતો કુપકમાં કરિ કળ્યો સુહીમ રે. ૩૬

તાજ (ત્યાગ) કરીને તારા જવાથી રડેછે અથવા સાજ ઇ૦—હે સુખના સાજ અને તાજ રૂપ દ્રૌપદી (અહી મૃગ શબ્દવડે પાડવોનું પણ સૂચન થાય છે માટે ગૂઢોક્તિ. અસુ–પ્રાણ થશે ઇ૦—અમારા પાચના પ્રાણ જશે તેની તો, અમને ફિકર નથી પણ, અમારી સુનાક (સારૂં સ્વર્ગ) મા હાસી થશે તેની, ફિકર છે–કેવી હાસી થશે તે કહે છે. ચાૈદઇ૦—ચાૈદ વર્ષ (વનવાસ) માટે સુસોગ-નો ધરીને સાચને સાટે (બદલે) ફરી ગયા! અસત્ય વાદી થયા! અર્થાત્ ચાૈદ વર્ષ વનમાં પૂરા ન કરાયા માટે પ્રાણ તજવાને બ્હાને મૃત્યુલોક તજીને સ્વર્ગમાં ગયા!!

૩૫ તિ–તે (સોગનો) અતોનતોજ ભ્રષ્ટ રે–(अतोभ्रष्टस्ततोभ्रष्टः) આ લોકમાથી અને પરલોકમાથી ભ્રષ્ટ કર્યા! લોકોક્તિ અલંકાર. ગુણજ્ઞ–ગુણ જાણનારી ગૌરી–સ્ત્રી–દ્રૌપદી વિવશાવતા–વિવશ (પરસ્વાધીન)–પરસ્વાધીન ચિત્ત વાળા (?) અથવા વશા–વશમા રહેનારી સ્ત્રી વશાવતા વશમાં રહેનારી સ્ત્રીવાળા વિનશાવતા– વશમા રહેનારી સ્ત્રી વિનાના. કળો ઇ૦—કળ અને છળ(ન) કરવા વિષે નિમોધરા (નિયમ ધારણ કરનારી સ્ત્રી!) તુ હવે તે નીમ (નિયમ) પાળ મતલબ કે સતાઇ રહેવુ એ છળ છે માટે તેમ કરવાથી તારા નિયમનો ભગ થાય છે માટે તે ન થવા દેઇ પ્રકટ થા.

૩૬ સુકીર્ત્તિ ઇ૦— જેમ દુકાળમાં (દુર્દશામા) પુરૂષને સુકીર્ત્તિ છડીને જાય તેમ હે વરાંગના! (શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી!) હે બાળા! તમે અમને વનમાં તજીને જાઓ છો તે કેમજ ઘટે? સુવન (સુવન)–સારૂં–મોટુ વન ઘન (ઘન,—સઘન)—શોધ્ય. સ્વ–પોતે. તિ ઇ૦— તે (ભીમ) જે કુપંકમાં (પૃથ્વીના કાદવમાં અથવા નઠારા કાદવમા) સુહીમ–હિમગિરિ જેવો મોટો અથવા અત્યંત ઠડો (નિરાશાથી ઠડો થઇ ગયેલો) અથવા બરફ જેવો ઉજળો અથવા હેમત ઋતુમાં] કરિ (હાથી) કળ્યો હોય તેવો દેખાતો હતો (આ જગોએ ઘાડું વન-

કુધાન માન્ય તેં કર્યું સુવાન ! ખાનપાન રે,
ન માત તાત ભ્રાત કેરી વાત ધારી ધ્યાન રે ;
ખરેજ હાથ સાથ ખ્યાત વાત રાખી માથ રે,
હવી જવી નવીન ગાથ કેમ સાહ્ય બાથ રે. ૩૨

પછે સ્વભુજ ઉચ્ચ તો ધરી કરી પુકાર રે,
નકુલ હા ! સહદેવ હા ! કરે ઇમે ઉચ્ચાર રે ;
વિશાળવેણી ! સુખદેણી! ક્યાં ગઇ સુનાર રે !
અરે મૃગો રમે તુ સાથ વાત વેંમ વાર રે :- ૩૩

રડે તું વિણ તેહ આજ સાજ સુખતાજ રે !
જશે હવે અસુંજ પંચના પ્રમાણ આજ રે ;
થશે સુનાક માંહિ હાંસિ ચૌદ વર્ષ માટ રે,
સુસોગનો ધરી ફરી ગયાજ સાચ સાટ રે.— ૩૪

ધણી-ધનવાન,) અને સુધામ (સાગ તેજવાળા) ગણ્યા. તવે (ત્યારે તો) તમાસ અને તાલ વૃક્ષના જેવા ધામ(તેજ) વાળી-અર્થાત્ શ્યામ વર્ણની હે તરૂણી! અમને તજો નહિ. શ્યામરે!-હે શ્યામા! સહુ ઇ૦-હું અપાર દુઃખ સહું છું એમ તું ધાર. અથવા, હું અપાર દુઃખ (રૂપી શસ્ત્રની) ધાર સહુછું; અને તારા નામની માળા જપુંછું.

૩૨ કુધાન ઇ૦-હે સુવાન! (સારા વાન-વર્ણવાળી!) ખાનપાનને અર્થે તેં કુધાન (હલકું ભોજન) માન્ય કર્યું અને તારાં માત, તાત, ભ્રાત, એમની (અમારી સાથે લગ્ન ન કરવા રૂપ) વાત તે ધ્યાનમાં ધારી નહિં. ખરેજ તેં તારો હાથ (અમને આપવાની) સાથે (દ્રૌપદી પાંચ પાંડવોને વરી) એ પ્રખ્યાત (પ્રસિદ્ધ) વાત પણ માથે રાખી-પાંચને વરવા રૂપ અપવાદ પણ માથે ગ્રહણ કર્યો. હવી જવી (એમ છતાં પણ હવે જ્યારે) આ નવીન ગાથ (અમને તજવા રૂપી નવીન વાત છે) ત્યારે તે તું બાથમાં કેમ સહાય છે? અર્થાત્ આટલું કરીને અમને વર્યા પછી-ખ્યાત વાતને તજીને નવીન વાત (એવી કે દ્રૌપદીએ પાંડવોને તજ્યા) શું કરવા ઉભી કરે છે !!

૩૩ ભુજ-હાથ. ઉચ્ચ-ઉંચો વાત વેંગ વાર રે-એ વાતમાં વેહેમ ન રાખીશ.

૩૪ રડે ઇ૦-જે મૃગો તારી સાથે રમતા હતા તે આજે સુખનો સાજ

અરે તિ ભટ્ટ જટશોજ ઝટ્ટ ઝટ્ટ રોય રે,
નફ્ફટ કાળ ! ફૂટ તુંજ ઘટ્ટ પટ્ટ સોય રે;
કવિ કથે ઉચારી એમ ભટ્ટ ભીમ, ફટ્ટ રેઃ—
પડે, તડે, ચડે અરિથીં તેહ ત્યાંહીં ભટ્ટ રે. ૪૦

શ્લોક.

પાર્થ આપ, પાણિચાપ, દુઃખીં જેમ, ભાખું તેમ. ૪૧

રાગ રામવિરહાષ્ટકનો.

અરરર! શું પ્રિયા માહરી નથી! ચરરર! ચિત્ત તો લાગશે કરી,
ખરરર! ખાખ તો હું થઇ ગયો, ઝરરર! ઝાટકો છાતીમાં સંચો. ૪૨
ફરરર! ફાટતું શો નથી હૃદે, ચરરર! ચાટકો શું ખમું મુદે?
હરરર! હો હરિ લાજ રાખરે, ધરરર! ધાશકો વા'લી પાખ રે! ૪૩.

---

૪૦ ભટ્ટ—વીર. જટશો—જટ જેવો કઠણ હૃદયનો. ઘટ્ટ પટ્ટ સોય રે—ઘડામાં અને પટ (વસ્ત્ર)માં તું શોભે છે. અર્થાત્ [નાના મોટાનો કે સારા માઠાનો વિચાર કર્યા શિવાય) ઘટ, પટ, આદિ સર્વમાં એક સરખી રીતે લાગુ પડનારા નફટ કાળ ! તને ફટ છે ! ! (કેમકે ભીમ સરખોવીર જે ઝટઝટ રૂએ તે તારૂંજ બળ છે !) કવિ ઈ૦—નફટ ઈત્યાદિ શબ્દો બોલીને પછી કવિ કહેછે કે,ભટ્ટ ભીમ ફટ્ટ (તરતજ—ફટ દેઈને) પડે—પડયો. તડે ઈ૦—જે ભીમ ભટ્ટ શત્રુઓની સામે તડે અને ચડે તેહ (તેજ) ત્યાંહિ (ત્યાં આગળ) પડયો !

૪૧. શ્લોક—વાર છંદ. (વાર ताल.) પાર્થ— અર્જુન (પૃથા— કુંતીનો પુત્ર). પ્રાણિ ચાપ—જેના પાણિ (હાથ) માં ચાપ (ધનુષ્ય) છે તે— દુઃખી ઈ૦—તે જેમ [જેવી રીતે] દુખી થયો તેમ [તે રીત] ભાખું છું.

૪૨ રાગ રામવિરહાષ્ટકનો—લલિત છંદ (नारल्ग) નથી !—આ સ્થળમાં શું નથી ! કથી ઈ૦—'મારી પ્રિયા અહીં નથી' એ વચન કથીને—કહીને બોલીને ચિન્ત ચરરર ! લાગશે—સળગશે. ('અરરર !' ૫ કે સઘળા અનુકરણ વાચક શબ્દો છે. જે ક્રિયા બને છે તેની કૃતિ, રીતિ કે સ્થિતિ, એ શબ્દો સૂચવે છે. ઘણું કરીને વેહેલા મોશ બધાજ વ્યંજનોનો એમાં ઉપયોગ કર્યો જણાય છે !)

૪૩ ચાટકો—ચટકો. મુદે—હર્ષથી. હરંર—હરેહર ! વા'લી પાખરે !—વાહાલી વિના.

ઇવિંધ તો થયો તથાપિ શોધી જાગ સર્વ રે,
વિકાસિતા તલાવડી નગે ભમી સગર્વ રે;
કુકંદરા ઝરા ઘણા મણા ન રાખી કાંઈ રે,
તથાપિ તારૂણી મળી ન જોઇ આંહિ ત્યાંહિ રે. ૩૭
પછે થયાજ કંપિતાય દીન શોકધાર રે,
મુહૂર્ત કાંઈ વિહ્વળાજ જ્ઞાનશૂન્ય સાર રે;
ન કાંતિ શાંતિ, ભ્રાંતિ એક ક્યાં વસે સુવામ રે?
શિથિલ દેહ શૂરગેહ તેહ ભીમ આમ રે. ૩૮
અસુર સુર ભૂર ભૂરિ માપિયા અમાપ રે,
ન શસ્ત્ર અસ્ત્ર દસ્ત દાટી કાપિયાજ તાપ રે;
ન કાંઈ કીધ સાદ દીધ લીધ જીવ કુત્ર રે,
મુહસ્ત મસ્ત અસ્ત કીધ વસ્ત લીધ સૂત્ર રે. ૩૯

એ શાલ્વ, અને ગોરવર્ણનો ભીમ એ સૂક્ષ્મ કરિ, અને તેનો વનમાં પ્રવેશ એ શાલ્વમાં કળવું. એમ સંબંધ ઘટાવવો).

૩૭ ઈ વિધ ઇ૦—એ વિધિ (પ્રમાણે) દુઃખી તો થયો ઇ૦ સ્પષ્ટ છે. જાગ—જગા. વિકાસિતા (વિકસિતા)—કમળનાં ફૂલથી ખીલેલી. નગે—પર્વતમાં. કુકંદરા—પૃથ્વીની ગુફાઓ.

૩૮ કંપિતા—દુઃખગા દીન ઇ૦—શોકની ધારાથી દીન. મુહૂર્ત ઇ૦—કાંઈ (કેટલાક) મુહૂર્ત લગી તે વિહ્વળ અને સાર (સારી રીતે) જ્ઞાનશૂન્ય રહ્યો. ન કાંતિ ઇ૦—તેના શરીરપર કાંતિ—તેજ નહોતું તેમ તેના મનમાં શાંતિ પણ નહોતી; માત્ર સુવામ (સારી સ્ત્રી) ક્યાં વસે છે તેજ એક ભ્રાંતિ (ભ્રમણા) તેના મનમાં લાગેલી હતી. શિથિલ ઇ૦—શૂરનું ગેહ (ધામ) એવો ભીમ તે આમ શિથિલ (નરમ) દેહવાળો થયો છે.

૩૯ ભૂર-ભગ્નૂરા—નિર્મળ માણસોનો સમુદાય. ભૂરિ—ઘણા. અમાપ—(અસુર વગેરેનું વિશેષણ) માપિયા—તેમનું બળ આટલું છે એમ જાણી લીધું— હણ્યા. ન શસ્ત્ર ઇ૦—શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર વિના પણ (તેમના) દસ્ત (ગળું) દાટીને (પોતાના અથવા પ્રજાના) તાપ કાપ્યા ન કાંઈ ઇ૦—કુત્ર (ક્યાંક તો) કાંઈ (પ્રહાર વગેરે) પણ કર્યું નહિ અને ફક્ત સાદજ દીધો (ગર્જના કરી) અને શત્રુઓના જીવ લીધા. મુહસ્ત ઇ૦—પોતાના મુક્કાવડે મસ્ત પુરુષોને અસ્ત કીધા અને (પોતાને જોઈતી) વસ્ત (વસ્તુ) સૂત્ર (સેંકડાથી) લીધી

અરે તિ ભટ્ટ જટ્ટશૌાજ ઝટ્ટ ઝટ્ટ રોય રે,
નફ્ફટ કાળ ! ફટ્ટ તુજ ઘટ્ટ પટ્ટ શૌાય રે,
કવિ કથે ઉચ્ચારી એમ ભટ્ટ ભીમ,કટ્ટ રે —
પડે, તડે, ચડે અરિથી તેહ ત્યાહીં ભટ્ટ રે ૪૦

શ્લોક.

પાર્થ આપ, પાણિચાપ, દુખી જેમ, ભાખુ તેમ ૪૧

રાગ રામવિરહાષ્ટકનો.

અરરર ! શુ પ્રિયા માહરી નથી ! ચરરર ! ચિત્ત તો લાગશે કદી,
ખરરર ! ખાખ તો હુ થઇ ગયો, ઝરરર ! ઝાટકો છાતીમા સંચો ૪૨
ફરરર ! ફાટતુ શે નથી હૃદે, ચરરર ! ચાટકો શુ ખમુ મુદે ?
હર'ર ! હો હરિ લાજ રાખરે, ધરરર ! ધ્રાશકો વા'લી પાખ રે ! ૪૩.

---

૪૦ ભટ્ટ—વીર જટ્ટશો—જટ્ટ જેવો કઠણ હૃદયનો ઘટ્ટ પટ્ટ સોય રે—ઘડામા અને પટ (વસ્ત્ર)મા તુ શોભે છે અર્થાત્ [નાના મોટાનો કે સારા માઠાનો વિચાર કર્યા શિવાય) ઘટ, પટ આદિ સર્વમા એક સરખી રીતે લાગુ પડનારા નફ્ટ કાળ ! તને ફ્ટ છે ! ! (કેમકે ભીમ સરખો વીર જે ઝટઝટ રએ તે તારૂ જ બળ છે !) કવિ ઈ૦—નફ્ફટ ઈત્યાદિ શબ્દો બોલીને પછી કવિ કહેછે કે ભટ્ટ ભીમ કટ્ટ (તરતજ—કટ્ટ દેઈને) પડે—પડ્યો તડે ઈ૦—જે ભીમ ભટ્ટ શત્રુઓની સામે તડે અને ચઢે તેહ (તેજ) ત્યાંહિ (ત્યા આગળ) પડ્યો !

૪૧ શ્લોક—નાર છંદ (નાગ રાજ) પાર્થ— અર્જુન (પૃથા— કુતીનો પુત્ર) પ્રાણિ ચાપ—જેના પાણિ (હાથ) મા ચાપ (ધનુષ્ય) છે તે— દુખી ઈ૦—તે જેમ [જેવી રીતે] દુખી થયો તેમ [તે રીત] ભાખુ છુ

૪૨ રાગ રામવિરહાષ્ટકનો—નવિન છંદ (તાટંક) નથી !—આ સ્થળ મા શુ નથી ! કથી ઈ૦— મારી પ્રિયા અહીં નથી એ વચન કહીને—કહીને એ રીતે ચિત્ત અરરર ! લાગશે—લાગશે (અરરર ! વ કે સરરર આદિ સર્વ વાચક શબ્દો છે જે ક્રિયા બને છે તેની કૃતિ, રીતિ કે સ્થિતિ એ શબ્દો સૂચવે છે ઘણુ કરીને વેહેવાર મોડા બધાજ વ્યંજનોનો એમા ઉપયોગ કર્યો જણાય છે !)

૪૩ ચાટકો—ચટકો મુદે—હર્ષથી હર ર—હરરર ! વાલી પાખરે !—વાહાલી વિના

કરરર! કાપશે હણું તાહરૂં, ગરરર! ગોથું તો ખાઇને મરૂં;
ઘરરર! ઘંટશો ચૈડકો પડે, છરરર! છાતી તો છુંદવા તડે. ૪૪
જરરર! જાયછે જીવનો ઝરો, ડરરર! ડૂમડો જામિયો ખરો;
ઢરરર! ઢાંકણુ કાંઈ ના મળે, તરરર! તર્ફડી પ્રાણ તો પળે. ૪૫
થરરર! થાય છે અંગ તો સહુ, દરરર! દાટી જે વાત શું કહું!
નરરર! નામ શું માહરૂં જશે, ભરરર! ભાગો તો વીરતા જશે. ૪૬
બરરર! બાં'ય કો આની ઝાલશે, મરરર! મોત તો શોકમાં વસે;
યરરર! યાતના આવિયો વૃથા, રરરર! રોખ તો ગૂમની વ્યથા. ૪૭
લરરર! લીંઠ જે ધાન્ય હુ જન્મ્યો, વરરર! વંધ્ય રે સૂનુ તો ભમ્યો;
શરરર! શૂલરે શૂરનાં અડે. ષરરર! ષંઢમાં છાપ તો પડે. ૪૮

૪૪ કરરર! ઇ૦—તારૂં હરણુ મને 'કરરર!' એવા અવાજ સહિત કાપશે. ગોથું ખાઇને—ગુલાંટો ખાઇને—પૃથ્વી ઉપર આળોટીને—તરફડીને. ઘંટશો—ઘડીના અવાજ જેવો. ચૈડકો —ફાળ. તડે—તારો વિયોગ છાતી છૂંદવા તડે.

૪૫ જીવનો ઝરો—જીવરૂપી ઝરણુ. અથવા માગ જીવના ઝરારૂપી તું. ડૂમડો—ડૂમો—ડૂમો. ઢાંકણું ઇ૦—મારા પ્રાણ તર્ફડીને (દેહમાંથી) પળે—જાય છે તેને રોકવાને હવે કાંઈ ઢાંકણું ના મળે—નથી. અર્થાત્ તુંજ અમારાપ્રાણને દેહમાં રાખવાનું સાધન છે.

૪૬ થરરર! થાય છે—કંપે છે. દાટી ઈ૦—જે વાત દાટી છે—ગુપ્ત છે તે શું કહું?—શું પ્રગટ કરૂં? અર્થાત્ મારા મનની ગુપ્ત વાતો હું તારા વિના કોને કહીશ? અથવા તેં જે વાત દાટી છે તે શું હું પ્રકટ કરૂં (પોતાને પંઢ થવાનો ઉર્વશીનો શાપ લાગ્યો હતો તેને ઉદ્દેશીને આ કથન હશે). નામ ઈ૦—દ્રૌપદીનું રક્ષણ ન થયું માટે શું મારૂં નામ—સત્કીર્ત્તિ જશે! મારૂં નામ પણ હવે જશે! અને વીરતા—વીરપણું પણ ભાગી જશે—નાશ પામશે!

૪૭. મોત ઈ૦—આ શોકમાં અમારૂં મોત વસે છે! દ્રૌપદીના વિયોગનો શોક મોત ઉપજાવે એવો છે. યાતના—ભોગ. મનુષ્ય દેહરૂપી ભોગ ભોગવવાને હું વૃથા આવ્યો—જન્મ્યો! રોખ ઈ૦—ગૂમની (દ્રૌપદી ગૂમ થવાની) વ્યથા (પીડા) તો રોખ [રોકડી] છે!

૪૮ લરરર! ઇ.—હું જે ધાન્ય જન્મ્યો તે જન્મ્યો નથી, પણ લરરર! લીંઠ [ચારેનું] છો! અર્થાત્ જો મારાથી દ્રૌપદીનું રક્ષણ ન થયું તો તે ધૃતગની પેઠે ચારેનુંજ છે! વરરર! ઇ૦—હું જે અરણ્યમાં ભમ્યો તે વંધ્યસુનુ—વંધ્યા-

સરરર ! સુંસરા ઘા અડે ઘણા, ક્ષરરર ! ક્ષોભ તો થાય ના મણા;
ણરરર ! ણીવ જો બાલુડી થયું, ટરરર ! ટંકનું શૂર સૌ ગયું. ૪૯

નગદ કાય તો થાય તાહરી, ન ગદ કાંઈ જો વાત જાહરી;
નગદ દાનમાં તેંજ આપિયા, ન ગદ જોઇએ, તાપ કાપિયા. ૫૦

ન અક તુજને મેં કદા કર્યું, ન અક નામ તો મેં સદા ધર્યું;
ન અક બાળિયા જેથી દુઃખમાં, ન અક કાઢિયાં મેંજ સુખમાં. ૫૧

પૂત્રના જેવું થયું ? અર્થાત્ નિરર્થક થયું. અથવા, જે સૂનું સ્થળ હું ભમ્યો તે વંધ્ય (નિષ્ફળ) થયું. શરરર ! ઈ૦—મને ભલે શૂર પુરૂષોનાં શૂલ (ભાલાં) અડે (ઘોચાય), પણ રણેને મારી છાપ પંઢ (નામર્દ) માં પડે ! અર્થાત્ શૂરના ભાલા સારા પણ નપુંસકપણું ખોટું.

૪૯. ક્ષોભ—મનમાં ક્ષોભ થાય. ણરરર ! ઇ.—હે બાલુડી ! (બાળા) જો ણીવ (ણી સ્વર્ગ + इ જવું + ईव જેવું = સ્વર્ગ ગમન જેવુ) થયુ તો અમારા ટંક (તરવાર રૂપ શસ્ત્ર) નું બધું શૂર ગયું ! અર્થાત્ તું મૃત્યુ પામી હોઈશ તો અમારૂં તરવારનું બળ નિરર્થક છે ! અથવા (ण् + इव = णिव હોય તો) ણિવ (અસદ્‌ગુણી જેવું) કાંઈ જો થયુ તો અમારા ટક [મગરૂરી—pride] નું બધું શૂર ગયું જાણવું.

૫૦ નગદ ઇ૦—જો કાંઇ ગદવાત [લોકમાં ચાલતી વાત અથવા ઉડતી વાત] જાહરી [જાહેર] ન થઇ હોય, અર્થાત્ તને કોઈ લેઇ ગયું છે એમ વાત જોગજાહેરમાં પસરી ન હોય તો, તારી કાયા નગદ [નિર્મળ] થાય. [નગદ—રોકડું, એ ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ—ચોખ્ખુ.] નગદ દાનમાં ઇ—તેજ દાનમાં નગદ [રોકડા] આપ્યા છે. અર્થાત્ તુ દાન કરનારી [પુણ્યશાળી] છે તો, અમને આ દુઃખ રૂપી ગદ [રોગ] ન જોઇએ; પણ અમારા તાપ કાપ્યા જોઇએ.

૫૧ ન અક ઇ૦—મેં તને કદા અક (દુઃખ) કર્યું નથી, તેમ મેં ન અક (अक—પાપ)—'નિષ્પાપ' એવું નામ સદા ધારણ કર્યું છે. તેમજ મેં અગ (પર્વત) બાળ્યા નથી કે જેથી હું આ દુઃખમાં પડ્યો છું. વળી સુખમાં રહીને મેં અગ [વૃક્ષો] કાપ્યાં નથી. તાત્પર્ય કે મારા સરખા નિર્દોષ અને નિષ્પાપને તારા વિયોગનું અસહ્ય દુઃખ ક્યાંથી ?

ન અધ મારતાં હું જ ઓસર્યો, ન અઘ અંગમાં આવવે ફર્યો;
ન અઘ લાગી છે જો સ્વકારણે, ન અઘ માંહી તો લાગુ ધારણે. ૫૨
ન અણિ કાઢીને પાડિયા રથો, ન અણિ અસ્ત્રથી છેદિયા રથો;
ન અણિ લીધી રાજા હણી કરી, ન અણિ મૂકી નારી અરે ફરી. ૫૩
ન અજ આવ્યો અંગમાં કદા, ન અજ ભૂલી હું તો ગયો જદા;
ન અજ થીજ રે હારિયો પ્રિયા, ન અજ દેવની ભૂલું હું ક્રિયા. ૫૪
ન અતિ માનમાં ધ્યાનમાં ધરૂં, ન અતિ પૂજ્યનું હું જ તો કરૂં;
ન અતિ માહરી જાતથી ભણું, ન અતિ ગુણ તો કોઇથી ગણું, ૫૫

---

૫૨ ન અઘ ઇ૦—હું અઘ [મનોવિકાર] ને મારતા ઓસર્યો નથી, અંગમાં અઘ [દુઃખ] આવતા પણ હું ફર્યો [બદલાયો] નથી, જોકે મને સ્વકારણે [મારા પોતાના કારણથી] અઘ [નિંદા— अघ् to censure ઉપરથી] લાગી નથી, તેમજ અઘ [પાપ] મા હું ધારણે લાગુ નહિ—તેના ઘેનમાં દબાઉં નહિ

૫૩ ન અણિ ઇ૦—મે અણિ [પૈડું ન નીકળી જાય માટે ધરીમાં ખોસેલી ખીલી] કાઢીને [કાઢી નાખીને] રથો પાડ્યા નથી—એવું અટકચાળું નિંદક કર્યું નથી અથવા અસ્ત્ર [હથિયાર] ની અણિથી [ધારથી] મે રથ [શરીરના અવયવ કાપ્યા નથી] [अणि edge of a sharp weapon—વિલ્સન.] ને રાજાને હણી કરીને તેની અણી [હદ—સીમા] લીધી નથી—હદ દબાવી નથી એમ છતા પણ અરે નારી! ફરીને તું અણી મૂકી નહિ! અર્થાત્ અમે તને એકલી છોડીને ન ગયા એ અણી [દાન] તે જવા દીધી નહિ અને તું નાપ થઇ ગઇ!

૫૪ ન અજ ઇ૦—મે અંગમા (શરીરમા) કદા (કદારે પણ) અજ (કામદેવ) આવ્યો (ટાક્યો) નથી. અર્થાત્ હું ગુપ્ત પણે કામી થયો નથી અને જદા [જે સમયે] હું અજ [વિષ્ણુને] ભૂલી ગયો નથી મતલબ કે વિષ્ણુનું સ્મરણ કરીને કામ છૂપાવવાથી નિર્મુક્ત છું. [અથવા બીજી કડીનો સંબંધ એમ પહેલી સાથે ન કરતા ત્રીજી સાથે કરી એનો,] જ્યારે હું અજ [વિષ્ણુને] ભૂલી ન ગયો ત્યારેજ હે પ્રિયા હું અજ [શિવ] થી હાર્યો નહિ એમ છતા પણ મને તારો વિયોગ થયો છે માટે, એ ન અજ દેવની ઇ૦—અજ દેવ [બ્રહ્મદેવ] ની ક્રિયા છે, તે હું ભૂલીશ નહિ અર્થાત્ એ વિધાતાનું કર્મ છે

૫૫ ન અતિ ઇ૦— હું માનમાં રહીને અતિ [અત્રિમુનિ] ધ્યાનમાં

ન ઇતિ દુખની કેમ થાય રે, ન ઇતિ ઉલટી આવી સાંચ રે,
ન ઇતિ જાણિયે કષ્ટકાર કો, ન ઇતિ ભાળતો સુખ ફાળકો ૫૬
ન કર ભાગિયા તુ ગઈ સતી, ન કર આપતો સૂર્ય શે અતિ,
ન કરવાર શે દુખની પડે, ન કર ગયનો આવીને અડે ૫૭
લગત લાંકડુ સાકડુ મળ્યુ, વગત વાતથી વિશ્વમા ભળ્યુ;
જગતમા થયુ જાણ સર્વને, ભગત ભામિની દ્યોડ ગર્વને ૫૮

ધરતો નથી તથા હુ કોઈ પૂજ્યનુ અતિ (અતિક્રમણ–ઉલ્લઘન) કરતો નથી હુ મારી જાતથી (પોતાની મેળે અતિ (અતિ બડાઈ) ભણતો નથી તમજ બીજા કોઈનાથી મારામા અતિ ગુણ છે એમ હુ ગણતો નથી

૫૬ ન ઇતિ ઇ૦–એમ છતા પણ દુખની ઇતિ (સપૂર્ણતા) કેમ થાય નહિ (થતી નથી)! અને ઉલટી ન ઇતિ (દુખની અસપૂર્ણતા) આવીને કેમ સાંચ છે–પકડે છે? અથવા–ન ઇતિ (ઇતિ વ્યવસ્થા) અવ્યવસ્થા, ઉલટી આવીને મને સાચ છે–પકડે છે અર્થાત્ અમારા દુખનો છેડો આવતો નથી પણ ઉલટી અવ્યવસ્થા વધે છે! વળી અમને કષ્ટકાર (કષ્ટ કરનાર) કો (કોણ) છે, ઇતિ (એ પ્રમાણે) અમે જાણિયે નહિ–જાણતા નથી અને ઇતિ (એવીજ રીતે) સુખનો ફાળકો હુ દેખતો નથી અર્થાત્ સુખ દુખ રૂપી ફાળકાના ભ્રમણમા દુખનો ફાળકો ઉત્તરોત્તર અમે અનુભવીએ છીએ પણ સુખનો ફાળકો જોવામા આવતો નથી

૫૭ ન કર ઇ૦–હે સતી! તુ ગઇ અને અમારા હાથપગ ભાગ્યા નહિ! અર્થાત્ તારૂ રક્ષણ ન થયુ તો એ હાથ શા કામના છે? તેમજ તારા જવાથી સૂર્ય પોતાના કર (કિરણો) અતિ આપતો કેમ નથી–આપવા કેમ કરતો નથી? અર્થાત્ તારા જેવી સતીના જવાથી આ પ્રકાશિત ન રહેવો જોઈએ! તુ ગઇ તેના કરતા તો દુખની કરવાર (મ્યાન–તરવાર) તો ન પડે અથવા કોઈ ગયનો કર (હાથ) આવીને ન અડે? અર્થાત્ તે અમે સહન કરીશુ પણ તારો વિયોગ સહન થતો નહિ

૫૮ લગત ઇ૦ તારે અને મારે લગન (સબંધનુ) સકડુ લાકડુ મળ્યુ છે અર્થાત્ બીજા પાડવો કરતા મારી સાથે તારો ગાઢો સબંધ છે અને તે લગત વાતથી (વિગતવાર વાતથી–ચોકસ વાતથી) વિશ્વમા ભળ્યુ–મળી ગયુ અને તે જગતમા સર્વને જાણ થયુ, માટે ભગત રૂપ ભામિનિ! (ભક્તની સ્ત્રી!) તારો દ્રોડ કર (અને અમને દર્શન આપ)

નયનમાંથકી પાણી પાર્થને, પડતું ત્યાં વદી શૌક સાર્થને.
(શુ) અમળતા ગઈ કુરૂકુળની, કમળચક્ષથી દીનતો બની. ૫૯
વિલપતોજ કામે કરી ઘણો, ગદગદ રવે પાર્થ દામણો;
નવ વધું સુણે પાર્થનું તહીં, દીન થઇ વદે જે તહીં જહીં. ૬૦
પ્રિય અશોક વૃક્ષે લતા લપે, સુમન શી પ્રિયા તું ક્યમે છેપે?
કદલી વેષ્ટિતા કાનને ગઈ, કદલીજંઘ તો મે પ્રિયા લહી. ૬૧
કરણિકારના રે સમૂહમાં, લપી ગઇ પ્રિયા નીલ રૂહમાં;
અતિ થયુ હવે હાસ્ય રે સતી, બગડશે કહું સ્નેહની રતિ. ૬૨
સહિત શા મળી લેઇ નિકળ્યો, રહિત જાઉં શે તું થી વિકળો;
કિરીટી નામ તો વ્યર્થ રે જશે, મૂછ ધારી અમે પૂછ થૈ જશે. ૬૩
ભી તુજ કારણે રે સુયોધને, કરમ આ કર્યા કાઢિયા વને;
ગઇજ રે હવે હાથથી સતી, મુદ મનો થશે કુરૂનો પતિ. ૬૪

---

૫૯ નયન ઈ૦— ત્યાં (તે સ્થળમાં) શોકના સાર્થને (સમુદાયને) વદી (બોલીને) પાર્થને (અર્જુનના) નયનમાંથી પાણી પડતું હતું. તે પોતાનાં કમળ સમાન ચક્ષ (ચક્ષુ) થી બોલ્યો કે, શું દીન બનીને કુરૂકુળની અમળતા (નિર્મળતા) ગઈ !! (વિતર્ક, તથા ગ્લાનિ ભાવ). ૬૦ રવ—શબ્દ. દામણો—દીન. જે—યુધિષ્ઠિર, ભીમ, વગેરે.

૬૧ પ્રિય ઇ૦— (દ્રાૈપદીને સંતાઈ ગએલી જાણીને અર્જુન કહેછે.) હે પ્રિયા અશોક વૃક્ષમાં જે લતા છે તેમાં તું લપે (સંતાય છે) પણ સુમન (પુષ્પ સરખી) તું કેમ કરીને છપે! (છૂપી રહી શકે!) મતલબ કે મેં તને દીઠી છે માટે પ્રકટ થા. કદલી ઈ૦—કદલી(કેળ)થી વેષ્ટિતા (વીંટાયલી) કાનન (વાડી) માં તું ગઈ છે. પણ કદલી જેવી જંઘાવાળી પ્રિયાને—તને મેં લહી છે.

૬૨ કર્ણિકાર— કેરાં. નીલ રૂહ—લીલું ઘાસ. અથવા (નીલ પંકેરૂહ) માનીએ તો કાળાં કમળ. રતિ—પ્રીતિ.

૬૩ સહિત ઈ૦—શામળાને (કૃષ્ણા—દ્રાૈપદીને) હું સહિત (સાથે) લેઈને નિકળ્યો હું અને હવે હું તારાથી રહિત અને તેથી વિકળ (અંગહીન—પાંગળો) થઈને કેમ જાઉં? કિરીટી—મુકુટવાળો (અર્જુન).

૬૪ ભી ઈ૦— તારેજ માટે અમને ભય હતો: કેમકે તારેજ માટે સુયોધને (દુર્યોધને) આ કરમ કર્યા અને વનમાં કાઢ્યા છે ને સતી જ્યે (જ્યારે)

સુવનિતા વિના મદિ રે વસુ, દ્રુપદરાયને બેઠો કો' કશું;
નિરદચો થયો વીર્ય સૌ ગયુ, વણિક પેઠ વિયોગને સહુ. ૬૫

જનક ધન્ય જે નાકમાં વશ્યા, જનની દુ ખમા આવીને ફસ્યા;
અરિની પાળી જે પુરી રે પ્રિયા, તુ વિણ શુ કરૂ સુખની ક્રિયા. ૬૬
હૃદય ભજના તુ ગઈ જદા, હૃદય ભજ તો હુ કરૂ તદા;
વદી મુખે હૃદે મુષ્ટિ મારતો, પડી ગયો ક્રુમા બધુ ડારતો. ૬૭

શ્લોક.

નકુલ દુ ખી, સ'દેવ દુ ખી, ન કોઇ સુખી, સુગાજરૂખી. ૬૮

શ્લોક.

નકુલ ને સહદેવ, વિલપતા તે ઘણા ઘણા,
રડતા કૂટતા કર્મ, રે ધન જન દામણા. ૬૯

તદપિ રાખોને ધીર, બધુ બે મળી વારતા,
પડિયા ત્રાણુ જે ભોમ, આપતા તેહ ધાગતા. ૭૦

હાથથી ગઇ, ત્યારે કુરૂદેશનો પતિ દુર્યોધન મુદમનો (મનમા મુદ-હર્ષ) પામેલો થશે! (અસૂયા નામે ભાવ) ૬૫ સુવનિતા ઇ૦- (દૈન્ય નામે ભાવ)

૬૬ જનક ઇ૦-અમારા પિતા પાડુ જે નાક (સ્વર્ગ) મા વશ્યા-મૃત્યુ પામ્યા તેમને ધન્ય છે, (કેમકે તેમને આ દુ ખ જોવુ ન પડ્યુ) અને અમારા જનની (માતા-કુતી) દુ ખમા આવીને ફસ્યા છે અરિની ઇ૦-હે પ્રિયા! અરિ (દુર્યોધન)ની પાળેલી (રક્ષેલી) જે પુરી (નગરી-હસ્તિનાપુર) તેને જીતી લીધા પછી પણ તેના હુ તારા વગર સુખની ક્રિયા શુ કરૂ! (નિર્વેદ નામે ભાવ)

૬૭ ક્રુ-પૃથ્વી બધુ ડારતો-રખેને મરી ગયો કે શુ એમ તેના ભાઇઓને ભય ઉત્પન્ન કરતો (મોહ.) ૬૮ શ્લોક-વિશ્વાસ છદ સ દેવ-સહદેવ સુગાજરૂખી-સારા ગર્જારે (પાડવો)

૬૯ શ્લોક-અનુષ્ટુપ્ રે ઇ૦-અરે અમે ધન (રાજ્યાદિ) અને જન (દ્રૌપદી) બન્નેથી દામણા-દીન થયા છીએ

૭૦ વારતા-શોક કરતા અટકાવતા ધાગતા-ધારણા-ધીરજ.

રે ધીર વીર શું આમ, સીદાઇ શીદને મરો,
શોધો વન ઉપવન, તો દુઃખ દરિયો તરો. ૭૧
ભીમની પાસ નકુલ, જાઇ શાંતવન કરે;
અતિ રૂડા વદી બોલ, શોક સમૂળગો હરે. ૭૨
હે મહાબળ! હે ભીમ! તું સરખો કુમાં પડે;
શુ કરશે સહુ સાથ, આમ રાયજી તુ રડે. ૭૩
રાક્ષસ આદિ અસુર, જોઈ ભાઈ તુને હસે;
ન શોધે વનિતા ભૂર, શોકાગ્નિમાં સુખ હશે! ૭૪
ભક્ષી ગયુ કદી કોઈ, પ્રાણી પક્ષી વળી પશુ;
ચીરી ઉદર સમૂળ, હે વીર! લે તિના અસુ. ૭૫
મહાપરાક્રમી છુ તુ, લોકો બલિષ્ટ તો લહે;
તે બળ દાખીશત્ર ને, દ્રૌપદી લાવિયો કહે. ૭૬
જો વિચારી અરે બંધુ, અગ્નિ સ્પર્શે ન પ્રાણીને;
તે પેઠે આપત્તિ મૂકે, તેવો દાખો સુજાણીને. ૭૭

---

૭૧ સીદાઇ ઈ૦–શિથિલ થઈને–હામહારીને. ૭૨ સંમૂળગો–સંમૂળ–બિલકુલ. ૭૩ કુ–પૃથ્વિ, રાયજી–યુધિષ્ઠિર. ૭૫ અસુ–પ્રાણ.

૭૬ લોકો ઇ૦–લોકો તેને બલિષ્ઠ (સર્વથી બળવાન) લહે (જાણે છે) તે તારું બળ શત્રુને દાખીને ('જણાવીને) ' હું દ્રૌપદી લાવ્યો ' એમ તું કહે અર્થાત્ પરાક્રમ કરી બતાવ.

૭૭ જો ઈ૦–અરે બંધુ! તું વિચારીને જો કે, જો અગ્નિ કોઇ પ્રાણીને સ્પર્શે નહિ (બાળે નહિ) તો, તે પેઠે (તે અગ્નિની પેઠે) આપત્તિ પણ (કોઇ પ્રાણીને) મૂકે–છોડી દે; પણ સુજાણીને (સારી રીતે જાણીને–શોધ કરીને) જો તેવો કોઈ હોય તો દાખો (બતાવો). અર્થાત્ અગ્નિ જેમ કોઈ પ્રાણીને સ્પર્શ કર્યા વગર (બાળ્યા વગર) રહેતો નથી તેમ આપત્તિ પણ કોઈને સ્પર્શ કર્યા વગર રહેતી નથી–જેને માથે આપત્તિ નહિ આવી હોય તેવો કોઈ છે જ નહિ નીતિશાસ્ત્રમાં પણ કહ્યુ છે કે " यस्यदोष कुलेनास्तिव्याधिना-केनपीडिता ? व्यसनं केन न प्राप्तं कस्य सौख्यं निरंतरम्–કોના કુળમાં કલંક નથી? રોગથી કોણ પીડાયો નથી? કોને સંકટ પ્રાપ્ત થયું નથી? અને કોનુ સુખ નિરંતર છે?–અર્થાત્ કોઈનું નહિ".

અગ્નિની આળે સર્વે તેમ, આપત્તિ આવીને અડે;
શાણા તે કુલટાને તો, ભોગવે ના ભ્રમે પડે. ૭૮
ક્ષણે જાયે ક્ષણે આવે, તો શોક શીદને કરો;
કૃષ્ણા આણી હતી જેમ, ગઈ પાછી તિને ધરો. ૭૯
સુખનો અંત તે દુઃખ, દુઃખનો અંત છે સુખે;
છે ઘટમાળ એ મોટો,(તો) ગ્લાનિ આણવી શે મુખે. ૮૦

રે નપુંસકને મોહે, મોહી નારી તજી તમે;
હવે પુરુષને સ્પર્શો, તો ખોશો નારી કો' અમે ૮૫
એમ વાર્યા દ્વયે બંધુ, નકુને તહીં તો તદા,
સહદેવ હવે વારે, મૂકો કિરીટી! આપદા ૮૬
પત્નીવ્રત રઘુનાથ! પાળિયે એમ કો કહે,
કૃષ્ણને જ્ઞાનની ગોષ્ટ, કરવા ચિત્ત કો ચહે ૮૭
પરશુધર! શૂરા હો, એમ શું કથવું પડે,
* * * * ૮૮
બલિ! દાનેશ્વરી થાઓ, યાચક શું ઇમે ભણે;
રચવી સૃષ્ટિ તે બ્રહ્મા, (શું) ભૂલે નારી નર કો ગણે ૮૯
દશાનન તું થા ક્રોધી, મહાદેવજી જ્ઞાની રે,
મે પાર્થ એમ તુને તો, શીખ દેવી જ માની રે ૯૦

---

૮૫ રે ઠ૦– દ્યૂત (જુગટું) રૂપી નપુંસકના મોહથી મોહીને રાજ્યધાની રૂપી નારી તજી છે, હવે જો મોહ રૂપી પુરુષને સ્પર્શો છો તો,તમે નારી (દ્રૌપદી) પણ ખોશો એમ અમે કહું (કહીએ છીએ)

૮૬ દ્વયે–બે (ભીમ અને યુધિષ્ઠિર) વારે–અર્થાત્ વાત કરે કિરીટી–અર્જુન! ૮૭ ગોષ્ટ–વાત

૮૮ પરશુધર ઠ૦–હે પરશુધર! તમે શૂરા થાઓ, એમ કથવું પડશે શું? (આ શ્લોકમાં એક લીટી–અરધો શ્લોક ખૂટે છે મૂળ પ્રતમાં તે લીટી નાશ પામેલી છે દૃષ્ટાંત માટે રામ, પરશુરામ અને પરશુરામ એ ત્રણ અવતાર કવિએ પસંદ કર્યા છે ત્યારે તેની સાથે વિરાટ્ સ્વરૂપ વામનનું દૃષ્ટાંત આપ્યું હોય એમ સમજાય છે અથવા તેની પછીના 'બલિના' વામનના સંબંધથી રાજ્યનીતિમાં પ્રવીણ શુક્રનું દૃષ્ટાંત હોવાનો સંભવ છે ને એમ હોય તો "વિરાટને વ્યાપવા માટે શીખ દેનાર કોણ જરૂર' અથવા "શુક્રને રાજનીતિની શીખ દેનાર કોણ જરૂર" એવું કાંઇ પણ હોઇ શકે)

૮૯ રચવી ઇ૦–બ્રહ્મા સૃષ્ટિ રચવી ભૂલે—એમ કોઇ નર કે નારી ગણે છે શું?

૯૦ દશાનન ઇ૦–હે દશાનન! (રાવણ!) તું ક્રોધી થા હે મહાદેવજી! તું જ્ઞાની થા એમ શીખામણ દેવી પડે છે શું! હે પાર્થ! તને શીખ દેવી તે નકામી માની છે

રે પાશુપત પામ્યો તુ, પાર્વતીપતિની કને,
વરૂણ યમના અસ્ત્ર, પામીઓ તુ ખરે મને ૯૧
વાસવે આપિયા તુને, વજ્રાદિક મહાબળી,
તેના બળથકી વીરા, (શુ) ગઈ દ્રૌપદી ના મળી ! ૯૨
જો કષ્ટથકી હારો તો, કો પ્રાકૃત કષ્ટ શુ સહે,
નહુષ ને યયાતિ જો, સ્વર્ગથી પડિયા કહે ૯૩
યત્ને તે તો ગયા પાછા, તેવા ધૈર્યે તુ તો રહે,
જો આ જગતી મા'માતા, ચલાયનપણુ ગ્રહે ૯૪
સર્વના નયનો સૂર્ય, અને ચદ્ર નભે વસે,
રાહુનુ દુ ખ છે તેને, તો કટો સુખી કો હશે ૯૫
મોટાને કર્મ ના છોડે, શુ છોટા ત્યા કહો કરે,
કદા કૃષ્ણા થઈ નાશ? તોપણ તુ વિલ્પે અરે ! ૯૬

---

૯૧ પાર્વતીપતિ-શિવ ને-કનેથી (પાસેથી) પાશુપત-એ નામનુ અસ્ત્ર ખરે મ ો-ખ્રગ મનથી તેમણે તને ખરા મનથી આપ્યા છે

૯૨ વાસવ-ઇદ્ર મટા ગી-મોટા બળવાળા ના મળી!-નહિ મળશે શુ?

૯૩ જો ઇ૦-જો તમે ષ્ટથી હારશો તો કોઇ પ્રાકૃત (સાધારણ) મનુષ્ય તે આવુ ષ્ટ શુ સહે (સહન) કરે? કષ્ટ સહન કરનારાના ઉદાહરણ આપે છે નહુષ ઇ૦-સ્પષ્ટ છે હે (લોકો-પુરાણ કર્તાઓ કહે)

૯૪ ય તે-યત્ન કરવાથી જો આ ઇ૦-જો કે આ જગતી (પૃથ્વી) રૂપી મા માતા (મહામાતા) પણ ચલાયનપણુ (ચલિત થવા પણુ) ગ્રહેછે (ધારણ કરે છે)-પૃથ્વી પણ કપે છે! અર્થાત દુ ખ સર્વને આવે છે એમ સમજી ધૈર્ય રાખવુ

૯૫ સર્વના ઇ૦-સર્વના નયનો (નયન-નેત્ર રૂપ) સૂર્ય અને ચદ્ર જે નભે (આકાશમા-મતલબ કે નિત્ય સ્થાનમા) વસે છે તેને પણ રાહુનુ દુ ખ છે તો પછી સુખી કોણ હોય?

૯૬ દષ્ટાતો કહીને ઉપસહાર કરે છે મોટાને ઇ૦-સ્પષ્ટ છે કદા ઇ૦-કૃષ્ણા (દ્રૌપદી) શુ (શાને) નાશ થઇ છ (મૃત્યુ પામી છે)? નથી પામી તોપણ તુ, અરે! વિલ્પે છે (વિલાપ કરે છે એ ખેદ જનક છે)!

બુદ્ધિમાનોનુ છે કાર્ય, યોગ્યાયોગ્ય ઈ આચરે ;
લાગી કર્મની જે ટાંક, ભાગી ભાગે ન આખરે. ૯૭
ભોગવે છૂટશે ભાઈ! જોગવે જુગતી કશી ;
ન ભોગદારો બીજો છે ન ભોગદારી ભૂખ શી. ૯૮
પ્રજ્ઞાવાળા મહાબંધુ ! તમને બોધું હુ શકુ ?
બૃહસ્પતિ ભૂલે ભાઈ ! કિંતુ શોકિત છો બકુ. ૯૯
ઉઠો ઉઠો કરો યત્ન, શત્રુ લાવોજ સાણસે ;
નહિતો મેળવ્યાં અસ્ત્ર, તેને કો' કોણ માણશે. ૧૦૦
એમ બંને મળી વારે, તેથી સાવધ થાય રે ;
હરનારા પરે ક્રોધે, ભરી સન્મુખ જાય રે. ૧૦૧
પડે તડે અડે ઉભા, તોય વાટ તણાય રે ;
એ વિધિ દુ:ખી પાંડુનંદન કુઅંક હર્ખાય રે. ૧૦૨

---

૯૭ બુદ્ધિમાનોનું ઈ૦—બુદ્ધિમાન પૂરૂષોનું કાર્ય છે કે યોગ્યાયોગ્ય જોઇને તે પ્રમાણે આચરે છે.

૯૮ ભોગવે—ભોગવ્યે ભોગવે ઇ૦—આ શી જુક્તિ જોગવે (કરે) ! ન ભોગદારી ઇ૦—કરેલાં કર્મનો ભોગદારી (ભોગવનાર) બીજો નથી; અને જો ભોગદારી (ભોગવવાપણું) ન હોય તો ભૂખ શી છે (તૃષ્ણા શી છે) ? અર્થાત્ જો કર્મ ભોગવવાપણુ ન હોય તો-પછી તેને બીજી શી વસ્તુની ગરજ છે ?–ત્યારે તેને શોક પણ શી વસ્તુનો થાય ? એ ભાવ છે.

૯૯ પ્રજ્ઞાવાળા ઇ૦—હે પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ) વાળા મહા (મોટા) બંધુ ! હું તમને બોધી શકું ? (હુ તમને બોધ કરવાને શુ યોગ્ય છુ ?) તમને બોધ કરતા બૃહસ્પતિ પણ ભૂલે એમ છે, કિંતુ (પણ) તમે શોકિત (શોકગ્રસ્ત) છો માટે હું તમને બકું (જેવું તેવુ કહું છુ).

૧૦૦ માણસે–કમનામાં. માણશે-ભોગવશે

૧૦૧ બંને—નકુલ અને સહદેવ. હરનારા ઈ૦—દ્રૌપદીને હરનારાની ઉપર ક્રોધે ભરી (ભરાઇ) ને તેની સન્મુખ (સામે) જાય.

૧૦૨ પડે–(પૃથ્વી ઉપર) તડે–(ગાડુંની સાથે). અડે ઈ૦–ઉભા રહી ને અડે (અટકી રહે) તોય ઈ૦—તોય વાટે તણાયા જાય. કુઅંક ઈ૦—કુ (પૃથ્વી) ઉપરનાં અંક (નિશાન)થી પાંડુનંદનો હરખાય છે અર્થાત્ જયદ્રથ દ્રૌપદીને લેઈ જતો હતો તે વખતે દ્રૌપદીએ પૃથ્વી ઉપર જે વસ્તુઓ નાખી દીધી હતી તેને તેઓ તેનો માર્ગ જડવાથી હરખાતા હતા

શ્લોક.

અંકથી હરખાય પાંડવ જેહ દ્રૌપદી નાખિયા,
અંકથી હરખાય પાંડવ, એહ દ્રૌપદી રાખિયા,
અંકથી હરખાય ખાયજ તેહ અંક ધરે પુજ્ય,
અંકથી હરખાય ના હરખાય નેહ ધરે પૂજ્ય ૧૦૩

વલણ.

• કુઅંક જોઈ પુરી થતા, સુઅંકમા બેસાડતા રે;
અંક નિધિથી હરખતા, તે અંકે સુખ પાડતા રે ૧૦૪

---

૧૦૩ શ્લોક—ચર્ચરી અથવા વિબુધપ્રિયા ૭૬ (રસજઝમર) અંક-થી ૯૦—દ્રૌપદીએ રસ્તામા જે અંક (ચિન્હ—ચિન્હદર્શક વસ્ત્રાભૂષણ) નાખ્યા હતા તે અંકથી પાંડવો હરખાય (હરખાતા હતા) તેમજ પાંડવો તેજ અંકથી (ખોળાથી) હરખાતા હતા (એવી રીતે કે) એહ (એજ અંક—ખોળા ઉપર) દ્રૌપદી રાખિયા—દ્રૌપદીને બેસાડતા હતા (આ શ્લોકમા અને પછીના વલણમા 'અંક' શબ્દ તો તેનો તેજ પણ જૂદે જૂદે અર્થે લેઇને કવિએ શ્લેષથી અનેક ચમત્કાર દર્શાવ્યા છે) વળી જે અંક (નવ સંખ્યા—નવ નિધિ—અર્થાત્ સંપત્તિ)થી પાંડવો હરખાય અને ખાય (ભોજનાદિ પામે) તે અંક (નિધિ) ઉપર પુજ્ય (મીંડું વળી ગયું —અર્થાત્ તે નવ નિધિ રૂપ સંપત્તિ દ્રૌપદી જવાથી નાશ પામી) પાંડવોને સૂર્યે અક્ષય્યપાત્ર આપ્યુ હતુ, તેમાંથી દ્રૌપદીએ ભોજન ન કર્યું હોય ત્યા સુધી અન્ન અક્ષય રહેતુ, એવી ભારતમા કથા છે માટે એ અન્નપાત્ર રૂપ નિધિનુ ખરું આલંબન દ્રૌપદી હતી, તેના જવાથી પાંડવોનો હર્ષ અને ભોજન બન્ને ગયા એમ કહેવાનો કવિનો અભિપ્રાય છે વળી પૂજ્ય પાંડવો દ્રૌપદીએ રસ્તામા નાખેલાં ચિન્હથી હરખાય તો ખરા, પણ પ્રત્યક્ષ દ્રૌપદી તેમના ઉપર જે નેહ ધરે તેથી જેવા હરખાય તેવા, તેના નાખેલા અંક માત્ર જોઇને હરખાય નહિ કવિ આ પદથી એમ સૂચવે છે કે, 'પાંડવ હરખાય' એમ જે મે કાવ્યમા કહ્યુ છે તે ઉપરથી એમ ન સમજવુ કે પાંડવોના મનમાંથી હવે ક્લેશ જતો રહ્યો, કેમકે તેના ચિન્હ જોઇને પણ તેની પ્રાપ્તિની આશાથીજ તે હરખાતા હતા, ખરેખરા તો તેના નેહથીજ હરખાતા હતા અહીં અંક શબ્દની જૂદે જૂદે અર્થે આવૃત્તિ છે માટે યમકાલંકાર દ્રૌપદીની ભાળ રૂપ ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી પાંડવોના મનની પ્રસન્નતા વર્ણી છે તે હર્ષ નામે વ્યભિચારી ભાવ છે

૧૦૪ કુઅંક ૯૦—દ્રૌપદીને જેઓ પોતાના કુઅંકમા (માઠા ખોળામા)

કડવું ૧૯ મું.

શ્લોક.

સુપાંડુનનો દુખ ધારી કરી, વિલપે પથ માહીં સુપાંડુ બની,
બની વિલપે દીન આખડી અન્ન વળી અંબ નીવિ લપેય મની;
મનિત તજ્યા યમ નિયમને કિ નારીનુ નામ નિતેજ ભણી,
ભણી ભજને ગઈ જે, પથમા ધન નાજ ભણી ભજમાન ગણી ૧

ખેમાડતા તે પાડવો કુઅક (પૃથ્વી ઉપર પડેલા તેના વસ્ત્રાનકારાદિ ચિન્હ જોઇને ખુશી થતા તેમજ જેઓ અક (નર) નિધિથી—નર નિધિ રૂપ દ્રૌપદીથી હરખતા તે પાડવો (આજ હવે) અંકે (તેણે નાખેલા નિશાની રૂપ વસ્ત્રોવડે (પોતાના મનમા) સુખ પાડતા (સુખનો પ્રવેશ કરતા) મતલબકે તેમને તેના વસ્ત્રાદિ જોઇને ખુશી થવા વારો આવ્યો! અથવા,—જે અક (નર નિધિ રૂપ દ્રૌપદી)થી તેઓ હરખતા તે અંકે (અંક વડે—પૃથ્વી—પર નાખેલા વસ્ત્રાદિના ચિન્હવડે પાડવો પોતાના સુખને પાડતા (નાશ કરતા) જેથી હરખતુ તેથી સુખનો નાશ થયો એ વિરોધ જેવુ જણાય છે માટે વિરોધાભાસ અલંકાર ‘ आभासत्वाविरोधस्य विरोधाभासइष्यते ” (કુ૦ કા૦)

૧ શ્લોક—મનિદ્રા ૭૬ (૭ ગણ ૧ લઘુ અને ગુરૂ) સુપાડુ ઇ૦—પાડુના બાળ પુત્રો દુખને ધારી કરીને (સપૂર્ણ દુખી થઇને) પથ માહી (માર્ગમા) સુપાડુ (અતિશય પાડુ—ધોળા—ફીકાશના) બનીને વિલપે છે બની ઇ૦—તેઓ દીન બનીને વિલપે છે (કેમ) તેમણે અન્ન તથા અબ (અંબુ—જળ)ની આખડી લીધી છે તેમના મની (મનમા) નીવિ (થાપણ—દ્રૌપદી રૂપી થાપણ કે ભડોળ) લપેય (છાનો રહેલો છે) મતલબકે તેમના મનમા જે દ્રૌપદીનુ ચિતવન છે તેથી પણ તેઓ દીન બની ગયા છે મનિત ઇ૦—તેમણે નિતે (નિત—નિરતર) નારીનુજ એક નામ ભણીને (જપીને) મનિત (વિચારેલા—જાણેલા) યમ (અહિંસા વગેરે) અને નિયમ (શૌચ વગેરે) તજ્યા ભણી ઇ૦—તેમણે દ્રૌપદીને ભજમાન (પોતાની સેવા કરનારી તત્પર—પોતાના ઉપર પ્રીતિ રાખનારી) ગણીને, પથમા (માર્ગમા) જે ધન (નાસતી સેનાનુ પડી ગએલુ કે બીજુ) મળ્યુ તેને નાજ ભણી (ના ના કહીને લેવાની ના કહી, અથવા નહિ ભણી તેને), જે ગઇ હતી (જેનુ હરણ થયું હતુ) તે દ્રૌપદીને ભજનવડે ભણી (તેના નામનો જપ કર્યો). આ છદમા દરેક પદના છેવટના

ચાલ છંદની.

ધરે ના મને તો પડ્યું ધન જાતાં,
ધરે એક નારી સુધ્યાની ભજાતાં;
લહે ના લહે પાદપો સૃષ્ટિ શોભા,
નિહાળે પડ્યાં પાદ જે જન ખોભા. ૨

ગઈ રે ગઈ એમ મુખેથી ભાખે,
નહીં અન્ય જલ્પે અતિ દુઃખ દાખે;
અહો હે વિભુ! શાં કર્યાં ગૂઢ પાપો,
ગયાં રાજ રાણી હવે કષ્ટ માપો. ૩

નહિ ભાળ લાગે સહી ચિત્ત લાગે,
કહીં ભાળ લાધે તહીં જાઉં આગે;
પડ્યાં પાદ દર્શે ન આવીજ સ્પર્શે,
સતી કોણ હર્શે પૂંષા તોય ખર્શે. ૪

બે અક્ષરો તેની પછીના પદની આરંભમાં આવે છે માટે સિંહાવલોકન. છંદમાં જે અક્ષરો મોટા છાપેલા છે તેની વારવાર આવૃત્તિ છે માટે યમક.

૨ ચાલ છંદની–ભુજંગી છંદ. ધરે ઈ૦–(રસ્તે) જાતાં જે ધન પડ્યું હોય તે મનમાં ધરે નહિ, પણ તે સુધ્યાની (સારા ધ્યાનવાળા પાંડવો) એક (માત્ર) નારીને ભજાતાં (ભજતાં–નારીનું ભજન કરતાં કરતાં) તેનેજ મનમાં ધરે. લહે ઈ૦–તેમની આજુ બાજુ સૃષ્ટિની શોભા રૂપ જે પાદપો (વૃક્ષો) હોય તેને તેઓ ના લહે (એ જુકે નહિ પણ જુએ, અથવા જુએ તે નહિ જોયા બરાબર જુએ), પણ ત્યાં થઈને ગયેલા જનના ખોભા (ખોભણો) રૂપ જે પાદ (પગલાં) પડ્યાં હોય તેને નિહાળે છે. ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થવાથી કાળ ક્ષેપનું સહન ન કરી શકવું વગેરે વર્ણવ્યું છે માટે ઔત્સુક્ય નામે વ્યભિચારી ભાવ.

૩ જલ્પે–બોલે. ગૂઢ–છાનાં. ગયાં ઈ૦–રાજ્ય અને રાણી બન્ને ગયાં; હવે તમે અમારું કષ્ટ માપો (માપ કરો) કે અમે કેટલું બધું ભોગવ્યું છે!!–અર્થાત્ અમાપ છે તે માપમાં લાવો–કમી કરો.

૪ નહિ ઈ૦–પાંડવ કહે છે કે, દ્રૌપદીની ભાળ લાગે નહિ (લાગતી નથી) તેથી સહી (નિશ્ચય) ચિત્ત લાગે (મન સળગે છે) અર્થાત્ દિલ દાઝેછે.

કડવું ૧૯ મું.

શ્લોક.

સુપાંડુતનો દુઃખ ધારી કરી, વિલપે પથ માંહીં સુપાંડુ બની,
બની વિલપે દીન આખડી અન્ન વળી અંબ નીવિ લપેય મની;
મનિત તજ્યા યમ નિયમને, ઈક નારીનુ નામ નિતેજ ભણી,
ભણી ભજને ગઈ જે, પથમાં ધન નાજ ભણી ભજમાન ગણી. ૧

ખેમાડતા તે પાડવો કુચ્ચ ક (પૃથ્વી ઉપર પડેલાં તેનાં વસ્ત્રાલંકારાદિ ચિન્હ જોઇને ખુશી થતા તેમજ જેઓ અંક (નવ) નિધિથી–નવ નિધિ રૂપ દ્રૌપદીથી હરખતા તે પાડવો (આજ હવે) અ કે (તેણે નાખેલાં નિશાની રૂપ વસ્ત્રોવડે (પોતાના મનમાં) સુખ પાડતા (સુખનો પ્રવેશ કરાવતા). મતલબકે તેમને તેનાં વસ્ત્રાદિ જોઈને ખુશી થવા વારો આવ્યો! અથવા,–જે અંક (નવ નિધિ રૂપ દ્રૌપદી)થી તેઓ હરખતા તે અ કે (અંક વડે–પૃથ્વી–પર નાખેલા વસ્ત્રાદિનાં ચિન્હવડે પાડવો પોતાના સુખને પાડતા (નાશ કરતા). જેથી હરખવુ તેથી સુખનો નાશ થવો એ વિરોધ જેવું, જણાય છે માટે વિરોધાભાસ અલંકાર "आभासत्वेविरोधस्यविरोधाभासइष्यते" (કુ૦ કા૦)

૧ શ્લોક–મદિરા છંદ (૭ ભગણ ૧ લઘુ અને ગુરૂ). સુપાંડુ ઈ૦– પાંડુના સારા પુત્રો દુઃખને ધારી કરીને (સપૂર્ણ દુઃખી થઈને) પથ માંહી (માર્ગમાં) સુપાંડુ (અતિશય પાડુર–ધોળા–શીક્કાવર્ણના) બનીને વિલપે છે. બની ઈ૦–તેઓ દીન બનીને વિલપે છે (કેમકે) તેમણે અન્ન તથા અબ (અંબુ–જળ)ની આખડી લીધી છે તેમના મની (મનમા) નીવિ (થાપણ–દ્રૌપદી રૂપી થાપણ કે ભડોળ) લપેય (છાનો રહેલો છે). મતલબકે તેમના મનમાં જે દ્રૌપદીનુ ચિતવન છે તેથી પણ તેઓ દીન બની ગયા છે. મનિત ઈ૦–તેમણે નિતે (નિત્ય–નિરતર) નારીનુંજ એક નામ ભણીને (જપીને) મનિત (વિચારેલા–જાણેલા) યમ (અહિંસા વગેરે) અને નિયમ (શૌચ વગેરે) તજ્યા. ભણી ઈ૦–તેમણે દ્રૌપદીને ભજમાન (પોતાની સેવા કરવાને તત્પર–પોતાના ઉપર પ્રીતિ રાખનારી) ગણીને, પથમાં (માર્ગમાં) જે ધન (નાસતી સેનાનું પડી ગયેલુ કે બીજુ) મળ્યું તેને નાજ ભણી (દ્રવ્ય લોભથી લેવાની ના કહી, અથવા નહિ ભણી–લેઈને), જે ગઇ હતી (જેનું હરણ થયું હતું) તે દ્રૌપદીને ભજનવડે ભણી (તેના નામનો જપ કર્યો). આ છંદમાં દરેક પદના છેવટના

ચાલ છંદની.

ધરે ના મને તો પડ્યુ ધન જાતા,
ધરે એક નારી સુધ્યાની ભજાતા,
લહે ના લહે પાદપો સૃષ્ટિ શોભા,
નિહાળે પડ્યા પાદ જે જન ખોભા ૨

અઈરે ગઈ એમ મુખેથી ભાખે,
નહી અન્ય જલ્પે અતિ દુખ દાખે,
અહો હે વિભુ! શા કર્યા ગૂઢ પાપો,
ગયા રાજ રાણી હવે કષ્ટ માપો ૩.

નહિ ભાળ લાગે સહી ચિત્ત લાગે,
કહીં બાળ લાધે તહીં જાઉં આગે,
પડ્યા પાદ દર્શે ન આવીજ સ્પર્શે,
સતી કોણ હર્શે પૂંઠા તોય ખર્શે ૪

બે અક્ષરો તેની પછીના પદની આરંભમા આવે છે માટે **સિંહાવલોકન.** છંદમા જે અક્ષરો મોટા છાપેના છે તેની વારવાર આવૃત્તિ છે માટે **યમક.**

૨ ચાલ છંદની—સુ ૮ ગી છંદ ધરે ઈ૦—(રસ્તે) જાતા જે ધન પડ્યુ હોય તે મનમા ધરે નહિ પણ તે સુધ્યાની (સારા ધ્યાનવાળા પાડવો) એક (માત્ર) નારીને ભજાતા (ભજતા નારીનુ ભજન કરતા કરતા) તેનેજ મન મા ધરે લહે ઈ૦—તેમની આજુ બાજુ સૃષ્ટિની શોભા રૂપ જે પાદપો (વૃક્ષો) હોય તેને તેઓ ના લહે (એ જુએ નહિ પણ જુએ, અથવા જુએ તે નહિ જોયા બરાબર જુએ) પણ ત્યા થઇને ગનેતા જનના ખોભા (ખોભણો) રૂપ જે પાદ (પગના) પડ્યા હોય તેને નિહાળે છે ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થવાથી કાળ ક્ષેપનુ સહન ન કરી રાખુ વગેરે વણ્યુ છે માટે **ઔત્સુક્ય** નામે વ્યભિચારી ભાવ

૩ જ પે—મોને ગદ—છાના ગયા ૯૦—રાજ્ય અને રાણી બન્ને ગયા હવે તમે અમારૂ ૮ માપો (માપ કરો) કે અમે કેટલુ બધુ ભોગવ્યુ છે!!—અર્થાત્ અમાપ છે તે માપમા નાવો કમી કરો

૪ નહિ ધ૦—પા ન મળે છે દ્રૌપદીની ભાળ લાગે નહિ (લાગતી નથી) તેથી સહી (નિશ્ચય) ચિત્ત લાગે (મન સળગે છે) અર્થાત્ દિલ

કરેછે વિલાપો તનુ સાહિ તાપો,
જડ્યા કર્ણકાપો સુમોતીની છાપો;
ધરી હસ્ત માંહી નિહાળી નિહાળી,
જુવે ને રૂવે છે ગઈ ક્યાંહીં કાળી !

અરે કાપ તારા અમો કાજ નાખ્યા !
અરે કાપ કાપો હૃદે દાબી ભાખ્યા;
અહો નારી શું કર્ણ છે તુંજ શૂન્યે!
કર્યા જેહ મૂર્ખે હર્યું સવ પુણ્યે! ૬

જો કદી (કોઈ જગાએ) પણ બાળ (બાળા-સ્ત્રી) લાધે-જડે તો અહીંથી આગે (આગળ) તહીં (ત્યા) પણ જાઉં. તેનાં પડેલાં પાદ (પગલાં) દેખાયછે પણ તે આવીને સ્પર્શ કરતી નથી ! (આમ કલ્પના કર્યા પછી તેને કોણે હરણ કરી હશે તેનો નિશ્ચય ન થવાથી તર્ક કરે છે કે,) સતી ઇ૦-એ સતીને કોણ હરશે ? જો કદી તે હરણ કરનાર પૂષા (સૂર્ય) હશે તોપણ તે ખરશે (નાશ પામશે). વિતર્ક નામે વ્યભિચારીભાવ.

૫ તનુ ઈ૦-તનુ (શરીરે) તાપો સાહિ (સહન કરીને) તે વિલાપો કરે છે, (એવામાં રસ્તામાંથી યુધિષ્ઠિરને દ્રૌપદીના) કર્ણકાપો-કાનના કાપ (એક જાતનું કાને પેહેરવાનું ઘરેણું) જેને સારા મોતીની છાપો જડી હતી તે જડ્યા કાળી (કૃષ્ણા-દ્રૌપદી). અલંકારથી દ્રૌપદીનું સ્મરણ વર્ણવ્યુ છે માટે સ્મૃતિ નામે વ્યભિચારી ભાવ.

૬ કાપને જોઇને યુધિષ્ઠિર બોલે છે અરે ઈ૦—અરે દ્રૌપદી ! તેં તારા કાપ અમારે કાજે (અમને તારા માર્ગનું ભાન થવા માટે) નાખ્યા છે ! ! પછી તેણે તે કાપને હદે (છાતીએ) દાબીને કહ્યું કે અરે કાપ ! તમે (મારા હૃદયને) કાપો ! વળી કાપને જોઈને તેને દ્રૌપદીના કાનની સ્મૃતિ થાય છે એટલે બોલે છે. અહો ઈ૦—અહો નારી ! શું તારા કાન શૂન્ય (અલંકાર રહિત) છે ? અથવા શું અમારો વિલાપ સાંભળતી નથી માટે શૂન્ય (બેહેરા) છે? ર્ક્યા ઈ૦—જે મૂર્ખે તારા કર્ણ શૂન્ય કર્યા છે (તારું હરણ કરી તારા કર્ણ શૂન્ય થવાનો પ્રસંગ આણ્યો છે) તેણે પોતાનું સર્વ પુણ્ય હર્યું છે (નાશ કર્યું છે) ! આ શ્લોકનાં ચાર ચરણમાં અનુક્રમે વિતર્ક, મોહ, સ્મૃતિ, અને અમર્ષ નામે વ્યભિચારી ભાવ વર્ણવ્યા છે.

વદી એમ યુધિષ્ઠિરે કાપ લીધા,
નિહાળીન્જ અશ્રુથી ભીંજવી દીધા;
વધ્યા આગળે પચ બધુ ઉમગી,
તદા ત્યા જડયો હાર નાખ્યોજ વ્યગી. ૭
ધરી હાર હાથે વદે ભીમ બકો,
અજાવ્યો જિણે શ્રુતિનો જગ્તડ કો,
અરે હાર તારો ઉતાર્યો ભૂમધ્યે,
ખરે આર તેનો ઉતારૂ અવધ્યે ૮
ગદા કયા ગદા કયા ગદા લાવ મારી,
પ્રિયાહાર પાડ્યો ધરૂ હાર મારી,
પ્રિયાનેજ આ હાર પે'રાવુ ધોળો,
મજ્જા માસનો અગ પે'રૂ હુ બો'ળો. ૯
નહીં રામ આ ભીમ પાજોજ બાધે,
પડયો હાર જોતા કરી હાર સાધે ;
ન અસો ન શસ્ત્રો રથો સેન જોયે,
પીશી હસ્ત બેમા કરૂ ખાખ રોયે ૧૦

---

૭ વ્યગી—દ્રૌપદી જડયો—(દ્રૌપદીએ જે નાખ્યો હતો તે હાર).

૮ બકો—વાકો આર—આકડપણુ અવધ્યે—અવધિ પ્રાપ્ત થયે (અથવા ' અવધ્યે ' હોય તો—નિષ્ફળ ન થાય તેવી રીતે-જરૂર) અમર્ષ.

૯ પ્રિયા ઇ૦—જેણે મારી પ્રિયાનો હાર (ભૂમિ ઉપર) પાડ્યો છે તેને મારીને તેને વિષે હું હાર (હારવાપણુ) ધરૂ અર્થાત્ તેને મારીને હરાવુ. અને આ ધોળો હાર પ્રિયાને પહેરાવુ તથા મજ્જા અને માસનો બોહાળો (વિસ્તારવાળો અર્થાત્ મોટો) હાર હુ મારે અગે પેહેરૂ અર્થાત્ શત્રુઓનો સહાર કરૂ અહીં યુદ્ધ કાર્ય ॥ આગમમા ભીમનો સ્થિર ઉમગ વર્ણવ્યો છે માટે **ઉત્સાહ સ્થાયિભાવની** વ્યજના છે

૧૦ નહિ ઇ૦—આ રામ ન હોય કે જે સમદ્રમા પાજે (સેતુઓ) બાધે આ તો ભીમ છે ! અથવા, આ ભીમ કાઇ રામ [જેવો] નથી કે જે સીતાનુ હરણ થયુ જાણીને પાજો બાધવા બેસે પણ આ ભીમ તો પરોક્ષ હાર જોતા શત્રુઓની હાર કરીને તેમને સાથે તેમનો હાર બનાવી દે, અ-

ભયે ઇંદ્ર બ્રહ્મા ત્રિપુરારિ મોટો,
ગદા લાવ મારી કરી નાખુ રોટો;
ખકી એમ ખોળુ ગદા હાથ લીધી,
નકુલે જઈ પાસ ત્યાં શીખ દીધી.
નહીં શત્રુ આંહી વૃથા પંન નાશે,
ગદા મુકજો વા'લી જે ઠામ ભાસે;
સુણી શીખ મારી વદે ભીમ દેવા,
રચ્યો લાવ્ય ભાઈ હરૂ ગર્વ દેવા. ૧૨

કહી એમ ત્યા હાર છાતીશુ દાબ્યો,
કદા શત્રુ આવે હૃદે આય દાબ્યો;
ધરે એવુ ધ્યાને વળી તેજ વાટે,
બોલીએ સુદ્રોશેય નાખ્યુંજ ઘાટે. ૧૩
અરે આ લપીને કરે હાવ ભાવો,
વદે પાર્થ ભાઇ! અરે આંહી આવો;

ચવા હાર કરીને (હગાવીને) સાધે—એકો બાધે—અથવા, પરેલા હાર એ-તાંજ શત્રુઓના હાથીઓની હારને બાધે—ભજે-પકડી પાડે. ન અસો ઈ૦—બ્રહ્મ વગેરે મારે કાઈ જેહએ નહિ; પણ ગાગ બે હાથમાં શત્રુને પીશીને (દબાવીને) તેમની ખાખ કરૂં કે જેથી તે ગેયે—રૂવે. ગર્વ નામે બાવની બ્યંજના.

ઉતારો વિધુમુખી કો દુષ્ટ લાવ્યો,
સુણી સત્વગ આવિયા સાદ ભાવ્યો. ૧૪
નહીં નાર્ગ કૌશેય દીઠુ જ ત્યારે,
પ્રિયાનુ જ એ તો નકી નિરધારે,
કિરીટી તદા બાણ ધારી કરે તો,
સુકૈશેય ડાળે સહિતે હરે તો ૧૫
નિહાળી સુકૈશેયને દુ ખ ધારે,
હ્રદે સાથ દાબી પણો તો ઉચ્ચારે,
ઉતાર્યું જિણે અગથી વસ્ત્ર આ જે,
હરૂ સર્વ તો તેની વસ્તુજ આજે ૧૬
કરૂ માણ પૂરા ન શકા કશી છે,
ધરૂ એજ ચેષ્ટા મને કાકશી છે,

---

૧૪ ચરે ઇ૦-(કૌશેયને જોઇને તેને દ્રૌપદી જાણીને) અર્જુન કહે છે કે, અરે ભાઇ! આહી આવો આ દ્રૌપદી લપીને (સતાઇને) હાન ભાન કરે છે ("અહીં વૃક્ષ ઉપર દ્રૌપદી ક્યાંથી?" એમ શંકા થાય નહિ તે માટે તે ફરી કહે છે) ઉતારો ઇ૦-કોઇ દુષ્ટ વિધુમુખી (ચદ્રવદની-દ્રૌપદીને) અહીં લાવ્યો છે? તેની એવી વાણી સાભળીને સવ (ભાઇઓ) સત્વરા (ત્વરા સહિત) ત્યા આ યા, કેમકે તેમને અર્જુનનો તે સાદ ભાવ્યો-' દ્રૌપદી જડી ' એવી ખુશ ખબર આપનાર વચન પ્રિય લાગ્યુ | બોહુ નામે વ્યભિચારી ભાવ, અને ભ્રાંતિઅલંકાર છે. આ પદમા 'ભાવ્યો ' શબ્દવડે હર્ષ નામે વ્યભિચારી ભાવની વ્યજના થાય છે

૧૫ તમી ઇ૦-એતો નાની પ્રિયાનુ જ છે એમ નિરધારે છે-નિશ્ચય કરે છે કિરીટી ઇ૦-કિરીટી (અર્જુન) પછી કરે (હાથમા) બાણ ધારીને ડાળ સહિત સુકૈશેયને હરે છે (તો-બન્ને જગોએ પાદપૂરણાર્થ)

૧૬ નિહાળી ઇ૦-અર્જુન તે સારા કૌશેયને નિહાળીને મનમા દુ ખ ધારે છે તથા તેને હ્રદય સાથે દાબીને પછી શત્રુનો નાશ કરવા સબધી પણો (પ્રતિજ્ઞાઓ) ઉચ્ચારે છે ઉતાર્યું ઇ૦-આ જે આ વસ્ત્ર જેણે દ્રપદીના અગથી ઉતાર્યું છે [ઉતારવાની જરૂર પાડી છે] તેની સર્વ વસ્તુ આજેજ હું હરૂ-[હરણ કરીશ] ૧૬ થી ૨૪ સુધી તથા ૨૮-૨૯ મા છદમા સર્વત્ર પાદાંત યમક છે.

વરૂ યુદ્ધમાં હુ હરૂ આપ ધારી,
રણે આજ નિશ્ચે અમો તો પધારી ૧૭
અરે શ્વાન શુ સિંહનો ભાગ લેશે!
હિમાદ્રિ ચઢે કો પગે ભાગલે શે?
અમો પચને કો છતે બાણધારી,
પડી પીડ તેને શિરે તો નધારી ૧૮
કહી એમ રૂદ્રાસ્ત્ર લીધુ સુનામી,
રખે અગ્નિનુ પાત્ર એ દ શુ નામી,
ધરી ધ્યાનમા ત્રિપુરારિજી પુરા,
થવા જય આજે પુનારિ જપુ ગ. ૧૯

---

૧૭ ધરૂ ઇ૦—શત્રુઓની એ ચેષ્ટા [દ્રૌપદી હરણ રૂપ] કાકરી [કાગડા જેવી ચેષ્ટા] છે મતલબ કે તેમણે યોગ્યાયોગ્ય વિચાર્યા વગર આ અણનીતરં કર્યું છે, એમ હુ મને [મનમા] ધરૂ છુ અથવા તેના પ્રાણ હરવા એ તો મારે મન કાક ચેષ્ટાવત્ છે વરૂ ઇ૦—આજ અમો સર્વ ભાઇઓ] નિશ્ચ રણે [રણમા—સગ્રામમા] પધારી [જઇને]પો સર્વમાંથી હુ તે કૈશેય ઉતાવનાર શત્રુને યુદ્ધમા વરૂ [પસદ કરૂ અથવા વડના સામો બોલાવુ], અને ધારીને [જાણીને] તેનુ આપ [પાપ્રી] હરૂ

૧૮ હિમાદ્રિ ઇ૦—હિમાલય પર્વત ઉપર ભાગલે પગે કોઇ શી રીતે ચઢે [ચઢીશકે]? [એ જેમ અશક્ય છે તેમ દ્રૌપદી હરીને જર ગોળવો પણ અશક્ય છે] દ્રષ્ટાંતાલંકાર અમો ઇ૦—અમો પચને [પાચ ભાઇઓને] જે કોઇ બાણધારી છતે [છતા આને] તો તેને શિરે [માથે] નધારી [અણધારી] પીડા પડી [એમ જાણવુ] અહીં શત્રુની અવજ્ઞા પૂર્વક પોતાનો ઉત્કર્ષ બતાવ્યો છે માટે ગર્વ નામે વ્યભિચારી ભાવની વ્યજના

૧૯ રૂદ્રાસ્ત્ર—શત્રુને નાશી મૂકે એવુ શિવે અર્જુનને આપેલુ એક અન્યસ્ત્ર સુનામી-સારા નામવાળા (મોટા કીર્તિવાળા) અર્જુને રખે ઇ૦—રખેને એ અર્જુન રૂદ્રાસ્ત્રને [બાણને] અગ્નિનુ પાત્ર નાખી દે [હારી દે]! 'નાડાને' પદ અધ્યાહત માનીએ તો 'કૈતવાપન્હુતિ', નહિ તો ઉત્પ્રેક્ષા. ધરી ઇ૦—[અર્જુન બોલે છે] આજે પુરારિ [અરિના પુર] અને ગ [સમૃદ્ધિ] અથવા પુર [શત્રુના નગર] અરિ [નષ્ટ] અને રા [તેઓની લક્ષ્મી] એ સર્વ પૂરા થવા માટે [એ સર્વનો અત આણવા માટે] ત્રિપુરારિ (મહા-

વદી એવું મુખે ધર્યું ચાપ પાણે,
અરિને શકે ધારી મારેજ પા'ણે;
સુરામે હણ્યો જે વિધે લંકરાણો,
કરૂં એક બાણે અરિલંક રાણો. ૨૦

પ્રતિજ્ઞા ધરી એવી યોજે સુતીર,
સુરો, સર્વ કંપ્યા ગઈ સુખ તીર;
ન વેરી વડો તે પરે બાણ સાધે,
વળે વિશ્વ ઉંધું રખે બાણ સાધે. ૨૧

વિચારીજ વેં'લા વળાવ્યા મુનિને,
અસુરારિ આદિ ભણાવી મુનિને !

દેવ) ને ધ્યાનમાં ધરીને જાપ જપું (રૂદ્રાસ્ત્રને યોજવાનો મંત્ર ભણું). અથવા, આજે પુરારિ (પુરા + અરિ)—અરિ અને તેમની રા (લક્ષ્મી) એ બન્ને પૂરા થવા માટે (નાશ પામવા માટે) ત્રિપુરારિને પૂરેપૂરા ધ્યાનમાં ધરીને જાપ જપું (અસ્ત્ર પ્રયોગનો મંત્ર ભણું).

૨૦ ચાપ—ધનુષ્ય. પાણે-હાથે. અરિને ઈ૦—શકે (રખે) અરિને (શત્રુને) ધારી (તાકીને) પાહાણે-પથરાએ મારે છે! અથવા તાકીને જે શત્રુને પથરાથી મારી શકે છે. ઉત્પ્રેક્ષા. સુરામે-દશરથ પુત્ર રામે. લંકરાણો-લંકાનો રાજા રાવણ. અરિલંક રાણો-શત્રુની કેડનો લંક રાણો કરૂં (નાશ કરૂં), ઉપમા.

૨૧ યોજે—(ધનુષ્યમાં). સુતીર-રૂદ્રાસ્ત્ર નામે બાણ. સુરો ઈ૦-તેને રૂદ્રાસ્ત્રની યોજના કરતો જોઈને સઘળા સુરો (દેવો), જગતના સુખ રૂપી સમુદ્રની તીર હવે ગઇ, [એમ વિચારીને] કંપ્યા. કંપવાનું કારણ કહે છે. ન ઈ૦-કોઇ એવો વડો [મોટા-જે બીજા સામાન્ય અસ્ત્રથી ન નાશ પામે એવો] વેરી અર્જુનનો નથી કે જેથી અર્જુન આ બાણ [રૂદ્રાસ્ત્ર] તેના ઉપર સાધે (સાંધે-યોજે છે) ! રખેને એ બાણ જો સાધે (મંત્રથી સિદ્ધ કરે અથવા બાણ પોતાના બળને અનુરૂપ કાર્ય સાધે (સિદ્ધ કરે) તો વિશ્વ ઉંધું વળે. શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં તીરને છોડવા રૂપ કારણનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થતાંજ સુખ નાશ પામવા રૂપ કાર્ય થયું એમ વર્ણવ્યું છે માટે ચપલાતિશયોક્તિ અલંકાર.

નહીં શત્રુ જાણે નહીં યોગ્ય માને,
મુકે અસ્ત્ર તો ત્યા ખુવે સર્વ માને ૨૨
મુનિરાય-આવ્યા શકે હોય ભાનુ,
કિરીટીની ચક્ષે પથાર્યાજ ભાનુ;
ઉભી અંતરીક્ષે વધ્યા મુનિ દેવા,
ન મારે કશુ ભાઇ લેવાજ દેવા ૨૩
(પણ) રખે અસ્ત્ર મૂકો ભર્યે સર્વ સાજે,
મરો પંચ બંધુ સુઅંગેજ માજે,
સુણી વાણી એવી સ્મર્યું વેણ શક્ર,
અયોગ્યા પરે મૂકતા થાય વક્ર ૨૪

---

૨૨ વિચાર ઈ૦—અસુરારિ આદિ (અસુરના શત્રુ ઇંદ્ર વગેરે દેવોએ) એમ વિચારીને મુનિને (વક્રોક્તિમા-એકદેશી જ્ઞાનવાળા—વ્યવહારના અનભિજ્ઞ એવા) મુનિને (ઋષિઓને) ભણાવીને (કેમ બોલવુ તે શીખવીને) વળાવ્યા (અર્જુન પાસે જવાને વિદાય કર્યા) કોઇ ઓછા નિપુણ માણસ પાસે કાઇ કહેવડાવવુ હોય ત્યારે તેને ભણાવીને (શીખવીને—કેવે પ્રસંગે કેમ બોલવુ તે સંપૂર્ણ કહી બતાવીને) મોકલવામા આવેછે. 'ભણાવીને' શબ્દ ની સાથે 'મુનિ' શબ્દ જોડયો છે માટે 'મુનિ' નો જે અર્થ કર્યો છે તે સંગત છે શુ ભણાવ્યુ તે કહે છે નહિ ઇ૦—હે મુનિ! તમારે ત્યા જઇને એમ બોલવુ કે, હે અર્જુન! તુ, શત્રુ કોણ છે તે જાણતો નથી, તેમ તે શત્રુ આ મહાઅસ્ત્રથી પરાજિત કરવાનેજ યોગ્ય છે કે નહિ તે પણ તુ જાણતો નથી, એમ છતા તુ એ અસ્ત્ર મૂકે તો તારૂ સર્વ માને (માન પણ) ખૂએ એમ છે

૨૩ ભાનુ—સૂર્ય કિરીટી ઇ૦—સૂર્ય સરખા તેજસ્વી મુનિઓને જોઇને કિરીટી (અર્જુન) ની આખે ભાનુ (પ્રકાશના કિરણો) પથાર્યા (પથરાઇ ગયા) અર્થાત્ તે તેજથી અંજાઇ ગયો સંબંધાતિશયોક્તિ. ઉભી—ઉભા રહીને અંતરિક્ષે—આકાશમા વ ઇ૦—ભાઇ! મારે કાઇ લેવા દેવા નથી! (આરંભમાજ આવુ બોલવુ તે મુનિનુ મુનિપણુ બતાવી આપે છે!)

૨૪ રખે ઈ૦—સઘળા સાજથી ભરેલુ (મંત્રાદિકથી સિદ્ધ કરેલુ) અસ્ત્ર તમે રખે મૂકો! જો મૂકો તો તમો પાચે બંધુ સાજે અંગે છતા (દૃઢ અથવા નીરોગી છતા) મરો (નાશ પામશો) સુણી ઇ૦—મુનિની એવી વાણી સાભળીને શક્ર (ઇંદ્ર) જે વેણ કહ્યુ હતુ તે સ્મર્યું (સંભાર્યું) તે વેણ એવુ કે અયોગ્ય ઉપર એ અસ્ત્ર છોડવાથી વક્ર (વાકુ) થાય—વિરોધ નીપજે

સ્મરી વેણ તે બાણ ભાથેજ મૂક્યુ,
ખરે ચિત્ત તુ આજ આદેશ ચૂક્યુ,
વિચારે પડ્યો એમ કિરીટી જેવે,
રથો જોડી લાવ્યા લઘુ ભ્રાત તેવે ૨૫
થયા પચ આરૂઢ ને અશ્વ વાળ્યા,
શુ પચાગ દેવો અરિએજ ભાળ્યા,
જપ્યો પાર્થ ત્યા તો પ્રતિજ્ઞા ધરીને,
ચૂરૂ ચીર ઉતાર્યુ તેને વરીને ૨૬
નહીં વાસરો કે નહીં પો'ર જોયે,
ભલે હોય વિષ્ણુ મહાદેવ સોયે,
ઘડી એકમા શત્રુ મારી મરોડુ,
કદા હોય પૂષા તણો સુત તોડુ. ૨૭
વદે એમ અકો પડેલાજ લેતા,
સુણ્યો શબ્દ એવે રડે કો હલેતા;
ગયા તે ભણી તો દીઠી આપ દાસી,
વિચારે હવે તો રહી આપદા શી. ૨૮

---

૨૫ ભાથે—બાણ મૂકવાના કોશમા, પછી અર્જુન પોતાના ચિત્તને કહે છે કે, હે ચિત્ત ! તુ આજ (ઇંદ્રનો) આદેશ (આજ્ઞા) ચૂક્યુ ! લઘુ ભ્રાત–નકુલ સહદેવ

૨૬ આરૂઢ થયા—રથમા બેઠા પચાગદેવ—પચાયતનદેવ (શિવ, વિષ્ણુ ગણપતિ સૂર્ય, શક્તિ) શુ પચાગ દેવો એજ શત્રુ રૂપે દેખાયા ! અથવા ('અરિએજ' ભેગા લેઇએ તો) શુ અરિએ (શત્રુએ) પચાગ દેવોને ભાળ્યા ! ચૂરૂ ઇ૦—જેણે દ્રૌપદીનુ ચીર ઉતાર્યુ તેને વરીને (સગ્રામ કરવા બોલાવીને—પસદ કરીને) ચૂરૂ (ચૂરો કરી નાખુ)

૨૭ વાસરો (વાસર)—દિવસ જોયે—જોઈએ કદા ઇ૦—કદાપિ પૂષા (સૂર્ય) નો સુત (પુત્ર—યમ) હોય તો તેને પણ તોડુ (હરાવુ—મારૂ) !

૨૮ વદે ઇ૦—એમ (એવી રીતે) રસ્તામા પડેલા અકો (દ્રૌપદીએ નાખેલા આભૂષણાદિ ચિહ્નો) લેતા એમ વદે (બોલે છે) એવે તેમણે શબ્દ સાભળ્યો કોઈ હલેતા (નાદાન-બાળ- બુદ્ધિની સ્ત્રી) રડે છે ! આપદા શી–પોતાની દાસી રહી ઇ૦ શી આપદા રહી ? કેમકે બધો વૃત્તાત તે હવે કહેશે)

શ્લોક.

આપદા શી હવે, આપ દાસી મળી,
આપ છાંટે ઉઠે, આપણી એ વળી;
આપગા તીર એ, આપવર્ગે ભળી!
આ પટુ પાટવી, (શે) આપદામાં પળી. ૨૯

વલણ.

દાસીમાં પાટવી પદ ધારે, આપદા પદ તે આવી રે;
પ્રેમાનંદ દ્વિજ સુખ દુઃખ એવાં, થાયે નિર્મ્યું ભાવી રે. ૩૦

કડવું ૨૦ મું.

શ્લોક.

રૂદતી કંઈ વાર અપાર મહિલા,
વિણ શુદ્ધ પડેજ કદા મન શીલા;
પદતી કદી પાંડવને તહિતા રે,
સ્મરતી વદી તે ક વ નેતહિતા રે.'

શ્લોક.

દીઠી દાસી પડી કુમાં વીલપતી જે ત્યાં અતિશે રડી,
કોલુમાં ધરી પીલતાં દીન થઈ જાણે હશે શેરડી;
પૂછે સારથિ દ્રૌપદી–પ્રિય અતિ દાસી અરે શે રડી,
જો આ પાંડુ–સૂનુ પૂછે વદ સખે વૈરી સ્ત્રી રે'શે રડી. ૨
નોહે શત્રુ હુ, ઇંદ્રસેન, કહિ દે, જલ્પે ન શે કાકિની,
દીનત્વેં મુખ સૂકતુ નયન મીચ્યાં શે તને કાકિની;
આખો જો ઉઘડેજ તો ધવલ તે જાણે દિસે કાકિની,
સત્યા ! સત્ય વદો કુરૂપતિ ખરે જૂઠુ ન જો કાકિની. ૩
રે ચોખુચટ બોલ બાળી બળ ના દર્શે જશી આરશી,
ભીડી જે મન મધ્ય ગાંઠ ગુરવી ખોલો હવે આ રસી;

વા તે મનને શિલા જેવુ કરીને શુદ્ધિ વગર પડે કોઇ વખત તે તહિં (તે જગાએ) પાંડવોને વદતી (બેભાનમા પાંડવોને કાંઇ કહેતી હોય તેમ લવારો કરતી). અને તે એમ વદીને (પછી પાંડવને ત્યા નહિ દેખવાથી) પોતાના નેત (નેતા-ધણી–પાંડવ) ના હિતો (હિત ઇચ્છનારા) ક (શિવ) તથા વ (વરૂણ) ને સ્મરતી. (એના હેતુથી કે પાંડવ અહીં નથી તો તેમના ઇષ્ટ શિવ તથા વરૂણ અહીં આવીને દ્રૌપદીને છોડાવે !)

૨ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત. દીઠી ઇ૦—જે દાસી ત્યાં (દ્રૌપદીનું હરણ જે માર્ગે થયું હતું તે માર્ગમાં) અતિશય રડી હતી. તે દાસીને કુમાં (પૃથ્વી ઉપર) પડીને વિલપતી પાંડવોએ દીઠી. દીન થઇ—નિસ્તેજ થએલી. પૂછે ઇ૦—તે દાસીને સારથિ પૂછે છે કે, અરે દ્રૌપદીની અતિ પ્રિય દાસી તું શે રડી (શા માટે રડી—રડે છે)? જો આ પાંડુના સૂનુ (પુત્રો) તને પૂછે છે, માટે હે સખે (મિત્ર) તું વદ (ઉત્તર આપ); વૈરી (શત્રુઓની) સ્ત્રીઓ રડીને રહેશે!

૩ નોહે ઇ૦—હે દાસી હુ શત્રુ નથી પણ ઇંદ્રસેન (પાંડવનો સારથી) છુ માટે તું શત્રુ ક્યાં ગયો તે કહી દે અરે કાકિની (પાજી સ્ત્રી!) તું શે ન જલ્પે (કેમ નથી બોલતી)? તારૂં મુખ દીનપણાથી સુકાઇ જાય છે, અને તે નયન મીચ્યાં છે, તને તને (શરીરે) કાકિની (કંકણી) થઇ છે કે શુ? જો તારી આંખો ઉઘડે છે ત્યારે તે જાણે કાકાની (કોડી) હોય એવી ધવલ (ધોળી) દેખાય છે. હે સત્યા! (એ નામની દાસી!) સત્ય બોલો, ખરે અહીં કુરૂપતિ છે, અને એમાં કાકીની (રતિ) પણ જૂઠું નથી.

જો કે, દ્રૌપદી આ રહી તવ ખરી ના જો વદે આર શી,
છે પાંડુતન નો'ય અન્ય અબળા ! જો રાજના આ રષી. ૪

જે સ્તુતિ કરવાજ યોગ્ય અતિ છે કયાં તે ગઈ પાલિ રે,
મોટાં નેત્ર શુ હરિણુ છે જિતિત એ પાંચે તણું પાલિ રે;
જો તેને હરી કોઇ જાય જગમાં (તો) લાગી તિને પાલિ રે,
રે પચાનન શા સુપચ વર છે વીંટાય જો પાલિ રે:— ૫

તો તેને નર કોણ છૂટી કરવા મારે ન આ પાશ છે?
નાકે વા જગતી તલે વિચરતા જાણેજ આ પાશ છે;

---

૪ રે ઈ૦— રે બાળી! જેવી આરશી ચોખી હોયછે તેવું ચોખુંચટ (સ્પષ્ટ)બોલ કે જેથી બળ દર્શે ના (તુ અમારૂં બળ દેખે નહિ). અર્થાત્ તુ સ્પષ્ટ નહિ બોલે તો તને અમારે બળ દેખાડવુ પડશે. (દાસી પાસેથી સમાચાર મેળવવાને બીજા ઉપાય કામે ન લાગ્યા ત્યારે ભય બતાવી જુએછે). બીડી ઈ૦— તમે જે મનમાં ગુરવી (ગુર્વી—ભારે) ગાંઠ બીડીછે તે આ રસી [દોરડી—જેવડે ગાંઠ બાધેલી તે] હવે ખોલો (છૂટી કરો). અર્થાત્ મનમાં જે હોય તે હવે કહી નાખો. જો કે ઇ૦— જો તુ એમ કહે કે 'દ્રૌપદી આ રહી' તો તું ખરી; જો એમ ન વદે તો તું આરશી [સોઢાની અણી જેવી] અમને લાગશે. હે અબળા! આ પાંડુના તન [તનય-પુત્ર] છે, અન્ય [બીજા] નો'ય [ન હોય], રાજના રષી (ઋષિ) અર્થાત્ રાજર્ષિ તે આ રહ્યા, તુ જો.

ક્રોધી ક્લેશી જિણે કર્યા કુરૂપતિ તે રે શું આ પાશ છે;
લોભીનું ધન કો હરે કુવિધિએ એ રંગ.આ પાસ છે. ૬
શું એ મૂઢ ન જાણતો હરણને જાશે સહુ વિગ્રહે !
એ નારીજ સનાથ ધારી નહિ શું નાઠો ગયો વિગ્રહે!!
રે રે થાયજ ખેદ વેદ વદું (હું) તે સૈન્યે થયો વિગ્રહે,
બોલો બાળ હવે જતો ભય થયો સુખી થયાં વિગ્રહે. ૭
શોચે શે સખિ આવિયા કિરીટી તો શી છે અજા આજ રે,
લાવ્યા દ્રૌપદી જાણ નિશ્ચય હવે એ જો આ જાગ્યા જરે;

૬ તો ઈ૦–જો એમ છે તો તેને (દ્રૌપદીને) તેના પતિથી છૂટી કરવાને કયો નર ધારે ? અને એમ કરવું તે શું પાશ (ફાંદો) નથી ? અર્થાત્ દ્રૌપદીને પાંડવોથી છૂટી કરવા ધારવું તે જાણી જોઈને ફાંદામાં ફસાવા જેવું છે. નાકે ઈ૦–જે કોઈ નાકે (સ્વર્ગમાં) અથવા જગતી તલે (પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર) વિચરતો હોય (ફરતો હોય)–દેવ કે મનુષ્ય વગેરે હોય, તે તો જાણેજ કે આ (પાંડવો) પાસ (પાસે) છે–અમને દૂર છતાં પણ સદૈવ પાસેજ ધારે. હે દાસી! જેણે કુરૂપતિ (પાંડવો) ને ક્રોધીઅને ક્લેશી કર્યા તે(દ્રૌપદી) ને હરનારો શું આ પાસ (આ તરફ) છે ? લોભી ઈ૦–લોભીનું ધન જે કુવિધિએ (તેના આપ્યા સિવાય અથવા તેનો પૂરતો બદલો આપ્યા સિવાય છાનોમાનો કે કપટ વગેરેથી હરે તે રંગનો આ (દ્રૌપદીના હરણનો) પણ પાસ (રંગ–પક્ષ-ભાવના) છે. અર્થાત્ લોભીનુ ધન હરવુ અને પાંડવોની દ્રૌપદી હરવી એ સમાન છે

૭ શું ઈ૦–સારથિ કહે છે શું એ (દ્રૌપદીનું હરણ કરનાર) મૂઢ, જેથી ઉપજેલા વિગ્રહે (લડાઈથી) સહુ (સંપત્તિ વગેરે) જાશે [નાશપામશે] એવા હરણને (હરણ કરવું એ કેવું દુષ્કર કાર્ય છે તેને) જાણતો નથી. (અથવા) તેણે એ નારી (દ્રૌપદી) ને સનાથ (નાથવાળી) ધારી નહિ કે જેથી તેણીનો (પાંડવોથી) વિગ્રહ કરવામાં તે નાઠો–નાઠો ગયો (તે કાર્ય તેણે હોંસથી કર્યું) !! અથવા, વિગ્રહે (વિસ્તારમાં, મતલબકે વિશાળ જંગલમાં) નાઠો નાઠો ગયો !! રે રે ! મને ખેદ થાય છે. અને હું વેદ વદું (નકી કહું છું) કે તે સૈન્યે (શત્રુની સેનામાં) વિગ્રહે (વિભાગ પણ) થયો. અર્થાત્ તેની સેના નાશી ગઇ ચપલાતિશયોક્તિ. બોલો ઈ૦–હે બાળ (દાસી)! તમે બોલો, હવે ભય જતો થયો (ચાલતા થયો–ગયો) અને (આપણે સહુ) વિગ્રહે (શરીરે) સુખી થયાં.

જો કે, દ્રૌપદી આ રહી તવ ખરી ના જો વદે આર શી,
છે પાંડુતન નો'ય અન્ય અબળા ! જો રાજના આ રષી. ૪

જે સ્તુતિ કરવાજ યોગ્ય અતિ છે ક્યાં તે ગઈ પાલિ રે,
મોટાં નેત્ર શું હરિણ છે જિવિત એ પાંચે તણુ પાલિ રે;
જો તેને હરી કોઇ જાય જગમાં (તો) લાગી તિને પાલિ રે,
રે પંચાનન શા સુપંચ વર છે વીંટાય જો પાલિ રે:— ૫

તો તેને નર કોણ છૂટી કરવા ધારે ન આ પાશ છે?
નાકે વા જગતી તલે વિચરતો જાણેજ આ પાશ છે;

---

૪ રે ઈ૦— રે બાળી! જેવી આરશી ચોખી હોયછે તેવું ચોખુંચટ (સ્પષ્ટ)બોલ કે જેથી બળ દર્શે ના (તું અમારૂં બળ દેખે નહિ). અર્થાત્ તું સ્પષ્ટ નહિ બોલે તો તને અમારે બળ દેખાડવું પડશે. (દાસી પાસેથી સમાચાર મેળવવાને બીજા ઉપાય કામે ન લાગ્યા ત્યારે ભય બતાવી જુએછે) ભીડી ઈ૦— તમે જે મનમાં ગુરવી (ગુર્વી—ભારે) ગાઠ ભીડીછે તે આ રસી [દોરડી—જેવડે ગાંઠ બાંધેલી તે] હવે ખોલો (છૂટી કરો). અર્થાત્ મનમાં જે હોય તે હવે કહી નાખો. જો કે ઇ૦— જો તું એમ કહે કે 'દ્રૌપદી આ રહી' તો તું ખરી; જો એમ ન વદે તો તું આરશી [લોઢાની આણી જેવી] અમને લાગશે હે અબળા! આ પાંડુના તન [તનય—પુત્ર] છે, અન્ય [બીજા] નો'ય [ન હોય], રાજના રષી (ઋષિ) અર્થાત્ રાજર્ષિ તે આ રહ્યા, તું જો.

૫ જે ઇ૦—જે અતિશય સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે એવી તે પાલિ (પાળેલી—રક્ષેલી) દ્રૌપદી ક્યાં ગઇ? અથવા, પાલિ (સ્તુતિ રૂપ)—દ્રૌપદી ક્યાં ગઈ? તેના નેત્ર શું (જાણે) હરણી છે (હોય) એવા મોટાં છે, અને એ પાંચે પાંડવનાં જીવિતની પાલિ (રક્ષણ કરનારી પાળ રૂપ) છે અથવા, તેનાં એવાં મોટાં નેત્ર છે કે તેથી તેને જોઇને કોઈ એમ ધારે કે શું આ હરણી છે? એવી એ સ્ત્રી આ પાંચે પાંડવોનું જીવિત પાલી (કલંક રૂપ કરીને) ક્યાં ગઇ? જો ઈ૦— જો તેને જગતમાં કોઇ હરી જાય તો તેને [તે હરનારને] પાલી [પાળી—છરી] લાગી એમ જાણવું. અર્થાત્ તેમનું મોત જ આવ્યું સમજવું. રે ઇ૦— રે! [ગર્વ સૂચક સંબોધન] આ તેના પંચાનન (સિંહ) સરખા પાંચ ઉત્તમ વર છે તેમને તે પાલિ (વેલ રૂપ દ્રૌપદી) વીંટાય છે તે તું જો!

ક્રોધી વૈરશી જિણે કર્યા કુરૂપતિ તે રે શુ આ પાશ છે,
લોભીનુ ધન કો હરે કુવિધિએ એ રગ,આ પાગ છે. ૬
શુ એ મૂઢ ન જાણતો હરણને જાશે સહુ વિગ્રહે!
એ નારીજ સનાથ ધારી નહિ શુ નાઠો ગયો વિગ્રહે!!
રે રે થાયજ ખેદ વેદ વદુ (હુ) તે સૈન્યે થયો વિગ્રહે,
બોલો બાળ હવે જતો ભય થયો સુખી થયા વિગ્રહે ૭
શોચે શે સખિ આવિયા કિરીટી તો શી છે અજા આજ રે,
લાવ્યા દ્રૌપદી જાણુ નિશ્ચય હવે એ જો અ જાગ્યા જરે,

---

૬ તો ઈ૦–જો એમ છે તો તેને (દ્રૌપદીને) તેના પતિથી છૂટી કરવાને કયો નર ધારે ? અને એમ કરવુ તે શુ પાશ (ફાદો) નથી ? અર્થાત્ દ્રૌપદીને પાડવોથી જુદી કરવા ધારવુ તે જાણી જોઈને ફાદામા ફસાવા જેવુ છે નાકે ઈ૦–જે કોઈ નાકે (સ્વર્ગમા) અથવા જગતી તલે (પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર) વિચરતો હોય (ફરતો હોય)–દેવ કે મનુષ્ય વગેરે હોય તે તો જાણેજ કે આ (પાડવો) પાસ (પાસે) છે–અમને દૂર છતા પણ સદૈવ પાસેજ ધારે હે દાસી! જેણે કુરૂપતિ (પાડવો) ને ક્રોધી અને વૈરી કર્યા તે(દ્રૌપદી) ને હરનારો શુ આ પાસ (આ તન્તુ) છે ? લોભી ઈ૦–લોભીનુ ધન જે કુવિધિએ (તેના આપ્યા સિવાય અથવા તેનો પૂરતો બદલો આપ્યા સિવાય છાનોમાનો કે કપટ વગેરેથી હરે તે રગનો આ (દ્રૌપદીના હરણમા) પણ પાગ (રગ–પટ–બારના) છે અર્થાત્ લોભીનુ ધન હરવુ અને પાડવોની દ્રૌપદી હરવી એ સમાન છે

૭ શુ ઈ૦–સારથિ કહે છે શુ એ (દ્રૌપદીનુ હરણ કરનાર) મૂઢ જેથી ઉપજેના વિગ્રહે (લડાઈથી) સહુ (સપત્તિ વગેરે) જાશે [નાશ પામશે] એના હરણને (હરણ કરવુ એ કેવુ દુષ્કર કાર્ય છે તેને) જાણતો નથી (અથવા) તેણે એ નારી (દ્રૌપદી) ને સનાથ (નાથવાળી) ધારી નહિ કે જેથી તેણીનો (પાડવોથી) વિગ્રહ કરવામા તે નાઠો–નાસી ગયો (તે કાર્ય તેણે હોંસથી કર્યું)!! અથવા, વિગ્રહે (વિસ્તારમા, મતલબકે વિશાળ જગતમા) નાઠો નાસી ગયો!! રે રે! મને ખેદ થાય છે અને હુ વેદ વદુ (નક્કી કહુ છુ) કે તે સૈન્યે (શત્રુની સેનામા) વિગ્રહે (વિભાગ પણુ) થયો અર્થાત્ તેની સેના નાશી ગઇ ચપલાતિશયોક્તિ બોલો ઈ૦–હે બાળ (દાસી)! તમે બોલો, હવે ભય જતો થયો (જાતો થયો–ગયો) અને (આપણે સહુ) વિગ્રહે (શરીરે) સુખી થયા

આ ચાબુકવડે હણું નવ વદ, ના થૈ અજા આજ રે',
વીરાણી નિજ સાથ, બીકણ થવું નારી અજા આજ રે. ૮
પાંડુનંદન જોઇ સોઇ ઉચરે મા'યા અરે વિધિએ,
ભાખેછે જાજ જોઇ જ આ યયય કે' શું કો' સરે વિધિએ;
જો તું સારથિ બે ભણે દરર કે બોલે દ્ર એ વિધિએ,
ભાખી દાઝ્જ લાગવે થ થ ભણે નાના વદુ વિધિ એ. ૯

૮ શોચે ઇ૦-હે સખિ ! જો કિરીટી (અર્જુન) અહીં આવ્યા છે તો તું શું કરવા શોચે છે ? હવે આ.જ શી અજા (ઇજા-હરકત) આવવાની છે ? લાવ્યા ઇ૦-હવે દ્રૌપદીને નિશ્ચય લાવ્યા એમ જાણ અને એ જાઆ (જાયા) નેજ તું 'આજ જોઅ (જોય-જો) મતલબ કે એ સ્ત્રીને તું આજ દેખીશ. અથવા 'એ જોઅ જાઆ જરે ' એ પદ પાડીએ તો, જોઅ (જોય-જો) એ જાઆ (જાગા-જગા શત્રનુ સ્થળ) જરે (જડે—ર,ઙ,ड એ વર્ણો સમાન ગણાય છે માટે) તો દ્રૌપદીને નિશ્ચય લાવ્યા એમ જાણ. અથવા એ જરે (જરેજર) જાઆ (જાગા—જગાઓ) જોઅ (જોય—જુએ છે તેથી દ્રૌપદીને નિશ્ચય લાવ્યા એમ જાણ. આ ઇ૦—જો તું નહિ વદે તો, હું) તને આ ચાબુકવડે હણું, માટે તું આજ (આ સમયે) અજા (બોકડી—અર્થાત્ ગરીબ) થઇને રહીશ નહિ. વીરાણી ઇ૦—નિજ (તારો પોતાનો) સાથ વીરાણી (વીરસ્ત્રી) નો છે તો નારીઅ [નારીય-હે નારી !] જા, [જા જા !] આજ તારે બીકણ થવું ! ! અર્થાત્ ન થવું જોઈએ અથવા, નારી ! જા, આજ તારે અબીકણ થવું. ('નારી ' શબ્દ પછીનો 'અ' 'બીકણ' શબ્દની પહેલાં જોડવાથી) બીકણ થવું નહિ.

એવું સાંભળી નાર તોજ કૂટવા લાગી ઇછા પોકરો,
બોલ્યા બંધુ વિચારી તો મનથકી આ શાંય છા પોકરો;
સોંપો ભીમ ભણે બળે સુમુનિને કે કર્મ છાપો કરો,
આ માર્ગે પડી એહ તો હર ભણો વેગેજ છાપો કરો. ૧૦

ભાખ્યો ભીમ સુયોધ તે મન ગમ્યુ છે ઠીક ડિંબાહવે,
સારૂ વા નરતુ વિધિ લિખિત જે ધારોજ ડિંબાહવે;
છો જાતો અરિ જ્યાં જવુંજ ધરતો છે આજ ડિંબાહવે,
ધારી ધ્યાન મને પથેજ પળિયા છે સત્ય ડિંબાહવે. ૧૧

---

૧૦ એવું ઈ૦— એવું સાંભળીને તે નાર તો કૂટવા લાગી અને પોતાની ઈચ્છાવડે પોકરો (પોકાર) મૂકવા લાગી, અથવા, પોતાની ઈચ્છાથી પોકથી રો (રોમ–રોવા લાગી). બોલ્યા ઈ૦— એવું જોઈને બંધુઓ મનથી વિચારીને બોલ્યા કે આ શાંય (શું) છા (છાં–છે), તેનો પો (તર્ક) કરો; અથવા, (ल ने એક ગણીએ તો) આ પોકરો [પોકલો–પોગળો] શાંય છાં (શું છે)! અર્થાત્ આ દાસી આપણને માગેલી, ખબર ન આપતાં આમ શા માટે રડે કૂટે છે? સોંપો ઈ૦–તે જોઈને ભીમ ભણે [કહેછે] કે એને બળે [બળથી] પકડીને સુમુનિને [આપણા આવતા સુધી એનુ રક્ષણ કરે એવા સારા મુનિને] સોંપો કે એના કર્મ ઉપર કરો છાપો [હાથ હાકો] અર્થાત્ એ વાત હવે જતી કરો–એનાથી આપણું કાંઇ વળવાનુ નથી. કેમકે, આ માર્ગેજ જો એ [દાસી] પડીછે તો હવે, હર ભણો [હર હર મહાદેવ કરીને] વેગથી શત્રુ સૈન્ય ઉપર છાપો કરો–છાપો મારો [કેમકે શત્રુ આ માર્ગેજ ગયેલા હોવા જોઇએ].

૧૧ ભાખ્યો ઇ૦–ભીમ નામે સુયોધ (સારો યોદ્ધો) જે વચન ભાખ્યો (બોલ્યો) તે (સર્વને) મનમાં ગમ્યુ, એવું કે, ડિંબાહવે (હલ્લો કરવામાં) ઠીક છે. (*डिंबाहव–affray.*) હવે સારૂં કે નઠારૂં જે વિધિએ પ્રારબ્ધમાં લખેલુ હશે તે ડિંબાહવમાં (નાની લડાઈમાં) ધારો. અર્થાત્ જણાઈ જશે. અથવા તે લખેલું તે હવે તો આ ડિંબા (લડાઈજ) છે એમ ધારો. છો ઇ૦–અરિ (શત્રુ–જયદ્રથ) જ્યાં જવાનું ધારતો હોય ત્યાં છો જાતો, કેમકે એને આજ આહવ [લડાઈમાં] ડિંબા [ભય] છે, એમ [પાંડવો] મનમાં ધ્યાન ધારીને પથે [માર્ગે] પળિયા [ચાલ્યા]; તેઓ બોલ્યા કે, હવે [આજ શત્રુ પક્ષમાં] ડિંબા (ભયથી ઉત્પન્ન થયેલી ચીસો) સત્યછે. અર્થાત્ શત્રુઓ જરૂર ભયથી ચીસો પાડશે.

તેઓએ તવ ધૌમ્ય ગુરૂ નિરખ્યા હર્ખ્યા સુરાજા મને,
કો આનંદ કહેજ મધપ તણો ધારે સુરા જામને;
તેવા પાંડવ ત્યાં ખુશી, પતિજ જે જાણું સુરા જામને,
ગાણું આ વિપળો પળો દુખ ઘટી, (તે) ટાળે સુરા જામને. ૧૨

શ્લોક.

આનંદ જેવો યશોદા મને જોઈ જાણીજ ગોપેશ આનંદ કે છે,
આનંદ જેવો ધર્યો જે મધુકૈટભો મારતાં વિષ્ણુ આનંદકે છે;
આનંદ પુરંદરે મન આણ્યો ન સોઈ કદા અન્ય ન્યાનંદને છે,
આનંદ તેવો ધરે કુંતિસૂનુંજ કાર્યો થયાં આજ આનંદને છે.૧૩

---

૧૨ સુરાજા–સારા રાજા– યુધિષ્ઠિર. કેવો હરખ થયો તેનું દૃષ્ટાંત આપે છેઃ કો ઈ૦–જ્યારે મધપ [દારૂડિયો] સુરાજામ [મદ્ય પીવાના પ્યાલા] ને હાથમાં ધારે ત્યારે તેનો આનંદ કો કહે?– કોણ વર્ણવી શકે!! તેવા ઈ૦–પાંડવો પણ ત્યાં તેવાજ ખુશી થયા હતા; કેમકે તેમને એમ પતીજ [ખાત્રી] હતી કે અમો મને [મનમાં] સુરાજા [સુર અજા–માયા=દેવની માયા] ને પણ જાણું [જાણીએ છીએ], અને આ જે દુઃખની વિપળો, પળો, ઘટી [ઘડી] એ અને જામ [પોહોર] ને અમો ગાણું [ગણીએ છીએ] તે સુરા [દેવો] ટાળે [ટાળી શકે]–દેવો આપણું દુઃખ મટાડશે.

૧૩ શ્લોક–અંગાગી છંદ (૭ તગણ + ૨ ગુરૂ). આનંદ ઇ૦–સોએ જેને ગોપેશ (ગોપનો સ્વામી) નંદ કહે છે તે આ, એમ જાણીને તથા (તેમને) જોઈને યશોદાના મને (મનમાં) જેવો આનંદ થયો હતો (નંદને વરૂણના દૂત લેઈ ગયા હતા ત્યાંથી કૃષ્ણે તેમને છોડાવી આણ્યા ત્યારે), તથા, વિષ્ણુએ આનંદક (એ નામનું ખડ્ગ) વડે મધુ અને કૈટભ નામે દૈત્યોને મારતાં જેવો આનંદ ધર્યો હતો, અને જેવી સોઈ આ નંદને (નંદન વનમાં) છે તેવી અન્ય (બીજે સ્થળે) કદા (કોઇ વખત) ન (નથી બની), એમ પુરંદરે (ઇંદ્રે) મનમાં જેવો આનંદ આણ્યો હતો, તેવોજ આનંદ કુંતીસુત ધરે છે કે આજ આનંદને (આનંદન + એ = ખુશી પણ) છે, કેમકે હવે ધૌમ્ય મળ્યા તેથી કાર્યો થયાં [થયા જેવાંજ છે]. હર્ષ.

વળણ.

આનંદકંદ મતિમંદ જાણે, જણાવે તે શું ભણી રે;
વંદું વિપ્રવર્ગે હવે અન્ય સર્ગે, મતિમંદ ગુણ જોઇ ગણી રે. ૧૪

કડવું ૨૧ મું.

શ્લોક.

રાતું દીસે મુખ ધોળી જટા પય,
ખેહ ભરી તન છે દીનતામય;
વેદ વિહીન ન શોભત ભૂ ભય,
દ્રૌપદી વિણ થયાજ અતિવય.

શ્લોક.

હે ભીમ આવ્ય અરિ જાય અપાર આધો,
પોકાર પૂર કરતો મુનિ હોઇ બાધો;

---

૧૪ આનંદકંદ ઈ૦—આનંદ રૂપી કંદને મતિમંદ (મંદ બુદ્ધિનો) પુરૂષ જાણે તે, તે આનંદ બીજાને શું ભણીને (કહીને) જણાવે! મતલબ કે હું પણ મતિમંદ છું માટે પાંડવોનો આનંદ યથાર્થ જણાવી શકતો નથી. વંદુ ઈ૦— હવે હુ વિપ્રવર્ગે (બ્રાહ્મણ વર્ગમા) વંદુ (પ્રણામ કરૂ છું), અને મતિમંદ એવો હુ અન્ય સર્ગે (હવે પછીના સર્ગમા)–કડવામા તેમના (વિપ્રોના) ગુણ ગણી જોઉછું.

૧ શ્લોક– મોદક છંદ (ચાર ભગણ) રાતું ઇ૦– (મુનિને વેદ રહિત પૃથ્વીનુ રૂપ આપેછે) પૃથ્વીનુ મુખ રાતુ દીસે— દેખાયછે (તે ઉપરની રાતી માટીવડે), પય (ક્ષીર સમુદ્ર વગેરેનુ) રૂપી ધોળી જટા છે, તેની તન (દેહ) ખેહ (ધૂળ) ભરી છે અને તેથી તે દીનતામય દેખાય છે, એમ વેદ રહિત ભ-ય (ભય રૂપ) પૃથ્વી શોભતી નથી: તેમજ ક્રોધ અને શોકથી જેનું રાતુ મુખ છે, દૂધ જેવી જેની ધોળી જટા છે, ખેહ (રાખોડી) ભરેલી જેની તન (દેહ) છે, જે (દ્રૌપદી હરવાથી) દીનતામય થઈ રહેલા છે, તથા (નિત્ય કર્મ બનતું નથી માટે) જે વેદ વિહીન (વેદ રહિત) છે એવા ભૂભય (પૃથ્વી ઉપર ભય રૂપ) દ્રૌપદી વિના થયેલા અતિવર (વૃદ્ધ–ધૌમ્ય મુનિ) શોભતા નથી. રૂપક-અલંકાર. મુનિની નબળાઈ અને દુર્દશા વર્ણી છે માટે દૈન્ય.

જોઈ ગુરૂ ઝટપટા થઇ પાસ આવ્યા,
પાંડુસૂનુ સુહરખે પડી પાય ભાવ્યા. ૨
પૂછ્યું ગુરૂજી ગઇ ક્યાં-સુસતીજ કૃષ્ણા,
સત્યા પડીજ રડતી તજી રૂડી તૃષ્ણા;
શે દુખી દીન બનિયા ગુરૂજી અમારા,
આવ્યા અમો નવ ધરો મન કષ્ટભારા. ૩
જલ્પ્યા ગુરૂજી ગરવા હરવા કુકષ્ટો,
હાથે કરી વદન લુછી વદે શુ ખષ્ટો;
હે પાડુનંદન! કુસૈંધવ નામધારી,
જાયે સુનારી હરીને કુમતિ તમારી. ૪
રાખ્યે એહ ધરતો નિકટે બનેવી,
તેથી ગયા ઉદર મોદક આશ સેવી;
સન્માન પાન ભુલવી સતી હણું કીધું,
રે ભીમ તુજ વિણ દુઃખ અપાર દીધું. ૫

૨ શ્લોક–વસંતતિલકા. બાધો–કર્તવ્યશૂન્ય. ઝટપટા–ઉતાવળા. પાંડુસૂનુ–પાંડવો ૩ કૃષ્ણા–દ્રૌપદી. સત્યા–એ, નામની પાંડવોની દાસી. તૃષ્ણા–બીજાં સારાં સાંસારિક સુખની કે દ્રૌપદીને મળવાની આશા. કષ્ટભારા–કષ્ટનો સમૂહ.

૪ ગરવા–શ્રેષ્ઠ. હાથે ઇ૦–શું (જાણે) ખટો (ખષ્ટ–ખીસીઆણો પડીગયેલો) હાથે કરી (હાથવડે) વદન (મોં) લુછીને બોલતો હોય! તેમ તે બોલ્યા. (પોતે લાડવાની લાલચે દ્રૌપદીનું રક્ષણ ન કરી શક્યા માટે પાંડવો ઠપકો દેશે એ ભયથી ખષ્ટ પડી ગયેલા). શું બોલ્યા તે કહેછેઃ હે ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. કુસૈંધવ નામધારી–સૈંધવ (સિંધુ દેશનો એવું) નામ ધરનારો નઠારો (જયદ્રથ). કુમતિ–નઠારી બુદ્ધિવાળો.

ઓ જાય આગળ વધી મુનિ શુંય કીજે,
નિંદા તમારી થકી શાપ શું દેઉ ખીજે;
પાંડુતના તમથી એ જરિયે ન બીન્યો,
આ જાયછે નવીન મારગ હર્ષભીન્યો. ૬

વૃક્ષો પડીજ કરમાઈ ગયાં બિચારાં,
છે કાપિયાં ઝટ જવા દ્રુમ એજ સારાં;
ધારો સુઅંગ કવચો નથી દૂર ભાઇ!
વાંસે પળો વીર બની શુભ શસ્ત્ર સાઈ. ૭

નિર્ભર્ત્સના અતિ, જયદ્રથ દંડ મોહી,
ચિત્તેજ છે ભય ઘણો મુખ શુષ્ક રોઈ;
ના અંગ સંગ કરિયો, ધરિયો ન ધ્યાને,
ઝાલો જઈ ઝટપટે સતીનેજ માને. ૮

વા'રે ચઢો મન ધરી વદું વેણ રૂડું,
થાયે અરિ હીન નહિ તવ આપ કૂડું;
વિચાર ભાર કુળનો ધરી ધ્યાન માને,
લાવો સુચિત્ત અરિ જે અડકે ન વાને. ૯

---

૬ મુનિ શુંય કીજે—અમે-મુનિ શું કરીએ? તમે કહેશો કે શાપ દેવો હતો તો, ખીજવાઈને શાપ શું દેઉ? [કેમકે] શાપથકી તમારી નિંદા થાય. નવીન મારગ—નવો માર્ગ કરીને. હર્ષ-ભીન્યો—હર્ષથી ભીંજાયલો.

૭ વૃક્ષો ઈ૦—(નવો માર્ગ કરવાને કાપેલા) દ્રુમ—ઝાડ. સુઅંગ—સારે અંગે. સાઇ—સાહી—પકડીને.

૮ નિર્ભર્ત્સના ઈ૦—દ્રૌપદીએ જયદ્રથની નિર્ભર્ત્સના (નિંદા) તો અતિ (ઘણીએ) કરી, તથાપિ તે તેના દંડ (શિક્ષા) થી મોહી (મૂઢ બની ગઇ છે). ચિત્તે ઇ૦—દ્રૌપદીના ચિત્તમાં તેનો ભય ઘણો છે અને રોઇને તેનું મુખ શુષ્ક (થયું છે)—સૂકાઈ ગયું છે. માને—માન સહિત. અથવા સતીના માન ખાતર તેને (શત્રુને) ઝટપટ પકડો.

૯ પાંડવોનો યુદ્ધ ઉત્સાહ વધારવાને ધૌમ્ય મુનિ બોલે છે કેઃ—વાહારે ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. થાયે ઇ૦—જો અરિ હીન નહિ થાય તો આપ (આપણું) કૂડું છે. વિચાર ઈ૦—કુળના ભાર (મોટપણ) નો વિચાર કરીને અને તેનું માને (મા-

જે શ્રેષ્ઠ સ્રુચ ઘૃતથી ખરડાય આખો,
તે ભસ્મ સ્પર્શ કરવા ઘટિ નાજ દાખો;
હોમાય આજ્ય કદી શાળજ છાલ અગ્નિ?
ના મર્ણ્ જાગ સુમનો તણી હોય લગ્નિ. ૧૦

શું દ્વિજસોમવલ્લિને કૂતરોજ ચાટે,
શિયાળ જાત મૃગયા રમી ના ઉચ્ચાટે!
ઉચ્ચાટને તજી શૃગાલ તલાવડીમાં,
કંજે ભરેલી વિલસે કદી ના ઘડીમાં. ૧૧

રે સિંહ એક તણી કામિની હોય ભાઈ,
તેને મૃગો અતિ મળી પકડે શું ધાઈ!
તો સિંહ પંચ સરખા પતિ આપ માથે,
તેની પ્રિયા પકડવા હરશે ન હાથે!! ૧૨

એવાં તહીં પરૂષ વેણ સુણીજ ભીમે,
આપ્યોજ ઉત્તર તહીં નર્ય કાંઈ ધીમે!!

ન પણ) ધ્યાનમાં ધરીને જેથી અરિ દ્રૌપદીના વાને (વર્ણને-અર્થાત્ શરીરને) ન અડકે-તેવું સુચિત્ત(માં) લાવો.

૧૦ જે ઇ૦-જે શ્રેષ્ઠ સ્રુચ (ઘી હોમવાનો સરવો) આખો ઘૃતથી ખરડાય છે તે સરવો ભસ્મનો સ્પર્શ કરવાને ઘટિ (ઘટિત) નાજ દાખો (નહિજ કહેવો). હોમાય ઇ૦-આજ્ય (ઘૃત)ની સાથે શાળ (ડાંગર)ની છાલ શું અગ્નિમાં હોમાયછે? અર્થાત્ નથીજ હોમાતી. તેમજ, મર્ણની (જગોએ) સુમનો તણી (પુષ્પોની) લગ્ની (યોજના) હોય નહિ. અથવા, સુમનો તણી (દેવોની) લગ્નિ (યોજના) હોય નહિ.-મરણના પ્રસંગમાં ગણપતિની સ્થાપના યોગ્ય ગણાય નહિ.

૧૧ દ્વિજ સોમવલ્લીને-બ્રાહ્મણને યોગ્ય સોમવલ્લીના રસને. શિયાળ જાત-શિયાળની જાતિ અથવા શિયાળનો પુત્ર. (જન્ ઉત્પન્ન થવું). ના ઉચ્ચાટે -ઉચ્ચાટ ન પામે શું? શૃગાલ-શિયાળ. કંજ-કમળ. ભીમનાં વચન દ્વારા કવિએ વીરનો ઉદ્દીપન વિભાવ વર્ણવ્યોછે.

રે બધ બધ કર, જો ડર આ ગદાથી,
લાડુ અડાડુ અવળા હવિ તો વધાથી. ૧૩
હે ની — વદ તવ મુખે કર તોજ દીધો,
યુધિષ્ઠિરે ઋષિથી ભાઇ બચાવી લીધો,
કલ્યાણરૂપ ! કથુ હુ જઈ શત્રુ ઝાલુ,
આઘા ખસો નવ વિલબની વેળ ભાળુ. ૧૪
લાડુથી શાપ અપરાધથકી દબાયો,
જો ક્રોધ કીધ તદપિ મુનિ તો લજાયો,
થાઓજ સારૂ ભાણી આપ ઉભા રહ્યા ત્યા,
પાડુતનો મન તને ધરીને ગયા જ્યા ૧૫

શ્લોક.

તહિ તો ગયા જહિ તો અરિ,
મન માય રોષ ઘણો ધરી,
અરજુનનુ ગુરૂ જેહ રે',
કથુ તે સુણો મન શાત રે'. ૧૬

---

૧૩ પરૂપ—કઠોર ક્રોધ સ્થાયી ભાવનુ વ્યભિચારી રૂપે વર્ણન ૧૪ હે ની ઈ૦—ભીમ બોલવા જતો હતો કે, 'હે નીચજ' પણ યુધિષ્ઠિરે તેને 'હે ની' એટલો અર્ધો ઉચ્ચાર કરતાજ તેના મુખે કર (હાથ) દીધો અને ઋષિને (ઋષિ ક્રોધે ભરાઇ શાપ દે તેથી) ભાઈને બચાવી લીધો પછી ભીમે મુનિનો તિરસ્કાર કર્યો તેથી તેને ઉપજેલો ક્રોધ શાત કરવાના હેતુથી યુધિષ્ઠિર કહે છે કે, હે કલ્યાણ રૂપ! હુ કહુ છુ કે તમે આઘા ખસો હુ શત્રુને જઇને ઝાલુ, હુ વિલબ કરવાનો વખત દેખતો નથી (અથવા, હુ કલ્યાણ રૂપ—રૂડુ કરે એવુ કથુ છુ, એમ પણ અર્થ થાય)

૧૫ લાડુથી ઇ૦—લાડુથી અને અપરાધથી શાપ દબાયો અર્થાત્ ભીમને મુનિ શાપ તો દેત, પણ જયદ્રથના લાડુ ખાવાની લાલચમા દ્રૌપદી ગુમાવવા રૂપ અપરાધ કરેલો તેથી તે શાપ દબાઈ ગયો— શાપ દેવાયો નહિ
૧૬ શ્લોક—સગતિકા ૭૬ [सजजग] ગુરૂ—ધૌમ્ય.

વલણ.

શાંતિ થવા ક્રોધી ગુરૂને, કહે શ્રોતા શું હવુ રે;
તે વર્ણવી હું દાખુ હવણાં, કવિ નહિ તદપિ કવું રે. ૧૭

કડવું ૨૨ મું.

શ્લોક.

પાર્થે પ્રણામો કિધ વાર વારે,
સાર્થે જવા આપ મને વિચારે;
ધારે ન કાંઈ તદપિ ધરે છે,
વારેજ વારે ગુરૂ ઉચ્ચરે છે. ૧

રાગ ગંગાષ્ટકનો.

ગુરૂજી વિધિમાં નિરમ્યુ હતુ જે,
થયુ તે ગયુ તે સહુ તે મતુ તે;
નહિ આપ રૂઠા કઈ કષ્ટ કીજે,
વિધિને ગમ્યુ જે નવ મૂકી દીજે. ૨

---

૧૭ શાંતિ ઇ૦-ક્રોધી ગુરૂને શાંતિ થવા [જેવુ] શુ હવુ [થયુ]! એમ શ્રોતા કહે છે (પૂછે છે), તેથી તે હુ હમણાં વર્ણવીને દાખુ છુ અને કવિ નથી તદપિ (તથાપિ) કહું છું [વર્ણન કરૂ છુ] 'કવિ નથી' ઇત્યાદિ કવિનાં વચન વિનયસૂચક છે.

૧ શ્લોક-ઇંદ્રવજ્રાવૃત્ત પાર્થે ઇ૦—પાર્થે (અર્જુને) ગુરૂને વાર વારે (વારંવાર) પ્રણામો કર્યા અને પછી સાર્થે (અર્થ માટે) જવાને આપ (પોતે) મને (મનમાં) વિચારે છે અથવા, (સાર્થ-ટોળુ) શત્રુ સૈન્યના ટોળામા જવાને આપ મનમાં વિચારે છે અથવા (સાર્થે-સાથે) પોતાના ભાઈઓની સાથે. ધારે ઇ૦-અર્જુન મનમાં કાંઈ ધારે નહિ (લેતા નથી) તથાપિ ગુરૂ પોતાના મનમાં ક્ષોભ ધરેછે અને તેથી ગુરૂ વારે વારે ઉચ્ચરે છે (બોલે છે)

૨ રાગ ગંગાષ્ટકનો-તોટક વૃત્ત અર્જુન ગુરૂને કહેછે કે, ગુરૂજી ઈ૦-હે ગુરૂજી! જે કાંઈ વિધિ [નસિબમા] મા નિર્મ્યું હતું તે થયું અને તે ગયુ! વળી તે સહુછુ અને તે મતું (માન્ય કરેલુ) પણ છે. વિધિને ઇ૦-જે વિધિને ગમ્યુ તે મૂકી દેવાય એવું નથી-તેને તજી શકાય તેમ નથી.

કદિ આપણને ગમતુ નથી એ,
ગુરૂ કો' કરૂ શુ ? વિવિધે મથિયે,
નવ લોભ ન મોહ અડે ગુરૂને,
સ્પરશે પછી મોદક કો' ઉરૂને ૩
'કરમે લખ્યુ જે ધરમે ન ભુસે,
.ધરી ટાંક તિ ભોગવુ શે ન હુસે,
હરિને ગમ્યુ (તે) રૂડુ ધરી કરવુ,
ખમવુ સુસુખે ભમી શે ડરવુ ૪
ગુરૂ ધૌમ્ય રીઝ્યા કિરીટી વચને,
ભય તો નથી જાવજ સત્ય મને,
પણ એક કર્યુ મમ તે ધરજો,
ગુરૂ વાયક સત્ય કરી ગણજો ૫
"ઘડી પચ વિષે પતિ મોકલિયે,"
મુજ વેણ ન જાય,મને ધરિયે,

૩ વિવિધે—અનેક પ્રકારે મથીએ—યત્ન કરીએ ગુરૂને ઇ૦—તમારા સરખા ગુરૂને લોભાદિ અડે નહિ તો પછી તમો સરખા ઉરૂ [મોટા] ને મોદક તો કે મજ સ્પર્શ કરે? અર્થાત્ તેથી તો તમારૂ ચિત્ત કેમજ તણાય? મતલબ કે ભીમ જે કહે છે તે તો દુખના આવેશથીજ બોલેછે માટે એના ઉપર ક્રોધ કરવો પણ તમારા સરખાને ઉચિત નથી, એ ધ્વનિ છે

૪ કરમે ઈ૦—જે કરમે (કરમ—નસિબમા) લખ્યુ છે તે ધરમે (ધર્મ રાજાથી) પણ ભુસે (ભુસાય) નહિ (જો એમ છે તો) જે ટા. (વિધાતાએ) ધરી છે તે દુ હુસે (હોંસથી) શે (શા માટે) ન ભોગવુ? હરિને ઇ૦—જે હરિ ને ગમ્યુ તે રૂડુજ હશે એમ (મનમા) ધરીને તે કરવુ અને તે સુસુખે (અતઆનદથી) ખમવુ, પણ તેથી ભમીને (ભરમાઈને—ગભરાઇને) શે ડરવુ?

૫ સત્ય મને—વિજય મળશે એ અથવા ભય તો નથીજ એ સત્ય છે, એમ મનમા ધરીને પણ ઇ૦—જાઓ એટલુજ નહિ પણ મે એક પણ (પ્રતિજ્ઞા) કર્યુ છે તે મારૂ 'પણ' મનમા ધરજો અને તે પણ રૂપ ગુરૂવાયકને સત્ય કરીને ગણજો—સાચુ થાય તેમ કરજો

અરજુન વદે નવ ભીત કશી,
ધરી તીર કરે હરિ જોત કશી. ૬

અરિ સહરી આવુ વદે સુતીરો,
અરિ સન્મુખ જો ન વઢે ન વીરો;
ધરી ધ્યાન મને દૃઢતા વિધિ એ,
વીર ધીરની નીતિ કથુ નિધિ એ. ૭

ગુરૂ આપ જુઓ ઇમિ પચ પતિ,
સતીને મળશે નહિ વાર રતિ;
મમ બાણનુ આપજ માપ જુઓ,
તમ સોગન સશય શે ન ખુઓ. ૮

---

૬ તે પણ કહી બતાવે છે: ધરી ઇ૦—"હે દ્રૌપદી તારા પતિને અમે પાચ ઘટી વિષે (ઘડીમા) મોકલીએ છીએ" એ મારૂ વેણ (મિથ્યા) જાય નહિ તે મને (મનમા) ધરિયે (ધરવુ-યોગ્ય છે) અરજુન ઇ૦—અર્જુન વદે છે કે (તમારા વચન સબધી) કશી ભીત (ભીતિ-ભય) નથી મતલબ કે તે પાળીશુ (એમ કહીને પછી) હરિ (અર્જુન) કરે (કરમા) તીર ધરીને કશી જોત (કશી જુએછે) ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવીને તેને ખેચી જુએ છે.

૭ બાણને કશી જોતા અર્જુન કહેછે: અરિ ઇ૦—મારા સુતીરો (સારાં તીર) એમ કહેછે કે 'અરિને સહારીને' (મારીને) અમો પાછા આવુ પણ જો અરિ સન્મુખ ન હોય તો સુવીરો (સારા વીર પુરુષો) વઢતા નથી અથવા, જો અરિ સન્મુખ (શત્રુની સામે) વઢે નહિ તો તેને વીર જાણવા નહિ મતલબકે અમે (વીર) પણ (વીરના સમાગમથી) વીર છીએ માટે નિશ્ચય અરિની સન્મુખ જઇને વઢીશુ અથવા અરિ જો સન્મુખ નહિ હોય તો તેને સન્મુખ કરી ને વઢી શુ. ધરી ઇ૦—એ વિધિ (એ રીતે) મનમા ધ્યાન ધરીને દૃઢતા ધરી. અથવા મનમા ધ્યાન ધરી અને વિધિએ કરીને દૃઢતા ધરીને વીર અને ધીરની જે નીતિ છે તે કહુ છુ; એ નીતિ એ એક પ્રકારનો નિધિ (ભડાર) છે.

૮ ગુરૂનું પણ પાળવાની ખાત્રી કરી આપવાને માટે ગુરૂને અર્જુન કહે-છે. ગુર ઇ૦—હે ગુરૂ આપ જુઓ, ઇમ (આમ) પચ પતિ (પાંચે સ્વામી) તે સતીને મળશે અને રતિ પણ વાર નહિ લાગે મમ બાણનુ માપ (અર્થાત

અરિ યોજન આઠ સુધી વસતો,
મમ બાણ મળે, દૂર છો ખસતો;
પતિ પંચ તણાં રૂપ બાણ ધરે,
સતીનું જઈ રક્ષણ પામ કરે. ૯
વદી એમ ધર્યા ધનુ ધ્યાની બની,
યમ વાયુ પુરંદર વૈદ્ય ગણી;
લખી લેખ તીરે ધરનો હરિ તો,
વરણું કયી પેર મને ધરી તો. ૧૦

શ્લોક.

અમો છુ અહીં બીજ તોડુંજ ફ્રાવે,
ન રૂમો દુઃખોના વિલાપોજ ભાવે;
મળ્યા જેમ આજા વદુ મત્ય કૃપણા,
કહું શું કુવાણી જહું જેવી તૃષ્ણા. ૧૧

બળ) આપ જુવો, અને તમ સોગન (તમારા સોગન ખાઈને કહુંછું કે) તમે સહાય શો ન યુવો? અથવા તમોએ જે સોગન ખાધા છે (પણ કર્યું છે) તે સફળ થવા વિષે સંશય શા માટે તજતા નથી? ૯ મમ બાણ મળે ઇ૦—ભલે ને તે દૂર ખસે તોપણ મારૂ બાણ તેને મળે—તેને પકડી પાડે.

૧૦ વદી ઇ૦—અર્જુને એમ વદીને ધ્યાની બનીને (તે તે દેવનું ધ્યાન કરીને) યમ (ધર્મ), વાયુ, પુરંદર (ઇંદ્ર), વૈદ્ય (બે અશ્વિનીકુમારો), એમને ગણીને, (મનમાં ધરીને) તેમનાં ધનુષ્ય ધર્યા (હાથમાં) લીધાં. અર્થાત્ ઉપર કહેલા પાંચ દેવોના પાંડવો પાંચ પુત્ર હોવાથી તેમના નામથી અભિન બાણ જો દ્રૌપદી દેખે તો તે પાંડવને મળી એમ જાણવું. લખી ઇ૦—હરિ (અર્જુન) લેખ લખીને તે તીરે (તીર ઉપર) ધરતો (બાંધતો). વરણું ઇ૦—(કવિ કહેછે કે) તે લેખ મને (મનમાં) ધરીને કયી પેરે વર્ણવું? અથવા મનમાં ધરીને (અર્જુને) કયી પેર લખ્યુ તે વર્ણવુંછું.

૧૧ અમો ઇ૦—અમો (પાંડવો) અહીંઆં છુ (છીએ) અને ફાવે તેમ (શત્રુનું) બીજ (વીર્ય-બળ) તોડુ (તોડીએ) માટે હે ભાવે (માન આપવા યોગ્ય સ્ત્રી!) તું દુઃખના વિલાપોમા રમો નહિ. ('બીજ તોડુંજ ફ્રાવે' એમ છંદમાં કહ્યુ છે તે ઉપરથી એમ પણ સમજાયછે કે છંદમાંથી અમુક.

વલણ.

જહુ જેવી સહુ તૃષ્ણા, કરી નાખુ આજ રે,
મુજ પચ રર તુજ રક્ષા કરશે, ન ડરો જોઇ સમાજ રે. ૧૧

કડવુ ૨૩ મુ.

શ્લોક.

અંતર જો પડશે કદિ આ મજ, ભાગ વિભાગ થયો ધર મોષક,
વિતળ મા'તળ કે ભૂમિ વ્યોમજ, ભાગી ગયો પણ આ ભીમ રોષક,
આ ભીમ અગદ ના'યજ જાણવુ, નેન ચઢ્યા તવ શોણિત શોષક,
સાજ સમાજ ન સ્વલ્પ ઘણો મમ, જોત કદા નવ એહ તજો શક ૧

વિના ફાવે તેમ બીજ (અક્ષરો) તોડીને–ચૂટી કાઢીને અંતર્લાપિકા અર્થ કાઢ્યો છે) મળ્યા ઇ૦– હે કૃષ્ણા હુ સત્ય વદુ છુ કે અહીં જે સઆજા (સમાજા)–યુદ્ધ કરનારાઓના મડળ મળ્યા છે તેમની તૃ ણા જહુ (ધૂળ) જેવી છે, હુ કુનાણી શુ કતુ ? આ શ્લોકમા મૂકેલા બાળબોધ અક્ષરો વાચતાં (અશ્વગતિએ) " અમો આજ " (રથગતિએ) " બીના જોણી " (અને તિર્યક્–ગતિએ) " વેના આવુ એવુ' વાક્ય નીકળેછે અંતર્લાપિકા.

૧ શ્લોક–કિરીટ છદ (આઠ ભગણ) અતર ઇ૦–(અર્જુને પાચ બાણ મૂક્યા ત્યાર પછી ભીમ શત્રુ તરફ ગદા ફેકતા કહેછે કે,) હે મોષક !–ચોર (જયદ્રથ)! કદિ (કદાપિ) જો અતર પડશે (અમારાથી તુ છેટો જતો રહીશ તથાપિ) આમજ (આ પ્રમાણે–જેમ આ ગદા દૂરથી પણ તને વાગેછે તેમ) તારા ભાગ અને વિભાગ (અર્થાત્ ટુકડા) થયા એમ (મનમા) ધર (સમજ) વિતળ ઇ૦—તુ કદિ વિતળ, મહાતળ, ભૂમિ કે વ્યોમ (આકાશ) મા ભાગી ગયો તોપણ આ રોષક (રોષ રાખનાર–ખૂની) ભીમ (તારી પાછળજ છે એમ જાણ) આ ભીમ ઇ૦–આ ભીમ (ભયાનક વીર અથવા ભીમ પાડવ) છે, કાઇ હાથે પેહેરવાનુ અગદ (બાજુબધ) નથી, એમ જાણવુ, અથવા આ અગદ (એ નામનો વાનર વીર) ન હોય (કે જે શત્રુની સાથે વિષ્ટિ માન કરીને આવે) પણ આ તો ભીમ છે (કે જે) નેન ચઢ્યા (આખ ફાટી) તવ (ત્યારે) શોણિત શોષક (શત્રુઓના રૂધિરનુ શોષણ કરે એવો) છે, એમ જાણવુ સાજ ઇ૦–મારે સ્વલ્પ (થોડો) કે ઘણો સાજ (સાહિત્ય) અને સમાજ (મડળ—સેના સામત વગેરે)

શ્લોક.

બોલી એવું ભીમ કર ગદા, ધારી નાખી અરિમાં,
ચાલો ચાલો ઝટપટ કરી જાવું આજે હડીમાં;
ચિંતા ચૂકો ગુરૂજી ગરવા, ભીમ આ નો'ય બીજો,
મેં જે મારો બળ કરી ગદા, એથી આજેજ રીઝો. ૨

શ્વાસોચ્છ્વાસે વદન ભરિયાં, ખેંચતા બાણ હાથે,
પ્રત્યંચાના રમણિય રવો, એ પથે ધાય સાથે;
જે માર્ગે સૈંધવપતિ પળ્યો, વાટ તે લીધ પાંચે,
અંધારાને રવિ શશિ ગુરૂ, શુક્ર બુધે શુ આંચે. ૩

ન (નથી), મારે કદા એઉ (સાજસમાજ) જોત (જોઇતો) નવ (નથી), માટે (ભીમ એકલો શું કરશે એવો) શક તજો. (આ શ્લોકમાંથી અંતર્લાપિકાની રીતે " અંત આજ આવ્યો જાણો, ભાગીને તમો રોશો જો " એ વાક્ય નીકળે છે. એ વિશે વિશેષ ખુલાસા માટે આજ કડવાના દશમા શ્લોકની ટીકા જુઓ).

૨ શ્લોક–મંદાક્રાંતા છંદ. (म, भ, न, त, त, ग, ग.) બોલી ઇ૦— એવું (ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે) બોલીને ભીમે કરમાં ગદા ધારીને અરિમાં (શત્રુઓ ઉપર) નાખી, (અને પછી બોલ્યો કે) ચાલો ચાલો ઇ૦— સ્પષ્ટ છે. ગુરૂએ કરેલ પણ પાળવાને અમે સમર્થ છીએ એમ કાર્ય કરીને જણાવ્યા પછી તેમને પ્રસન્ન કરવાને ભીમ કહેછે કે, ચિન્તા ઇ૦–સ્પષ્ટ છે.

૩ શ્વાસોચ્છ્વાસે ઇ૦—ઉતાવળે શત્રુની પાછળ દોડવાથી પાંડવોનાં વદન (મુખ) શ્વાસોચ્છ્વાસથી ભરેલાં છે, તેઓ હાથવડે બાણ ખેંચતા (ધનુષ્ય ઉપર બાણ આરોપીને ધનુષ્યની પણછ ખેંચે છે), તથા તેમની સાથે પ્રત્યંચા (પણછ) ના રમણિય રવો (શબ્દો પણ) એ પથે [માર્ગે] સાથે ધાયછે. સૈંધવપતિ— જયદ્રથ. સિંધ દેશના જયદ્રથની પાછળ પડેલા યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંચ પાંડવોને વર્ણવતાં કવિ ઉત્પ્રેક્ષા કરેછે કે, અંધારાને ઇ૦– અંધારાને રવિ, શશિ, ગુરૂ, શુક્ર અને બુધ, (એ તેજસ્વી ગ્રહો) આંચે છે? (આંચ લગાડે છે–હણેછે)! અર્થાત્ અંધારા પાછળ શું રવિ વગેરે ગ્રહ પડ્યા છે? આ શ્લોકમાં, ' જયદ્રથ ' આલંબનની નાસવા રૂપ ચેષ્ટા એ પાંડવના ઉત્સાહ સ્થાયીભાવનો ઉદ્દીપન વિભાવ છે, માર્ગે દોડવું, શ્વાસે ભરાવું અને બાણ ખેંચવું એ

જોયુ અશ્વાદિથકી રજ, ઉડે અને વીર વાધે,
તેથી દ્વિગુણિત બળ વધ્યું ભીમ કે' શેજ લાધે;
નાસો નાસો નવ કમી કરો, ઉતરૂં હું રથેથી,
આ લીધા લેઉ કર વિષ, રે! શે ફુલાઓ મથેથી. ૪
ભાખી એવુ ઉતરી પડતો, ગાજતો સિંહ જેવો,
હાથે ખેચી દ્રુમ ગિરિ ઘણા, નાખતો સૈન્ય મેવો;
વિ॰ .નો શી રથ ગતિ કરે, તોય પો'ચે ન વેગે,
એવો દોડે ભીમ ભડ ભલો હસ્તમાં નાહિ તેગે. ૫
અસ્ત્રો શસ્ત્રો વિણ દ્રુમ ગિરિને મચડીજ પાડે,
અશ્વો હારે ગતિ નવ કરે, વાર વારેજ તાડે;
પાળાને ત્યાં પકડી શકવા, કોઈ જાયે ન આગે,
બાણો તાણે પણ સહુ રહે, વેગ આગેજ ભાગે. ૬

ભાવ છે. અને પાછળ વર્ણેલાં ભીમાદિનાં વચન વગેરેથી વ્યંજિત થતા ગર્વ વગેરે ભાવ સંચારી છે, એ સર્વથી પાડવોનો ઉત્સાહ **વીરરસ** રૂપે ફલિત થાયછે.

૪ જોયુ ઇ૦—શત્રુના અશ્વાદિના દોડવાથી રજ ઉડેછે અને વીર વાધે (આગળ વધેછે), તેથી (તે જોઈને) પાંડવોનું બળ દ્વિગુણિત (બમણું) વધ્યું. શત્રુને જતા જોઇને તેમને પકડવાને ઉતાવળો થયેલો ભીમ કહેછે કે, શેજ લાવે? (એઓ શી રીતે હાથ આવે?) અથવા, 'સે'જ લાધે' એમ હોયતો તેઓ સહેજ હાથ આવે એવા છે, માટે નાસો નાસો (દોડો દોડો) નવ કમી કરો—કચાશ-ઉણપ રાખો નહિ. શત્રુને પકડવાની ત્વરા ભીમના મનમાં બહુજ વધ્યાથી તે કહેછે કે, ઉતરૂં ઇ૦—હું રથમાથી હેઠો ઉતરું છું. અર્થાત રથ તો બહુ ધીમો ચાલેછે. આ લીધા ઇ૦—સ્પષ્ટ છે ભીમ શત્રુને ઉદ્દેશીને કહેછે: રે ઈ૦—અરે! તમે મથેથી [દોડવાની મેહેનત કર્યાથી] શે ફુલાઓ છો? મતલબ કે, હવે જલદીજ તમારા પ્રાણ જવાનાછે! આ શ્લોકમાં વર્ણેલી શત્રુને પકડવાની ભીમની ત્વરા એ વીરરસના અનુભાવ રૂપછે

૫ દ્રુમ—વૃક્ષ. મેવો ઇ૦—વૃક્ષ અને ગિરિ રૂપી મેવો [શત્રુ સૈન્યને ખાવાને માટે] નાખતો. તેગે—તેગ [તરવાર] પણ.

૬ તાડે—[સારથી ઘોડાને] પાળાને—પગે ચાલનારા ભીમને. બાણો ઇ૦—અર્જુનાદિ વીર બાણો મૂકે ને પણ સહુ રહે (દોડતા ભીમની પાછળજ રહે),

પાર્થે ત્યાં તો વિનતિ કરી બન્ધુ ! રથે આવી બેસો,
ના થાકો આ અરિદળ નથી, કે'વુ હોયેજ કે'શો;
તે વિધે ધર્મસૂનુ વદિયા તેથી માન્યુજ ભીમે,
આવી બેશી હય કર ધરી ચાલતો નાહિ ધીમે. ૭
ભાગેછે શ્યેન પળ પકડી તે પુઠે અન્ય ધાયે,
લેવા આમિષ બળથકી ધાઇ ધસારેજ જાયે;
તે વિધે પાડુકુળપતિ ધાયે ધસારેજ ફાવ્યા,
એવે ત્યા દ્રૌપદી નિકટ તો પાર્થના બાણ આવ્યા. ૮
પત્ની આપી પતિવ્રત ઊભા જોઈ રીઝ્યાજ રાણી,
વાંચ્યુ જાણ્યુ વર મમ પતિ તેથી આનંદ આણી;
લુછી અશ્રુ સજ થઈ ગયા બાણને જોઈ કૃષ્ણા,
એવે ત્યા અતક સમ ગદા જોઈ ફૂલીજ તૃષ્ણા. ૯.

અને (ભીમનો) વેગ આગેજ ભાગે [જાય] આ બે શ્લોકમા વર્ણેલા ભીમના લોકોત્તર વેગથી ઉત્પન્ન થયેલો વિસ્મય સ્થાયી ભાવ વીરના સંચારી રૂપે વર્ણવ્યો છે **સંબધાતિશયોક્તિ** અલકાર

૭ કે'હેવુ ઇ૦–તમારે જે કહેવુ હોય તે કહેરો (કહો)–તમને અટકાવ્યા, માટે જે ઠપકો આપવો હોય તે આપો ચાલતો ઇ૦–રથમા બેશીને પરુ હય કરૂ ધરી–હાથમા ઘોડાની રાશો ઝાલીને [સારથી કરતા વધારે ઉતાવળો હાકવાને] ધીમે ચાલતો નહિ (નથી) –ઉતાવળે ચાલેછે

૮ ભાગેછે ઇ૦–જેમ શ્યેન [બાજ પક્ષી] પળ [માસ] પકડીને ભાગેછે અને તેની પૂઠે અન્ય (બીજા પક્ષી) બળથકી તે આમિષ [માસ] લેવાને ધાયે [ધાયછે], તથા ધાઇને ધસારાથી જાયછે, તે વિધે [તે પ્રમાણે] પાડુકુળપતિ [પાડુના કુળમા મુખ્ય- પાડવો] ધમાગથી ધાયછે અને એમ ધાવામા તેઓ ફાવ્યા [અડચણ થઈ નહિ] એવે ઇ૦–એવામા દ્રૌપદી નિકટ [પાસે] પાર્થના બાણ આવ્યા **ઉપમા.**

૯ પતિવ્રત—પતિની પેઠે ઉભા—(બાણો) ફૂલીજ ...
મળવાથી ફૂલી (પ્રબળ થઈ)

રે આવ્યો 'અત' અરિ બળિયા 'આજ' વાચુ વળેથી,
'આવ્યો જાણો' અતિ સરળ છે પંક્તિ માહે કળેથી,
હે 'ભાગીને' વળિ વળ લખ્યુ છે 'તમો' અત આદિ,
છે 'રાશો જો' ત્રય વરણ તો માહિ સીધા અનાદિ ૧૦

૧૦ ગદા સાથે જે પત્રી આવી હતી તેમા જે લખ્યુ હતુ તે વિષે દ્રૌપદી કહેછે રે ઈ૦—આજ વળેથી [લેહેરની રીતથી અથવા વાકી લીટી જેવા આકારથી (કડવાના આર ભનો છદ જે ગદા સાથે મોકલ્યો છે તે)] વાચુ છુ ત્યારે હે બળિયા અરિ 'અત આજ' એવો અક્ષર સમૂહ આવ્યો [નીકળે છે] અને (છદ) માહે કળેથી (સમજી જોવાથી) 'આવ્યો જાણો' એ અતિ સરળ (સીધી) પંક્તિ છે (માનમ પડેછે) હે (અહો!) વળી વળ મા (વાળ લીટીમા) 'ભાગીને લખ્યુ છે તથા તેના અતમા 'ત' છે અને વળી આદિમા (છદની ૨૧ મી ઊભી હારના આદિમા) 'મો' છે, તથા તેમા 'રાશો જો' એ ત્રણ વરણ (અક્ષર) તો માહી [છદ માહી] અનાદિ [અંતમા-છેવાભાગમા] સીધા [ઊભી સીધી હારમા] છે છદ ૧ લાના અતર્લાપિકાનો એ સ્ફુગર્થ છે વધારે સ્પષ્ટ થવા માટે આ સાથે તે છદ લખી બતાવ્યો છે

અ	ત	ર	જો	પ	ડ	શે	ક	દિ	આ	મ	જ	મા	ગ	વિ	ભા	ગ	ય	યો	ધ	ર	મા	પ	ક
નિ	ત	ળ	મા	ત	ળ	કે	ભૂ	મિ	ચો	મ	જ	ભા	ગા	ગ	યો	મ	ણ	આ	ભીં	મ	રો	પ	ક
આ	ભી	મ	અ	ગ	દ	નો	થ	જ	જા	ણુ	હુ	ને	ન	ચ	ઢયા	ત	વ	શો	ણિ	ત	શો	પ	ક
સા	જ	સ	મા	જ	ન	સ્વ	પ	ધ	ણા	મ	મ	જો	ત	ક	દા	ન	વ	એ	૭	ત	જો	શ	ક

ધારે રામા ઝીણી મતિ કરી, અંત એવે જ આણ્યો,
સ્ત્રી પાસે રામજ રમી ગયા પ્રાણનો દીપ ઠાણ્યો;
આજે આજે અરિ અરિ હણો આ ગદા એમ દાખે,
રામા રીઝે પતિ બળ લહી ભીમને ધન્ય ભાખે. ૧૧
એવે આવ્યા નિકટ હરિશા પંચ વીરોજ હર્ષ્યા,
કંપ્યા યોધા હયમળ થયા રે રખે થાય સર્ષ્યા,
કો દિઙ્મૂઢા બની મહીં પડે જોઈ રૂપે યમોશા,
એવે ગર્જ્યો ભીમ ભડ ભલો જેથી સર્વે વિમોશ્યા. ૧૨
અર્જુનાદિ નરવરમણિએ ધરી શંખ ફૂંક્યા,
ચોક્યો રાજા ભયરવ સુણી રે રખે થાય ઢૂંકો,
એવે ભીમે બળ કરી ગદા જેહ ચોંલી'તી ચોંલી,
તેણે ત્યાં તો મુકુટશિરનો પાડિયો રાય ઠેલી. ૧૩
ભાગ્યા ભાયા વિકળ કરિયો રે થયું શું વદાએ,
જે વાયુનંદનલિખિત તે અર્પિયું ત્યાં ગદાએ;
જોઈ ક્રોધે અતિશય ભર્યો વાણી જાયે ન જાણી,
મારૂં મારૂં વદન વિકશી બોલતો સર્વ તાણી. ૧૪

---

૧૧ ધારે ઈ૦— રામા (દ્રૌપદી) ઝીણી મતિ કરીને પત્રમાં લખેલા છંદના અર્થને ધારેછે (મનમાં સમજેછે) એવે (એવામાં) ગદાએ કેટલાક શત્રુવીરનો અંત આણ્યો સ્ત્રી પાસે ઈ૦—તે સ્ત્રી પાસે (નજિકમાં) કેટલાકના રામ રમી ગયા અને તેમના પ્રાણનો દીપ ગણ્યો થઇ ગયો (અર્થાત્ મૃત્યુ પામ્યા) દાખે—જાણે દાખતી હોય રામા—દ્રૌપદી

૧૨ હરિશા—સિંહજેવા હયમળ થયા—ઘોડાઓને ભયથી લાદ થવા લાગી મહી—પૃથ્વી પર યમોશા—યમ જેવા (વિમોશ્યા)—વિચારમાં પડ્યા ભયરવ—ભયનો શબ્દ

૧૪ વિકળ—વિહ્વળ અથવા ગભરાયેલો રે ઇ૦—રે, શું થયું શું થયું! એમ બોલવા લાગ્યું વાયુનંદનલિખિત—ભીમે લખેલું જોઈ—(લખેલું જોઈને) વાણી ઇ૦—ક્રોધથી ભરેલો તે જે વાણી બોલતો હતો તે જાણી જાયે નહિ—સમજાય નહિ વિકશી—વિકાશીને

એવે કાળાંત સરખી ગદા આવી લાગીજ પાણે,
હસ્તો બને હળમળ થયા આવિયો કાળ જાણે;
એવો આપી ભય ભય ભર્યો પાછી આવી ગદા તો,
ઝાલી હસ્તે ભીમ ગરજિયો શું અષાઢો વદાતો. ૧૫

દોડ્યા એકાકી કરી હડી પૂરે (શું) ચઢ્યા પચ અબ્ધિ,
નાસે સેના રનવન થઇ શું સરિતાજ લબ્ધિ;
એવે સિંધુજનપદપતિ સાવધાનેજ બોલે,
ઝૂંગે મારા થિર થઇ ઊભો ને દૂબો શત્રુ ડોલે. ૧૬

એવે પાચે કરિઅરિરવે ગાજિયા એક કાળે,
હાથી ભાથી નરમ પડિયા ત્યાં મળો મૂત્ર ભાળે;
એ વિધે તેજહિણ તદપિ દ્રૌપદીને વિચારે,
આ પાચે મા'રથિ બૃહત તારા ધવો તું ય ધારે! ૧૭

---

૧૫ પાણે-હાથમાં. હળમળ થયા-ઝળહળી ઉઠ્યા ભય ભય ભર્યો—ભયથી ભરેલો ભય અર્થાત્ ખાલી ભય નહિ, પણ ખરેખરોજ ભય. શું ઇ૦—અષાઢો (આષાઢ માસનો મેઘ) વદાતો (બોલાયછે)? આષાઢ માસના મેઘના જેવી ગર્જના કરીને ભીમ ગાજ્યો.

૧૬ દોડ્યા ઇ૦—પાંચે પાંડવો એકાકી (અકસ્માત્) હડી કરીને (દોડીને) દોડ્યા કવિ ઉત્પ્રેક્ષા કરેછે કે, પૂરે ઇ૦—જાણે પાંચ અબ્ધિ (સમુદ્ર) જ પૂરે ચડ્યા હોય (ભરતીના વેગમાં ચડ્યા હોય) શું? સમુદ્રમાં ભરતી થાય ત્યારે તેના પાણી નદીમાં જવાથી નદીઓ ચારે પાસે ફેલાયછે. એ કલ્પના લક્ષમાં લેઇને કવિ કહેછે નાસે ઇ૦—સેના રનવન થઇને (વિખરાઇને) નાસેછે, જાણે આ સરિતાજ લબ્ધી (પ્રાપ્ત) થઇ ન હોય! સિંધુજનપદપતિ—સિંધદેશનો ધણી (જયદ્રથ) ઊભો-ઊભારેલો દૂબો ઇ૦—અને શત્રુ જેમ ડોલે (હારે-ડગે) તેમ તેમને તગે દૂબો-પીડા કરો

૧૭ એવે ઇ૦-એવે પાંચે પાંડવો કરિઅરિ (સિંહ)ના જેવા રવે (શબ્દથી) એકે કાળે ગાજ્યા. અને તેથી જયદ્રથના હાથી અને ભાથી (આજુના બાજુના વીર) નરમ પડ્યા અને તેમને મળમૂત્ર થઇ ગયાં તે (સર્વ) ભાળે છે! એ વિધે ઇ૦—એ પ્રમાણે તેજહીણ (પ્રતાપરહિત) તો છે તદપિ (તોપણ) તે દ્રૌપદીને વિચારે (પૂછેછે) કે આ પાંચે બૃહત (મોટા)

બોલો બાળા મુજ બળ જુઓ કોણ છે એ જણાવો,
પે'લો બીજો ત્રય ચતુરપો પચ્યમાને સણાવો,
પાચાળી કે' નરમણિ વદે તું મુખે વારવારે,
શા માટે પૂછપરછ કરે! મૂઢ શાને વિચારે. ૧૮
તુ પોતાનું મરણ કરમાં ઝાલીને શુ વદછે,
એ તો મોટા ધનુષધર છે, જેહ મારૂ હૃદ છે;
મારા પાંચે પતિ અતિ બળી તારી સેના વિડારે,
જો હું જોઉં લઘુ ભઇ અમેતા યુધિષ્ઠિર વા'રે. ૧૯
તો મારે શી ફિકર ધરવી કે વ્યથા શેની આલે,
તારો મારે મન ભય હનો તેહ ટાળ્યો જ હાલે;
નીતિ ધારૂં તન મન વિષે પ્રાણ જો જાય તારા,
મર્યાતે છે પણિત પથમાં તો વદુ શે ન સારા! ૨૦

મા'રથી (મહારથી) ને તુ તારા ધવો (સ્વામીઓ) ધારેછે કે? અથવા આ તારા પાચે ધવો (સ્વામીઓ) નેજ તુ મોટા મહારથીઓ ધારેછે કે?

૧૮ બોલો ઇ૦– હે બાળા! બોલો, મારૂ બળ જુઓ અને એ કોણ છે તે જણાવો. પે લો ઇ૦–પેહેલો, બીજો, ત્રય (ત્રીજો), ચતુરપો (ચોથો) અને પચ્યમાને (પાચ્યમાને) સણાવો (સુણાવો– કોણ છે તે મને સમજાવો). પાચાલી ઇ૦–પાચાલી કહેછે કે, તુ નરમણિ છે એમ તુ તારે મુખે વારવારે (વારંવાર) વદે છે, અથવા મારા જેવી રમણી (સ્ત્રી) વારવારે તુ મુખે (તારા સામે) ન વદે (બોલે નહિ) માટે હે મૂઢ! તુ શા માટે પૂછપરછ કરેછે અને શાને વિચારે છે?

પૂછે સારૂં નરતું પણ તેને જવાબોજ દેવા,
એ છે ધર્મો વરમતિ સતીના ખરા માની લેવા;
જો જો જેના રથ વિચ ધજા નંદ ને ઉપનંદા,
મોટા શબ્દ ગરજી ગગડે તે મૃદંગોજ વંદા. ૨૧
છે તે એવા વળિ સુણ વદું જે સ્વધર્મોજ જાણે,
સાચે રાચે સુકૃતિધર તો વાસ ઇચ્છે પરાણે;
સુણ્યો છે તેં સુપરવત જાંબૂનદા નામધારી,
એ છે એવા શુચિ વરણમાં ગોર ગંગાજ વારિ. ૨૨
નાસિકા વાન વર અતિ છે નેત્ર મોટાં અપારે,
જેષ્ઠા શ્રેષ્ઠા કુરૂકુળમણિ આવતા મારી વા'રે;
ધર્માચારી વ્રત મમ પતિનું તુ શેણે ન જાણે,
જા જા વે'લો શરણ નૃપને જો ઉગાર્યોજ માને. ૨૩
રક્ષા ઇચ્છો નવ જવ થઇ અંગ રક્ષા તમારી,
પક્ષા છૂટે નહિ કદિ કરે કોઈ પ્રક્ષા સમારી;

તો હું તનમાં અને મનમાં નીતિ ધારૂં છું (મરતા માણસની જીજ્ઞાસા પૂરી કરવી એ શિષ્ટ પુરૂષોની નીતિ છે તે હું ધરૂં છું). અને તેથી, મારા સારા પતિઓ વિષે હું શે ન વદું?

૨૧ વળી જયદ્રથની સાથે બોલવાનું બીજું કારણ બતાવે છે. પૂછે ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. વરમતિ—સારી બુદ્ધિ. જો જો ઇ૦—જેના રથ વિચ (મધ્યે) ધજા છે તે તું જો, જો; તે ધજામાં નંદ અને ઉપનંદ નામે મૃદંગો મોટા શબ્દથી ગરજીને ગગડે છે તેને વંદો—તમો સહુ પ્રણામ કરો.

૨૨ સાચે ઇ૦—તે સાચે (સાચથી) રાચે (ખુશ થાય છે) અને જે સુકૃતિધર (સારાં કર્મને ધારણ કરનારા) પુરૂષો છે તે તેનો વાસ (પોતાને ઘેર) પરાણે ઇચ્છે છે. (પોતાનું ઘર તેથી પવિત્ર થાય એવી ઇચ્છાથી.) સુણ્યો ઇ૦—તેં જાંબૂનદા નામધારી (સુવર્ણનું નામધારણ કરનાર—અર્થાત્ સોનાનો) સુપર્વત (સારો પર્વત) સુણ્યો છે? એ (ધર્મ) એવા શુચિ (નિર્મળ) છે. અને ગંગાના જળ જેવા ગોર છે. (ગંગાનું પાણી શ્વેત છે એમ ગ્રંથોમાં છે)

૨૩ વાન—વર્ણ. જ્યેષ્ઠા શ્રેષ્ઠા—મોટા અને શ્રેષ્ટ. શેણે ન જાણે?—(કેમકે તે સઘળે પ્રસિદ્ધ છે.)

કક્ષા છૂટા નર નહિ મરે જેમ કક્ષા પડેથી,
કક્ષા થાઓ જઈ ઝટ મળો રે અદક્ષા વઢેથી. ૨૪
અસ્ત્રો મૂકી નમન પદમા જો કરો સા'વ શસ્ત્રો,
દસ્ત્રો દાટો નયન નમવી તો ધરો અગ વસ્ત્રો;
રીઝે આપે જીવ તવ નકી એ નમ્યે હર્ષ ભીને,
ખીજે ના એ, અધમ! સમગુણો બચો આજ બી'ને. ૨૫
ભૂતિ કેરો હરણ કરતા જો પૂંઠ ભીમ ભૂતિ,
ભૂતિ જાણે મનથકી રૂડી જે ધરાવેજ ભૂતિ;
ભૂતિ એની પવનથકી છે ના હજાવે વિભૂતિ,
ભૂતિ જાણો થઇ કરિ હરિ આજ તારી વિભૂતિ. ૨૬

---

૨૪ રક્ષા ઇ૦—જો તમે તેની પાસેથી રક્ષા (રક્ષણ) નવ (ન) ઈચ્છો તો, તમારી અગની રક્ષા (રાખ) થઇ એમ જાણો (જો તેની સાથે યુદ્ધ કરશો તો) તમારી પક્ષા (સેના) તૂટે (ભાગી જશે—નાશ પામશે) અને (તે ભાગી ગયેલી સેનાને) સમારીને (સુધારીને—એકઠી કરીને) કોઇ તમારી પક્ષા (પક્ષ) કરશે નહિ કક્ષા ઇ૦—જેમ કક્ષા (ઘરનો મધ્ય ભાગ) પડ્યેથી નર નકી મરેછે તેમ કક્ષાછૂટા (કાછડી છૂટા) નર પણ નકી મરેછે માટે દક્ષા (ડાહ્યા) થાઓ, (યુધિષ્ઠિરને) ઝટ જઇને મળો, રે! વઢ્યેથી તમે અદક્ષા (બેવકુફ કહેવાશો)

૨૫ અસ્ત્રો ઇ૦—જો અસ્ત્રો મૂકી દેઇને તેમના પદ (ચરણ) મા નમન કરો તો તમે શસ્ત્રો સા'વ—શસ્ત્રો ધારણ કરો (અર્થાત્ તોજ તમારે ફરીને શસ્ત્ર ઝાલવા વારો રહેશે—તોજ જીવતા રહેશો, એ અર્થ) દસ્ત્રો ઇ૦—જો નયન નમાવીને દસ્ત્રો (ગેંા) દાટો (તજો) તો તમે અગે વસ્ત્રો ધરો (ઉપર પ્રમાણેજ અર્થ—અર્થાત્ તમો જીવતા રહો) રીઝે ઇ૦—તે એ રીઝે તો તને તારો જીવ (જીવિતદાન) આપે, એ નકી છે, એ નમ્યે (નમવાથી) હર્ષ ભીજે (હર્ષથી ભીજાય) એવા છે અને હે અધમ! (તે આટલો અપરાધ કર્યો છે તોપણ) એ ખીજે ના (નહિ), કેમકે એ સમગુણો (સમાન ગુણવાળા) છે, માટે જો આજ બી'જે—બીક ધરો તો બચો

જો મો'ટો સાગ તરૂવત્ આ દેહ જેનો રૂપાળો,
કતે દાબે અધર બળથી ક્રોધથી ભૂરિ ભાળો;
ભ્રૂ યોગે ક્રોધથકી મળી બન્ને ભવાં એક છે શું,
જો જો તેને મમ પતિ બળી ભીમ નામે ન એ શું!! ૨૭

જો જો પૂઠે વર			र	थ	अ			સિ હાથ શોભેજ ચાપે,
જાણે શુ કો	प	वि	र	वि	ज	आ	व्यु	હિ એથીજ આપે;
છે એ આચા	री	त	प	अ	ज	ने	आ	ગદા, એક મારે,
ઊ ના ળા ની વર			णुं	ऋ	तु			તો ઉષ્ણતાએજ હારે. ૨૮

વિભૂતિ (સામર્થ્ય) ને લજાવે એવો નથી; માટે આજ તારા કરિ (હાથી) અને હરિ[ઘોડા]ઓની તેમજ તારી વિભૂતિ–સંપત્તિની ભૂતિ [રાખોડી] થઈ એમ જાણો.

૨૭ પાચે પાંડવોને અનુક્રમે ઓળખાવતી દ્રૌપદી હવે ભીમને ઓળખાવતા કહેછે કે, જો ઈ૦–જેનો દેહ સાગ તરૂ [વૃક્ષ] વત્ [પેઠે] મોટો અને રૂપાળો છે તે તું જો જે ક્રોધથી પોતાના અધર(નીચલા હોઠ)ને દાંતવડે 'ભૂરિ [ઘણુ–વારંવાર] દાબે છે તેને તમે જુઓ. ભ્રૂ ઇ૦–ક્રોધથી ભ્રૂ [ભમર] યોગે મળી [એકઠી મળી ગઇ છે], અને તેથી બન્ને ભવાં એક છે શું–બન્ને ભવાં એક હોય તેવાં દેખાય છે. જો જો ઇ૦–તેને તું જો, જે ભીમ નામે મારો બળવાન્ પતિ એ શુ ન હોય! અર્થાત્ છેજ. મતલબ કે એનુ ભીમ નામ યથાર્થ છે શ્લોકમા કહ્યા પ્રમાણે દેહ મોટો હોવો, હોઠ કરડવા, ભવાં ચઢાવવાં, વગેરે અનુભાવ ઉપરથી વ્યંજિત થયેલો ક્રોધ સ્થાયિભાવ ભીમના ઉત્સાહના વ્યભિચારી રૂપે વર્ણ્યો છે ભીમનો ઉત્સાહ વર્ણીને જયદ્રથને દ્રૌપદી નિરુત્સાહ કરેછે, એ ધ્વનિ છે એજ પ્રમાણે આગળ પણ દ્રૌપદીએ કરેલા પાંડવોના વર્ણનમાં ધ્વનિ સમજી લેવો.

૨૮ જો જો ઈ૦–યુધિષ્ઠિરના રથની પૂઠે જેનો વર (શ્રેષ્ઠ) રથ છે તથા જેના હાથમાં અસિ (તરવાર) અને ચાપે (ધનુષ્ય પણ) શોભે છે તેને તું જો. ધનુષ્ય અને તરવારને બતાવતાં ઉત્પ્રેક્ષા કરેછે કે,—જાણે શું કોઈ પવિ

વાયુ વાયો અતિ ગરમ**શે** ના સહે પાડુ **સૂનુ,**
તારુ ધારૂ મૃગબળ! પિયે સિહ રૂધિર **ઊનુ;**
લોહી નાખી સુકરમની રેખા થયો નાશ **અંગે,**
લાવી ભાલા રમત **રમશે** આવી રાગેજ **રંગે.** ૨૯

(વજ્ર) અને રવિ (સૂર્ય) જ આ હોયની! (વજ્ર જેવુ કઠણ ચાપ અને સૂર્ય જેવી ચળકતી તરવાર, એવો અર્થ છે) એ ભીમ તને એથીજ (તરવાર અને ચાપથીજ) વ્યુષ્ટિ [તારા કર્મનુ ફળ] આપે (આપવાને તૈયાર છે) છે એ ઈ૦—એ અજને (શિવને) તપ (તપથી આરાધનારો) આચારી (પૂજક) છે, પાસે આવી પડેલી ગદા દેખાડીને દ્રૌપદી કહેછે કે,–તે આ ગદા એક (એક વાર) તને મારે (તો તારા પ્રાણ જાય,–અધ્યાહાર) ઊનાળાની ઈ૦—જો હુ ઊનાળાની ઋતુ વરણુ તો તે ઉષ્ણતાએ (ગરમીમા) ભીમથી હારે મતલબ કે ભીમનો ક્રોધ તેથી પણ વધારે ગરમ છે **પ્રતીપ** આ છદમા બાજી (ચોપટ)નુ ચિત્ર છે તેમા લખેલા બાળબોધ અક્ષર પ્રમાણે વાચતા 'અરર વિપરીતપણ તુજને આવ્યુ આજ' એ વાક્ય નીકળે છે **અંતર્લાપિકા ચિત્રકાવ્ય.**

૨૯ વાયુ ઈ૦— આ [યુદ્ધરૂપી] અતિ ગરમ વાયુ વાયો તે પાડુસૂનુ [પાડુના પુત્રો] શે ના સહે? –કેમ સહન નહિ કરે? અર્થાત્ તેઓ બળવાન છે માટે તે સહન કરશેજ અથવા, આ યુદ્ધ રૂપી અતિ ગરમ વાયુ વાયો, હવે તું તે પાડુસૂનુઓને શે [કેમ] ના સહે [નથી સહન કરતો]? તારુ ઈ૦—હે મૃગબળ! [હરણ જેવા બળવાળા અથવા હરણ જેવી બીકણ સેનાવાળા! બળ—સેના] તારુ ઊનુ રૂધિર પાડવો રૂપી સિહ પીએ એમ હુ ધારૂ છુ. લોહી ઈ૦—તારા સુકરમની [સારા કર્મની] રેખા (લીટી) તે પોતેજ લોહી નાખી છે (ભૂશી નાખીછે), અને તેથી તારે અગે નાશ થયો (તારી જાતનો નાશ થયો), કેમકે તેઓ ભાલા લાવીને તથા રાગે અને રગે આવીને (અર્થાત્ ઉત્સાહમા આવીને) યુદ્ધ રૂપી રમત રમશે **રૂપક.** જયદ્રથને તેના કરેલા કર્મ વિષે પશ્ચાતાપ કરવાનુ જણાવવુ એ **ધ્વનિ** આ શ્લોકમા આદ્યતમે બે અક્ષરો લેઈને તથા પેહેલી કે છેલ્લી લીટીના ૮-૯-૧૦ અક્ષરો લેઈને વાચવાથી "વાયુસૂનુ તારૂ ઊનુ લોહી અગે લાવી (લગાડી) રગે રમશે" એવુ વાક્ય નીકળે છે વળી શ્લોકના આદ્યત બે બે અક્ષરોથી થયેલા સોળ અક્ષરો એ જાણે, પાઠ્યા શ્લોકમા કહેલી બાજીની સોગટીઓ તથા પેહેલી છેલ્લી લીટીમાના 'રમશે' શબ્દથી બનેલા બે પાસા હોય એવી રચના આ શ્લોકમા કરેલી છે **ચિત્રકાવ્ય અંતર્લાપિકા.**

ભુજા મોટી હળધર મથે યુદ્ધમાં આવી સાથે,
તારાં પાપો સહુ બળી ગયાં મોત વૈ આજ હાથે;
જે સાર્થ ક્ષિપ્ત કરી વન વસ્યા સદ્ય ક્ષાંતિ ધારે,
વારે વારે વદું સુભીમ એ આજ નિશ્ચેજ મારે. ૩૦
ઘોડા જોડ્યા અતિ બળ ગુણાળા રથે ભીમ બાથી,
જે ના થાયે મનુષ્યથી કરે મારતો મસ્ત હાથી;
જેથી લોકો વૃકઉદરને ભીમ નામે કહેતા,
ભૂલેચૂકે અતિ લઘુ અમાથી કરે જીવ લેતા. ૩૧

---

૩૦ ભુજા ઈ૦—જેની સાથે યુદ્ધમા આવીને [યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ પાડીને] હળધર [બળરામ] પણ મથે એવી જેની ભુજા મોટી છે. [બળરામની પાસેથી ભીમ ગદાયુદ્ધ શીખ્યો છે માટે પોતાના ઉસ્તાદ સાથે તેને પરીક્ષાર્થે પણ યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવેલો તેમાં તેણે હળધરને મથાવેલા એમ સમજવુ] તારા ઈ૦—હળધરના શિષ્ય ભીમને હાથે આજ તારૂં મોત વૈ (નિશ્ચય) છે માટે તારા સહુ પાપો બળી ગયાં એમ જાણ. કાવ્યલિંગ. જે ઈ૦—જે પોતાના સાર્થ [સગા વહાલાં આદિ સમુદાય] ને ક્ષિપ્ત કરીને [નાખી દેઈને—તજીને] વન વસ્યા અને સદ્ય૦ [તત્કાળ] ક્ષાંતિ[ક્ષમાગુણ]ને ધારેછે, એ સુભીમ [પણ], હું તને વારે વારે કહુ છું કે આજ તને નિશ્ચેજ મારે [મારશે]. આ શ્લોકમાં કવિએ અક્ષરોની એવી રચના કરી છે કે પેહેલી લીટીના મધ્યમાં ધર્મ તેની સામે છેલ્લી લીટીના મધ્યમાં સુભીમ, પશ્ચિમ તરફની બીજી તથા ત્રીજી લીટીનો ત્રીજે ત્રીજે અક્ષર લેવાથી પાર્થ અને તેજ લીટીઓનો છેલ્લેથી પાચમો પાચમો અક્ષર લેવાથી વૈદ્ય [અશ્વિનીકુમારો—નકુલ સહદેવ] એ પ્રમાણે પાછળ કહેલી બાજીના બીરૂઓ નીકળે છે. અંતર્લાપિકા ચિત્રકાવ્ય.

૩૧ ઘોડા ઈ૦—જેના રથને અતિ બળવાળા અને ગુણાળા (ચપળતાદિ ગુણવાળા અથવા ગુણ-રાગો બાંધેલી એવા]ઘોડા જોડ્યા છે તથા જેમાં બાથી [બાથવાળો]ભીમ બેઠેલો છે જે ઈ૦—જે મનુષ્યથી ના થાય તે એ કરે. [શું કરે ? તો] કરે [હાથવડે] મસ્ત હાથીને મારતો ['કરે' શબ્દનો બન્ને બાજુએ જૂદા જૂદા અર્થે ઉપયોગ થઇ શકે છે] જેથી ઈ૦—તેના એવા અલૌકિક કર્મથી લોકો વૃકઉદરને (વૃકોદરને)'ભીમ' નામે કહેછે—ભીમ [ભયંકર] નામથી ઓળ

(જે) વૈરી વૈરે વિસરવુ ન જાણે કદા ભીમ જાતે,
બન્નેના અંત કરી કૂદતા ક્રોધથી દિન રાતે;
વૈરી કેરાં તનય તનયા મારતાં ના વિચારે,
ક્રોધી એવા મમ વર પતિ ચિત્ત વિષે તુ ધારે. ૩૨

બુદ્ધિ ઊધી અમથી કરી હાથે કરી મોત લાવ્યુ,
ગાંગેયે શો મતિવર મથે યુદ્ધ તેથી જ આવ્યુ;
જાજોડી હસ્ત પદ પકડે મુક્તિતો આજ થાશે,
એ ક્રોધે દવથી મરણ આજે ન તારૂં રખાશે ૩૩

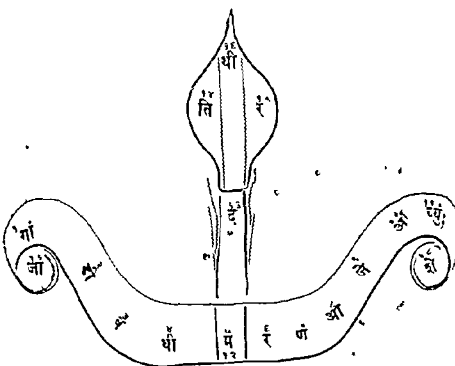
છે (ભીમપણાનુ સમર્થન કરેછે) ભૂલે ઇ૦—જો કોઈ ભૂલેચૂકે તેના અતિ કે લઘુ [થોડા] અપ્રાધો [અપરાધો] કરે તો તે ભીમ તેનો જીવ લેતા—લેછે 'એવા ભીમનો તે મારે અપરાધ કર્યો છે માટે જરૂર તારો જીવ લેશે' એ ધ્વનિ છે ભીમ વિશેષ્ય જીવ લેવા રૂપ ક્રિયાની સિદ્ધિ બતાવવાના અભિપ્રાયથી મુકયો છે માટે પરિકરાંકુરાલંકાર હાર્યાને લાગથી આ વા રૂપ અદ્ભુત શૌર્યનુ વર્ણન છે માટે અત્યુક્તિ.

૩૨ જે ઇ૦— જે ભીમ જાતે (પોતે) કદા (કયારે પણ) વૈરીના વૈરને વીસરવુ તે જાણતાજ નથી, તથા જે બન્નેનો (વૈરી અને વૈરીનો) અંત કરીને દિન રાતે ક્રોધથી કૂદતા (કૂદે છે) તનય—પુત્ર તનયા—પુત્રી. વર પતિ—ઉત્તમ સ્વામી 'એવો વેરને સંભારી રાખનારો ભીમ તારોજ અંત કરશે એટલુંજ નહિ પણ તારા પુત્ર પુત્રી વગેરેનો પણ અંત કરશે' એ ધ્વનિ છે

૩૩ હવે અર્જુનને બતાવીને દ્રૌપદી કહે છે બુદ્ધિ ઇ૦— તે અમથી (વિના સ્વાર્થ) ઉંધી [વિપરીત] બુદ્ધિ કરી અને હાથે કરીને તને મોત લાવ્યુ (ગમ્યુ)! કેમકે જેના સાથે યુદ્ધ કરતા ગાંગેયે શો (ગાંગેય—ભીષ્મ કે કાર્તિકેય અરોરો) મતિવર (ઉત્તમ બુધ્ધિવાળો પણ) મથે (માથાકૂટ કરે—અર્થાત્ થાકે) તેની સાથે યુદ્ધ આવ્યુ (પ્રાપ્ત થયુ)! બચવાનો ઉપાય બતાવેછે જા ઇ૦— જા, જો તુ હસ્ત જોડીને અર્જુનના પદ [પગ] પકડે તો આજ તારી મુક્તિ (છૂટકો) થાશે, કેમકે એ (અર્જુન) ક્રોધે [ક્રોધ કરે], તો આજે તારૂં મરણ દવ(?)થી પણ રખાશે (અટકાવી રખાશે) નહિ આ છંદમાં નીચે ગિરિમા

સુણ્યો બાણાવળી ધનુધ્ધારી મહાદેવ સાથી,
ધૈર્યે તેવો સુયશ જીતઇંદ્રિ (જે) ધરે કાળભાથી;
વૃદ્ધો સેવે અહરનિશ એ બુદ્ધ્ય માપે ધરેછે,
માનુષ્યોમાં અતિ બળ ધરી રાક્ષસોને હરેછે. ૩૪

બતાવ્યા પ્રમાણે ધનુષ્ય અને તીરની આકૃતિમાં વાંચવાથી "ગાંડિવથી મરણ આજે આવ્યુ મદ તીરથી જાશે" એવું વાક્ય નીકળે છે. ગંતર્લાપિકા ચિત્રકાવ્ય.

૩૪ સુણ્યો ઇ૦—તે બાણાવળી, ધનુષ્યધારી અને મહાદેવમાથી (મહાદેવનો સોબતી—તેની સાથે યુદ્ધ કરનાર) સુણ્યો છે? ધૈર્ય ઇ૦—તે ધૈર્યમાં તેવો [મહાદેવ જેવો] છે. તેમજ સુયશ [સારા યશ] ને ધરે છે અને જીતઇંદ્રિ (ઇંદ્રિય જિત) છે. વળી જે કાળભાથી (કાળ સમાન ભાથાવાળો અથવા જેના ભાથામાં કાળ—કાળ રૂપ તીર ભરેલાં છે એવો) છે. એ અર્જુન અહનિશ વૃદ્ધોને સેવે છે તથા બુદ્ધ્યમાપે (બુદ્ધિ અમાપે) ધરે છે—અપાર બુદ્ધિ-

એ પાર્થે દ્રોણ ગુરૂ મનવીને મુઅસ્ત્રો લીધાં છે,
મોટા બંધુ ઉપર રતિ રાખી મુકામો કીધાં છે;
કામે લોભે મદ ભયથી ધર્મ સ્વયનો ન ત્યાગે,
તારા જેવાં નિરલજ કુકૃત્યોથકી દૂર ભાગે. ૩૫
તેજસ્વી જે અગનિ સરખો પાર્થ મારો પતિ એ,
મારે તુંને મચરડી હવે ક્રૂર રાક્ષોવતી એ;
લોકો બોલે અરજુન અતિ પ્રિય પાંચાલી કેરો,
આણે નિશ્ચે યમઘરતણો તેજ તારો કુફેરો. ૩૬
જે જે ધર્મો પૃથિવી પરના તેહ સૂક્ષ્મેથી જાણે,
પીડાહારી નકુલ નર એ બુદ્ધિ રૂડેરી માણે;
પૃથ્વીમાં સુસ્વરૂપ વદતા લોક ધોકેજ ધોકે,
રે રક્ષા પાંડવ અહરનિશે કરે સર્વ ઓકે. ૩૭
આપે એ તો વીણી વીણી ભરી કર્મ તારાં કરોમાં,
એ મારો સ્વામિ નકુલ હરે માણતા રાંક રે માં;

વાળો છે. માનુષ્યોમા—મનુષ્ય જાતિમા. હરેછે—હણેછે—મારેછે. છ દમાં કહેલા ગુણો વર્ણીને કવિએ વીરરસના પાત્ર અર્જુનની ઉત્તમ પ્રકૃતિ વર્ણીછે, તથા 'રાક્ષસોને હરેછે' ઇત્યાદિ પદોવડે તેનો ઉત્સાહ વ્યંજિત કર્યો છે "उत्तमप्रकृतिर्वीरउत्साहस्थायिभावकः ઈ૦"—સા૦દ૦

૩૫ વળી તેના વિશેષ ઉત્તમ ગુણો વર્ણવતા કહેછે કે, એ પાર્થે ઈ૦—એ અરજુંને દ્રોણ ગુરૂને મનવીને (પ્રસન્ન કરીને) તેની પાસેથી સુઅસ્ત્રો (સારાં અસ્ત્રો) લીધાં છે (પ્રાપ્ત કર્યાં છે—શીખ્યો છે). રતિ—પ્રીતિ. સ્વયનો—પોતાનો. વીરના ઉત્તમ ગુણો અધમ જયદ્રથ પ્રતિ દ્રૌપદીએ વર્ણીને તેને સમજાવ્યું છે કે તારામા એવા ગુણો નથી, માટે તુ વીર નથી; વીર નથી તેથી અર્જુનને જીતી શકવાનો નથી, માટે તારે વળાસર તેમને શરણે જવું એજ શ્રેય છે. એ ધ્વનિ.

૩૬ ક્રૂર—પ્રાણઘાતક. પાંચાલી—દ્રૌપદી. આણે ઈ૦—તે યમના ઘરનો તારો કુફેરો (નગરો ફેરો) નિશ્ચય આણે (પ્રાપ્ત કરી આપે). અર્થાત્ તને યમપુરીમાં મોકલે.

૩૭ હવે નકુળને વર્ણે છે: જે જે ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. સૂક્ષ્મેથી—સૂક્ષ્મ રીતે. જાણે—(નકુળ) પીડાહારી—મિત્રોની પીડાને હરનાર. સુસ્વરૂપ—સારા, સ્વરૂપવાળો. રે! એ પાંડવ (નકુળ) અહર્નિશ સર્વ ઓકે (સ્થાને) મારી રક્ષા કરે

હારો આજે નકુલપતિથી એ ન કુલેર હે શો,
નાગેંદ્રો શા પણ નકુલથી એ નકુલે રહેશો. ૩૮
વા'લો યુધિષ્ઠિર અતિ હરિની સહુ રીત જાણે,
કિરીટીની પૂંઠળ રથમાં બેસી આવે વખાણે,
તેની પૂઠે સુપતિ સહદેવા વદે નામધારી,
ગુણો ધુણો મમ વદનથી તેતણા આજ ભારી ૩૯

હા યે ઝા વ્યા બ ળ સ હિ ત શ સ્રો ન જા યે ચ ગી એ
रे पां ता नी अ ति च ळ क ती ते म मो टी अ मि न
जो शे ले सु अ मि अ ति छे लो म तु ष्य व शी रे
मा रे हा थी म ह त र थि ह स्ते अ थी ते क मी रे

---

૩૮ આપે ઇ૦—એ નકુલ તારા કર્મને વીણી વીણીને તારા કરોમાં (હાથમાં) ભરી આપે—આપશે અર્થાત્ તેના ફળ તને ચખાડશે એ ઇ૦—હે રાજા! એ મારો સ્વામી નકુલ તારી પ્રાણતા (જીવતાપણું) હરે એમ છે માટે હવે શોમા (રડીશ નહિ) અર્થાત્ તારા કર્મનું ફળ તારે ભોગવવું જ પડશે હારો ઇ૦—આજે તમે મારા નકુલ પતિથી હારો (એ નિશ્ચય છે), કેમકે હે જયદ્રથ! એ કુલેર શો (કુલેરના લાડુ જેવો—લાડવો ખાઇ જવાનો) નથી, નાગેંદ્રો શા (મોટા મોટા નાગોના સ્વામીઓ જેવા પણ) એ નકુલથી (નકુળ પાંડવથી કે નોળથી) હાર્યા છે તો તમે (એની સાથે યુદ્ધ કરીને કુલે) કુળ સુદ્ધા પણ કે એકદરીએ) રહેશો નહિ. અર્થાત્ કુળ સહિત તમારો નાશ થશે પાદાંતયમક. 'નકુળ' શબ્દના શ્લેષથી ઉપમા ઉપજી છે માટે શ્લેષોપમા.

૩૯ વા'લો ઇ૦—એ નકુળ યુધિષ્ઠિરને અતિ વા'લો છે અને તે હરિ (અર્જુન)ની સહુ રીત (યુદ્ધાદિકની) જાણે છે અથવા, હરિ (સિંહ)ની સહુ રીત (શિકારને પકડી લેવાની કે તેનો પરાજય કરવાની) જાણે છે તે વખાણે (વખાણ સહિત) કિરીટી (અર્જુન) ની પૂંઠળ રથમાં બેસીને આવે છે તેની પૂઠે ઇ૦—તેની પૂઠે મારો સુપતિ (સારો સ્વામી) જેને લોકો સહદેવ નામધારી (નામ ધારણ કરનારો) કહે છે, તે છે

૪૦ હાથે ઇ૦—એણે હાથમાં બળ સહિત શસ્ત્રો ઝાલ્યાં છે, એ શસ્ત્રો થકી ન જાયે—ચમત્કાર પામે એમ નથી રે જયદ્રથ! એ તેની પોતાની અતિ

જાયે યુદ્ધે તવ અતિગચે, હસ્તલાઘવ્ય દાખે,
બુદ્ધિશાળી પ્રિય નરમને, શીતતા ચંદ્ર રાખે;
તેજસ્વી તો સૂરજ સરખો, લોકના થોક ભાખે,
જન્મ્યો છેલ્લો, મુનરનણિ, માદ્રીતનુ મારી નાખે ૪૧
ગાઢો વા'લો, સુકુરકુળને, પાડવો પ્રાણ માને,
જેના જેવો મતિવર નહિ, ભૂમિ નાકેજ રાને,
હોવે સાંગ મહત મુનિયો, ભાષણે દે હરાવી,
નિશ્ચેષારી દૃઢ મનતણો, આજ દેશે ફગાવી ૪૨
શૂરો ક્રોધી અહરનિશ એ થાય મારીજ સાચે,
પ્રાણાતે વા અગનિ બળતા ભ્રષ્ટ ધર્મે ન થાયે,

ચળકતી તેમ મોટી અસિ (તરવાર) છે રે લે! તુ એ અસિને જોશે–એનો સ્વાદ ચાખશે અથવા જે સુઅસિ (મારી તરવાર) અતિ છેદી (છેદ–રૂપાળા) મનુ રે (મનુષ્ય–નકુલ પાસે) વશી (રહી છે) તે તુ જો, પણ શે લે (એના ઘાવ શુ કરવા મગાવાતુ જે છે)? કેમકે એ મહત રથી (મહારથી–નકુલ) હાથીને મારે એવો છે તથા રથીને હસ્તે ઝીલીને (હાથ બાંધીને) મારે એવો છે અથવા રથીને તો હાથે કરીને–બાંધીને (તરવારવડે) મારે એવો છે આ છંદમા બીજી લીટીના ર આગળથી અનુક્રમે બાર તોધ અક્ષરો વાચતા તરત જેવા આ ક્રમાથી ' રે પોતાની અતિ ચળકતી તેમ મોટી અસિ શિવ કનેથી મળી છે તિ (તે) અનિ અસુ (પ્રાણ) લેશે જો ' એવુ વાક્ય નીકળે છે **અન્તર્લાપિકા. ચિત્રકાવ્ય.**

૪૧ હસ્તલાઘવ્ય–હાથની ચપળતા શીતતા ઇ૦–ચંદ્ર સરખી શીતળતા લોકના ઇ૦–'માત્ર હુ જ નથી કહેતી પણ) લોકના થોક (ઘણા લોકો) કહે છે સુનર મણિ–પુરુષોમા ઉત્તમ મણિ જેવો માદ્રિ–તનુ–નકુળ મારી નાખે–મારી નાખે એવો છે

૪૨ ગાઢો ઇ૦–સુકુરકુળને–સારા કુરુ કુળનો તે ગાઢો (અત્યંત) વહાલો છે નાકે ઇ૦–સ્વર્ગમા પણ રાને–અરણ્યમા, અર્થાત્ તપસ્વી કે વાનપ્રસ્થોમા દેશે ઇ૦– તે આજ તને ફગાવી દેશે–હરાવી દેશે આ બે શ્લોકમા જે, ચંદ્ર સમાન શીતળતા મુનિઓને ભાષણથી હરાવવાપણુ, ઇત્યાદિ ગુણો વર્ણવ્યા છે તેથી નકુળનુ ધીરલલિતપણુ વ્યંજિત થયેલુ છે ' निश्चिन्तो मृदुरनिशकलापरायणो धीरललितः स्यात् (ના ૬)

કુંતીને છે પ્રિય અતિ, લઉં નાથ મારો રૂપાળો,
ભાળો ભાળો, ભ્રમર ભૂંસતાં આશ જીવ્યાની ટાળો ! ૪૩

રે ધારો મત્સ્ય ભર નિધિમાં, તે પરે નાવ છીત્યું,
હાલ્યે હાલે હવિ અચળ ના સેન તારૂં જ ભીત્યું ;
ક્ષોભે સેના નજરથકી, જો કે હજુ તુંય જોશે,
મોહેથી તે નવ મન ગણ્યા તેથી રે આજ રોશે ! ૪૪

પૂછ્યા માટે વર પતિ વધ્યા ઓળખો યુદ્ધ ભીજે,
મૂકાઓ ના, કદિ બચ્યા ગયા, તો હવા જન્મ બીજે ;
બોલી બાળી, થિર થઈ રહી, નાથનું શૌર્ય ભાળે,
માળે બેશી સુમુગ મૃગયા, શું જુએ આવી વાંકે ! ૪૫

---

૪૩ ભ્રમર ભૂંસતાં-તમારો ભમરો ભૂંસાઈ જતાં-નસીબ ફૂટી જતાં.
૪૪ જયદ્રથની સેના ક્ષોભ પામી છે એમ દૃષ્ટાંતથી કરી બતાવે છેઃ રે ધ૦—જેમ ભર નિધિ(સમુદ્ર)માં મત્સ્ય હોય તેના ઉપર નાવ છીત્યું હોય, તે મત્સ્ય હાલ્યે હાલે છે; તેમજ પાંડવ રૂપી ભર સમુદ્રમાં જયદ્રથ રૂપી મત્સ્ય ઉપર સેન રૂપી નાવ છીત્યું છે તે તેના હાલવાથી હાલી રહ્યું છે, હવિ અચળ ના-હવે અચળ (સ્થિર) રહેવાનું નથી, કેમકે તારૂં સેન ભીત્યું (ભય પામ્યું છે). ક્ષોભે ઇ૦—પાંડવોની નજરથકી તારી સેના ક્ષોભે છે-ક્ષોભ પામે છે-ખળભળી ઉઠે છે. જો કે હજું તુંય પણ તે ક્ષોભને જોશે મોહેથી ઇ૦— તે મોહથી (વિવેક શૂન્યતાથી) પાંડવોને મનમાં નવ ગણ્યા તેથી રે ! (ધિક્કાર વાચક અવ્યય) તું આજ રોશે-પસ્તાશે.

૪૫ વર પતિ-ઉત્તમ સ્વામીઓ વધ્યા-મેં કહી બતાવ્યા. ભીજે ઇ૦—તમે યુદ્ધમાં ભીજે (ભીજ્યે અર્થાત્ યુદ્ધથી ભીના થશો ત્યારે) ઓળખશો અથવા યુદ્ધમાં જેઓ ભી (ભય) રૂપ છે તેમને ઓળખો. મૂકાઓ ઇ૦—તમે તેમનાથી મૂકાવાના (છૂટવાના) નથી; જો કદી બચી ગયા તો એમજ જાણજો કે બીજો જન્મ થયો. સ્થિર થયેલી દ્રૌપદીને ઉત્પ્રેક્ષે છેઃ માળે ઇ૦—દ્રૌપદી માળે (માળા ઉપર) બેશીને વાંકે આવીને (પ્રેમથી) મૃગની મૃગયા (પશુનો શિકાર) જૂએ છે શું ! ઉત્પ્રેક્ષા.

શ્લોક.

રે પતિ ! રે પતિ ! જાપ તો જપતી જુવતી જામનીમાં દિને જાત,
રે રતી રે રતીરાય રૂઠી હુને, રામજી શા રમોં રમ્ય દી રાત ;
રે મતિ રે મતિમૂઢ મૂકે નહીં, મારિયે માધવના મિત્ર માંમાત,
રેં સતી રે સતી શાંત સારી પડે, સંહરો સ્વામિ કામી તણો સાત. ૪૬

વલણ.

સાત સહુ કામી તણો, સંહારો સ્વામી પાંચ રે ;
બેઠી નિહાળું અહીં સહી, ન આવે ઉની આંચ રે. ૪૭

કડવું ૨૪ મું.

શ્લોક.

સનમુખ તો સુસતી વદી આપે,
ઉનમુખ સૈંધવ આપ અમાપે ;
મરણ સહી ધવનું સુણ ચાપે,
મરણન ખોટું કરી શિદ તાપે. ૧

---

૪૬ શ્લોક—કેકિનીશારદા છંદ (૭ રગણ અને ગુરૂ લઘુ). રે ઇ૦—તે જાત (જાતવાન) જુવતી (દ્રૌપદી) રે પતિ! રે પતિ! એમ જામનીમાં અને દિને જાપ જપતી હતી. વળી તે બોલતી હતી કે હે રતિરાય! (મારી પ્રીતિના રાજા–સ્વામી–યુધિષ્ઠિર!) હુંને (મને) રે! રતી (નસીબ) રૂઠી છે, માટે તમે રામજીશા (રામના સરખા પરાક્રમી થઇને) દી (દિન) રાત રમો (યુદ્ધ કરો). હે માધવના (કૃષ્ણના) મિત્ર અને (યુધિષ્ઠિરના) માંમાત (મહામાત્ય–મોટા પ્રધાન) અર્જુન! રે! (અરે!) આ મતિમૂઢ જયદ્રથ પોતાની (દુષ્ટ) મતિ મૂકતો નથી માટે તેને મારીએ. હે સ્વામી! કામી (જયદ્રથ) તણો સાત (સાથ) અથવા કામીનો સાથ (સાથી) જયદ્રથને સંહારો, કેમકે તેથી રે આ સતી (સતવાળી) સતી (દ્રૌપદી) સારી (પેઠે) શાંત પડે.

૧ શ્લોક—તામર છંદ (નજજય). સનમુખ ઇ૦— સુસતી (દ્રૌપદી) પાછલા કડવામાં કહ્યા પ્રમાણે સન્મુખ (જયદ્રથના ઘોડા ઉપર) આપે (પોતે) બોલી, અને તેથી સૈંધવ (જયદ્રથ) આપ અમાપે (ઘણો) ઉનમુખ (ઉન્મુખ–ઉલટો–વિપરીત) થયો. ઉલટો થયેલો જયદ્રથ શું બોલ્યો તે કહેછે: મરણ ઇ૦—તારા ધવ (સ્વામી)નું મારા ચાપે (ધનુષ્યથી) મરણ સહી (નિશ્ચય) છે, માટે તેમનું ખોટું વર્ણન કરીને મને શિદ તાપે (સંતાપે) છે!

શ્લોક.

રખે આપ સતાપતા કાળોં કામા, અમે ના ડરૂ પાડવોથી કદા,
ભખે શુ વળી ને વળી પદ આવ્યા, રથારૂઢ માત્રે કરે આપદા ?
અરિ! જો પદાતિ ચઢાવુ હવે હુ, હરે શત્રુને રે ડરે તુ તદા,
મળી એમ કે'તા અસખ્યાબ્ધિ આવ્યુ, ઉચાર ધરો પાંડવોને સદા ૨
અરિ પચ આવે ધરો રે પદાતિ! વદે એમ રાજા ચઢી ચોટમા, •
વરી પાચ યોધા, હરો પ્રાણ આજે, મતી જેમ દેખે પૂરા કોટમા,
ધરી આણવા દ્રૌપદી પાસ પાચે, જરી ના ડરો લાવતા ખોટમા,
કરી કીકિયારી ધસ્યુ સૈન સાગુ, ડગે પચ ખડ્કો નિધિઓટમા ૩
સુભાલા ધરીને મુખે ગર્ગડીને, તડી સૈન આવ્યુ હડેડાટમા,
મુમાળા મૃગી ના સુસાધુપણુ ના, ક્ષમા ગુણ ના જે વહે વાટમા,
સુવાળા હરિશા ઝગેઝટ ધાયા, હરિનાદ ભીમે કર્યો ડાટમા,
શુ નાખ્યા ગજાએ હરિ પચ મોટા, તડી ગર્જતા સૈન ઉચ્ચાટમા ૪

---

૨ શ્લોક-વર્ણનાધેશ્વરી છદ (૭ યગણ લઘુ અને ગુરુ) ભખે છ૦-તુ વળી ને વળી શુ ભખે છે (બોલે છે)? આ પદ (બાપના) માત્ર રથારૂઢ (રથ ઉપર બેસીને) આવ્યા છે તે મને શુ આપદા કરી ના વાના છે? અરિ! (ગર્વ સૂચક સબોધન) પદાતિ-પાયદળ અસખ્યાબ્ધિ-અસખ્ય જળધિ સખ્યા (૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦) વાળુ સૈન્ય મળી આવ્યુ અથવા સમુદ્ર જેવુ અસખ્ય સૈન્ય ધરો-પકડો

૩ પૂરા કોટમા-ઘેરી લ્યો ઓટમા-હાનિમા ડગે છ૦—પગ ગુ નિધિ (સમુદ્ર)નો ઓટ થતી વખતે (ભરતીનુ પાણી પાછુ ઉતરી જતા) તેમાના પાચ ખડકો માઇ ડગે છે? (ઓટ ઓળતને પગ કરેછે) પાચ પાડવા અને પાચ ખડકનુ તથા સૈન્યનો ધસારો અને સમુદ્રના ઓટનુ અભેદપણે કથન કરવામા આવ્યુ છે માટે રૂપક.

૪ મુખે ગર્ગડીને-ખળખળાટી કરીને સુવાળા છ૦—તે લોકોને હરિશા (સિહ સમ ખા) સુવાળા (વહેલિ અર્થાત્ ક્રૂર અથવા સિહ જેમ લગા ઉપન્યા સુવાળો હોય છે પણ અતલ્યી ક્રોધ હોયછે તથા), અથવા તે સુવાળા (સમૃદ્ધ) પાડવો સિહની પેઠે ઝગેઝટ, ધાસા અને ગેનાસ ાાચમા (વાણી

વદે ભીમ હે સારથી ગભ્ય ઘોટો, મહાભારથીને લજાવુ જ જો,
મદે મસ્ત મોટા થઈ શૂર આવે, ન જાણે વખાણો તજાવુ જ જો,
રદે હોડ દાબી મદેથી ઉચાયા, યમાનંદ આજે સૌજાવુ જ જો,
હૃદે ઝાળ લાગી ગદા લીધ માગી, અસુ રામમા તો ભજાવુ જ જો. ૫
કિધો સિંહ શો શબ્દ કે કંપો સેના, સિધ્યો અર્થ જાણ્યુ અજાણ્યુ થયુ,
કરે સોહી કેશે ઉડાડેજ ઠેશે, હરે પ્રાણ પટકે ન જાયે સંચુ,
ધરે બેઉ બાહુ વિચે સો પચાસા, અરે તેની આશા નિરાશા તદા!
ભરી ઊડળે યોધને યોધ મારે, કરી કીકિયારી ધરી ભૂ ગદા ૬

ભીડમા)' ભીમે હરિનાદ (સિંહગર્જના) કીધો શુ ઈ૦—ગજોએ (હાથીઓએ) મોટા પાચ હરિ [સિંહ] નાળ્યા (નિહાળ્યા—જોયા) શુ ? ઉત્પ્રેક્ષા તે હરિ તડીને ગર્જતો સેન ઉચ્ચાટમા પડ્યુ પાડવનુ પરાક્રમ વર્ણવતા કવિ કહેછે કે, સુગાળા ઇ૦—સૈન્ય આવ્યુ તો, પાડવોએ કાઇ સુમાગા ધરી ના—તેઓ કાઈ માગા આવીને બેઠા નહોતા, અથવા સુસાધુપણુ (તેમણે અત્યત સાધુપણુ) ધારણ કર્યુ નહોતુ અથવા તેમણે એવો ક્ષમા ગુણ ધારણ નહોતો કે જેથી તેઓ વાટમા વહેમાગી જાય.

૫ ઘોટો—ઘોડાઓ મહાભારથીને શૂરા જયદ્રથને ન જાણે ઇ૦—પણ તેઓ જાણતા નથી કે હુ તેમના વખાણો તજાવુ જ [નકી તજાવુ] એવો છુ હે સારથી! તુ જો! [એમ ચારે ચરણમા સમજવુ] રદે દાતે મદેથી—અભિમાનથી યમાનંદ ઇ૦—હુ આજે તેમને યમાનંદ [યમપુરીનો આનંદ, અર્થાત્ મૃત્યુ] સજાવુજ અથવા હુ આજે યમાનંદ [શત્રુઓ મારવાથી મનનો આનંદ] સજાવુ જ અસુ ઇ૦—તેમના અસુ (પ્રાણ) ને હુ રામમા ભજાવુ છુ તે તુ જો—તેમના પ્રાણને હુ ગર્ભધારણ કરી દેઉછુ

૬ સિધ્યો ઇ૦—શત્રુઓએ જે એમ જાણ્યુ હતુ કે આમારો અર્થ સીધ્યો, તે તેમનુ જાણ્યુ [જાણેલુ] અજાણ્યુ [નહિ જાણેલા જેવુ] થયુ અર્થાત્ અર્થ સિદ્ધ થવાની આશા તૂટી ગઈ! પટકે—પટકમા સંચુ ઇ૦—સચુ ન જાય—સહેવાય નહિ અરે ઇ૦—અરે! તેમની જીવવાની આશા તો તદા [ત્યારે] નિરાશા [રૂપ જ થઈ હતી] ભરી ઇ૦—ઊડળમા યોધને ભરીને તેમને બીજા યોધાઓ ઉપર મારે [ફેકે] અગત્ય યોધ [ભીમ] યોધને ઉડળમા લેઈને મારે [કચડી મારે] પછી તેણે કીકીઆરી કરીને ગદાને ભૂ [પૃથ્વી પર] ધરી [મૂકી] જે હાથથી મરાય તેમને મારવાને ગદા શુ કરવી છે, એવો ભાવછે

પદાતિ પળે અસ્ત ને વ્યસ્ત થાતાં, વદાતી ન વાણી અતિ કંપતા,
પગે પીસી કોને કુ મધ્યે સુવાડ્યા, રગે આવી ભીમે તજી જંપતા;
કદી હાથ કોના વદી વક્ર ખેંચે, કદી પાય ભાંજે મદી મર્દતાં,
કદા ઊંડળે આપદાને તજાવે, કદા લાત ડાટે ગદા ગર્દતાં. ૭
ભણે આંખ કાઢી ગણે ના ગણે ત્યાં, બને દીન તોયે વિને ના તજે,
ધરી ચુંડી હાથે ભરી અંગ ખોસે, જરી રે દયા શું હરિન્દ્રે સજે;
સુહસ્તે મરોડેજ મસ્તો બની ત્યાં, સમસ્તોજ મારે અમસ્તો દમી,
ધરી પાગ બંને કરે ભાગ ભાથી, કરે જાગ શું રાગ માંહે રમી. ૮

૭ અસ્ત ને વ્યસ્ત (અસ્તોવ્યસ્ત)-રનવન. કુ-પૃથ્વી. રગે આવી-ક્રોધના આવેશમાં આવીને-એક નગીઓ થઈને. જંપતા-વિશ્રામ. કદી ઈ૦-તે ભીમ વક્ર (વાંકુ) વદીને કદી (કોઈવેળા) કોઇના હાથ ખેંચે, અને તે મદી (ગદવાળો ભીમ) કદીક મર્દતાં [ચોળી નાખતાં] કોઇકના પગ ભાંજે; કદા ઉંડળમાં લેઇને તેમની આપદાને (યુદ્ધ કરવાના દુઃખને) તજાવે-અર્થાત્ મારી નાખે; કદા લાતથી ગદા ઉપર ગર્દતાં (ગદડતાં) તેમને ડાટે (દાબી ઘાલે). આહીં અને હવે પછી ભીમના પરાક્રમમાં યુદ્ધવીર વર્ણાયો છે. રૌદ્રરસમાં મુખ તથા નેત્રની રક્તતા વર્ણાય છે અને યુદ્ધવીરમાં તે નથી વર્ણાતી એટલો રૌદ્ર અને યુદ્ધ વીરમાં ભેદ છે, બાકી બીજી રીતે તે રૌદ્ર જેવો છે. રૌદ્રરસ વિષે સાહિત્ય દર્પણમાં લખેછે કે, "રૌદ્રરસનો સ્થાયિભાવ ક્રોધ છે, આલંબનવિભાવ શત્રુ છે, તેની ચેષ્ટા એ ઉદ્દીપન વિભાવ છે, મુક્કીઓ મારવી, પડી જવું, કાપવું, ફાડવું, લડવું, ગભરાટ ઉત્પન્ન થવો, ઇત્યાદિ વર્ણનથી તેનું, વિશેષ ઉદ્દીપન થાય છે, ભમર વાંકી થવી, દાંતવડે ઓઠ કરડવા, હસ્ત પગ પછાડવા, શત્રુનો તિરસ્કાર કરવો, પોતાની બડાઇ બોલવી, હથિયાર ફેંકવાં, નિંદાકરવી, ક્રૂરતા બતાવવી, વગેરે અનુભાવ છે. ઉગ્રતા, આવેગ, રોમાંચ, સ્વેદ, કંપારી, મદ, મોહ, અમર્ષ, વગેરે સંચારી ભાવ છે. (જુઓ સા. દ. ૨૩૨-૨૩૩).

૮ બને ઇ૦-સૈન્યના પુરુષો દીન બને અને વિને (વિનયે પણ)-વિનય બતાવે તોપણ ના તજે. અથવા શત્રુઓ દીન બને તોપ ભીમ યુદ્ધનો વિનય (નીતિ-શત્રુને મારવારૂપ] તજે નહિ, અર્થાત્ તેમને મારેજ. ધરી ઇ૦-તેમની ચુડી હાથે ધરી (પકડીને) તેના અંગમાં ભરીને [દબાવીને] ખોસે-માથું પેટમાં દબાવી દે. કોઈ કહેશે કે એમ કરતાં ભીમને દયા કેમ નહિ આવતી હોય? તો, જરી ઇ૦-હરિ [સિંહ] જરી પણ દયા સજે છે શું? સિંહ અને ભીમ વીરને અભે-

ન સામા થયા કો વિસામા ગ્રહ્યા ના, ઉધામા સુરામાતણા તો રહ્યા,
અરેરે ! એરેરે ! દીનો શે વિડારો, મૂંકોજી મૂંકો બોલ એવા કહ્યા,
ન સુણે અસુરારિ જે ભીમ બકો, કટિનાજ લકા મરોડે ઝટે,
ન શૂરો જુએ માન પૂરો કરેછે, ભલે દીનતાથી રડે ના ખટે ૯
જદા એવુ ભીમે ધર્યું ધ્યાન માઠુ, તદા ત્યા સહુ એકઠા તો મળે,
ફરી મપ પો'જો પડ્યા તૂટી સર્વે, ધરી હાથ ભાલાજ ભોકે વળે;
અસિએ વિડારો ખપૂવે છરેથી, બળેથી ન બી'શો ધરો ધ્યાનમા,
ફગોટોજ પાષાણ મુષ્ટિથી મારો, કરે એકલો શુ ન રા' માનમા ૧૦
ન નાસેય મૂકે ન ત્રાસેય મૂકે, પછે કોણ ચૂકે રણે મોતને,
થઇ એકઠા માર મારો ભણીને, ગછે ભીમ જ્યા ત્યાં સહી સોતને,
નિહાળ્યુ સુભીમે મળ્યુ સર્વ ટોળે, ધરી છે તદા ત્યાં ગદા હાથમા,
સુજઘા થપ્પોટી ગદાને ફગોટી, કરી સિંહ શબ્દે પડ્યો સાથમા ૧૧

દપણે વર્ણવ્યા છે માટે રૂપક સમજતો–બધાને અગરતો–અમથો સેનામા બીજા કેટલાક બીજી વગેરે નોકરોને અમજતો [તેઓ શસ્ત્ર ઝાને નહિ તોપણ] તેમને દમીને મારે કરે ઈ૦–તે જાણે રાગ [પ્રીતિમા–રગમા] રમીને (આનદીને) જાગ [નરમેધ] કરેછે શુ ?

૯ ન ઇ૦–કોઈ વીરો ભીમની સામા થયા નહિ કે વિસામા પણ ગ્રહ્યા નહિ (તેમને યુદ્ધ કરતા લગાર વિગમ પણ ભીમે આપ્યો નહિ) ઉધામા ઈ૦–સુરાગા [દ્રૌપદી] ને હરણ કરી જવાના ઉવામા રવ્યા ન શૂરો ઈ૦–તે શૂરને પણ જુએ નહિ પણ [જે હોય તેને] માત્ર પૂરોજ કરેછે ભરે તે દીનતાથી રડે તોપણ ભીમને તે ખટે [ખટકે] નહિ કે ખાવી [છેતરી] ન શકે

૧૦ વિ.ારો–કાપીનાખો ખપૂવે–એક જાતના પોહોળા ફળવાળા હથિયારવડે માનમા–એની સાથે લડના હારી શુ તો આપણી પ્રતિષ્ઠા જશે એવા માનમા ન રહેશો, કેમકે એ એકલો શુ કરનાનો છે? અથવા એ એકલો શુ કરવાનો છે એવા માનમા [અભિમાનમા] ન રહો અથવા ભીમ મોટો બળવાન છે એના સામા આપણાથી કેમ થવાય એમ ભીમના માનમા ન રહો

૧૧ પછે ઈ૦–જ્યારે કોઇ પ્રકારે ભીમ ઠાઉ એમ નથી ત્યારે પછી સામમાજ મરવાનુ કોણ ચૂકે? ભણીને–યુદ્ધની કીબીઆરી કરીને ગછે–જાય સોતને [સહિતો]પાડવો સહિત ભીમને.

ગદાથી દબાયા પગે કો છૂંદાયા, ભયકાર નાદ અમુઝાય છે,
સુવેગે ઉડ્યા કો કુમોતે મુઆ કો, મુઆરે મુઆ અગ છૂંદાય છે;
કિરીટી કને કો યુધિષ્ઠિર આગે, છતે શત્રુ આવી પડે પાગ રે,
અમોને જીવાડો જીવાડોજ ભાખે, ન રાખે કદા ભીમ આ જાગ રે! ૧૨
ગયા શર્ણ લેવા ભીમે કીધ સેવા, ધરી હાથ ને પાગ ખેંચ્યા બળે,
કરો યુદ્ધ હુધી પછે સાહ્વ એ સૌ, વદી એમ જાણે ન ખેંચ્યા કળે,
મડાગાડ બાઝી પદા ગાવતા જે વદે વિપ્ર તેની કવિ કોવિદા,
યુધિષ્ઠિર સોતા ધર્યાં પાય ખેંચ્યા, ગદા મારતા ક્રોધથી જે છિદા ૧૩

---

૧૨ સુવેગે–ભીમના અતિ વેગથી છતે શત્રુ ઇ૦–કિરીટી [અર્જુન] અને યુધિષ્ઠિર શત્રુ છતા પણ તેમની પાસે આવીને તેઓ પગે પડેછે પગે પડીને તેઓ કહેછે અમોને ઇ૦–સ્પષ્ટ છે ન રાખે–ન બચાવે કદા–ક્યારે પણ આ જાગ–આ જગોએ

૧૩ ગયા ઇ૦–તેઓ શરણ [આશ્રય] લેવા ગયા ત્યા પણ ભીમે તેમની સેવા કીધી, [વક્રોક્તિ]–અર્થાત્ માર્યા–હેરાન કર્યા શી રીતે હેરાન કર્યા? ધરી ઇ૦–હાથને પાગ [પગ] ધરી [પકડીને] બળે [બળથી] ખેંચ્યા ભીમે જાણ્યુ કે શત્રુઓ અર્જુન તથા યુધિષ્ઠિરને પકડવા જાયછે તેથી તે બોલ્યો કરો ઇ૦–સ્પષ્ટ છે સાહ્વ–પકડો એ સૌ–એ સહુ પાડવોને વદી ઇ૦–ભીમ એમ વદી જાણેછે, પણ તેમને કળથી છોડવી જાણતો નથી, એમ ન ખેંચ્યા –ગે–કળા વિના તેમને ખેંચ્યા અર્થાત્ તેના હાથમા હાથ આવ્યો તો હાથ, પગ આવ્યો તો પગ, માથુ આવ્યુ તો માથુ, અને ચોટલી આવી તો ચોટલી ઝાલીને તેમને ખેંચ્યા, પણ તેમ ખેંચવાથી તેમના અગ ભાગી તૂટી જશે તેની તે દરકાર કરતો નહોતો અથવા, ભીમે એમ વદીને તેમને ખેંચ્યા પગ કળે [યુક્તિ પણ] તે જાણે નહિ અથવા, એમ જાણે વદીને તેમને ..ળ વિના ખેંચ્યા. "અથવા, શત્રુઓ પાડવોને પકડવા ગયા છે' એમ જાણે [જાણ્યે] ..થી યુદ્ધ કરો પછી એ સહુ માહરા" એમ વદીને ..ળ વિના ખેંચ્યા અથવા 'પ્રથમ મારાથી લડો પછી પાડવોને પકડો' એમ તે બોલી જાણતો નથી [કરી જાણે છે માટે] તેણે તેમને કળ્યા વિના ખેંચ્યા એમાની ગમે તે પ્રમાણે અન્વય થઈ શકે કોવિદા–કુશળ (બહુવચન) યુધિષ્ઠિર ઇ૦–પછી બીજો યુધિષ્ઠિર સોતા (સહિત) ધર્યા પાય (પગ ઝાલનારાઓને–જેમણે પગ ઝાલેલા હતા તેમને) ખેંચ્યા છિદા–છિન્ન કરે એવી

કિરીટી કપે ના કરે કેર કાળો, શુ ભાળો ન ભ્રાતા સમોતા હણ્યા,
ધરો ધર્મ ધ્યાન ન મારો નમ્યાને, પદાતી રડે દામણા તો ગણ્યા;
વદી એમ પારો જઈ ભીમ ઝાટ્યો, ન ખાળ્યો ખળે તેહ ખાળ્યો કળે,
જુઓ જાયછે સિંધવાધિપ નાઠો, પદાતી શુ મારો કળો ના છળે! ૧૪
તદા ત્યાં પદાતી પરા કીધ ભીમે, ન સીમે ન ધીમે રથો હાકિયા,
અરે! સિંધવાધિપનો અગ ઉમગ ત્યાં તો ગયો રે! વિભુ વાકિયા;
ધરો રે ધરો શુ જુઓ મુખ સામુ, ન જાઓ અરિના બળે હાકિયા,
કદાએ ન કંપો સદા શૂર મોટા, વદો આજ કેમે થયા રાંકિયા. ૧૫
ગજા મોટમોટા તાણી હાર પેંલી, કરો અશ્વ પૂઠે રથો રાખિને,
રથી ને અતિ જે રથી મા'રથી તો, રહો એક એકે ભલુ ભાખિને;
રહી વ્યૂહચંકે ડરો શેન શક્રે, ન નક્રે ગળાએ ભૂમિ દાખિને,
અગૂંગે થવુ'તુ જદા તો જવુ'તું, સદા શસ્ત્ર રાખ્યા દિયો નાખિને ૧૬

---

૧૪ સમોતા—સમેત—સહિત કળે—યુક્તિથી તે યુક્તિ કહેછે જુઓ ઈ૦—સ્પષ્ટ છે કળો ના છળે—જયદ્રથના છળે (કપટને પણ) ના કળો (નથી સમજતા)?

૧૫ તદા ઈ૦—તદા (તે વખતે) ભીમે ત્યા (રણભુમિમા) પદાતિ (પાયદળના મનુષ્યો) ને પરા (દૂર) કીધ (કીધા) અને ન સીમે (નિર્મર્યાદ—મરજીમા આવે તેમ) તથા ન ધીમે (અતિ વેગમા) પોતાના રથો હાકિયા (જયદ્રથ તરફ હાંક્યા) અરે ઈ૦—સૈંધવપતિ—જયદ્રથના અગનો ઉમગ જતો રહ્યો, અને રે ઈ૦—રે! તેને તો વિભુ (ઇશ્વર) વાકિયા (વંકાયા—વાકા થયા—રૂઠ્યા)! શત્રુને પાસે આવતા જોઈને જયદ્રથ પોતાના સૈન્યને કહેછે ધરો ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. રાંકિયા—રાક ધૈર્યહીન

સુણી વાણી એવી સ્મરી શક્તિ દેવી, ગ્રહી ખડ્ગ ખાંડાં પડયા તૂટી રે,
રીતિ રાય ભાખી રચ્યો વ્યૂહ તેવો, સુનીતિ ધરો સૌ રણે રૂડી રે;
હશે પાંડવો નામધારીજ કેવા, હસે ને ખસેછે ધસે ઉઠી રે,
ભણે ભીમ ભાથી સુપાર્થાદિ સાથી, શું હાથી હણે હાથથી કૂટી રે ! ૧૭
મહામત્ત માતંગની હાર સાંધો, ન બાંધો શું વાંધો ? ધરો ભીમ એ,
વદી એમ માતંગનું સૈન ચાલ્યું, શું હાલ્યુંજ ભાળ્યું ગિરિસીમ એ;
અરે આવ્ય ભાથી આડાકુજ હાથી, હણે ના ગણે છોડવું નીમ એ,'
સુણી વેણ બોલ્યો અરે રાખ્ય વેટો, શું ખોટો વદે ભીમ જે હીમ એ !૧૮

ડરે નથી; કેમકે મગર ગમે તેવો ગળનારો છે તથાપિ પૃથ્વી ઉપર તેનું બળ ચાલતું નથી, તેમ વ્યૂહરચના રૂપી ભૂમિ ઉપર શત્રુ રૂપી મગરનું બળ ચાલશે નહિ. રૂપક. અચૂરો ઇ૦—જો તમારે અચૂર (કાયર) થવું હતું ત્યારે તો (પ્રથમથીજ) જવું હતું; (જદા—જ્યારે). માટે જો એમજ હોય તો તમે જે શસ્ત્રો સદા (હમેશા—આટલા દિવસ સુધી) રાખ્યાં તે નાખી દો. અથવા જ્યારે તમે સદા (હમેશ) શસ્ત્રો રાખ્યાં ત્યારે આજ તે નાખી શા માટે દો છો ?

૧૭ ખડ્ગ અને ખાંડાં એ તરવારની જૂદીજૂદી જાતનાં છે. સુનીતિ—સારી રાજનીતિ—યુદ્ધમાં શત્રુ સાથે લડવા સંબંધી નીતિ. જયદ્રથના સૈનિક પાંડવો સંબંધી તર્ક કરેછે: હશે ઇ૦—'પાંડવો' એવા નામધારી પુરૂષો કેવા હશે? એમ કહીને તેઓ હસેછે અને ખસેછે (એક જગાએથી બીજી જગાએ જાયછે), તથા બેઠા હોય ત્યાંથી શૂરમાં આવીને ધસેછે. ભણે ઇ૦—વળી તેઓ ભણે—બોલેછે કે, સુપાર્થાદિસાથી (ઉત્તમ અર્જુન વગેરે જેના સાથી છે એવો) ભીમ નામનો ભાથી (ભાથાવાળો વીર) હાથથી કૂટીને હાથીને હણેછે શું !

૧૮ મહા ઇ૦—અતિ મદોન્મત્ત માતંગ(હાથીઓ)નીહાર સાંધો. અને ભીમને તમે ન બાંધો તે શું વાંધો છે?—શા વાંધાથી ભીમને ન બાંધો! એ ભીમને ધરો—પકડો. શું ઇ૦— શું એ કોઇ ગિરિસીમ (પર્વતની હદ)' ચાલ્યું ! અરે ઇ૦—(જયદ્રથના સૈનિક ભીમને કહેછે કે,)અરે ભાથી (ભીમ)! આવ્ય (અહીં આવ્ય) જો હું હાથી ચલાવુંછું, તેને તું મારીને હણે તથા હોને ના ગણે એ તારો નીમ (નિયમ) છોડવુંછું એ સાંભળીને ભીમ પોતાના સારથીને કહેછે કે, અરે (સારથિ)! વેટો—યોદ્ધાઓને રાખ—ઉભા રાખ. જે હિમ (હિમાચલ જેવો અચળ) ભીમ છે તેને શું એ ખોટા વદેછે!

સુવર્ણે મઢી ને કુલોહે જડી જે, ગંદા આપદા ટાળનારી ધરી,
વદ્યો સિંહનાદ વધ્યો ગર્વે ભાર, કુસાદ પુકારે ઉભો રે' જરી!
ન માતા ન પિતા ન ભ્રાતા સમેતા, કમોતા મરો આજ હુંને વરી,
કરિ પૂછ સાહી હજારો ઝપાટયા, સપાટયા રથી બાણુ સોતા હરી. ૧૯
મહામત્ત માતઅનુ પુછ સાં'ચે, વદાચે મપાચે નહી વીર તો,
કરે પૂછ ખેંચી ગદા મારતો એક તો ધારતો ધીગતો ધીર તો;
ખરે કેરી આખે હરે વાયુ આયુ, પડે હાર્યો ભાથી તજી હીર તો,
મૂંકે એક તેવે જઈ અન્ય સેવે, ન દેવે દનુજે સુણ્યો વીર તો. ૨૦
ગદા બહ્મ્ણ કો ભીમને હાણકારી, હકારીજ ખખારો મારે ધરી,
હરે હંસ તંના વિડારે ડરે ના, કરે ના દયા મોત પામ્યો અરિ;
હજારો સવારો તણો મોત વારો, ઇજારો શું લીધો ડરે ના જરી,
કરિફેર કીધો હરી મેર હાંગે, ધરી ભ્રઅરિ કૂદતો ઉપરી. ૨૧

---

૧૯ કુલોહે-કઠણ લોઢાથી મદે-મદથી કુસાદે-કઠોર સાદથી ન માતા ઇ૦-આજ હું ને વરી-યુદ્ધ કરવા માટે મને પસંદ કરીને તમે માતા, પિતા, કે ભ્રાતા સમેતા થવાને પામશો નહિ-માતા વગેરેની મુલાકાત તમને થઇ શકશે નહિ, પણ કમોતા (કમોતે) મરી જશો કરપૂછ-હાથીનુ પૂછડુ બાણુ સોતા હરી-બાણુ સુદ્ધા હરી લેઇને.

૨૦ વદાચે ઇ૦-જેનુ વીર (વીર્ય-બળ) વદાય નહિ કે મપાય નહિ એટલુ છે ધારતો ઇ૦-તથા તે ધિંગ (ધિંગડમલ-જોરાવર ભીમ) ધીર તો ધારતો-ધીરજ રાખતો ખરે ઇ૦- જેમ આંધી કેરી ખરે અને પછી વાયુ (પવન) તે આંબાનુ આયુ (આયુષ્ય) હરે-તેને પાડી નાખે, તેમ હાથી અને ભાથી હીર (પરાક્રમ) તજીને પડે અર્થાત્ તેજ પ્રમાણે વૃક્ષ જેવા હાથી ઉપરથી કેરી જેવા ભાથી (લડવૈયા) ને ભીમ પાડી નાખે અને પછી વાયુ જેવો ભીમ તે વૃક્ષ રૂપી હાથીનો પણ આયુ હરે મૂકે ઇ૦-એ રીતે મારીને એકને પડયો મૂકે તેવે (તેટલામાં) અન્ય (બીજા) ને જઈને સેવે (પકડે) એવો વીર દેવે (દેવમાં) કે દનુજે (દૈત્યોમાં) સુણ્યો-સાંભળ્યો નથી

૨૧ હંસ-પ્રાણ કરે ઇ૦-'અરે રે! શત્રુ મરી ગયો' એમ દયા કરે નહિ ઇજારો ઇ૦-જાણે યમરાજ પાસેથી મનુષ્ય મારીને યમપુરીમાં મોકલ-

પડ્યા હસ્તી તે ડુંગરો શા જણાયે હણાયે નવા જે હવા શું ભણું,
રમે ભીમ શું નાગ ઘૂમે તળાગે, વિખેરે મૃદુ પંકજો ને ગણું,
દુભે ભીમ વ્યાઘ્રરૂપે ત્યાં હરિણો, ઊભે કોણ સામે વિચારે ઘણું,
થયો મસ્ત ભટ્ટો કરિ અસ્ત હટ્ટો, વકાર્યાં હરિશો કરે કાપણું ૨૨
તદા સૈંધવે પાચસેં યોધ મેલ્યા, સદા શૂર મોટા ન જોટા ભૂમા,
કરી કીકિયારી ધરી મોત વારી, અહંકારી સભારી હારીશું મા,
લહી યોધ તાજા યુધિષ્ઠિર રાજા, કરે બાણ સાહી હરેછે કુમા,
ન આગે જવાયે જુધિષ્ઠિર આગે, બળે જાય ભાગે હણેછે તુમા ૨૩

વળી ભીમે ઈન્દ્રરાજનાં લીધો હોય! કરિન્દ્ર ઈ૰—હાથીઓ ઉપર તો ફ્રજ કી ધો, અને પોતાના હાથવડે મેરેર (દયા) હરી—અર્થાત્ નિર્દય થઈને અરિને ભૂ (પૃથ્વી ઉપર) ધરીને તેના ઉપર કૂદનો અથવા મેર–મેરૂ–મુખ્ય વીરને પોતાના હાથે હરીને–મારીને

૨૨ હવા–હવે હવે હું તેનું શું વર્ણન કરૂં ? અથવા યુદ્ધમાં જે નવા હવા–તાજી કુમકમાં આવે તે હણાય રમે ઇ૰—ભીમ યુદ્ધમાં રમેછે તે જાણે કોઇ નાગ (હાથી) તળાગે (તળાવમાં) ઘૂમેછે અને મૃદુ (કોમળ) પંકજો (કમળો) વિખેરે (ફેંદી નાખેછે)! હું તે પંકજોને (કયી રીતે) ગણું ? અર્થાત્ ભીમે હણેલા યોધાઓની હું સંખ્યા કરી શક્તો નથી! દુભે ઇ૰—જ્યાં વ્યાઘ્ર રૂપે (વાઘ રૂપે) ભીમ દુભે (દુઃખ દેછે) ત્યાં સૈનિક રૂપ હરિણે. તેની સામે થવાને મનમાં તો ઘણુંય વિચારે છે પણ સામે કોણ ઊભે–ઊભુ રહે! રૂપક. થયો ઇ૰—તે ભટ્ટો (ભટ–વીર)–વીર મસ્ત થયો–તેની આખ ફાગી, અને હટ્ટો (હઠીનો શત્રુ) સામે આવે તેને તે અસ્ત કરીને (મારી નાખીને) વકાર્યાં (ખીજવેલા–ઉશ્કેરેલા) હરિ (સિંહ) જેવો તે કાપણું કરેછે–જે હડી એ ચઢે તેનો પ્રાણ લેછે!

૨૩ સૈંધવે–જયદ્રથે મેલ્યા–છોડયા–મોકલ્યા કરી ઈ૰—તે અહંકારી ઓએ મોત વારી (મોતનો વારો) ધરીને (અંગીકાર કરીને) તથા આપણે 'મા હારીશું (નહિ હારીએ) એમ સભારીને (ગતનબ કે હઠથી લડવાનો ઠરાવ કરીને) કીકીઆરી કરી હરે છે કુમા–કુ–(પૃથ્વી)મા હરેછે પૃથ્વીને વિષે નાશ કરેછે અર્થાત્ મારીને પૃથ્વી ઉપર પાડે છે ન ઈ૰—જુધિષ્ઠિર આગે (યુધિષ્ઠિરના મોર આગળ) કોઈ યોધાથી આગે (આગળ વધીને) જવાય નહિ એમ છતાં પણ કોઈ બળવડે આગળ જાય તો તે પાછો ભાગે, કેમકે તેને 'તું' એટલો શબ્દ બોલતામાં યુધિષ્ઠિર હણે છે!

બમેં યોધ જોતાંજ જોતાં નહોતા, કર્યા રાય રોતા સમોતા હતા,
તદા ભીમ ભાળ્યું કરે યુદ્ધ એ શે, ધરી શુદ્ધતા ક્રુદ્ધતા ત્યાગતા;
હડી દઈ આવ્યા વડી વ્હાર મારી, ઘડી ઘાટ દીપો ઘડી લાગતાં,
હણ્યા ઘોડા કો ઘોડામાં ઠેસ મારી, સજૂતા રથો ઉચલી ભાગતા. ૨૪
પિલુ પેટ હરડે મથા વ્યાઘ્ર કરડે, કહો ભૂત બરડે ભરાએ કદી,
તર્ષ્યુ ભીમ આગે સહુ સેન લાગે, ન ભાગે વિભાગે મરોડે મૂદી;
વદે છે મદે સિંહશો જે હૃદે છે, કદે ભીષણો ભીમ નામે ઉદી,
કરિ ને હરિ યોધની શોભ લેઇ, ચલાવી અસુરારિ લોહીનદી. ૨૫

---

૨૪ બમેં ઇ૦-જે બમે યોધ જયદ્રથે મોકલ્યા હતા તેમને રાયે (યુધિષ્ઠિરે) જોતાં જોતાં નહોતા જેવા કરી નાખ્યા, તથા જે સમોતા (મોત સહિત-અર્થાત્ મૃતપ્રાય-મરી ગયેલા નહિ પણ મરવા જેવા) હતા તે રોતા હતા-પોતાને થએલી વેદનાથી ચીસો પાડતા હતા અથવા જયદ્રથે મોકલેલા બમેં યોધ જે રોતા (રોતી શીકલના) ને સમોતા-મુડદાલ જેવા હતા (યુધિષ્ઠિરની આગળ) તેમને હતા નહોતા કરી નાખ્યા. તદા ઇ૦-તદા (તે વખતે) ભીમે ભાળ્યું કે (હું નાનો ભાઈ છતા) એ (મોટા ભાઈ યુધિષ્ઠિર) શે (શા માટે) યુદ્ધ કરેછે! એમ શુદ્ધતા (શુદ્ધિ) ધરીને ક્રુદ્ધતા (ક્રોધનો આવેશ) ત્યાગતા (તજતા હતા). મતલબ કે યુદ્ધમા ક્રોધી થઇને ભાન ભૂલી ગયેલા ભીમને ખબર પડી કે મોટા ભાઈ લડે છે ત્યારે તે તેમને મદદ કરવા ગયો ઘડી લાગતા-એક ઘડી થતામા. સજૂતા ઇ૦-જોડેલા ઘોડા સહિત રથોને ઉચલીને (ઉપાડીને) તે ભાગી નાખતો હતો

૨૫ પિલુ ઇ૦-પીલુ (હાથી) ના પેટમાં હરડે હોય તેથી, તથા વ્યાઘ્ર મથા (માથના મરાજે) કરડે તેથી તેમનુ પેટ કહો કદી ભરાય છે શુ અથવા ભૂત બરડે કદી ભરાય છે શુ ? (ભૂતનો બરડો પોલો હોય છે એમ કહેવાય છે) ભીમની આગે સહુ સેન તર્ષ્યુ (તરસ્યુ) લાગે છે અર્થાત્ એટલા સૈન્યની સાથે યુદ્ધ કરવાથી ભીમને કાંઈ તૃપ્તિ થતી નથી. લોકોક્તિ અને ઉપમા. ન ભાગે ઇ૦-તે સેનના ભાગ કે વિભાગ કરીને તે લડતો નથી પણ આખા સૈન્યને પોતે મૂદી (ચોળી નાખીને) મરોડે (મરડી નાખેછે-નાશ કરેછે). વદે ઇ૦-જે ભીમ હૃદે (હૃદયમા) સિંહનો (સિંહ સરખો પરાક્રમી, ધૈર્યવાન અને ક્રૂર) છે તે મદે (મદથી) વદે છે-ગર્જના કરેછે કદે ઇ૦-તે કદે (દેખાવમા) ભીષણો (ભયાનક) છે અને નામે પણ ભીમ (ભયાનક) ઉદી-ઉદિત-કહેવો છે. હરિ-ઘોડા. અસુરારિ-અસુરોનો શત્રુ ભીમ.

શ્લોક.

નર્દો લોહીનો ભીમ ભટ્ટે તો, ચલવી ક્રોધે ચોધા મારી,
કરિ કાપે જેમ હરિ આવ્યે, ડરી જાયે, જોતાં અ'કારી;
કિરીટી કેરા કવિ કોવિદા, શુભ ગુણો ગાયે મોટેરા,
પદ કેરી તો રજ પ્રેમાનંદ કથે કો'શુ મારે ફેરા. ૨૬

વલણ.

ફેરા મારે ગુણગાણ ગાતાં, નર નામધારી એવરે;
તદપિ જદના તદવા ભાખુ, તન મન તજી અહમેવ રે. ૨૭

કડવુ ૨૫ મું.

શ્લોક.

પાર્થ પાણિ પવિ જશુ, ધનુ ધારતો અતિ રોષમાં,
જોઈ જો'ધ જામતો, ડબુચો ઉરે ઉપશોષમાં;
આખ આકૃણિયે અતિ, થઈ રક્ત ઓષ્ઠ દબાવતો,
ક્ષત્રિ ધર્મ ખગે ધરી, અરિ બાણ સાણ્યાં લજાવતો. ૧

---

૨૬ શ્લોક—શું'ભુછંદ (મ,ત,ય,મ,મ,મ,ગ.) હરિ—સિંહ. અ'કારી—અહંકારી ભીમને જોતા જયદ્રથના યોધા ડરી જાય, અથવા ભીમને જોતાં અહંકારી યોધાઓ ડરી જાય મોટેરા—(કવિ કોવિદા). મારે ફેરા—ફેરા મારે પણ કાંઈ બની આવે નહિ.

૨૭ નર નામધારી—અર્જુનના. જદવાતદવા (યદ્વાતદ્વા—જે તે કાંઈક). અહમેવ—હુ પદ—ગર્વ

૧ શ્લોક—ચર્ચરી છંદ (ર,મ,ज,ज,મ,ર). પાણિ—હાથમાં પવિ જશું—વજ્ર જેવું ડબુચો—ડૂમો. ઉપશોષમા—ક્ષય કરવામા (ક્ષય કરવા માટે). શત્રુઆના જોધાઓને જોઈને અર્જુનની છાતીમા તેમનો ઉપશોષ કરવામાટે (મનમા અતિ જુસ્સો બગડી આવવાથી) ડૂમો ભરાઇ આવ્યો. અથવા જોધને જોઈને થયેલા ક્રોધથી ઉપજેલા ઉપશોષ (શોષણ) થી મનમા ડબૂચો જામતો હતો આકૃણીએ—એની મેળે આખ એની મેળે અથવા જોત જોતામાં રક્ત થઈ અને દાંતથી હોઠ દબાવતો હતો, તથા ખગે ક્ષત્રિયધર્મ ધરીને શત્રુઓ આનુ તાણીને લજાવતો હતો યુદ્ધવીરના અનુભાવ.

રાગ ગાંધાર.

સુવીરસુતો ભણી અર્જુન આપ,
ઉભો કર ગાંડિવ વીર્યે અમાપ;
વદે મરવું શિદ મૂઢ! ગમેય,
સુરાજ્ય જશે વળી દુઃખ દમેય. ૨
થશો ન સુખી કદી હું થકી આજ,
ભલે બળ આપી ગયો યમરાજ;
પુરંદર શો હરવ્યો હરી ભાન,
ત્રિપુરઅરિ સરખા બળવાન. ૩
સુણયો ભગદત્ત કદી ધર ધીર,
ધરી નવ તે શકિયો મમ હીર;
સુરાજસૂયે હરવ્યા બળી ચોધ,
ખરે ખર તેહ કરો જઈ શોધ. ૪
સુરોઅરિ સંહરિયા રથ એક,
રહે નહિ ટેક વદુ મીનમેખ;

---

૨ રાગ ગાંધાર—મોતીદામ છંદ. સુવીર ઇ૦—સુવીર રાજાના સુતો (પુત્રો) ભણી (તરફ) કર(હાથ)માં ગાંડિવ લેઇને અમાપ વીર્ય(બળ)વાળો અર્જુન આપ (પોતે) ઊભો. વદે ઇ૦—અને તે વદે (બોલેછે-તેમને કહેછે કે) હે મૂઢ! તમને મરવું શિદ (શા માટે) ગમેય(ગમેછે)? સુરાજ્ય ઈ૦—તમારૂં સુરાજ્ય (સારૂં રાજ્ય) જશે અને વળી દુઃખ દમેય (તમને દમશે).

૩ હુંથકી–મારાવડે–મારી સાથે યુદ્ધ કરીને. ભલે ઈ૦—તમને ભલેને યમરાજ બળ આપી ગયો હોય–તમારે યમરાજની સહાય હોય તોપણ. પુરંદરશો–ઇંદ્ર સરખો. હરી ભાન–ભાન ભુલાવીને. ત્રિપુરઅરિ–શિવ. શિવ સરખા બળવાનને પણ હરાવ્યા.

૪ ભગદત્ત–નરકાસુર કે ભૌમાસુરનો પુત્ર–પ્રાગ્જ્યોતિષનો રાજા. ધરધીર–ધીરજ ધરનાર. ધરી ઈ૦—તે પણ મમ(મારૂં) હીર (બળ–પરાક્રમ) ધરી (સહન કરી) શકયો નહિ. સુરાજસૂયે–સારા રાજસૂય યજ્ઞ વખતે. બળી–બળવાન. શોધ કરો–કોઇને જઇને પૂછો તો ખરા!

રઘુકુળ ભૂપતણી સુણી વાત!
હણ્યો દશકંધર જે જગખ્યાત. ૫
કુહર્ણ વિચાર પડ્યુ મન મધ્ય,
અરે નવ આપ તશાજ અવધ્ય!
તમો વીર બાર મૂકી તીર બાર,
હણુ હમણાં નવ રે કરો વાર.
વદો મુખ તો ઈકિ બાણર્યો બાર,
હરૂ પળ વિપળમા નિરધાર;
સુવીરસુતો સુણો વાણો બલિષ્ટ,
વદે મદમત્ત થઈજિ વરિષ્ટ.
અરે બકવા કરતો કઈ લાજ,
વને ભટકે વીરતા થઈ ત્યાજ;
વધો કૂંડ વેણ સુયોધન રાજ,
મળી સહુ કૌરવનીજ સમાજ. ૮

૫. સુરોઅરિ–સુરો (દેવોના) અરિ (શત્રુ)–નિવાતકવચ નામે દૈત્યો ર૦ ચ એક–એકજ રથવી માન મે એકવાએજ. રહે ઈ૦–તો તમારો ટેક રહે નહિ એ જે હુ વદુ છું તેમા મીનમેખ નથી–જોષીને પૂછવા જેવુ નથી, પણ નક્કીજ છે. ('નહિ નો ઉપયોગ ધન્ને ઠેકાણે કરવો). અથવા હુ મીન અને મેખ (મેષ) નક્કી કરીને–જોષ જોઈને કહુછુ કે મારા આગળ તમારો ટેક રહેવાનો નથી રઘુકુળ ભૂપ–રામ દશકંધર–દશ કં (માથા) ધર (ધરનાર)–રાવણ.

૬ કુહર્ણ ઈ૦–તો તમારૂં મન પણ તેનાજ કુહર્ણ (નિંદિત હરણ કરવાના) વિચારની મધ્યે પડ્યુ છે, પણ અરે! આપ તો તશા (રાવણના જેવા) અવંધ્ય (બીજાથી હણાઓ તેવા) પણ નથી! (બાર ભાઈઓને સંબોધન કરવાને સર્વત્ર બહુવચન વાપરેલુ છે) વીર–ભાઈઓ (જયદ્રથને બાર ભાઈઓ હતાં એ પાછળ કહેલુ છે)

૭ સુવીરસુતો સુવીર રાજાના પુત્રો–જયદ્રથના ભાઈઓ. વરિષ્ટ (શ્રેષ્ઠ) થઈને–મોટાઈ દાખવીને

૮ વને ઈ૦–તું વને ભટકે છે ત્યારથીજ તારી વીરતા (વીરપણું) ત્યાજ પોલી છે – જતી રહેલી છે! વધો ઈ૦–નવમી કડી સાથે અન્વય સુયોધન–દુર્યોધન

તદા તનમાં બળ શૂન્ય થયું'તું !
વદો શું પરાક્રમ નાશી ગયું'તું !
અનેક કુવિધ કથ્યાં નરસાંજ,
શું વાઘ ગમી હરણાં તલશાંજ! ૯
ધરી કર તીર ભણે હરિ ભટ,
ગણે ન ગણે શચીના પતિ હઠ;
અરે ! મરવું મતિમૂઢ ! ગમેજ,
જુઓ મમ બાણ કદી ન શમેજ. ૧૦
ભલે વિતલે સુતલે વસજ્જેજ,
ન મૂકું અરે દૂર તો ખસજ્જેજ!
શું બાજીગરા સરખા વર વેષ—
કરી ડરવે નરનામ નરેશ ! ૧૧
વદે બળ આગ અભંગ અપાર,
જણાવ હવે કરતો નવ વાર ;
તદા કર્યો પાદ ઉભા વર વીર,
કટિ તહિં તો મરડે ધર ધીર. ૧૨

---

૯ કુવિધ-નઠારી રીતે નરસાંજ-નઠારાં વચન શું ઈ૦—વાઘ ગમી (ગમ-તરફ) હરણાંજ તલસાં (તલપાપડ થયાં) છે! અર્જુન રૂપી વાઘની સાથે આવવાને જયદ્રથના બાર ભાઈ રૂપી હરણાંજ તલપાપડ થયાં છે શું !

૧૦ ધરી ઈ૦—કરમાં તીર ધરીને હરિ (અર્જુન) ભટ (યોધ) ભણે (બોલેછે), કેમકે તે હઠ (હઠીલો અર્જુન) શચી (ઇંદ્રાણી)ના પતિ (ઇંદ્ર)ને પણ ગણે કે ના પણ ગણે એવો છે. ('હઠ' ઇંદ્રનું વિશેષણ પણ લેઇ શકાય). ન શમેજ- કાર્ય કર્યા વગર નરમ ન પડે!

૧૧ ભલે ઈ૦-ભલે તમે વિતલમાં કે સુતલમાં વસજ્જેજ-જરૂર નાશીને સા જજ્જેજ, અરે! તમે ગમે તેટલે દૂર પણ ખસજ્જેજ, પણ હું તમને ત્યાં પણ ન મૂકું (છોડનાર નથી)! તે સાંભળીને જયદ્રથના ભાઈઓ કહેછે શું ઈ૦-હે નરનામ! -'નર' નામધારી (અર્થાત્ ભડવા!) બાજીગરના જેવા વર (ભલા વેષ લેઇને નરેશ (રાજાને) ડરવે છે કે શું!

૧૨ તદા ઈ૦-(અહીં કવિએ રથમાં બેશીને બાણ મારતા વીરનું આબેહૂબ ચિત્ર ચીતર્યું છે) પાદ ઊભા કરીને-ઢૂંટણીએ ઊભો થઈને વર વીર-ઉત્તમ યોધો-અર્જુન.

હદે મદમત્ત વિશાળ કરીજ,
સુહસ્તથી બાણ મૂકે વિચરીજ;
કરી પછી સિંહ જશો ક્રૂર નાદ,
ધરે હરિ કાર્મુક બાણ સુવાદ. ૧૩
ન ઇંદ્રિ મહેશ તણુ શર તેહ,
ન લોહ કઠિન વસે તીર જેહ;
મૃદુ તીર તાકી હણ્યુ જવ ધીર,
થયો ઘૂંઘનાટ હર્યું સહુ નીર ૧૪
કરે ધનુ બાણ સહ્યા જણ બાર,
હર્યા અસુ એક પછે ઈક સાર.
ફરે ફૂંદડી ગરબે રમનાર,
તશુ તીર ત્યાહિં ફરે નિરધાર ૧૫
શુ લેણી ધરે વનિતા વર વાન,
હરે તોર તો અસુ ભૂલવી ભાન;
શુ નાળિયરી થકી નારિયેળજી,
પડે તિમ ત્યા શિર રૂપ ફળોજ. ૧૬

---

૧૩ મદમત્ત—મદથી મત્ત (અર્જુન) વિચરીજ—લગાર પાછળ ખશીને સુવાદ—સારો અવાજ કરનાર કાર્મુક—ધનુષ્ય

૧૪ ન ઇંદ્રિ ઈ૦—જે તીર તે કાર્મુકમા ધરે છે તે ઇંદ્ર કે મહેશે (શિવે) આપેલુ ન હોય, અથવા જે તીરમા કઠિન લોહ (શસ્ત્ર) વસેછે તે ન હોય, પણ તે મૃદુ (કોમળ) તીર જ્યારે ધીર અર્જુને તાકીને હણ્યુ ત્યારે ઘૂનનાટ થયો અને શત્રુઓનુ સહુ નીર (પાણી) હર્યું

૧૫ કરે ઈ૦— તે બાર જણે કરે (હાથમા) ધનુ (ધનુષ્ય) અને બાણ તો સહ્યા (પકડ્યા) હતા, (એમ નહિ કે હથિયાર છોડીને થાકેલા શત્રુને માર્યા છે) તથાપિ એક પછી એકના (એમ સર્વના) સારા અસુ (પ્રાણ) હર્યા તશુ—તેનુ

૧૬ શું લેણી ઈ૦—(ગોળ ચક્રાકાર ફરતા તીરની ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે,) શું વરવાન (ઉત્તમ વર્ણવાળી) વનિતા (સ્ત્રીઓ) ગરબો ગાતા લેણી ધરે છે—વે ળા વરવાન વનિતા જેમ ભાન ભૂલવીને (મોહિત કરીને) લેણી હરેછે—ચકરી-

વધી કરી બારજ બંધુ બલિષ્ટ,
વસે તીર આવી કરી અતિ રિષ્ટ;
મુઆ લહી વીર મહાબળવાન,
પળેજ જયદ્રથ શ્યેન સમાન. ૧૭
સુણ્યા ભઈ બાર મુઆ રણ માંય,
સુસેંધવ કંપ થયો તન ત્યાંય;
ધરી ધીર મોકલતો વીર અન્ય,
સુમિત્ર સચિવ કહી ધન ધન્ય. ૧૮
શિબિકુળભૂષણ યોધ તમામ,
ત્રિગર્ત તથા ઇક્ષવાકુ સુનામ;
સુસિંધ વિદેશ વિષે જનમ્યાજ,
વખાણથકી વર વાન નમ્યાજ. ૧૯
સુવર્ણ દીપે કુપતંગ પડે શું!
કરી કિકિયારીજ યોધ તડે શું;

ને ફરી લેઇ લેછે, તેમ, તે તીર પણ શત્રુઓનુ ભાન ભૂલવીને (બેભાન કરીને) અસુ (પ્રાણ) હરે છે. વરવાન વિશેષણ ભાન ભૂલવવાના અભિપ્રાયથી મુક્યું છે માટે પરિકર. પરિકર અને ઉત્પ્રેક્ષાવડે અસુહરણ રૂપ અર્થનુ સમર્થન કર્યું છે માટે કાવ્યલિંગ.

૧૭ વધી કરી–મારી કરીને. રિષ્ટ–દુચ્ચિન્હ–અપશુકન રૂપ ફુલ. પળેજ ઇ૦–પોતાના મહાબળવાન બાર વીર (ભાઈ) મુઆ લહી (જાણી) ને જયદ્રથ શ્યેન (બાજ પક્ષી)ની સમાન (પેઠે) પળેજ (નાસેજ)–નાસવા લાગ્યો.
* શ્યેન પક્ષી જેમ શિકારને લેઇને નાસેછે તેમ ત્વરાથી નાઠો.

૧૮ સુસૈંધવ–જયદ્રથ. વીર–યોધ. સુમિત્ર ઇ૦–હે સુમિત્ર! (સારા મિત્ર!) હે સચિવ! (પ્રધાન!) તમને ધન્ય છે! ધન્ય છે! એમ વખાણીને.

૧૯ કયા યોધને જયદ્રથે વખાણવા માંડયા તે કહે છેઃ–શિબિકુળ ઇ૦–શિબિકુળમાં ભૂષણ રૂપ તમામ યોધ, ત્રિગર્ત નામે દેશના યોધ, ઈક્ષ્વાકુકુળના સારા નામવાળા યોધ, સુસિંધ વિદેશ (સારા સિંધ નામે પરદેશ) માં જે જન્મ્યા હતા તે, એ સર્વે વર વાન (ઉત્તમ વર્ણના) યોધાઓ વખાણથકી નમ્યાજ તેના કહેણને તાબે થયા.

હરિ ધરી દેવદત્તે કરી નાદ,
અરે વઢિયે વર યોધ ! હુ વાદ. ૨૦
ધરી ધનુ બાણ હર્યાં કઈ પ્રાણ,
ત્રિગર્તતણા કુળની ઝટ હાણ;
અતિરથિ અર્જુન જાણ સુજાણ
શિબિકુળઘાણ કર્યો ધરી બાણ ૨૧
અરે ઇક્ષવાકુ તણીજ નિશાન,
કિરીટી ફગાવી ભગાવીજ સા
સુસિધુ વિદેશીય યોધ સમાન,
વઢે વર વીર મૂકે નહિ માન. ૨૨
હણી ન ગણી કિરીટી બળવા
જુએ તહીં અપ્સર આવી વિ
અરે પતિ આજ વરી વરવાન,
રણે રગડ્યો હરિ ના ભૂલી ૦ ૨૩
ડગ્યો નહિ પાર્થ જશા થકો રે
વરૂ વનિતા વદતી વર તેહ;

૨૦ સુવર્ણ ઇ૦–આ તે શું સુવર્ણ (મારા પ્રકાશિત) દીપમા કુપતંગ (હલકા પત ગીઆં) પડેછે કે કીકીઆરી કરીને યોદ્ધાઓ તડે છે? સંદેહ. હ-રિ ઈ૦–હરિ (અર્જુને) દેવદત્ત શ ખ હાથમા ધરીને તેવડે નાદ કરીને વાદ, ક-ર્યો (કહ્યું) કે અરે વર (ઉત્તમ) યોદ્ધા હું (મારી) સાથે વઢિયે

૨૨ સાન–બુદ્ધિ બુદ્ધિ રહિત કર્યા સુસિધુ વિદેશીય–સિંધના પરદેશી યોધ સમાન–બધા સરખા યોધ

૨૩ હણી ઈ૦–બળવાન કિરીટી તેમને પણ ન ગણી તથા હણીને ત્યાં વિમાનમા અપ્સરાઓ આવી હતી તેમને જુએ છે! (આ ઠેકાણે અર્જુનની યુદ્ધમાં ધીરતા વ્યક્તિ થાય છે કે જે યુદ્ધ કરતાં છતા પણ અપ્સરાઓની ગમ્મત જુએ છે!) શી ગમ્મત જુએ છે તે કહે છે અરે ઇ૦–અપ્સરા કહે છે કે, આજ જેને હરિએ (અર્જુને) દાન ના (નહિ) ભૂલીને–આપ્યા પણ જેણે (સંગ્રામમાં) રગડ્યો (માર્યો) તે વરવાન (ઉત્તમ) પતિને હું વરી.

જુએ હરિ ધ્યાન ધરી રણ વીચ,
નભે કરી વાતતણો ઉર ધીચ. ૨૪
તછ હરિ ચોથે ગગાજ તમામ,
કિરીટી સુણી નકુલે રથ હાણ;
અરે મમ બધુતણો રથ જાણ—
હર્યો, હરૂ તેહતણા હુ પ્રાણ. ૨૫
પ્રદી ઇમિ દોડી ગયો નરનાથ,
કથે કવિ કોકજ કોવિદ ભ્રાત!
મથે દ્વિજ ચાતુરવેદી વૃથાય,
ધરે અભિમાન મળેજ વ્યથાય. ૨૬

---

૨૪ એને વરસાતુ કારણ કહેછે ઉગ્યો ઇ૦-સ્પષ્ટ છે પાર્થે જશાયકી-પાર્થે જોવાથી, હરિ-અર્જુન, ધ્યાન ધરી-લક્ષ્ય આપીને ભે-ભય ધીચ-દૃઢ

૨૫ કિરીટી ઇ૦-એટલામા, નકુળે (નકુળને વિષે) રથની હાણ (હાનિ) થઈ તે કિરીટીએ સાભળી-અર્થાત્ નકુળનો રથ શત્રુઓએ ભગ કર્યો તે અર્જુને સાભળ્યુ અને તે ઉપરથી પ્રતિજ્ઞા કરેછે કે, અરે ઇ૦-સ્પષ્ટ છે પહેલી લીટીમા છેવટે 'તમામ' હોવાથી નીચેની લીટી સાથે પ્રાસ મળતો નથી, કદાચ લેખક દોષ હશે

૨૬ નરનાથ-રાજા (અર્જુન) (આ જગોએ અર્જુનને રણભૂમિ ઉપરથી અદર્શ કરવાને, નકુળને મદદ કરવા જવાનુ નિમિત્ત કવિએ મ કુ છે તે કવિની ચતુરાઈ બતાવેછે એવી રીતે કે શત્રુઓનો પરાજય કર્યા પછી, અર્જુને કાતો જયદ્રથની સાથે યુદ્ધ કરવુ જોઈએ કે પાછા ફરવુ જોઈએ જયદ્રથનું યુદ્ધ વર્ણન કરતા કથા સમાપ્ત થઈ જાય અને દ્રૌપદીને લીધા વિના પાછા ફરવુ તો વર્ણાયજ નહિ, અને હજી કવિને નકુળ તથા સહદેવ વગેરેનુ પરાક્રમ વર્ણવવુ છે માટે ભીમ પછી અર્જુનનુ યુદ્ધ સમાપ્ત કરતા ક્રમપ્રાપ્ત નકુળને મદદ કરવા જવાનુ વર્ણવ્યું છે તે યોગ્યજ છે નકુળની કથાનુ ઉદ્ઘાટન પણ એથીજ થાયછે) અર્જુનનુ પરાક્રમ વધારે કેમ ના વર્ણવ્યુ તે સશય નિવારણ કરવા માટે શ્રોતાઓને સબોધન કરીને પ્રેમાનદ કહે છે કે, કથે ઇ૦-હે ભ્રાત! (શ્રોતાઓ!) કોક (કોઈક) કોવિદ (કુશળ) કવિજ તે કથી શકે, અને ચાતુર્વેદી દ્વિજ (હુ-પ્રેમાનદ) જે વર્ણવવા મથે છે તે વૃથા છે, જો તે અભિમાન ધરે તો તો વ્યથા (દુઃખ) પણ મળે। અર્થાત્ તે વર્ણવવાને હુ સમર્થ નથી

શ્લોક.

નકુલનુ વીરપણું, કથુ કયી વાતે,
અસિધરો, ધરણીમાં, ન શત્રુ વિભાતે;
રથ વિના, ધરણીમાં, સ્વયકરી માણે,
કવિ કહો, મતિ વિષે, કયી વિધે જાણે. ૨૭

વલણ.

કયી વિધે જાણે નકુલબળ, માણે સ્વયં રણમાંય રે;
વિપ્ર પ્રેમાનંદ વર્ણવે, નમોં નમોં કવિપદ જ્યાંય રે. ૨૮

કડવું ૨૬ મું.

શ્લોક.

બને થકી ત્યાં બહુ યોદ્ધ હાર્યા,
મૂકી તિ યોધા સુવિધે પધાર્યા;
હશે બધુ બનેજ રૂતાય તેવા,
પડ્યા તૂટી ધારી વિચારી મેવા. ૧

શ્લોક.

હાર્યો જુગારી બમણુ રમે છે,
યોધા અરિના તિ વિધે ભમેછે;

---

૨૭ શ્લોક—પદ્યમી છંદ (નભજજલગ) નકુળનું ઇ૰—નકુળનુ વીરપણું હું કયી વાતે કથુ ? ધરણીમા જ્યા એ અસિધરો (હાથમા તરવાર ઝાલેલો) હોય ત્યા શત્રુ વિભાતે (પ્રકાશે—પ્રકટ થાય) નહિ. (વિભાત—પ્રકાશેલુ.) રથ વિના ઇ૰—રથ વિના પણ ધરણીમા (પૃથ્વી ઉપર) સ્વયકરી (પોતાની મેળે) માણે—યુદ્ધમા માહાલે છે, ત્યારે હવે કહો કે તેને કવિ કયી વિધે મતિ વિષે જાણે ? અર્થાત્ એનુ પરાક્રમ કવિઓને અગમ્ય—અવર્ણ્ય છે.

૧ શ્લોક—વિષમપાદ છંદ એ છંદનુ પેહેલુ ચરણ ઇંદ્રવજ્રાનું, બીજું આદીનું. ત્રીજુ ભુજંગીનુ અને ૪ થુ ઉપેંદ્રવજ્રાનું છે બને ઇ૰—બન્ને (ભીમ અને અર્જુન) થકી ત્યા (રણભૂમિમા) બહુ યોધ (દુર્યોધનના) હાર્યા તેથી તે યોધા તેમને (ભીમ અર્જુનને) પડ્યા મૂકીને સુવિધે (નકુલ સહદેવ પાસે) પધાર્યા (ગયા) એમ ધારીને કે હશે ઇ૰—સ્પષ્ટ છે. મેવા—મીઠું ફળ.

જાઓ ન કો ભીમ ભણી, દમેરે,
પાર્થે ન પો'ચું, ભઇ બે ગમેછે! ૨
જો વારિયા બંધુ સુસ્થ રાણા,
તો ધારજો એ ત્રય ભાંડુ રાણા;
વિચાર્યો એવું પડિયા તૂટી રે,
શું ત્યાં નકુલે કરિયું ઉડી.રે.— ૩
શ્રોતા સુણાવુ ધરજો સુધ્યાને,
તૂટી પડ્યા યોધ અસંખ્ય માને;
જોઈ નકુલે અસિ હાથ લીધી,
રે! સિંહનાદે પછી રાડ કીધી. ૪
વે'લા રથેથી ઉતરી ઝૂંભ્યો,
માર્યા સુરીરો કચરી અવષ્યે;
પે'લી પદાતિ તણી હાણ કીધી,
વે'લી જઈ યોધની શોધ લીધી. ૫
કોના રથો હાથ ગ્રહી ઉછાળ્યા,
કોના કરિ તો તરવાર ટાળ્યા;

---

૨ શ્લોક-ઇંદ્રવજ્ર (તાજગાગ). હાર્થ ઇ૦-લોકોક્તિ. દમેછે- તે ભીમ તો દુઃખ દેછે માટે 'ત્યારે અર્જુન પાસે જાઓ' એમ કહેશો તો, પાર્થે ઇ૦-પાર્થે (અર્જુનની સાથે) પણ ન પો'ચું (અમે પોંચી શકીએ એમ નથી) માટે બે ભાઈ (નકુલ અને સહદેવ) ગમેછે (તેમની સાથે યુદ્ધ કરવું ઠીક પડે છે)! યોધાઓના આ વાક્યો પરથી ભીમ અને અર્જુનનું યુદ્ધ પરાક્રમ ધ્વનિત થાય છે.

કોના હરિ પ્રાણ હરી વિડાર્યા,
ખડ્ગે કરી વીર અમખ્ય વાર્યા.
ક્ષેમકરે સોઈ તદા વિચારી,
બોલ્યો મહામુખથકીજ ધારી;
રે આપણે બે વઢિયે મળીને,
છે લાગ સારો હરિયે છળીને.
જો! જો! રથેથી ઉતરી પડ્યો છે,
મારોજ મારો કહીં તે તડ્યો છે;
લક્ષ્યે ધરી તીર અપાર મૂક્યા,
બન્ને સુવીરા લગીરે ન ચૂક્યા.
તેથી ડરે શુચ નકુલ શૂરો,
પેલોજ ક્ષેમકર કીધ ચૂરો;
માથાતણા કેશ મહામુખાના—
ઝાલી, લીધા પ્રાણ અતિ દુખાના.
પાણિથકી ત્યાં પડિયાં સુશસ્ત્રો,
નાઠા ઘણા યોધ તર્જી અસ્ત્રો;
ગર્જ્યો તદા તર્ઝે મુનાદ દીધો,
વિજેગ પેરી મેડુ અર્ધ કીધો.

---

૬ તરવાર ટાળ્યા–તરવારવડે ટાળ્યા (નાશ કર્યા) કરિ–હાથી. હરિ–ઘોડા.

૭ ક્ષેમકર–એક રાજાનું નામ (પક્ષેમ ત્રિગર્તનો રાજા.) સોઈ–અનુકૂળતા–લાગ જોઈને હવે મહામુખ નામે રાજાની પાસે (જાયે) ધારી (મનમાં કલ્પના કરીને) ને બોલ્યો–શું બોલ્યો તે કહે છે કે હવે–સ્પષ્ટ છે હરિયે છળીને–છળ કરીને નકુળ સહદેવને હરિયે–તેમને પકડી લઈએ.

૮ લક્ષે ધરી–લક્ષ (નિશાન) માને ધરીને–તાકીને ૯ ક્ષેમકર–ક્ષેમંકર રાજાનો અને દુખાના–અતિ દુઃખી થયેલાના

૧૦ પાણિથકી–શત્રુઓના હાથમાંથી (પોતાના આગેવાન ક્ષેમકર અને મહામુખ માર્યા ગયા તેથી) તર્જી–તર્જના (તિરસ્કાર) કરીને અર્ધ–વિજય ૨૫ અર્ઘ

ત્રિગર્તથી તે નવ તો ખમાયુ,
સામે થતા શૂર સહુ સમાયુ,
એગી સુહસ્તી પર તેજ આવ્યો,
ફેંક્યો કરિ ત્યા સુરથે દબાવ્યો ! ૧૧
જોતા યુધિષ્ઠિર અપાર બીન્યા,
રે રે ! વદે દુ ખ અમાપ ભીન્યા;
હે પાર્થ આવો ભડ ભીમ ધાવો,
રે ! હે ! દબાયો રથમાંજ સાવો ! ૧૨
ધાઈને આવ્યા ભઈ એય ભાથી,
તેવે નકુલે હણિયો સુહાથી,
બીજે ગજે તે ચડી ત્યા હડીમા—
આવ્યો, લજાવ્યો નકુલે ઘડીમા ૧૩
હાથીથી હેઠો હરખે હણીને—
પાડ્યો નકુલે ન મને ગણીને,
ગર્જ્યો નીજે ગજ તેજ એગી,
આવ્યો ત્રિગર્તી વરવીરદ્વેષી ૧૪
રે ! મૂઢ મારા કરિ તે બિડાર્યા,
આજેજ વારા મરણાત તારા;

૧૧ સામે થતા ઇ૦—પણ સામે થતા તેનુ સહુ શૂર સમાયુ—શમી ગયુ—નાશ પામ્યુ ફેંક્યો ઇ૦—સુરથે (ત્રિગર્તના રાજાએ) પોતાનો કરિ (હાથી) નકુલ ઉપર ફેંક્યો (જોમથી હાંક્યો) અને નકુલના રથને દબાવ્યો.

૧૨ રે રે ! ઇ૦—અમાપ દુ ખમા બીન્યા (અપાર દુ ખ રૂપી જળથી બીનેલા) યુધિષ્ઠિર રે રે ! એમ બોલ્યા ધાવો—ધાઓ રે હે !—રે હે ભાઇઓ ! નકુલ રથમાજ હાથીવડે દબાયો માટે તમે તેને સાવો (આહાઓ—જાતો) !

૧૩ હડીમા—વગથી લજાવ્યો—હરાવીને લાજ પમાડી ૧૪ શી રીતે લજાવ્યો તે કહે છે નકુલે તને મને (મનમા) ન ગણીને હાથીથી (હાથી ઉપરથી) હાથીને હરખે (હર્ષથી) હેઠો પાડ્યો ત્રિગર્તી—ત્રિગર્તનો રાજા વરવીરદ્વેષી—વર (ઉત્તમ) વીરોનો દ્વેષ કરનારો અથવા તે દ્વેષી એવો વર (ઉત્તમ) વીર

ભાખી મુખે એમ કરિ ચલાવ્યો,
નાખ્યો રથે રાય રથી હલાવ્યો. ૧૫
તેથી ગઈ ઘોંસરી ત્યાંહીં ભાગી,
નાઠો રથારૂઢ નકુલ ત્યાગી;
નાશી રથેથી અસિ ઢાલ સાહી,
ઉચે ઉભો યોધ જુએજ ભાઈ! ૧૬
ઉંચી કરીને કરિ શુંડ આવ્યો,
શાંતિથી તેને નકુલે લજાવ્યો;
ક્રોધી બની રોષીય દાવ શોધી,
કીધો અસિ હાથજ બોલ બોધી. ૧૭
હાથીતણા દાંત સહિત શુંડા,
કાપીજ કીધો કરિ રૂંડમુંડા;
રે માંત ત્યાં તો પડિયો કુમધ્યે,
છતી પરાક્રો વજિયો અવધ્યે. ૧૮
તે ભીમ બેઠો રથમાં બિરાજ્યો,
સુશંખનાદે ગરજીય ગાજ્યો;

---

૧૫ આજેજ ઇ૦—આજેજ તારા મરણાંતના વારા (સમય) છે. કરિ હાથી. નાખ્યો ઇ૦—હાથીને રથે (રથ ઉપર) નાખ્યો અને રથમાંના રથી (નકુલ) ને હલાવ્યો–ડગાવ્યો.

૧૬ રથારૂઢ–રથમાં બેઠેલો. ત્યાગી–રથને છોડીને, અસિ–તરવાર. ઉચે ઈ૦–તેને ઉંચે (હાથી ઉપર) ઉભો (ઉભો રહેલો) યોધ (સુરથ રાજા) જુએ છે।

૧૭ કરિ–હાથી. શાંતિથી–મહાત્મ્ય ન જતાં. રોષીય–અકળાયો. બોલ બોધી–શબ્દવડે બોધ કરીને ('શૂરવીર ઉપર ધસી આવતાં આવું ફળ મળે છે લો' એવું કાંઇક બોલીને.)

૧૮ રૂંડમુંડા–(રૂંડમુંડ–બેઉ મહોળા). માંત–માહાવત. કુમધ્યે–પૃથ્વી ઉપર. છતી ઇ૦–એ પ્રમાણે છતાં તે પરાક્રો (પરાક્રમી–નકુળ) અવધ્યે (અવધ્ય હોઇને) વજિયો–પાછો વળ્યો.

ભાનુ શશિ શા વર બેય બંધુ,
એકે રથે બે હરતાજ સંધુ. ૧૯
યોધે ન ત્યાં મોદક તો જમાયા,
મૂકી સુરાગે સહદેવ સાંયા;
જાણ્યુ જરા નાનકડો વંચાયો,
કે કોમળો તેના થશે દબાયો. ૨૦
એવા વિચારે સહુ સૈન્ય ધાઈ,
દોડ્યુ દદામે સહદેવ સાઈ;
જોઈ સુરોઈ સહદેવ ભાથી,
બોલ્યા મુખે સારથિ જાવુ સાથી. ૨૧
તેણે તદા તો રથ ત્યાહીં સાંધ્યો,
કે શૂર વીરે શરબાણ સાધ્યો;
શુ પારધી વૃક્ષથકી મયૂરો,
બેઠાજ પાડે કરિ છેદી ઉરો. ૨૨
તાણી અતિ તીર વીરો ભગાવ્યા,
સામંત સૌ ત્યાં પળમાં કુગાવ્યા;

---

૧૯ સુશંખનાદે ઇ૦–પ્રથમ સારા શંખના નાદવડે ગર્જના કરીને પછી મુખવડે ગાજ્યો.

૨૦ ત્યાં–નકુળ પાસે પણ મોદક ન જમાયા–લાડવા ન ખવાયા–ખાટયા નહિ–વિજય ન મેળવ્યો. સુચારે–ચારે સારા બાહુઓને મૂકી (છોડી) ને સહદેવને સાંયા–પકડ્યા–સહદેવ સાથે લડવાને ગયા.

૨૧ દોડ્યુ ઇ૦–સહદેવને સાઈ (સાહી–પકડી લેવાને) દદામે (નગારા સહિત–નગારાના નાદ પ્રતેજ) દોડ્યું. સુરોઈ–આગેના લાગ. બોલ્યા ઇ૦–તે મુખે બોલ્યા કે હે સારથિ! આપણે તેઓની (શત્રુઓની) સાથી (સાથે–સામે થવાને) જાવું (છે).

૨૨ સાંધ્યો–સજ્જ કરીને અનુકૂળ કર્યો. શરબાણ–શર (તીર) નો (બાણ) પીંછાવાળો ભાગ. સાધ્યો (ધનુષ્યની પણછ ઉપર ચડાવ્યો). બેઠાજ ઇ૦–તેજ પ્રમાણે તે (રથમાં) બેઠા બેઠા કરિ (હાથીઓ)નાં ઉરો (છાતીઓ) છેદીને તે ઉપરના યોધને પાડે (મારીને પૃથ્વી પર પાડે).

મિત્રા હજારો સચિવો ઉડાવ્યા,
મોટા મહાભાર્થી ભના અડાવ્યા ૨૩
તેથી કરી આફ્ણિયેજ સેના,
ખાળી ખળે નાજ ઉભી રહે ના,
તે જોઈ ધાયો સુરથોજ ભાથી,
બેશી રથે સગ લઇજિ સાથી ૨૪
તેને જતો ધર્મ નૃપેજ ખાળ્યો,
એકે શરે શિરમુકુટ ટાળ્યો,
બીજે હરિ સારથો બાણ ત્રીજે,
તેથી ભરાયો સુરથોય ખીજે. ૨૫
ધારી ગદા મુખ વધો સુયોધો,
રે રાય! રે રાય! હવેજ રોધો!
ભાખી વધે રોષ ગદાજ નાખી,
ઘોડા હણ્યા રાડ કરાડ દાખી ૨૬
ધાયો પછે સન્મુખ મારવાને,
ધર્મ ગ્રહ્યુ ત્યા શર સારવાનેં
અર્ધા શશિશુ શર તાણી માર્યું,
ઊરૂ ચૌરાયે વર વાન હાર્યું ૨૭

---

૨૩ મિત્રા-(જયદ્રથના) સચિવો-પ્રધાનો અડાવ્યા-ડરા યા ગભરાવ્યા

૨૪ આફ્ણીએજ-એની મેળે ૨૫ શરે તીરે શિરમુકુટ-માથાનો મુકુટ બીજે હ૦-હરિ (ઘોડા) બીજે બાણે હણ્યા અને ત્રીજે બાણે સારથી હણો

૨૬ રેઈ૦-અરે રાજા! અરે રાજા! ત્યો હવે મને રોવો અટકાવો! કરાડ-કરાળ વિકાળ (ભયાનક) રાડ દાખી-મતલબ કે સિંહ ગર્જના કરી અથવા વિકાળ રાડ (લઢાઇ) દાખવી

૨૭ સારવાને-શત્રુનાશરૂપ કાર્ય સિદ્ધ કરવાને અથવા સારવાને શત્રુ-સેનામા મોકલવાને (સ-જવુ) અર્ધા શશિશુ-અર્ધા ચદ્ર જેવુ-અર્ધચદ્ર બાણ ઉરૂ-જઘા વર વાન—સુદર શરીર અર્થાત્ જઘા ચીરાઇ ગઇ તેથી તેનુ બળવાન શરીર નકામુ થયુ

રે ઓકતો રૂધિર તે ત્યહાં તો,
આવી પડ્યો ધર્મ હતો જ્યહાં તો;
શું વૃક્ષ મોટો મૂળ છેદવાથી,
મર્ડ્યો તથા ભૂપતિ ભેદવાથી. ૨૮
ધાયો કરી કોટિક કીકિયારી,
ચાર્યો સુભીમે ભટ બાણ મારી;
તેવે જઈ ધર્મ રથેજ બેઠા,
વે'લા વળીને સહદેવ બેઠ્યા. ૨૯
ભાગ્યો પછે ભીમજ કોટિકા તુ,
શો જાય દોડી નિધિ હોટિકા હુ?
બોલી બળે બાણ કુહાણકારી,
મારી મરોડ્યા હરિ ચાર ભારી. ૩૦
વારી શક્યો ના તીર વીર ધારી,
સારી ક્ખાડી સુપાડી સવારી;
રે સારથીને હણિયો પછે તો,
દિગ્મૂઢ કોટિક તદા ગછે જો. ૩૧
તેનીજ પૂઠે ભડ ભીમ ધાયો,
પાસે હણી ભીમ મને ફુલાયો;
ભાલે કરી પાર્થ કરે મટાગે,
ત્યાં કોટિકો દીન તુટ્યો ઓચારો. ૩૨

મૂકયો તદા બે ભાઇએ મળીને,
જાણ્યુ મને નાશી ગયો છળીને;
એવા સમાચાર સુણ્યા નઠારા,
ધારે વિચારો હવિ શેય સારા? 33

શ્લોક.

શુ કવશે કવિ વાત નવીના,
હાર થયે દ્વિગુણી મન બીના;
જાય જડામૂળ રે મતિ વિના,
રે હઠ ના તજતા રતિબીના 3૪

વલણ.

કુરતિ ભિન્યા નરવર જે, ન હઠ મૂકે તે ગ્રહી રે,
હવે ગુરૂ સા યે પ્રેમાનદ દ્વિજ, વર્ણવે તુમુલ સહી રે 3૫

કડવુ ૨૭મુ.

શ્લોક.

વીર ધીર જે હતા શમ્યા રણાગણે સચિવ,
હીર નીગ તેમણે તજ્યા સરૂપ ને સજીવ,

---

૩૩ જાણ્યુ ઈ૦—કોટિકને બે ભાઈએ (ભીમ અર્જુને) મળીને મૂકયો (જવાદીધો), અને કોટિકે મનમા એમ જાણ્યુ કે હુ તેમને છળીને (છિત રીને) નાશી ગયોછુ ! સુણ્યા–(જયદ્રથે)

૩૪ શ્લોક–દોધક શુ ઈ૦—નવીના (નવીન) કવિઓ વાત (વર્ણન) શુ કવશે? (વર્ણવશે?) અથવા ('નવી ના' એમ છેદ કરીએ તો) આ વાત કાઈ નવી નથી માટે એમા કવિ શુ કવશે? અર્થાત્ ઘણા કવિ એ વાત વર્ણવી ગયા છે માટે હવે અમારે માટે કાઇ વિશેપ વર્ણવવા જેવુ નથી હાર ઈ૦—જયદ્રથ વગેરે પોતાની હાર થયે મનમા દ્વિગુણી (દ્વિગુણિત–બમણા) બીના (બીન્યા) અથવા હાર્ય થયેથી તે હારની બીના (હકીકત) મનમા દ્વિગુણી (બમણી) થાય છે જાય ઇ૦—મતિ વિનાના પુરુષો જડામૂળથી જાય છે અથવા બુદ્ધિ વિના જડામૂળ જાય છે તથાપિ રે! તે રતિબીના (કુબ્દમા પરનેના) પોતાની હઠ તજતા નથી 3૫ તુમુલ–બધાનુ એકઠુ યુદ્ધ

તીર ગીરથી શરીર ભાન્જિયા ભજે મશિવ,
રીર ચીર ચીરતા સુવીર ચીસ ત્યા અદિવ ૧

રાગ ઝીઝુમલ્હાર.

ભાગી ભાગી આવિયા સુભામિનીજ ભૂપ છે,
રાખિયે ન દાખિયેજ યુદ્ધ દુ ખ રૂપ છે,
એક ભીમ નીમધારી કષ્ટકારી કૂપ છે,
પચ વીર હીરહારી યુદ્ધમા અનુપ છે. ૨

---

૧ શ્લોક—ચચળા ૭૬ (ર,જ,ર,જ,ર,લ) વીર ઇ૦—જયદ્રથના જે ધીર એવા વીર તથા સચિવ (પ્રધાનો) હતા તે રણાગણે (સગ્રામભૂમિમા) શમ્યા (માર્યા ગયા) તેમણે પોતાના રૂપ સુદ્ધા અને જીવ સુદ્ધા હીર તથા નીર (બળ અને પરાક્રમ) તજ્યા—જેમના શરીર તીરના શિરથી (બાણની અણીથી) ભાન્જિયા (ભાગ્યા) છે તે મશિવ (શિવની સમાન અવસ્થાને—અર્થાત્ કૈલાસ નામને) ભજે છે—મૃત્યુ પામે છે રીર ઇ૦—વળી પાડવાએ રીર (બૂમ-રોકાણ) સહિત શરીર ઉપર ચીર (ચીરા) ચીરતા સુવીર (માના યોદ્ધાઓ)ની ચીસ ત્યા અદિવ (મદૈવ) સભળાય છે (રીર' તથા તેને મળતો 'રીડ' શબ્દ 'બૂમ'ના અર્થમા હજી જાનમ તરફ વપરાય છે)

૨ રાગ ઝીઝુમલ્હાર—ચામર ૭૬ (ર,જ,ર,જ,ર) ભાગી ઇ૦—(કવિ કહે છે.) રણસગ્રામમાથી ભાગી ભાગીને યોદ્ધાઓ જ્યા આગળ સુભામિની (દ્રૌપદી) અને ભૂપ (જયદ્રથ) છે, ત્યા આગળ આવ્યા, અને બોલ્યા કે, હે રાજા, યુદ્ધ નાખિયે (અટકાવીએ) પણ ન દાખિયેજ (તે ચાલુ રાખવાનુ ન જણાવીએ જ), કેમકે તે (યુદ્ધ) દુ ખરૂપ છે અથવા, આમને રાખિયે (યુદ્ધમા શત્રુથી મરતા બચાવીએ) અને યુદ્ધ જે દુ ખરૂપ છે તે ન દાખિયેજ (ન દેખાડીએજ) યુદ્ધ કેમ દુ ખરૂપ છે તે કહે છે એક ઇ૦—નીમધારી (રાજાનો નાશ કરવાનુ પણ લેઇ આવેલો) એક ભીમજ માત્ર કષ્ટકારી કૂપ (કૂવા) રૂપ છે, તો એ યુદ્ધમા તો હીરહારી (બળનુ હરણ કરનારા) અનુપ (જેને સરખામણીમા ન આપાય એવા) પચ વીર છે' (અહીં 'ભાગી ભાગી' ઇત્યાદિ શબ્દોથી વર્ણિત થયેલો ભય નામે સ્થાયિભાવ વીરરસના ઉદ્દીપન રૂપે વર્ણવ્યો છે)

હાથી સાથી દોડતા અપાર ભાથી ભામણે,
શોણિતે ભર્યા કુઅંગ રંગ રાગ શામણે;
ખાય સા'ય આય જાય જો ઉચાર દામણે,
રાય કારણે રણે પ્રભુ! દુખું શી રામણે. ૩

આમ દીન વીર્ય હીન આવીં સૈન સર્વ ત્યાં,
ઉચ્ચર્યો નૃપાલ ભૂમિપાલ હાલ ગર્વ ક્યાં;
પંચ એહ રંચ શા કરો ડરો ન પર્વ હ્યાં,
આ સતી તમો ધરો અમો જઉંજ ખર્વ જ્યાં. ૪

---

૩ યોધાઓ રાજાની પાસે યુદ્ધ વર્ણવે છે હાથી ઈ૦—હાથી અને તેના સાથી (રક્ષક વગેરે) તથા અપાર ભાથી (ભાથાવાળા યોદ્ધાઓ) ભામણે (ભ્રમમાં—ગભરાટમાં) દોડતા—અહીંથી તહીં દોડાદોડ—નાશભાગ કરેછે (અ- થવા હાથી સાથી—હાથીની સાથે—હાથી સહિત) દોડતા, એમ પણ અર્થ થાય તેમના કુઅંગ (કપાઈ ઘવાઈને ખરાબ થઈ ગયેલાં અંગ) શોણિતે (લોહીથી) ભર્યા (ભરેલા) છે તથા તેમના રંગરાગ (મોજમજા) શામણે (શમણારૂપ) થઈ ગઈ છે, અથવા શમી ગઈ છે, અથવા રંગરાગ (શરીરનો વર્ણ) શામણે (શામતાને) પામી ગયો છે ખાય ઈ૦—જો તે અમને સા'ય (પકડે) તો તો ખાય (ખાઈજ જાય!—મારી નાખે!) પણ જો તેના હાથમાંથી ન બને ને કદાચ છૂટયા તો પણ આય (શક્તિ) જાય તેની સાબિતિ માટે કહેછે કે, જો ઈ૦—અમે—દામણે કરેલા ઉચ્ચાર તો જો! અથવા—યોધાઓ રાજાને કહેછે કે, યુદ્ધમાં પાડવા જેને સા'ય (પકડે) તેને ખાય (ખાઈજ જાય છે), તેમ છતાં તેઓ બચે તો તેમની આય (શક્તિ) તો જાય (જતી રહે) તથા તે દામણે (દામણા થયેલા યોદ્ધાએ) કરેલા ઉચ્ચાર તું જો તે ઉચ્ચાર કરી બતાવેછે તેઓ શત્રુ પાડવને કહેછે કે, રાય ઈ૦—હે પ્રભુ (સમર્થ પાડવ!) રાય (જયદ્રથ) ને કારણે આ રણમાં (સંગ્રામમાં) તું અમને દુખું (દુઃખ દેઉં) એ તે શી રામણ છે? (રામણ એ)

૪ આમ ઈ૦—આમ (ઉપર કહ્યું તેની રીતે) દીન થયેલી અને વીર્ય હીન (બળ રહિત) સર્વ સૈન (સેના) ત્યાં (રાજા પાસે) આવી તે વખતે ભૂમિ- પાલ (સિંધ ભૂમિનો પાળનાર) નૃપાલ (રાજા) તેમના પ્રતિ ઉચ્ચર્યો (બોલ્યો) કે હાલ (હમણાં) ગર્વ ક્યાં? (તમારો બળનો ગર્વ ક્યાં જતો

સામતો સચિવ નાક હાક મારી ચાલિયા,
અપ્સરા વરી અનુપ રૂપ ભૂપ માલિયા;
મારશે કમોત પોત શે પન્યા? ન ભાળિયા,
નાશી જાવ કેટનેક પેટકેજ પાળિયા. ૫
ભાગીને મરો તદા રુદાજ નર્કવાસમા,
શે પડો? મને ધરોજ આવીને ઉજાસમા;
(વળી) કોટિકે ઘણુ કહ્યુ સુવીર સાર આશમા,
,દાસમા કશુ લહો ન આવીએ ઉદાસમા. ૬

રહ્યો?) પંચ ઠ૦—એહ પચ (એ પાચ પાડવોને) રચશો (તુચ્છ જેવા) કરો, ડરો નહિ, કેમકે હા (અહી) આજ યુદ્ધરૂપી પર્વ (ઉત્સવનો દિવસ—તેહેવાર અથવા સધિ—તક) મળેલુ છે! (અથવા તમો તેમની સામે જતા ડરી જતા હો તો) આ સતી (દ્રૌપદી) ને તમો ધરો (સાચવી રહો) એટલે જ્યા તે ખલ (નીચા—ક્ષુદ્ર પાડવો) છે ત્યા અમોજ જઉં (અમેજ પોતેજ જઈશું)

૫ યોધાઓનો શૂર ચતુર નાયક જયદ્રથ ફરીને કહેછે કે, સામતો ઇ૦—આપણા સામતો અને સચિવો (પ્રધાનો) યુદ્ધમા હાક મારીને (હાક વગાડીને) નાક (સ્વર્ગ)મા ચાલતા અને ત્યા રૂપની ભૂપ (અર્થાત્ અત્યંત રૂપાળી) અનુપ અપ્સરાઓને વરીને માહાલ્યા. અથવા હાક મારી—પાછળ રહેલા યોદ્ધાઓને પણ તેમનીજ પેઠે પરાક્રમ કરી તેમની પાછળ આવવાને બોલાવીને એમ પણ અર્થ થાય તમે જાણતા હશો કે અમે નાસી જઈશુ તો તેમ પણ થવાનુ નથી, તે વિષે કહે છે મારશે ઇ૦—તમે શુ પાડવોને ભાળ્યા નથી? તમે જો તેમની સાથે યુદ્ધમા લઢીને નહિ મરો તો તે તમોને કમોતે પણ મારશે, અથવા તેઓની સામે ન લઢતા પાછા નાઠેથી તેમને બીગે પકડીને મારી નાખશે તે તમે શુ ભાળ્યા નથી? તો તમો પણ કમોતે મારશો, માટે પોત(મૂર્તિ જેવા જડ 'મૃત-મૂર્તિ' ઉપરથી) શુ બની ગયા છો? વળી તમે નાશીને પેટનેક જાઓ એમ છે? તમો તો પેટકેજ (શત્રુરૂપ શિકારીઓએજ) પાળેલા છો નાશી જશો તો શિકારના પશુની પેઠે શત્રુઓ તમારો શિકાર કરશે, એ ભાવ છે

૬ ભાગીને ઇ૦—જો તમે ભાગીને (યુદ્ધ છોડી નાશી જઈને) મરો તો સદાજ નર્કવાસમા પડવુ પડે, તો તેવા નર્કવાસમા શા માટે પડોછો? માટે સમજ

રે થયા તદા અવીર ધીર શોક રે ગયા,
જો સહ્યા અપાર માર તોય બોલ જો કહ્યા;
રાય! જો રણાંગણે કરે મહેંદ્ર સા'ય જો,
કાય જો ગઈ લહો બચે ન સ્વર્ગ જાય જો. ૭
ભીમને ભનાવુ આજ તાજશેજ નીમને,
હિમને હઠાવુ વિધિ વિષ્ણુ ઇશ ભીમને;
નીતિ યુદ્ધની કહો લહુ કયીજ રીતિયે,
ક્ષિતિમાં સુનામ થાય શત્રુ આણું ભીતિયે. ૮

ણ રૂપ ઉજાશમા (પ્રકાશમા) આવીને મારૂ કહેવુ મનમાં ધરો (અર્થાત તમારા મનમાં મરણ રૂપ ભયથી અંધારૂં થઈ ગયું છે તેને દૂર કરીને મારૂં કહેવું મનમા ધરશો એટલે તે તમને બરાબર દેખાશે.) અથવા યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરી ઉજાસમાં (પ્રસિદ્ધિમાં) આવીને સ્વર્ગના સુખને મનમા ધરો. કોટિકે ઇ૦-વળી સુવીર કોટિકે (કોટિકાગ્યે) પણ સાર આશમાં (સારૂં પરિણામ આવવાની આશમા ઘણું કર્યું, અથવા, તે સુવીરોને કોટિકે સાર આશમાં ઘણું કર્યું. અથવા, કોટિકે તે સુવીરોને સાર આશમાં (સારી આશમાં ગણી-ને) ઘણું કર્યું. શું કર્યું તે કહેછેઃ દાસમાં ઇ૦-તમે તે દાસમાં-પાંડવોમાં (પાંડવોને ધૃતમાં દુર્યોધને છતેલા હતા માટે દાસ) કશું લહોછો ?-દાસમાં તે કાંઈ પરાક્રમ દેખોછો? અર્થાત પાંડવોના શા ભાર છે? માટે ઉદાસમાં (ઉદાસીમાં) ન આવીએ-ઉદાસ ન થવું જોઈએ-હિમ્મત ન હારવી જોઇએ.

૭ રે ઇ૦-જો કે યોધાઓએ યુદ્ધમાં અપાર માર સહ્યા હતા તોય (તથાપિ) જો (રાજાએ અને કોટિકે) બોલ કહ્યા તો તે સાંભળીને, તે અવીર (વીરપણા રહિત) યોધાઓ પાછા ધીર થયા અને તેથી સહુના મનમાંથી શોક ગયા. ધૈર્યવાળા થયેલા યોધાઓ રાજાને કહેછેઃ રાય ઇ૦-હે રાય ! જો રણાંગણે (સંગ્રામભૂમિમાં) મહેંદ્ર (ઇંદ્ર) આવીને (શત્રુઓને) સહાય કરે, અથવા જો શત્રુઓ સ્વર્ગમાં નાશી જાય, તેમ અમારી કાયા પણ જો ગઈ-નાશ પામી તોપણ તેઓ બચે નહિ એમ લહો (જાણો). અર્થાત મરવાથી ન ડરતાં અમે ત્યાંથી, મરતાં મરતાં પણ અમે શત્રુઓને મારીશું.

૮ ભીમને ઇ૦-સ્પષ્ટ છે. તાજશેજ-જરૂર તાજેશે. ભીમનું નીમ (પણ) છોડવું. હિમને ઇ૦-હિમ (હિમાચળ પર્વતને) તેમજ વિધિ (બ્રહ્મા). વિષ્ણુ

કાજ એટલુ કરો અમો લઢુ છુ આજ રે,
સાજ કેરૂ વેણ સુણી ઉચ્ચર્યો સુરાજ રે,
દક્ષ યોધ્ધ સૌ મળી ધરો તુમુલ પક્ષ રે,
ભક્ષ તો અરિ થશે ન રે' વિભુજ રક્ષ રે ૯
એક મણિયો હણે ભને મળે અનેક રે,
ટેક જો ઘણા ધરા હરો મને વિવેક રે,
તો તમો દ-તો અરિ, ન શક આજ તો દમો,
,તો ગમો મને મનેય, રાખિયોજ તો સમો ૧૦
વરૂ વા'ર તો વદે ન ભે હૃદે વિચાર રે,
ધારૂ ધ્યાનમા સુપાય આપ્ય આણી મારૂ રે,
ન્યારૂ ના કદી પડુ તડુ મળીજ સારૂ રે,
હારૂ શે પછે ગછે વદી ઇમે સવારૂ રે ૧૧

અને ભીમ (ભયાનક) એના ઈશ (રુદ્ર)ને પણ હણવું ક્ષિતિ-પૃથ્વી. ભીતિ એ આણુ-ભયમા નાખુ (સુર્વત્ર 'અમો એ કર્તા પદ છે)

૯ કાજ ઇ૦-હે રાજા એટલુ કજ (યુદ્ધ કરવાની નીતિ બતાવના રૂપ) કરો અમો આજ લહુ છુ અમે આજ લઢવાને તૈયાર છીએ સાજ-સમાજ-સેના સુરાજ-જયદ્રથ દક્ષ—ચતુર (યુદ્ધમા) તુમુલ (એકઠા મળી લઢવુ તે) તુમુલનો પક્ષ ધરો-તુમુલ યુદ્ધ કરો ભક્ષ ઇ૦-તુમુલ યુદ્ધ કરવાથી અરિ (શત્રુ) આપણો ભક્ષ થશે-આપણા હાથમા સપડાઇને નાશ પામશે અને તેનો રક્ષ (રક્ષક) જો વિભુ (ઇશ્વર) હોય તથાપિ તે ન રહે-ન બચે

૧૦ ઘણા-ઘણા યોધાઓ મળીને હરો-લેઇ લ્યો-ગ્રહણ કરો જો મનવડે વિવેકને ગ્રહણ કરો અરિ-અરિને ન ઇ૦- આજ તો તમો જરૂર શત્રુને દમો એમા શક (શક) નથી તો ઇ૦—તો તમે મનેય (મને પણ) મને (મનમા) ગમો (સારા લાગો) અને તોજ તમે અમો રાખ્યો (તરૂ-અણીમાયની) એમ કહેવાય

૧૧ રાજાનુ એવુ વચન સાભળીને યોધા કહેછે કે વારૂ ઇ૦-તેઓ વદે (બોલેછે) કે પાડવોની વાહાર (મદદ) તો અમો વારૂ (અટકાવુ) અને તેમનો ભે (ભય) હૃદયમા વિચારૂ નહિ અથવા વારૂ (સૈન્ય) કહેછે કે વારૂ-ઠીક એમ

જોત પાંડવો મળી કળી તુમુલ પોત રે,
ખોત નીર વીર્ય હીન હોત દીન રોત રે;
હોત હાણ યોધના યશો હણેજ ખોત રે,
જોત જાજ્વલી બની મનિ દયા તિ ખોત રે. ૧૨

જેમ હર્ણયૂથ સિંહ સાંય છોડી રે મરે,
એમ ધારી સેન તો તૂટી પડ્યુંજ તેમ રે,
ક્ષેમકુશળા હતી તજાતુ ભીમ નેમ રે,
કેમકે અનેક એક તો હણે ન વે'મ રે. ૧૩

પણ અર્થ થાય તે પાથ (પાંડવ)ને અમો ધ્યાનમા ધારૂ અને તેમને આંચ આણી (તાપ બતાવીને) મારૂ ન્યારૂ ઇ૰—તેમ અમો કદી ન્યારૂ (ન્યારા)—જૂદા ન પડીએ પણ સારૂ (બધુ સૈન્ય) મળીને (એકઠુ મળીને) તહુ—પાંડવો ઉપર ધસારો કરીએ (બોલનાર સૈન્ય છે માટે ક્રિયાપદ વગેરે નાન્યતરમા યોજ્યા છે) ગછે—જાય વદી ઈમે—અમ ગણીને સનાર—(સેનની હાર—ટોળુ)

૧૨ પછી પાંડવો એકઠા મળીને તેમના તુમુલ (એકઠા મળીને યુદ્ધ કરવા)નુ પોત (રૂપ) કળીને (સમજીને) તેમને જોત (જોવા લાગ્યા) શુ જોવા લાગ્યા તે કહે છે કે આ ખોત નીર, (પોતાનુ પાણી ખોનારા), વીર્ય હીન (બળ વગરના), હોત દીન (દીન થએલા), અને રોત (રોતા) છે હોત ઇ૰—એવા એ તને હણે તો યોધાના યશો (યશને પણ) હાણ હોત (થાય) (એમ છતા પણ તેઓ લડવા આવ્યા છે એમ જોઈ) તેમના કોપની જોત જાજ્વલી (જાજ્વલ્યમાન—પ્રકાશિત) બની અને તેમના મનિ (મને મનમા) જે દયા હતી તે ખોત (ખોવા લાગ્યા) અર્થાત્ શત્રુઓનો આવો નહિ છાજતો યત્ન જોઇને તેમણે દયા તજી દીધી અથવા, જોત ઇ૰—જો (પ્રથમથીજ) પાંડવો મળીને (અમને) જોત, તો તેઓ તુમુલનુ પોત કળીને વીર્યહીન થઇને નીર ખોત, દીન હોત અને રોત તે એ ન (પાંડવો) ને હણે (હણવે) તે યોધાઓના યશમા હાણ હોત (તેમનો યશ નાશ પામત), એટલે પછી તેઓ જાજ્વલી જોત બની ને તેમના મનિ (મનમા) ની દયાને (ખોતી હોત તો) ખોત—ખોઈ નાખત! (વક્રોક્તિ)

૧૩ કવિ કહેછે જેમ ઇ૰—જેમ હર્ણયૂથ (હરણનુ ટોળુ) સિંહને સાંય (પકડે) અને પછી તેને છોડી દે તોપણ તે મરે (અને ન છોડે તો મરે)

ચોધ ભીમ ભીષણે તદા ધર્યોજ ક્રોધ તો,
બોધ વીર ધર્મનો તજી અ`રેજ શોપતો,
ગોધતો પતગ દીપરૂપ હાથ રોધતા,
નોધ સોપતો વણિક, આપ હાણ ધોધ તો ૧૪
પાર્થ ને નકુલ ધર્મ ત્યા સ`દેવ વારતા,
ચોધ જેહ મર્ણિયા ન માર હાણ ધારતા;
ધર્મને રૈધે ઘણા જઈ પડયાજ સામટા,
વાજી સારથિ ધરે મરે ડરે ન ભામટા ૧૫
દૈધ પાર્થને રૂપે ગયાજ યૂથ તો બળી,
દોદ્દી એક ભીમ ભટ્ટ ઝટ્ટ સૌ ગયા મળી,

એજ રીતે જયદ્રથની સેનાની ગતિ થઇ હતી એટલે પાડવ રૂપી સિહને પકડી ને તેમની સાથે લડે તોપણ મરે અને તેમને તજીને નાશી જાય તોપણ પાડવો તેમને મારે એમ ધારી ઇ૦—એમ ધારીને તે સેન તેમ (એકઠુ થઈને) તૂટી પડયુ તેમનો નાયક તેમને ધીરજ આપતો હતો કે ક્ષેમ કુશળા ઇ૦—આપણે ક્ષેમકુશળ રહીને તેમને જીતીને ભીમનો નીમ તજાવુ (તજાવીએ) એ બળવાન આગળ આપણે ક્ષેમકુશળ કેમ જીતી શકીશુ ? એ શકા નિવારના માટે કહેછે કે, કેમકે ઇ૦—કેમકે અનેક હોય તે એકને હણે એમા વેહમ નથી

૧૪ ભીષણ—ભીહામણો બોધ—(શરણે આવેલા ઉપર દયા રાખવા રૂપ) રોધતો ઇ૦—જયદ્રથની સેના રૂપી પતગને દીપ રૂપ ભીમ હાથ રૂપી રોધ (કિનારા-તટ) વડે ગોધતો—અટકાવતો હતો નોધ ઇ૦—કેટલા પતગને તે રોધતો હતો તેની નોધ તો તે વણિકને સોપતો હતો (કેમકે નોધનો ચોપડો રાખવો એ વણિકનુ કામ છે), તે આપ (પોતે) તો હાણ રૂપી ધોધ (ઉચેથી પડતા પ્રવાહ) રૂપજ હતો મતલબ કે આખો માચીને નાશ કરવો એજ તેનુ કામ હતુ ।

૧૫ પાર્થ ઇ૦—એજ પ્રમાણે જેહ ચોધ મરણિયા—જે પ્રાણની હાણને ધારતા—લેખામા લેતા નહોતા તેમને પાર્થ નકુલ ધર્મ અને સહદેવ વારતા (અટકાવતા) હતા પડયાજ—(શત્રુઓ) વાજી ઇ૦—તે વાજી (ઘોડા) અને સારથિને ધરે (પકડે) અને તેમ કરતા મરે, પણ તે ભામટા (લુચ્ચા) કરે નહિ

અર્જુને હણ્યા અમાપ કોણ લેખું લેખશે,
તમ ધર્મ વૈદ્ય હાણ તો કરે અલેખશે ૧૬

કે હણ્યા તથાપિ તે હઠ્યા ન પ્રાણ આપતા,
રૂદ્રચાપ ત્યાં હરિ ધર્યું અમાપ માપતા,
તે લહ્યું યુધિષ્ઠિરે વધ્યા ન બાણ તાણશો,
હાણ થાય આપણી અરે! અહીં ન નાણશો ૧૭
પામરા પરે ધરો ન રૂદ્રઅસ્ત્ર ભાઈજી!

ક્ષેમ ધારી એમ તો વધ્યા તહીંજ ગયજી,
વાત એવી ચાલતાં ગયોજ કાળ કેટલો,
આવી તો પડ્યા અપાર હાથી ભાથી ખેટકો ૧૮
ગ્લાનિ પાર્થને મને થઈજ શીખ માનતા,
કે નિધિ લહે તથાપિ તે રહ્યાજ માણતા,
છિદ્ર જોઈ ત્યાં અપાર યોધ તો રથે અડ્યા,
બો ભણી યુધિષ્ઠિરે પુકાર ભીમને કર્યા . ૧૯

---

૧૬ વૈદ્ય-નકુલ કૃશ (રોગી) બળી (બળવાન) ધર્મ વૈદ્ય-યુધિષ્ઠિર અને સહદેવ અલેખગે-લેખા વિનાની

૧૭ રૂદ્રચાપ- શિવે આપેલુ ધનુષ્ય (પાશુપતાસ્ત્ર) હરિ-અર્જુને અમાપ ઇ૦-અમાપ સેનાનુ માપ કાઢતા અર્થાત્ અગણિત સેનાનો નાશ કરતા આપણી-(કેમક દ્રૌપદી હજી રાજાઓ ભેગી છે માટે શત્રુઓના નાશની સાથે તેનો પણ નાશ થઇ જાય) નાણશો-અજમાવશો

૧૮ રૂદ્રાસ્ત્ર ન યોજવાનુ બીજુ કારણ કહે છે પામરા ઇ૦ પામર—ક્ષુદ્ર-હલકા ક્ષેમ ધારી-કુશળ કહીને ગયજી-યુધિષ્ઠિર આવી તો પડ્યા—(શત્રુના) ખેટકો-શિકારીઓ

૧૯ ગ્લાનિ-દીનતા દીનતા થવાનુ કારણ કહેછે નિધિ ઇ૦-શત્રુનો મપાટામા નાશ કરવાનો વિધિ તે લહે (જાણેછે) પણ તે માણતા (ઉપયોગમા આણતા) રહ્યા (અટકયા) છિદ્ર-અર્જુન અસ્ત્ર યોજતા અટક્યો તે છિદ્ર બો હે-અરે!

સુણી સાદ માદથી મમાદ છોડી ગર્જીયો,
સિંહનાદથી પુકારી વાર વાર તર્જીયો;
આવિયો લજાવિયો સમૂહ રાજ શત્રુનો,
રે દિપાવતોજ ગર્જી વંશ આપ પિતૃનો ૨૦
ભે નહીં અભે રહો હું ભીમ આવી ભાટક્યો,
સિંહનાદ માદથી કર્યો થયો શું કાટકો;
મારિયા મચાડિયા ઘચડિયા ઘણા ઘણા,
અસ્ત્ર હાથ ભાથીના ન અન્ય શસ્ત્ર, તો ગણ્યા. ૨૧
'બાથ થોલ થાપટેજ આપટે ભૂમા અરિ,
કેશ સાહી હસ્તમાં ઉરાડતો કરિ હરિ,
હસ્તથી રથો ધરી, ધરી સમૂળ ભાજતો,
મસ્ત ભીમ હઠ હીમ કટ્ટ પ્રાણ ગાજતો. ૨૨
ભાન વાનથી ગયું થયું નૃસિંહ રૂપ તો,
કલ્પ અંતકાળશો થયો કુરૂપ ભૂપ તો;

---

૨૦ માદથી–મદથી તર્જીયો–શત્રુઓનો તિરસ્કાર કર્યો

૨૧ યુધિષ્ઠિરે પોતાને બોલાવ્યો તે સાભળીને ભીમ બોલ્યો કે,–ભે ઇ૦–ભે (ભય) નહિ (ન ગભરાશો), અભે રહો (નિર્ભય થઈને રહો) માદથી–મદથી અસ્ત્ર ઇ૦–તે ભાથીના (ભીમના) હાથ એજ અસ્ત્ર હતા, અન્ય અસ્ત્રને તેણે ગણ્યા (ધ્યાનમા લીધા) નહિ

૨૨ થોલ–ધોલ અથવા થોલ–લાગ (લાગ આવે તેમ) આપટે–પછાડે ઉરાડતો–(આકાશમા) કરિ–હાથીને હરિ–ઘોડાને હસ્તથી ઇ૦–તે હાથથી રથોને ધરી (પકડીને) તેની ધરીને સમૂળ (મૂળમાથી) ભાજતો (ભાગીનાખતો) મસ્ત ઇ૦–તે મસ્ત (મત્ત) થયેલો અને હિમ (હિમાચળ) જેવા હઠ (હઠીલો) ભીમ શત્રુઓના પ્રાણને કટ્ટ (કટ્ટ એના અવાજની સાથે અથવા કટ લેઈને–તડાકામા) ગાજતો (અર્થાત્ નાશ કરતો) પાછળ વર્ણેલા શત્રુઓના યુદ્ધ રૂપી ઉદ્દીપન વિભાવથી વ્યક્ત થએલો ભીમનો ક્રોધ સ્થાયિભાવ, સિંહનાદ અને હાથ રૂપી આયુધવડે શત્રુઓને હણવા રૂપ અનુભાવથી તથા 'મસ્ત' વગેરે શબ્દોથી વ્યંજિત થયેલા મદ વગેરે વ્યભિચારી ભાવથી રૌદ્રરસ રૂપે પ્રતીત થાય છે

એ દશા કવિ કથે, કથે સુશૂર કોઇ તો,
ક્ષિપ્ર વિપ્ર તો ડરે કળિતણોજ જોઈ તો ૨૩

રાગ શંકરાષ્ટકનો.

ન શૂરા અધૂરા ન ભાથી ન હાથી,
ન રાજા સમાજા ન રંકા ન શંકા,
ન સાજા અકાજા ન માદા ન વાધા,
હરે રે ! હરે રે ! અપારા બિચારા. ૨૪
ન શત્રુ અભિત્રુ ન દીના ન હીના,
ન ભાઈ સગાઇ ન ધારી ન વારી,
ન કારી શકારી ન પીડા અપીડા,
હરે રે ! હરે રે ! અપારા બિચારા. ૨૫

---

૨૩ ભીમની મદ નામે દશા વર્ણે છે ભાન ઇ૦—ભીમના વાન (વર્ણ—અર્થાત્ શરીર)થી ભાન ગયું, અને નૃસિંહરૂપ (વિક્રાળ સ્વરૂપ) થયું તેમજ તે ભૂપ (ભીમ) કલ્પના અંતકાળશો [પ્રલય સમયના કાળ (રુદ્ર) જેવો] ક્રુરૂપ થયો મદ, ઉગ્રતા, ક્રૂરદર્શન, નામે વ્યભિચારી ભાવ એ ઇ૦—એ દશા મોઈ કવિ હોય તે કથે (વર્ણવે), અથવા કોઈ સુશૂર (અત્યંત શૂરો) હોય તે કહે, પણ કળિકાળનો વિપ્ર (પ્રેમાનંદ) તો તેને જોઈનેજ ક્ષિપ્ર (તત્કાળ) ડરે (ડરીજાય)। અર્થાત્ હું જે એવું યુદ્ધ જોઇને ડરૂં છું તે એનું વર્ણન શી રીતે કરી શકું ? આ વાક્યથી કવિનો વિનય ધ્વનિત થાયછે

૨૪ રાગ શંકરાષ્ટકનો—ભુજંગી વૃત્ત. ન શૂ૦—શૂરના આવેશમાં આવેલો ભીમ શૂરા વગેરે કોઇને જોતો નથી, પણ બિચારા અપારા (અપાર સૈનિકોને) હરે ! હરે છે, હરે છે ! અર્થાત્ આવું પાછું જોયા વિના મારીજ નાખે છે ! સાજા—ટોળા શંકા—શંકાવાળા અકાજા—કામ વિનાના વાધા—વાધાવાળા

૨૫ અભિત્રુ—ન બીહે એવા દીના—દીન (ગરીબ જેવા) હીના—બળ વગેરે સાધનથી રહિત ન ભાઈ ઈ૦—ભાઈને કે સગાઇને પણ ધારી નહિ—જોઇ નહિ અથવા ભાઇ (દુર્યોધન)ની સગાઇ (જયદ્રથ દુર્યોધનનો બનેવી થાય તે) પણ ન ધારી ન વારી—શત્રુની સેનાને પોતાના ઉપર આવતી અટકાવી નહિ અથવા, ન + વા + અરિ = શત્રુઓને પણ જોયા નહિ નકારી ઈ૦—નકાર (નહિ) પીડા કે અપીડાને પણ શકારી (સ્વીકારી) નહિ

ન જોયુ ન રોયુ ન આવ્યા લજાવ્યા,
ન પ્રાણી કુવાણી ન બોલે ન ડોલે;
ન ભાળે ઉછાળે હકારી સવારી,
હરે રે! હરે રે! અપારા બિચારા! ૨૬
ન અર્થે ન ગર્થે ન સ્વાર્થે ન સાર્થે,
ન બીતો અજીતો અભીતો અનીતો;
ન પીસે ન રીસે ન ચીસે અરિશે!
હરે રે! હરે રે! અપારા બિચારા! ૨૭
ન નામ ન શામ ન યુદ્ધ ન ક્રુદ્ધ,
ન જલ્પં ન સ્વલ્પં ન અલ્પ અનલ્પં;
ન ત્યાગં ન રાગ ન આગ ન ભાગ,
હરે રે! હરે રે! અપારા બિચારા! ૨૮

---

૨૬ ન જોયું ઇ૦–ભીમે (આઘુ પાછુ) જોયું નહિ કે તેણે (શત્રુઓનું દુઃખ દેખીને) રોયુ નહિ–ખેદ પણ ન કર્યો જે ત્યા ન આવ્યા તેમને પણ (તેણે દૂરથી પ્રહાર કરીને) લજાવ્યા. ન પ્રાણી ઇ૦–ભીમે ગૌર્વમત્થી કોઈ પ્રાણીને ન ગણ્યુ કે તેની કુવાણીને પણ ન ગણી–ન સાભળી ન બોલે ઈ૦–ભીમ મુખથી બોલતો નહોતો કે ડોલતો–હાલતો નહોતો. ન ભાળે–(ક્રોધના માર્યું). ઉછાળે ઈ૦–જે સવારી તેની આગળ હતી તેને હકારીને તેને ઉછાળતો હતો.

૨૭ ન અર્થે ઈ૦–તે ભીમ કોઇ અર્થ (હેતુ)થી, ગર્થ (નાણાં–ધન આદિ) થી, સ્વાર્થ (પોતાની મતલબ) થી કે સાર્થ (સંઘાત)–સમુદાય–શત્રુના જથાના કારણથી પણ ન બીહીતો કારણકે તે અજીતો (અજીત), અભિતો (ભયરહિત) તથા અનીતો (યુદ્ધની નીતિને તજીને વર્તનારો) હતો. તે અરિશે–શત્રુ ઉપર (દાંત) પીસે નહિ, રીસે ભરાય નહિ કે ચીસો પણ પાડે નહિ.

૨૮ ન નામં ઈ૦–તે મુખેથી કોઇનું નામ બોલતો નહોતો કે કોઈએ કહેલાં શામં (શામ વચન–સલાહના બોલ) પણ સાંભળતો નહોતો. ન યુદ્ધં ઇ૦–કોઈ અમુક યોધાની સાથે યુદ્ધ નહોતો કરતો કે ક્રોધ બતાવતો નહોતો તેમજ તે જલ્પં (સ્વૈર વાણી), સ્વલ્પં (અતિ થોડું), અલ્પં (થોડું), અનલ્પં (ઘણું), ત્યાગં (શત્રુને તજી દેવા કે ત્યાગવૃત્તિ), રાગં (પ્રીતિ કરવી) આગં (આગળ ધસારો કરવો કે आगस्–અપરાધ), ભાગં (પાછા ભાગી જવુ).

ન ધામં ન ધ્યાનં ન શાનં અશાનં,
ન પાદં ન પાણિં ન જીવ ન શિવં;
ન નષ્ટં ન ભ્રષ્ટં ન કષ્ટ અકષ્ટં,
હરે રે ! હરે રે ! અપારા બિચારા. ! ૨૯
ન ભાગં વિભાગ ન નાય અનાય,
ન નાર અનાર ન નાશ અનાશ;
વિકાર નિકાર નિકૃષ્ટ અકૃષ્ટ,
હરે રે ! હરે રે ! અપારા બિચારા. ! ૩૦
કવીંદ્ર ન ઇંદ્રં ન ચદ્ર સમુદ્ર,
ન મૂક ન રૂકં ન નુત્ત અનુત્ત;
ન પ્રેમ ન નેમં ન વેમ ન રેમં,
હરે રે ! હરે રે ! અપારા બિચારા. ! ૩૧
ન કંપં ન જંપં ન સંપં સમાજં,
ન તાપં ન પાપં અમાપં અકાજં;
ન નાશ ન ત્રાશં ઉજાશં અપારં,
ડરે રે ! ડરે રે ! અપારં સવારં. ૩૨

૨૯-ન ધામં ઈ૦—ધામ વગેરે કશાને તે જોતો જાણતો નહોતો પણ માત્ર નાશ કરતો હતો, એ અર્થ છે. શાનં-સાન (સમજણ). અશાનં-સાનથી ઉલટું. પાદં-પગ. પાણિં-હાથ. શિવં-પરમાત્માનું રૂપ. નષ્ટં-નાશ થયેલું. ભ્રષ્ટં-પતિત થયેલું. અકષ્ટં-કષ્ટરહિતપણું.

૩૦ નાયં-ન્યાય. અનાયં-અન્યાય. નારં અનારં-આર્ય કે અનાર્ય. વિકારં-ફેરફાર. નિકારં (ન્યક્કાર)-તિરસ્કાર. નિકૃષ્ટં-નીચું-અધમ. અકૃષ્ટં (અપકૃષ્ટ)-હલકું.

૩૧ કવીંદ્રં ઈ૦-કવીંદ્ર વગેરે પદ્યમાં કહેલા કોઇ પદાર્થનો તેને વિચારજ નહોતો; માત્ર હરે રે !-સ્પષ્ટ છે. કવીંદ્ર-મોટો કવિ. અથવા મૃતસંજીવની વિદ્યા જાણનાર દૈત્યગુરૂ શુક્ર. મૂકં-મૂગો. રૂકં—રોગ (રોગી) પીડા. નુત્તં—સ્તુતિ કરેલો. અનુત્તં-નહિ સ્તુતિ કરેલો-રેમં-દયા-કૃપા.

૩૨ ન કંપ ઈ૦-કંપ, જંપ, સંપ, સમાજ, તાપ, પાપ, અમાપ એવું અકાજ (અકાર્ય), નાશ, ત્રાસ, અપાર ઉજાશ, એ કશાને તે ગણતો નહોતો. અને તેથી અપારં સવારં (અપાર અસ્વારો) તેનાથી ડરે રે ડરે રે-અતિશય ડરતા હતા !

न भ्रातं न मातं न पितुं अखिलं,
न शुक्लं न रक्तं न पीतं न नीलं;
न वीरं न पैरं न धैर्यं न हारं,
ડરે રે! ડરે રે! અપારં સવાર. ૩૩
न भक्ष्यं अभक्ष्यं न रक्ष्यं अरक्ष्यं,
न दक्ष्यं अदक्ष्यं न पक्ष्य अपक्ष्य;
न लक्ष्यं अलक्ष्यं न वक्षं असार.,
ડરે રે! ડરે રે! અપારં સવારં. ૩૪
न गर्ज्यं अगर्ज्यं न वर्ज्यं अवर्ज्यं,
न तर्ज्यं अतर्ज्यं न कर्ज्यं अकर्ज्यं;
न सर्ज्यं विसर्ज्यं अपर्ज्यं अवार,
ડરે રે! ડરે રે! અપાર સવાર. ૩૫
न भूत अभूतं न ज्रूत अज्रूत,
न तूतं अतूत न हृत अहूत;

૩૩ પિતું–પિતા. અખિલં–તમામ શુકલ–ધોળું. રકત–રાતું. પીત–પીળું. નીલ–નીલું. હારં–હાસ્ય. ઇત્યાદિ કશાને જોયા વિના તે સંહાર કરતો હતો તેથી અપાર અસ્વાર અતિશય ડરતા હતા, એમ સઘળે અન્વય કરવો.

૩૪ રક્ષ્યં–રક્ષણ કરવા જેવું. અરક્ષ્યં–નહિ રક્ષણ કરવા જેવું. દક્ષ્ય (દક્ષ)–ચતુર. અદક્ષ્યં (અદક્ષ)–અચતુર. પક્ષ્ય–પોતાના પક્ષના. અપક્ષ્ય–પરપક્ષના. લક્ષ્યં–ચોટમાં ધારેલો. અલક્ષ્ય–નહિ ધારેલો. ન વક્ષ્યં ઇ૦–કવિ કહે છે કે, અસાર (તુચ્છ–માલ વિનાનું) તો ન વક્ષ્યં–હું કહેતો નથી (वक्ष्ये–બોલીશ–કહીશ એ ઉપરથી.) અથવા બીજો વક્ષં–વક્ષમ્ (છાતી)ને પણ જોતો નથી કે અસારને પણ જોતો નથી, એમ પણ અર્થ થાય.

૩૫ ન ગર્જ્યં ઇ૦–ગર્જના, અગર્જના વગેરે પર લક્ષ્ય ન આપતાં તે યુદ્ધ કરતો હતો, અને તેથી અસ્વારો ડરતા હતા. એ ભાવ છે. ગર્જ્ય–ગર્જના. અગર્જ્ય–અગર્જના. વર્જ્ય–ત્યાગ કરવા યોગ્ય. તર્જ્ય–બીહીવરાવવા યોગ્ય. કર્જ્ય–દુઃખ દેવા યોગ્ય. (कर्ज to give pain–વિલસન). સર્જ્ય–ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય. મૂકવા યોગ્ય. વિસર્જ્ય–છોડી મૂકવા યોગ્ય. અપર્જ્ય (अप + ऋजु) –સીધાપણું જેમનું નાશ થયું છે એવા, અર્થાત્ વાંકા (?). અવાર–ન અટકાવાય એવું.

न हुतं अहुत न धूर्तं न धार,
ડરે રે! ડરે રે! અપાર સવાર. ૩૬
न पोत्री अपोत्री न श्रोत्री अश्रोत्री,
न स्तोत्र अस्तोत्र न जोत्री अजोत्री;
न होत्र अहोत्र न रोत्र नवार,
ડરે રે! ડરે રે! અપાર સવાર. ૩૭
न पुक्त अपुक्त न रुक्त अरुक्त,
न युक्त अयुक्त न झुक्त अझुक्त;
न चुक्त अचुक्त कवींद्र अगार,
ડરે રે! ડરે રે! અપાર સવાર. ૩૮

રાગ ચાલતો.

એ વિધે થઈ સમસ્ત અસ્ત તો કર્યાં અતિ,
જે ઉરાડિયા અપાર હાથી ભાથીને મથી;

---

૩૬ ન ભૂતં ઇ૦—ભૂત—થયેલું. જુત (યુક્ત)—ઘટિત. અજૂતં (અયુક્ત)—અઘટિત. તૂત—તરકટ. અતૂત—મસ્ત. હૂતં—હોમ કરેલો. અહૂત—નહિ હોમ કરેલો અહુતં—હુત નહિ, એવો બીજો કોઇ. ધૂતં (ધૂર્ત)—ધુતારો—હોશીઆર, અથવા ચુત—કુપિત., (તેને મારવાને શત્રુઓ શસ્ત્ર વગેરે કપાવે તે પણ તે જોતો નહોતો) ધાર—શસ્ત્રની ધારને.

૩૭ ભીમના ભયથી પોત્રી વગેરે સર્વને ભૂલી જઇને અસ્વારો કરવા લાગ્યા, એમ વર્ણવતાં કવિ કહેછે કે, ન પોત્રી ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. પોત્રી—(પૌત્ર—વજ્ર) વજ્રવાળો અપોત્રી—વજ્રરહિત. (અથવા 'પોતૃ' ને ઠામે 'પોત્રી' લખ્યા હોય તો) પોત્રી—યજ્ઞનુ કામ કરનાર બ્રાહ્મણ: અપોત્રી—તે નહિ, તે વિના કોઇ બીજો. શ્રોત્રી (શ્રોત્રિય)—વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણ: અશ્રોત્રી—તે નહિ, તે વિના કોઇ બીજો. સ્તોત્રં—સ્તુતિપાઠ. અસ્તોત્રં—નહિ સ્તુતિપાઠ. જોત્રી—ધુંસરીને બાંધેલા જોતરથી જોડેલા અજોત્રી—ન જોડેલા હોત્રં—હોમ. રોત્રં—રોતાઓનો વાર (વાર—સમુદાય)—એનાનો સમુદાય.

૩૮ પુક્તં (પુષ્પ્ત)—પરિપક્વ રુક્તં (રુક્તિ—ઇચ્છા)—પસંદ પડતું. યુક્તં—યોગ્ય. ઝુક્ત—ઝૂકતુ. ચૂક્તં—ચૂકેલું. કવીંદ્રં—શ્રેષ્ઠ કવિ. અગાર—ઘર. એ બધાંને વીસરીને અસ્વારો અપાર કરતા હતા, એ ભાવ છે.

તે ભમે નભે શું અભ્ર મેઘ યુક્ત રાજતું,
વૃષ્ટિ હાથી ઘોટની નરો રથો સભાજતું. ૩૯
મારતો રમાડતો ઉડાડતો અપાર તો,
આવી તે પડે કુમાં અડે અસંખ્ય માર તો;
કો દબાય સેન સાથ સૈનિકો કરાળ રે,
યુદ્ધનીમ મૂકતા તિ ફૂટતા કપાળ રે. ૪૦
આ-પડે મતંગ હાથી ગે દબાય સૈન્ય સૌ,
ઘોટ ચોટ લાગતાં મરે હવે શુ દૈન્ય કૌં;
રે કરે પુકાર સર્વ સેન તો મળી કરી,
માર બે પ્રકારનો કહો ડરે ન શું અરિ! ૪૧
ભીમમાર, વૃષ્ટિમાર, માર માર માર રે,
ભાગતાં ન રાગતાં ન ત્યાગતાં ઉગાર રે;
હાથી એક ઘોટ એક તે સમેજ ઉપરે,
ધર્મ ને નકુલ જે રથે પડ્યોજ, શું ધરે. ૪૨

---

૩૯ રાગ ચાલતો—ચામર છંદ. એ વિધે ઇ૦—ભીમે એ વિધે (પ્રમાણે) થઇને સમસ્ત (અરિને) અતિ (છેક) અસ્ત કર્યાં (નાશ કર્યા). જે ઇ૦—ભીમે મર્યાને (યુદ્ધમાં રૂમીને) જે અપાર હાથી તથા બાથીને ઉરાડ્યા હતા તે. નભે (આકાશમાં) મેઘયુક્ત અભ્ર (વાદળુ) શુ (જાણે) રાજતું (શોભતુ). હોય તેમ ભમે (ભમે છે), અને તે વાદળ હાથી અને ઘોટ (ઘોડા)ની વૃષ્ટિ. કરીને નરો તથા રથોને સભાજતુ—સેવતું. (સભાજ્—સેવતુ). વક્રોક્તિ. અર્થાત્ સઘળી મારતું. ઉત્પ્રેક્ષાવડે વક્રોક્તને સમર્થિત કરી છે માટે કાવ્યલિંગ.

૪૦ મારતો ઇ૦—ભીમ અપાર હાથી, ઘોડા વગેરે (હાથથી ઉપાડીને) શત્રુઓને મારતો, રમાડતો (ઉછાળીને રમત કરતો), અને ઉડાડતો (આકાશમાં ફેંકતો). તે પાછાં કુમાં (પૃથ્વીમાં) આવીને પડે તેથી અસંખ્ય માર અડે (અર્થાત્ લાગે.) સૈનિકો—લશ્કરના સિપાઈઓ. કરાળ—ભયાનક (સૈનિકો). તિ—તે.

૪૧ જયદ્રથની સેના પોકાર કરેછે કે, આ ઇ૦—આ મતંગ (વાદળ) જેવો હાથી પડે ! રે ! ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. શું દૈન્ય કૌં (કહું)—સૈન્યની દીનતા હવે શી નહું ? બે પ્રકારનો—આકાશમાંથી પડતા હાથી ઘોડાંના માર તથા ભીમનો પ્રત્યક્ષ માર.

૪૨ બે પ્રકારનો માર કહી બતાવે છે: ભીમ ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. ભાગતાં, ઇ૦

રે અરિ સહર્ષ, હર્ષ દ્રૌપદી ગયો સહુ,
રે મુઆ પતિજ એવી તો પતીજ થૈ બહુ;
એક હાથી હેવિ આવી સૈંધવારથે પડે,
રે મુઓ અરે મુઓ બચાવનાર કો મળે ! ૪૩
મસ્ત ભીમ જદ્દશો ઉછાળતો કરિ હરિ,
ભાન શાન તેહને ખરે નહીં મને જરી;
અર્જુને વિચારિયુ અરે મુઆ શુ આપમાં,
નારી ભ્રાતનો નિપાત ધારિયોજ માપમાં. ૪૪
આપમાં ધર્યા ગુબાણ તાણી મારિયાં બળે,
ભ્રાત બે ઉગારિયા, ઉગારી નારી તો કળે;
સૈંધવા પરે પડ્યો જિ હાથી ઉડી આવિયો,
સારથી સુવોટ સાથ રે રથે દબાવિયો. ૪૫
અંગરક્ષકે જયદ્રથો ઉગારિયો ખરે,
કર્મ જોઈ કારમુ હરિતણું, અરિ ડરે;
ચાર બંધુ જે લહે સતી સમેત હર્ષમાં,
ભીમ ભટ્ટ ના લહે, ન વર્ષ આપકર્ષમાં. ૪૬

—ભાગી જતાં, અથવા ગગતાં (ભુગ્મે થતા), અથવા ત્યાગતાં (છોડીદેતા) પણ ઉગાર (બચાવ) થતો નથી ! શું ધરે ?—પડતા હાથી અને ઘોડાને અટકાવવાને શુ આડું ધરે ? ૪૩ દ્રૌપદી-દ્રૌપદીનો પતીજ—નિશ્ચય. સૈંધવારથે—જયદ્રથના રથ ઉપર.

૪૪ આપમા—માહો માહે નિપાત —નાશ—મરણ ભીમનો નાખેલો હાથી જયદ્રથના રથ ઉપર પડતો હતો તેથી નારી (દ્રૌપદી) નો નિપાત, અને યુધિષ્ઠિરના રથ ઉપર પડતો હતો તેથી તેમા બેઠેલા બે ભાઈઓનો નિપાત માપમાં (તુલના કરીને) ધાર્યો.

૪૫ આપમાં—ધનુષ્યમાં. કળે—યુક્તિથી બે બાણવડે બન્ને હાથી દૂર ઉરાડી મૂકીને બે ભાઈ તથા નારીને બચાવી. રથે—રથમાં, કે રથ પણ.

૪૬ અંગરક્ષકે—રાજાની આસપાસ તેનું રક્ષણ કરવાને જે યોદ્ધાઓ રહેછે તેમણે કારમુ—અદ્‌ભુત. હરિતણું—અર્જુનનું. ચાર બં૦—સતી (દ્રૌપદી) સમેત ચાર

માર માર એક માર ના ઉચાર અન્ય તો,
કારભાર મારનો ન ભાર અન્ય, ધન્ય તો !
ધાડ જેહ ગામમાં પડે અહોજનિશ તો,
કો વસે વદો વિચારી મન માંહિ હીસતો. ૪૭

મારવું ઉગારવું ન ધારતો વૃકોદરો,
કાર્ય એક ટેક નેક હાથ આવ્યું તે હરો;
જીવતું ન મર્ણ પામિયું મને ધરે કદા,
હસ્ત જેહ આવિયું ભલું ભુંડું હરે સદા. ૪૮

દિવ્ય પામી દેવશા દનુજ આદિ જે અડ્યા,
પીઠ ઉપરે સ્વપાદ કેશ ઝાલી કો ગડ્યા;
કેશ ખેંચી શીશ કોઈનાં ઉછાળતો નભે,
શ્યેન પક્ષી તે ગ્રહે અનાયઆસ જે લભે. ૪૯

બધુઓ જેઓ ભીમનું અદ્‌ભુત કર્મ લહે (દેખે છે) તેઓ હર્ષમાં છે, પણ ભીમ ભટ્ટ (ભટ–યોધ) તે કાંઇ લહેતો નથી; તે તો જે વર્ષ (હાથી ઘોડાઓની વૃષ્ટિ) કરતો હતો તે આપદર્પમાં (અપકર્ષમાં – ઓછાપણામાં) નહોતી. અર્થાત્ ભીમ તો કાંઈ પણ ન જોતાં હાથી આદિકની અત્યંત વૃષ્ટિ કરતો હતો.

૪૭ ધન્ય તો !–તો, એ ભીમને ધન્ય છે! અહોજનિશ (અહોનિશ)–રાત દિવસ–હમેશાં. હીસતો—હર્ષ પામતો. સુખી સ્થિતિમાં ત્યાં કોણ રહી શકે!

૪૮ મારવું ઇ૦–કોને મારવું કે કોને ઉગારવું તે વૃકોદરો (ભીમ) કંઈ મનમાં ધારતો નથી, પણ 'જે હાથ આવ્યું તે હરો' એવાજ કાર્યનો એક નેક ટેક તેણે રાખ્યો હતો। અથવા ભીમ, મારવું પણ ઉગારવું નહિ, એવું જ ધારતો, કેમકે કાર્ય ઇ૦–સ્પષ્ટ છે જીવતું ઇ૦–તે જીવતું કે મર્ણ પામેલું કાંઈ મનમાં ધારતો નથી પણ જે ભલું કે ભુંડું હાથમા આવ્યુ તેને તે સદૈવ હરેછે

૪૯ દિવ્ય ઇ૦–દનુજ (જયદ્રથની સેનામાંના દૈત્ય વગેરે) જે દિવ્ય (ગતિ) પામીને દેવ સરખા થયેલા જે રણમાં હણાઈને પડ્યા હતા, તેમાંના કેટલાકની પીઠ ઉપર પોતાનો પાદ (પગ) મૂકીને તથા તેમના કેશ ઝાલીને ભીમે તેમને ગડ્યા (ગદડ્યા) નભે–આકાશમાં શ્યેન–બાજ. અનાયઆસ (અનાયાસ) વગર શ્રમે. લભે–પ્રાપ્ત થાય

એ વિધે નિહાળી ભીમહિમશો દઢો ભલો,
નાઠુ સેન ઊગર્યું તિ ભીમ મારતો વળ્યો,
મુખ્ય માહિ એક કોટિકો નૃપાળની કને,
આસવાસના કરે ડરે ખરે મને ઘણે ૫૦
હાથી આવી આકૃળેજ લાગી ચોટ શીરમાં,
ઉપચાર તેહના કરે મળી અધીરમા,
દ્રૌપદી ઉભી ઉભી નિહાળતી સુભીમને,
હર્ષ છે મને અતિ લહીજ શૂરનીમને ૫૧
કોટિકે તદા લહ્યુ ખરૂ જ સૈન્ય ભાગતુ,
ભીમ ભદ પાછળે અપાર જીવ ત્યાગતુ,
મૂર્છના ધરી પડ્યો નૃપાળ જેહ જાગમા,
આવિ ત્યા વદ્યો સચિવ ભાગિયે સભાગમાં ૫૨
ભીમ ભીમ ભીષણો ભણે તિ ભીમ ભાળિયે!
નાસિયે નૃપાળ ભૂમિપાળ હવે ટાળિયે,
વેણ સુણી રેણશા હૃદે જડાઈ તે ગયા,
નાસવા નૃપાળ ધારતોજ કષ્ટને સહ્યા ૫૩

---

૫૦ એ વિધે હિમશા (હિમાચળ જેવા) દઢ અને ભલા ભીમને, તથા જે સેન ઉગાર્યું તે નાઠું હતુ તેમને ભીમ મારતો મારતો (તેમની પાછળ) વળ્યો તે, નિહાળીને જયદ્રથના મુખ્ય પ્રધાનોમાનો એક કોટિકાખ્ય નૃપાળની કને (જઈને) મનમા ઘણા અને ખરા ડર સહિત તેની આસનાવાસના કરે છે

૫૧ આકૃળેજ (આકુળવ્યેગ્ર)–અકળાવાથી ઉપચાર–ઉપાય મળી ઈ૦– અધીરમા મળીને–અધીરા થઈને શૂરનીમને–શત્રુઓને નાશ કરવા રૂપ શૂર ભીમનો જે નિયમ, તેને જોઈને

૫૨ પાછળે–સેનની પાછળ પડેલો મૂર્છના–મૂર્છા સચિવ–પ્રધાન. સભાગમા–સારો લાગ જોઈને

૫૩ રેણુશા ઈ૦—રેણુ (રેતી)ની પેઠે હૃદે (હૃદયમા) જડાઈ ગયા

આરૂઢા રથે થઈ કરે પલાયનો જવે,
કોટિકો વધ્યો વિચારીં જે ગમ્યુ મને તવે;
આજ નારી કારણે પડ્યુ સુસેન ધારણે,
મારૂં છુ નૃપાળ આજ ખડ્ગ કાઢી બારણે. ૫૪
એમ તો વદી પઠે ગયો સતી જિ મારવા,
અર્જુને યુધિષ્ઠિરે લહ્યો અરે શુ કારવા!
ભો· ભણી અજાતશત્રુએ કહ્યુ જ ભીમને,
જે હણે સતી પ્રિયા, હણો હણો કુઢીમને. ૫૫
ભાન આવિયુ હણે પ્રિયા સુણી તને મને,
હસ્તમા ગદા ધરી ફગોટો મૂકી નીમને;
કોટિકો અસિ ગ્રહી ન કાટતોજ બા'ર તો,
વીર તીર અર્જુને હર્યોજ શીર બા'ર તો. ૫૬
ભીમની ગદા કરાળ આવીં ભાટકી ધડે,
અસ્થિ આદિ ચૂર્ણ તો કર્યા ખરે ધડે અડે;
દૈધના કુમાર બેય દોડિયા પગે કરી,
દ્રૌપદીની પાસ આવિયા ન વાર તો જરી. ૫૭
હે પ્રિયા! ન ભે કસ્યો, વસ્યો ન જોઇએ ઉરે,
રે ક્રિયા થઇ અપાર સારી વા'લી! ના ઝૂરે;

---

૫૪ આરૂઢા થઇને-બેશીને પલાયનો કરે-નાશી જાય જવે-જેવે-જ્યારે મને-મનમા. પડ્યુ ઇ૦-સારૂ સૈન્ય ધારણે પડ્યુ છે-મૃત્યુ કે મૂર્ચ્છા પામ્યુ છે.

૫૫ જિ-જે અરે ઇ૦—જાણે કારવા (રોગ-પીડા) હોય ભો: ભણી-સંબોધન કરીને અજાતશત્રુએ-યુધિષ્ઠિરે કુઢીમને-નઠારાઓમા મોટાઈ પામેલાને અથવા, કુઢીમ-કુઢીમર-કુધીવર-નીચ માછી જેવાને (સ્ત્રીને હણે છે માટે).

૫૬ ભાન ઇ૦—'પ્રિયાને હણે છે' એવુ સુણીને ભીમને તને અને મને ભાન આવ્યુ મૂકી નીમને-અસ્ત્રનો ઉપયોગ ન કરવા રૂપ નિયમને (જુઓ પદ્ય ૨૧ મુ) બા'ર-બાહાર વીર ઇ૦—એટલામા અર્જુન વીરે તીરવડે તેના શીરનો બા'ર (શોભા) હર્યો-માથા રૂપ શોભા દૂર કરી-માથુ કાપી નાખ્યુ! ૫૭ ધડે -(શરીર જતા બાકી રહેલા) ધડ ઉપર.

સૈન મારિયુ તમામ મામ મૂકી જાય જો,
આમ આમ આવિયે મને દુખી ન થાય જો. ૫૮
કષ્ટ જેહણે કર્યું થયુ નષ્ટ તેતણુ,
દીન રૂપ ધાર્યું વા'લી! રેત મૂકી આપણુ;
જો રહ્યા અશેષ શેષ ભીમ મારતો ઉભો,
કોટિકો થયો નિધન રાયને અતિ દુભ્યો. ૫૯
રે વદો સુવલભા! વિમાશણે રખે પડો,
કો'કરૂ કશુ વિશેષ શેષ રેશ ના અડો;
દ્રૌપદી દ્રવીભૂતા નીચુ નિહાળી બોલતી,
પ્રાણ તો તજુ પતિ! કલકથી અતોલ તિ. ૬૦
મુરારિ દુવારી નદના અપારી આપ જો,
હે વિભુ અનાથ આપવર્ગ્યે દાસી થાપ જો;

---

૫૮ રે ૪૦–રે વાહાલી! જે ક્રિયા થઈ તે અપાર સારી થઇ છે માટે તું ઝૂરે ના (મનમા પસ્તાઇશ નહિ) મામ–મમત મને ઈ૦–તુ મને (મનમા) દુખી ન થાય–તારે મનમા દુખી ન થવુ જો, આમ આવ આમ આવ

૫૯ કષ્ટ ઈ૦–જેણે તને કષ્ટ કર્યું તેનુ (સર્વ) નષ્ટ થયુ–નાશ પામ્યુ. રેત–વીર્ય–બળ શત્રુસેના બતાવીને નકુળ કહે છે જો ઈ૦–અશેષ (તમામ) સેનામાથી મરતા મરતા જે શેષ (બાકી) રહ્યા છે તેમને ભીમ મારતો મારતો ઊભો છે તે તું જો કોટિકો ઈ૦–કોટિકાગ્ય નિધન થયો–મૃત્યુ પામ્યો અને રાય-ને (જયદ્રથને) અતિ દુભ્યો–દુખ દીધુ

૬૦ સુવલ્લભા–અત્યત વાહાલી કો' ઇ૦–કહો કે હવે વિશેષ શુ કરુ? રેશ (લગાર પણ–કોઈ પણ) શેષ (બાકી રહેતો) ના (નથી) કે જેથી તમે અડો–અટકો શત્રુઓનો અમે પરિપૂર્ણ સહાર કર્યો છે માટે હવે તમારે અભાગી માથે આવતા કચરાવાનુ મરણ નથી એ ભાવ છે અથવા હવે બાકી મા વિશેષ શુ કરવાનુ છે તે કહો [illegible] —તમે જગાએ અચકાઓ નહિ દ્રવી ભૂતા–પીગળેલી (દ્રૌપદી) પ્રાણ તો ઇ૦–હે પતિ! તિ (તે) અતોલ (ભારે) કલકથી હુ પ્રાણ તજુ–પ્રાણ તજવાની મારી ઇચ્છા થાય છે

કાપજો કુકષ્ટ, નષ્ટ રે ! સતીપણું હવું !
પ્રાણ તો ગયા નહિ, ગયુંજ સત્ય શું કવું ! ૬૧

એમ દીન, તેજહીન, પીન દુઃખમાં પડી,
બંધુ બે મળી કહે ન તું કલંકી, છું વડી;
ઊઠ, ઊઠ રૂડ નાજ અસ્ત્ર શસ્ત્ર વાગશે,
તું વિના અજાતશત્રુ જીવ નિજ ત્યાગશે. ૬૨

એમ તો અપાર વાર વાર નાર રિજવી,
ઊઠી ચાલી સાથ મોટદુઃખ ના વદે કવિ;
જેમ થૈ અરૂંધતી કુશોકય દોષથી દુખી,
તેમ કૃષ્ણની સખી થઇ ન દૂણે સુખી. ૬૩

---

૬૧ દ્રૌપદી ખેદ પામીને ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરે છેઃ મુરારિ ઇ૦—હે નંદના દુલારી (પુત્ર) મુરારિ જો આપ અપારી (અપાર અથવા શત્રુ રહિત) છો તો, હે વિભુ ! આ અનાથ (દીન) દાસી (દ્રૌપદી)ને આપવર્ગમા (મુક્તિમાં) સ્થાપજો (આ લીટીનો બીજો અક્ષર લઘુ જોઇએ ત્યાં ગુરૂ છે. તે લેખક દોષ હશે). રે ! મારૂં સતીપણું નષ્ટ હવું (થયું) છે ! માટે મારૂં કુકષ્ટ (અતિ ખોટું દુઃખ) કાપજો. પ્રાણ તો ઇ૦-સ્પષ્ટ છે.

૬૨. દીન અને તેજહીન-(દ્રૌપદી). પીન-પુષ્ટ, અર્થાત ઘણા. બંધુ-નકુલ અને સહદેવ. ન ઇ૦-તુ કલંકી નથી પણ વડી (શ્રેષ્ટ) છું. રૂડ નાજ-રીસાઇશ નહિ. અજાત શત્રુ-યુધિષ્ઠિર.

૬૩ ઉઠી ચાલી ઇ૦—તે દુઃખના મોટ (પોટલા) સાથ (સહિત) ઉઠી ચાલી. અથવા મોટ દુઃખ-મોટા દુઃખથી. ના વદે કવિ-કવિ તેનું વર્ણન કરતા નથી (કેમકે તે વર્ણવવું અશક્ય છે). કુશોકય ઇ૦-અરૂંધતી જેમ પોતાની નિંદિત શોકયથી દુઃખી થઇ હતી એ વિષે એવી કથા છે કે, સપ્તઋષિની એક પત્ની અરૂંધતી હતી અને તેમને દરેકને જુદી જુદી પણ બીજી પત્નીઓ હતી. એક વખત અગ્નિ સપ્તર્ષિને ઘેર ગયો ત્યાં તેમની સ્ત્રીઓના રૂપથી મોહિત થયો. આ વાતની ખબર અગ્નિની સ્ત્રી સ્વાહાને પડતાં તેણે પોતે અગ્નિ ન જાણે તેમ તે ઋષિપત્નીઓનું રૂપ લેઇને અગ્નિના મનની તૃપ્તિ કરી; પણ અરૂંધતી મહા સતી હોવાથી તેનું રૂપ સ્વાહાથી લેવાયું નહિ. પછી સપ્તર્ષિઓને આ વાતની જાણ થતાં તેમણે પોતાની સ્ત્રીઓને દૂષિત ગણી તેમનો

ગ્લાનિ યુક્ત આવિયાં અજાતશત્રુ ધૌમ્ય જ્યાં,
ધર્મનંદને અપાર વા'લ દાખ્યું સૌમ્ય ત્યાં;
નારીને ગ્રહી ઉમંગ રંગથી રથે ગ્રહી,
ભીમ ભલ્લ બાણથી હણે વિમુખને સહી. ૬૪
ના લહે જયદ્રથો વદે સુશૂર પાર્થ તો,
બંધુ! ના લહું સનાથ શે હણો કુસાર્થ તો?
દુઃખ દઈ જે ગયા કરો સુશોધ તેહની,
દીન દામ મારથી ન કાંતિ શૂરદેહની. ૬૫
માંસથી વિહીન રે વિહંગમે વિહંગમો,
જાય તેમ શું કરો ધરોજ ધર્મના અમો;
સુણી વેણ ધર્મનાં યથાજ શાંત ભીમ તો,
બોલિયો પછે સુબંધુ ! જાવ લેઉં નીમ તો. ૬૬
જો ગયો જયદ્રથો રસાતળે મહાતળે,
સારથી પુરંદરો હણુંજ આજ તો બળે;

ત્યાગ કર્યો, તે ભેગો અરૂંધતીનો પણ ત્યાગ કર્યો. એવી રીતે અરૂંધતી પોતે નિર્દોષ હોવા છતાં પણ પોતાની શોકયોના દોષથી દુઃખી થઇ હતી.

૬૪ સૌમ્ય–શીતળતાયુક્ત. રથે ગ્રહી–રથમાં લીધી. ભલ્લ બાણથી–ભાલાના આકારના બાણથી, અથવા સારા બાણથી, અથવા ભાલા અને બાણ બન્નેવડે. વિમુખને–યુદ્ધ છોડી નાઠેલાઓને. સહી–પકડીને કે નકી.

૬૫ ના લહે ઇ૦–જ્યારે જયદ્રથો (જયદ્રથને) ના લહે (ન દેખે)–અર્થાત્ જયદ્રથ જ્યારે જોવામાં ન આવ્યો ત્યારે સુશૂર (અતિ શૂરો) પાર્થ વદે (ભીમને) કહે છે કે, હે બંધુ ! જો શત્રુની સેનાને હું સનાથ (નાથ–ધણીવાળી) ના લહું (નથી દેખતો) તો તમે કુસાર્થ (નિંદવાયોગ્ય ટોળા)ને શે (શા માટે) હણો છો ? દીન ઇ૦–દીન દાસોને મારવાથી (મારવા એમાં) શૂર પુરૂષના દેહની કાંતિ શોભા નથી.

૬૬ હવે યુધિષ્ઠિર ભીમને કહે છે માંસથી ઇ૦–માંસ રહિત વિહંગમે (પક્ષી ઉપર) જેમ બીજા વિહંગમો (પક્ષીઓ) જાય, તેમ તમે શું કરો છો ? ધર્મ ધરો–વીર ધર્મને ધારણ કરો, કેમકે હવે વીરધર્મ તજવાનો સમો નથી, અથવા વીરધર્મથી ના શમો–બંધ ન પડો–વીરધર્મ છોડી ભાગો નહિ. જાવ (જાઓ)–તમે આશ્રમે જાઓ; હું નીમ (પ્રતિજ્ઞા લેઉં છું).

ધૌમ્યને કનિષ્ટ બધુ દ્રૌપદી સમેતમાં,
જા ! આશ્રમે મુરાજ! આજ જાઉં ખેતમાં. ૬૭
દ્રૌપદી મનાવજો ન ગ્લાનિવાળી રાખશો,
'દોત્ર તાહરો નથી' મિઠાત સાર દાખશો;
ધર્મસુતુ શુ વદે હૃદેતણો મહાન જે,
એક ચિત્તથી સુણો સુણાવુ સર્વ માન તે. ૬૮

શ્લોક.

મહતા મ'ાન મણિતણી,
કહતા કવિ કરૂણા ઘણી,
ગરવી ગુરૂ ગતિને ધરે,
નરવીર તે વરને વરે. ૬૯

વલણ.

વરને વરે ગુરૂગમ્યથી, મહાનના ગુણ ગાય રે;
વિપ્ર વાણી કલુત્રકારી, વર્ણવ્યે શુ થાય રે. ૭૦

---

૬૭ ભીમની પ્રતિજ્ઞા કરી બતાવે છે જો ઈ૦–જો જયદ્રથ રસાતળે કે મહાતળે જાય અને પુરદર (ઇંદ્ર) તેનો સાથી થાય તો પણ આજ તેને બળે (બળથી) હુ હણુ હે મુરાજ! (સારા રાજા–યુધિષ્ઠિર!) ધૌમ્ય, મારા કનિષ્ટ બધુઓ (અર્જુન, નકુળ અને સહદેવ) દ્રૌપદી સમેત આશ્રમે જાવ (જાઓ) અને અમો ખેતમા (જયદ્રથને પકડવાના ખેતમા) જાઉ (જઈએ છીએ)

૬૮ માન તે–ધર્મસુતનુ માન અથવા મહત્તા યુક્ત વચન ૬૯ શ્લોક–સગતિકા છદ (નજનગ) મહતા ઈ૦—મહાન પુરુષોમા મણિરૂપ પુરૂષની મહત્તા, જે કવિઓ ઉપર (ગુરૂ)ની ઘણી કરૂણા હોય તે કહતા–કહી શકે છે જે નરવીર (વીર પુરૂષ) ગુરૂની ગરવી ગતિને ધરે છે (સેવન કરે છે)—અર્થાત્ સેવાદિકથી તેનુ મન સપાદન કરે છે તે (ગુરૂ પાસેથી) વરને વરે છે–વરદાન પામે છે.

૭૦ વરને ઈ૦—ગુરૂગમ્યથી (ગુરૂએ આપેલા જ્ઞાનથી) તે વરને વરે છે અને તેથી તે મહાનના ગુણ ગાય છે—ગાવાને શક્તિમાન થાય છે કવિઓના-

કડવું ૨૮ મું.

શ્લોક.

વરમતિ જે વદો સરવ તે મનમાં વરણે,
વરણ રૂપે રૂડા સહુ વૃકોદર છુ શરણે;
શરણ સુખે વસુ ન ભયને સુણિયે કરણે,
કરણ બળે બળે અરિ ખરે ધન્યતા વરણે.

રાગ નટની દેશી.

સરમ શિખ તમારી, માનવી બધુ! મેં તો,
હરષ ધરી તમે તો, જાવ વેલા જ ચેતો;
નરસ વર કદી કો, દેવશા હારી રેતા,
સ્પરશ નર કરે કો, તેહ જાણું હલેતા. ૨

ના સંબધમાં વિનય પૂર્વક કહેછે કે, વિપ્ર વાણી ઇ૦—મારૂં કરેલું વર્ણન તો એટલા માટે સાંભળવું કે તે વિપ્રની વાણી હોવાથી કલુષહારી (પાપ નાશક) છે, વધારે વર્ણવ્યે શું થાય!

૧ શ્લોક કોકિલ છંદ (ન જ ભ જ જ લ ગ). ક્રોધના આવેશમાં આવેલા ભીમને શાંત કરી શીખામણ આપવાને, તેને ઠંડો પાડવાને યુધિષ્ઠિર યુક્તિ પૂર્વક વિનયથી કહે છે વરમતિ ઇ૦–વરમતિ (શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળો-ભીમ) જે વદો તે અર્થને યુધિષ્ઠિર મનમાં વરણે છે-અર્થાત્ મનમાં ચિંતવે છે. (અને કહે છે કે) વરણ (વર્ણ-રંગ) અને રૂપમાં રૂડા હે વૃકોદર! અમો તારે શરણે છુ: તારા શરણથી અમો સુખે વસું છું તથા ભયને અમે કરણે (કાને) પણ સાંભળતા નથી. તુજ રૂપી કરણ (સાધન) ના બળે અરિ ખરેખર! બળે છે અને તારી ધન્યતાને વરણે છે! અથવા, કરણ (કર્ણ-રાધેય) બળે છે અને અરિ પણ બળે છે! સિંહાવલોકન. નાગબંધ ચિત્રકાવ્ય.

૨ રાગ નટની દેશી—માલિની છંદ (નનમયય). અમને તમે આગ્રહે જવાને કહો છો તે માનવા જેવું છે, ઈત્યાદિ વચનોથી યુધિષ્ઠિર પરાક્રમી ભીમને વખાણે છે સરમ ઇ૦–સ્પષ્ટછે. જાવ-જાઓ (જયદ્રથને પકડવાને). નરસ ઇ૦–કોઇ નરસ (નઠારા) કે વર (ઉત્તમ) દેવશા (દેવ જેવા) હશે તો તે પણ તમારાથી હારી રહેતા (રહેછે). એમ છતાં પણ જે કોઇ નર (મનુષ્ય કોટને) તમને સ્પર્શ કરે તેમને તો હું હલેતા (અજાણ-હલકી બુદ્ધિવાળા) જાણું છું.

વરસ દિન ઘટી તો, તુજને નાજ લાગે,
તરસ તનુ નિહાળ્યે, થાય શત્રૈ વિભાગે;
વર શશિજ લજાયે, સૂર્ય ભાળીજ ભાગે.
નર શકુનિ ન આવે, ભ્રાત ! રે તારી આગે. ૩

તદપિ ધર મને તો, વેણ મારાં દૃયે છે,
જદપિ બળ અતોલે, નીતિ આથી કહે છે;
મદપીન મહિષો જ્યો, રીતિ ચૂકી રહે છે,
પદ પીંડ હરિ મૂકી, દેવી સાહે વડે છે. ૪

ધર તન મન તે તો, સાક્ષ મારી તું ભાઈ !
વર અરજુન લેવો, ગાથ તારી સજાઈ;
હર અસુર હણેછે, જે વિધે વિષ્ણુ સાઈ,
કર કર તિમ ભ્રાતા ! બાહુ લેઈ વડાઈ. ૫

---

૩ શત્રુ છતતાં તેને કાંઇ વાર લાગવાની નથી એમ વર્ણવતાં કહે છે ૫- મ ઇ૦-સ્પષ્ટ છે. તરસ ઇ૦-તારી તનુ (દેહ) નિહાળ્યે (જોવાથી) શત્રુઓ ત્રાસ (ત્રાસ) પામીને વિભાગે થાય (નાસી જાય). વર ઇ૦-તને ભાળીને વર (ઉત્તમ) શશિ (ચંદ્ર) લજાયે (લાજે) અને, સૂર્ય પણ નાસી જાય શકુનિ- ... અથવા શકુનિ નામે નર (પુરુષ).

૪. દૃયે-એ. જદપિ ઇ૦-જો કે પોતાનામાં અતુલ્ય બળ હોય તથા નીતિશાસ્ત્ર આથી કહે છે-ગોપવતી રાખવાની આજ્ઞા કરે છે. યુદ્ધ કરવા જતાં સાવ... રાખવાની જરૂરનું દૃષ્ટાંત આપે છે મદ ઇ૦-મદવડે પીન (પુષ્ટ) એવા મહિષો (મહિષાસુર) જો રીતિ ચૂકીને રહે છે-અધર્મ કરે છે (ત્યારે તેનો નાશ કરવાને) દેવી પણ હરિ (સિંહ)ની પીઠ પર પોતાનો પદ મૂકીને-તેનું સાધન કરીને (તે આશ્રયને પણ) પોતાની સાથે (સાથ કરવાને અર્થે) વડે છે -જોડે લેઇ જાય છે.

૫ સાક્ષ-સાક્ષી રૂપ વચન. ગાથ ઇ૦-તારી સજાઈ (સહાયની તૈયારી) માં આવી લેખ. અથવા, સજાઈ-સહાયી. બીજું દૃષ્ટાંત આપે છે. હર ઇ૦- સ્પષ્ટ છે. વિષ્ણુ અસુરનેય...ને સાઈ-જોડે તેડી જઇને, અથવા વિષ્ણુ સહાયી દેવની સહાયતાથી હણે. લેઇ-આપે લેઇને.

વર્ગી મન ધર મારૂ, વેણ બીજુ હુ દાખુ,
બળી જયદ્રથ જાયે, પ્રાણ લેવા ન ભાખુ;
બળી ! મહત બળીના, ધર્મ જો તુ ન રાખુ,
બળી તનથકી હુ તો, અગ્નિનો સ્વાદ ચાખુ. ૬
ભગનીવર ન મારે, શૂર મોટા વદાયે,
લગની મન દયાની, છોડતા શૌર્ય જાયે;
રગની રીત રગે તો, આવતા તે મપાયે,
અગનિ કશુ ન મૂકે, શૂર તેને વદાયે ? ૭
શણી નૃપવર–વાણી, દ્રૌપદી બોલી ક્રોધી,
ગણી ન ગણી વિવેકી, વાણીને નાજ રોધી;
ભણી ઝટપટ વામા, શાસ્ત્ર બેસોજ શોધી !
વણી વણી પતિ માર્યા, બોધ આવેજ બોધી. ૮
પરમ હૃદય મારા, પ્રિય હે ભીમ ભાથી !
ધરમ તર્જી સહુ તો, મારવો મૃત્ત હાથી;

૬ બે વચન પૈકી, અર્જુનને સાથે રાખવા રૂપ એકવચન કહ્યા પછી હવે બીજુ વચન કહે છે વળી ઇ૦–સ્પષ્ટ છે બળી ઇ૦–હે બળી (બળવાન ભીમ)! જો તુ મહત બળીના (મોટા બળિયા પુરૂષોના) ધર્મ ન રાખુ (માન્ય નહિ કરૂ) તો હુ તનથકી બળીને અગ્નિનો સ્વાદ ચાખુ–અગ્નિમા બળી મરીશ.

૭ ભગનીવર—બનેવી લગની–લાગણી શૂર પુરૂષોના ક્રોધનુ સ્વરૂપ કહી ભીમને શીખામણ આપે છે રગની ઇ૦–તે (શૂરાઓ) તો રગની (ક્રોધની) રીતે રગે (ક્રોધમા) આવતા મપાય છે (સમજવામા–જાણવામા) આવે છે, પણ ક્રોધમા આવીને સૌનોજ એક સરખી રીતે વિનાશ કરે તેને કાઇ શૂર કહેવાતો નથી. એ વાત દૃષ્ટાતથી સ્પષ્ટ કરે છે અગનિ ઇ૦–સ્પષ્ટ છે.

૮ શણી–સાભળીને. ગણી ઇ૦–યુધિષ્ઠિરને વિવેકી ગણી ન ગણીને–યુધિષ્ઠિર વિવેકી છે કે અવિવેકી તેની દરકાર કર્યા વિના, અથવા, પોતાની વાણી વિવેકી છે કે અવિવેકી તેની દરકાર કર્યા વિના, વાણીને રોધી નહિ–પોતાની વાણીને અટકાવી નહિ–જેમ મોઢે આવ્યુ તેમ બોલી. વણી ઇ૦–આવાજ બોધથી બોધીને તમે મારા પતિઓને વણી વણીને માર્યા છે!

કરમ કુડ વિચારી, રે હણો ભાર્યો સાથી,
શરમ શપથ મારા, જો ધરો કાળભાથી ! ૯
ધરમસૂનુ સુણીને, બોલ શાણી સતીના,
વિનયથકી ઉચારે, શબ્દ મોટી મતિના;
અધમ કરમ કીધુ, તોય મા'ભીમ વીરા !
વશવર્તી દુશલા જે, તે સ્મરો કુળહીરા ! ૧૦
પરમ ધરનવાળી, જેહ ગાંધારી માતા,
સમરી મન વિચે તો, પ્રાણ લેશો ન આતા !
સુણી અતિશય માઠી, વાણી મોરા પતિની,
નયન રકત બાળા, નિ દતિ સુમતિની ૧૧
ભીમ અરજુન વીરો, પ્રિય જો મારૂ ધારો,
અધમ મતિ હીણાને, આજ નિશ્ચય મારો;
કુળકજળરૂપો એ, સૈંધવાધિપ ભુડો,
વદુ કશુ હવિ વાલા ! ધર્મને તેજ રૂડો. ૧૨
પણ નવ કરશો જો, આપ અન્યાય મોટો,
પરમ સુનૃપ કેરા, જે તુજે થાય ખોટો;
હરણ કરી અરિ જો, જાય સ્ત્રીરાજ્યકેરૂ,
દીન થઇ વિલપે તો, ના તજાયે અવેરૂ. ૧૩

---

૯ શરમ ઇ૦–હે કાળભાથી (ભીમ !) જો તમે એ કામમા શરમ ધરો તો તમને મારા શપથ (નમ) છે !

૧૦ મા'ભીમ–મહાભીમ દુશલા–દુ શલા (દુર્યોધનની બેન–જયદ્રથની સ્ત્રી) કુળહીરા–કુળમા હીરારૂપ–ભીમ !

૧૧ આતા ! (પોતાથી નાનાનુ લાડનું સબોધન) રકત–રકત. રાતા નેત્રવાળી થઇને સુમતિની–સારી બુદ્ધિવાળી.

૧૨ કુળકજળરૂપો–તેના પોતાના કુળમા કાજળ રૂપ વદુ ઇ૦–હે વાહાલા ! હુ હવે બીજુ શુ કહુ ? ધર્મને મન તો તે રૂડો છે !!

૧૩ પણ ઇ૦–પણ જો આપ (મારા કહેવા પ્રમાણે) નવ (નહિ) કરશો તો મોટો અન્યાય થશે. શો અન્યાય થશે તે કહે છે પરમ ઇ૦–જે રાજા સુન૦

સુરીતિજ નીતિ શુક્રે, ભાખી છે ગ્રંથ સારે,
મન ગમતુ પછી તો કીજિયે, રાય વારે;
ભડ ભીમ તવ બોલ્યા, વા'લી રીઝાવુ તુને,
મન ભય નવ ધારો, ભીમ જાણે ન હુ ને. ૧૪
વદો ઇમ વળિયા બે, ભ્રાત મા'કાળભાથી,
પરણકુટી પધારો, બોલાતા સર્વ સાથી;
ધરમ નકુલ નારી, વૌમ્ય સો'દવ દ્વિજો,
હરખી હરખી જાયે, ઉચ્ચરે શુભ દ્વિજો. ૧૫
અનળિ બળ કિરીટી, ભીમ વાસે પળાયે,
નદી રૂધિર તણી ત્યાં, ચાલતી શે મળાયે;
રૂધિરજ જળ થાને, કેશ સેવાળ ઝાઝો,
વમળ સુકરિ કર્ણે, વાજીનો કાઠ બાઝ્યો. ૧૬

---

૫ (સારા રાજા)ના ધર્મ તજે તે ખોટા થાય, જો અરિ સ્ત્રી અને રાજ્યનુ હરણ કરી જાય અને પછી તે દીન થઇને વિલપે તો પણ તેને અવેર (મોડો વેહેલો) તજાય નહિ (છોડી દેનાય નહિ) મતલબ કે જયદ્રથે તમારી સ્ત્રીનુ હરણ કરીને સુનૃપના ધર્મ તજ્યા છે માટે તેને હણશો નહિ તો મોટો અન્યાય થશે અથવા, જો આપ મોટો અન્યાય નહિ કરશો—ના કરતા હો તો, (હુ કહુ છુ તે સાભળો કે,) જે રાજા સુનૃપના ધર્મ તજે છે તે ખોટા થાય છે, અર્થાત્ તમે શત્રુને હણના રૂપ સુનૃપના ધર્મ તજશો તો તમે પણ ખોટા થશો, એમ યુધિષ્ઠિરપ્રતિ પણ ધ્વનિ છે.

૧૪ સુરીતિ ઇ૦—પાછળ મે જે કહ્યુ તે નીતિની સુરીતિ શુક્રે સારા ગ્રથમા (શુક્રનીતિ ગ્રથમા) ભાખી છે એમ છતા પણ જો રાય (યુધિષ્ઠિર) વારે છે તો પછી મનગમતુ કીજીએ ભીમ જાણે ન હુ ને—તુ મને જાણતી નથી કે હુ ભીમછુ !

૧૫ ઉચ્ચરે ઇ૦—દ્વિજો (પક્ષીઓ) શુભ (સારા શકુન વાચક શબ્દો) ઉચ્ચરે

૧૬ સગ્રામ ભૂમિને સમુદ્ર રૂપે વર્ણ્યુ છે રૂધિર ઇ૦— સ્પષ્ટ છે વમળ ઇ૦—સારા હાથીના કાન રૂપી વમળ છે તેમા વાજી (ઘોડાઓ) રૂપી કાઠ (તણાઈ આવેલા લાકડાનો જથ્થો) બાઝ્યો છે

નરમણિશિર પદ્મો, હસ્ત સર્પો સુંવાળા,
કરિરદ અતિ મોટા, મત્સ્ય જોનાર ભાળ્યા;
કચ્છપ શું હય માથાં, ડૂબતાં આવતાં ત્યાં,
રથ રૂપ નવકાઓ, ભાળતા આવતા જ્યાં. ૧૭
રથ બિચ રથિ મુઆ, તેહ હુઆ ઉતારૂ,
ખડકજ અસુહારી. મત્ત માતંગ ધારૂં;
તે ઉપર મણિ મૂક્યા, જેહ અંબાડી માંડી,
ધરમ કરમ ધારી, ગાડી દીવાજ દાંડી. ૧૮
તદપિ કરમ ફૂટ્યા, નાવિકો નાવ ભાંજે,
સુભગ અતિ ઉવારા, હસ્તી હાડો શું ગાંજે;
ત્રય ચતુરજ હાથી, બેટ રૂપે સિંકાયા,
તિ પર શું જન લેવા, આવતા ત્યાં વિટાયા. ૧૯
ગીધ બગ શશમુખા, શ્વાનમુખા નરો શું.
સમડિ વદન શોભે, કાક બોલે કરો શું;
મૃગમુખ નવ કોઢે, છે શૃગાળાં અનેકાં,
વરૂ વણિયર મુખાં, રીઝતાં ધારી નેકાં. ૨૦

૧૭ કરિરદ–હાથીના દાંત. હાથીના દાંતરૂપી મોટા મત્સ્ય જોનારાએ ભાળ્યા. નવકાઓ–નૌકાઓ. જ્યાં આવતા (ભીમ અને અર્જુન) રથરૂપી નૌકાઓ ભાળતા હતા.

૧૮ અસુહારા—પ્રાણઘાતક. મત્ત માતંગ–મદોન્મત્ત હાથીઓ. હાથી ઉપરની અંબાડીઓ જોઈને કવિ કહે છેઃ ધરમ ઈ૦–ઘણાં વાહાણ બચાવવા રૂપી ધર્મનું કર્મ ધારીને કોઈ ધર્મી પુરૂષે ખડક ઉપર દીવાદાંડી ગાડી (દાટી) હોય અને તે ઉપર મણિ (પ્રકાશ આપવાને) મૂક્યા હોય તેવા ત્યાં અંબાડી સહિત હાથીઓ પડ્યા હતા.

૧૯ તદપિ–દીવાદાંડી છે તોપણ. સુભગ–સુંદર. અતિ સુંદર ઉવારા શું હાથીના હાડકાંને ગાંજે (જીતે) એમ છે કે? અર્થાત્ હાથીનાં હાડરૂપી તેમાં સુંદર ઉવારા (ઓવારા) હતા. જન–ગીધ વગેરે રૂપી. (૨૦ મી કડી સાથે અન્વય).

૨૦ હાથી રૂપી બેટ ઉપર બેઠેલા પક્ષીઓને કવિ ઉત્પ્રેક્ષે છેઃ ગીધ ઈ૦–સ્પષ્ટ છે. નેકાં–ખાપ.

હરિ હરી સુપતાકા, ડાકિણી તેહ ધારી,
ભડ ભીમ સુધ્વજાને, જે હણી યોધ મારી;
કર ધરી ગણ ભૂતો તૂત બોલીજ નાચે,
શુ સુરભિ ઋતુ આવી, દંપતી જેથી રાચે. ૨૧
રમત ગમત એનો, જોઈ રીઝે વીરો તો,
(પણ) નદી નવ ઉતરાયે. જ્હાં ઉજાયે શ્રીશો તો;
પછિ હરિ મતિ ધારી, પૂલ બાણેથી બાધ્યો,
હય વીર પળિયા જ્યા, રાય નિશાન સાધ્યો ૨૨
નજર નવ નખાયે, જે હશે દુષ્ટ આગે,
બળ સહિત વધુ ભાગે વિરાગેજ રાગે,
તવ સુણી ગદ વાણી, ડારતા કો અનાડી,
જયદ્રથ અરિ કોશે, એક તો છે અગાડી ૨૩

---

૨૧ હરિ ઇ૦—હરિ (અર્જુને) રાજાની જે સુપતાકા (સારી ધજા) હરી (હરણ કરી) હતી તે ડાકિણીએ ધારી (ધારણ કરી) હતી, અહીં ભડ (ભટ) ભીમે યોધને મારીને જે ધજાને હણી હતી તે ધજાને ભૂતોના ગણ કર ધરીને તથા તત (ફાવે તેમ) બોલીને નાચે છે ભૂત અને ડાકણોને નાચતા જોઈને કવિ ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે કે, શુ૦ ઇ૦—આ તે શું સુરભિ (વસંત) ઋતુ આવી છે? જેથી દંપતી (સ્ત્રીપુરુષ) રાચે (ખુશ થાય છે)!

૨૨ ઉજાયે—ઉતાવળા થાય છે—અકળાય છે હરિ (અર્જુને) રાય ઇ૦—રાય (જયદ્રથ)ને નિશાનમાં સાધ્યો, અર્થાત્ પૂલ ઉપર થઈને નદીની પેલીપાર ગયા કે તરત જયદ્રથ તરફ નિશાન તાક્યું અત્યંતાતિશયોક્તિ

૨૩ નજર ઇ૦—દુષ્ટ (જયદ્રથ) આગે (આગળ) હશે એની નજર નખાતી નહોતી—અર્થાત્ જયદ્રથ નજર પડે નહિ એટલે દૂર ગયો હતો કેમકે તે વિરાગે (દ્રૌપદી હાથ આવતી ગઈ તથા ભાઈઓ મરી ગયા વગેરે કારણથી વૈરાગ્ય પામીને) તથા રાગે (પાંડવોથી પોતાનો પરાજય થયો માટે ક્રોધ પામીને) બળ સહિત (પોતાના સૈન્ય સહિત અથવા સંપૂર્ણ જોરથી) વધારે ભાગતો (નાસતો) હતો તવ ઇ૦—કોઈ ભીમ અને અર્જુને એ અનાડીને (રાની માણસને) ડારતા તેના મુખથી ગદ વાણી (કહેલી બિના) જાણી કે અરિ જયદ્રથ અગાડી એક કોશ છે

સુણી અતિશય સારી, વાણી ગાંડિવપાણિ,
તઈ હવિ તમિ ઈને, ઘો થયુ કાર્ય જાણી;
હરિ અદ્દભુત ધારી, કર્મ ધ્યાને વિચારી,
પરહરો પીડ પાર્થે, અન્યની દુખકારી. ૨૪

*રથ હય ઝટ હાકયા, ચાલતા વારિરેલા,
મતિવર મતિ માને, શબ્દવેધી સવેળા;
સમરી વર ગુરૂને, દ્રોણનુ નામ ભાખી,
શિલીમુખ ધનુ સાધી, મારિયા અશ્વ લાખી. ૨૫

વળી શર બહુ મારી, રૂંધિયા ચોધ તેના,
ઈક ગઉ અરિ આઘો, દેખતો હાથ જેના;
અરિ નિરબળ કીધો, આચમા આણી દીધો,
જયદ્રથ મન બીધ્યો, આજ જાણરા વિંધ્યો. ૨૬

---

*૨૪ સુણી ઇ૦–અનાડીના મુખથી અતિશય સારી વાણી સાભળીને ગાંડિવપાણિ (અર્જુને) ભીમને કહ્યુ કે હવે કાર્ય થયુ છે એમ જાણીને તમિ (તમે) હવિ (હવે) ઇને (એને) તઈ ઘો (છોડી મૂકો) હરિ ઈ૦–હરિ (અર્જુને) વિચારીને ધ્યાનમા અદ્દભુત કર્મ ધારીને તે પાર્થે (અર્જુને) અન્યની (પેલા અનાડીની) દુખકારી પીડ (ભીમના માર રૂપ) પરહરી (તજી) –અર્થાત્ તેને ભીમથી છોડાવ્યો.

* ૨૫ જે અદ્દભુત ધાર્યું હતુ તે કહે છે મતિવર ઇ૦–બુદ્ધિમાનમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુને પોતાની મતિમા સવેળા શબ્દવેધી ગુણ માન્યો અર્થાત્ શબ્દવેધીપણાવડે કાર્ય કરવાનો બુદ્ધિમા નિશ્ચય કર્યો. અથવા તે મતિવર સવેળા પોતાની મતિના માન (માપ) પ્રમાણે શબ્દવેધી (થયો) અથવા તે મતિવર અને શબ્દવેધી અર્જુને પોતાની મતિના માને (માપ પ્રમાણે) દ્રોણનું નામ ભાખીને વર (ઉત્તમ) ગુરૂને સમરીને (સ્મરીને) ધનુ ઉપર શિલીમુખ (બાણ) સાધીને તેના લાખી અશ્વ (કીમતી ઘોડા) માર્યા.

૨૬ રૂંધિયા–રોક્યા જયદ્રથની પાસે જતા અટકાવ્યા અથવા અકળાવ્યા ઈક ઈ૦–અરિ એક ગાઉ આઘો જ્યા જેના હાથ દેખતો હતો.

અરિ અરિ અરિ દેખે, અન્ય ત્યાં તો ન પેખે,
કરમતણી કુરેખે, દુઃખ સે'તો વિશેખે;
હરિ મૃગગણ સા'વા, આવતા બે લજાવા,
મરણશરણ જાવા, અંગ ચિંતા પજાવા. ૨૭

અતિ બલિ વીર બેને, જોઈ નાઠોજ, તેને,
દ્વય અનુજ સુવ્હેને, ભાળી આંધી સુનેને;
સ્વય રથ હરિ મુઆ, યોધ થાતા સ્વ જુઆ,
નૃપમણિ ઋણિ હુઆ, સા'ય કષ્ટે અસૂયા. ૨૮

તદપિ સુનૃપ નાઠો, સર્વ અંગેથી ગાઠો,
મન તન ધન ગાઠો, રે પડ્યો છેય ભાઠો;
રથ મૂકી પગપાળો, નાસતો રાય ભાળ્યો,
ધઈ ધઇ હરિ વાળ્યો, રાય રે' તો ન ખાળ્યો! ૨૯

---

૨૭ વિશેખે-વધારે. હરિ ઈ૦—મૃગ (હરિણ) ના ગણ (ટોળા) ને સા'વા (પકડવા) ને તથા જયદ્રથને લજાવા (લજાવવા) ને તેમજ તેના અંગમાં ચિંતા રૂપી પજાવા (ઈંટોનો નીભાડો) ભરીને તેને મરણશરણ જવા માટે-મરણને શરણ મોકલવા માટે બે હરિ (સિંહ રૂપ ભીમ અને અર્જુન) આવતા હતા.

૨૮ અતિ ઈ૦—અતિશય બલિ (બળવાન) બે વીરને જોઈને જયદ્રથ નાઠોજ, અને દ્વય (બે) અનુજ (ભાઈઓ) ને સુવ્હેને (સારા વેહેન-વાહન-રથમાં) જોઈને તેને સુનેને (સારા નેત્રોમાં) આંધી (આવી). અર્થાત્ બે ભાઈઓને પોતાની પાછળ આવતા જોઈને તે આંધળોજ બનીગયો—દિશાશૂન્ય થઈ ગયો દિશાશૂન્ય થવાનું કારણ કહેછેઃ સ્વય ઈ૦—સ્વય (સ્વીય-પોતાના) રથના હરિ (ઘોડા) મૂઆ, પોતાના યોધ પોતાનાથી જૂદા થાતા (અર્જુને બાણોવડે જૂદા પાડ્યા હતા), નૃપમણિઓ (જેઓએ જયદ્રથને માટે યુદ્ધમાં પ્રાણ તજ્યો હતો તે) ના પોતે ઋણી (દેવાદાર) હુઆ (થયા), તેમજ અસૂયા (પાંડવોનો ઉત્કર્ષ ન સહન થવા રૂપ દુર્ગુણ) તેને સા'ય (પકડે) અને કષ્ટે (દુઃખ દે). અર્થાત્ અસૂયાને લીધે તેનું હૃદય પરિતાપ પામતું હતું.

૨૯ ગાઠો-ઘસાયો ભાઠો-ચીઠો હરિ (અર્જુને).

તવ અરજુન બોલ્યા, શે હરી રે ! અમોલ્યા,
હવિ નવ જવું ડોલ્યા, જો ન તં તોલ તોલ્યા;
બૃહત ગરત મૂકી, (સ્વ) દાસ જોતો ન ઢુકી,
અરિ સનમુખ ચૂકી, ભાગતો ધૂળ બૂકી ! ૩૦

નહિ નહિ શૂર શાણા ! આમ ભાગીશ રાણા !
ન યમઘર પરાણા, થા તું ભૂપાળ શાણા !
રણ વિચ અરિ છોડી, રાખતો દેહ દોડી,
જીવિત કીડી મકોડી, તેહની એહ જોડી. ૩૧

ભગ ભગ ભગ ભાગે, શત્રુ તોયે ન ત્યાગે,
પછી નૃપવર રાગે, શેન આવી તું લાગે;
અપરિમિત કુવેણે, રાય ઊભો ન રોણે !
તવ ભીમ ભડ તેણે, વારિયો રક્ત નેણે. ૩૨

ઊભ ઊભ ઊભ કુંતો, રે જરા સ્વાદ લે તો !
હવિ ચિત વિચ ચેતો, માર આજે અમે તો;

---

૩૦ શે ઇ૦—અમોલ્યા (અમૂલ્ય) એવી દ્રૌપદીને તે શે (કેમ) હરિ ! રે !—તિરસ્કાર વાચક સંબોધન. હવિ ઇ૦—જો તે પ્રથમથીજ તોલ તોલ્યા નહિ—પોતાના અને શત્રુના બળની વિવેકથી તુલના કરી નહિ, તો હવિ (હવે) ડોલ્યા જવું (ડોલવું) નહિ—અર્થાત હવે નાનવું શું કરવા જોઇએ ! બૃહત ઇ૦—તું પોતાના દાસ (ને તેને) શત્રુના માર રૂપી બૃહત (બૃહત—મોટા) ગરત (ગર્ત —ખાડા)મા મુકીને હવે તેમની ભણી ઢૂંકી જોતો નથી, અને અરિની સન્મુખ (સામે) થવાનું ચૂકીને ધૂળ બુકીને ભાગે છે ! !

૩૧ ન ઇ૦—હે શાણા ભૂપાળ ! તુ યમના ઘરનો પરાણો ન થા—અમારી પાસેથી નાસી જવાનો યત્ન કરીને મૃત્યુ ન પામીશ !

૩૨ પછિ ઇ૦—હે નૃપવર ! પછી તુ રાગે શેન આવી લાગે ?—યુદ્ધ કરવા કેમ સામો પેતો નથી ? અપરિમિત—અપાર. વારિયો ઇ૦—ભીમે તેને પોતાનાં રક્ત નેત્રે વાર્યો—અટકાવ્યો

વદી ઇમ રથ હેઠો, કુદતો દીર્ઘપેટો,
ધરણી તરણિ ભેટ્યો, તેમ નાઠો અખેટ્યો. ૩૩
અરજુન તવ વારે, ભાઈ! એને ન મારે,
ભગિની સુમન ધારે, આજ આવી વિચારે;
સમરણ કર ભાઈ, જેહ થાયે સગાઈ,
ધરણી ધર ભલાઈ, ભાગતો છો લજાઈ! ૩૪

શ્લોક.

વાઘને ડાઘ તીરે કરી,
નાગને પાગ શીરે ધરી;
આગને ભાગ ધીરે જરી,
ભાગને ડાઘ વીરે વરી! ૩૫

વલણ.

વીરવરી વર ભાગ્યને, લગાડયો રાયે ડાઘ રે;
વિપ્ર પ્રેમાનંદ વર્ણવે, જયદ્રથ પડિયો પાગ રે. ૩૬

---

૩૩ ઊભ–ઉભો ન્હે દીર્ઘપેટો–લાંબા પેટવાળો–ભીમ ધરણી ઇ૦–જેમ તરણિ (સૂર્ય) ધરણીને ભેટયો હોય–સૂર્ય પૃથ્વીપર આવ્યો હોય તેમ પ્રતાપી ભીમ રથ ઉપરથી હેઠે કૂદી પડ્યો તેને જોઇને અખેટયો (આખેટ–શિકારમા આતરેલો પશુ વગેરે) નામે તેમ જયદ્રથ નાઠો, એ ભાવ છે

૩૪ ભગિની ઇ૦–આજ વિચારે આવીને (વિચાર કરીને) ભગિની (દુ શલા) ને મન ધારે–તુ મનમા ધર અર્થાત્ જયદ્રથને મારવાથી બેન દુ-શલાને રંડાપો આવશે તે વિચાર કર ધરણી–ધરણીમા (પૃથ્વીમા) ભાગતો ઇ૦–જયદ્રથ લજાઈને (લાજ પામીને) છો ભાગતો!

૩૫ શ્લોક–મહાલક્ષ્મી છંદ (ત્રણ રગણ) વાઘને ઇ૦–તીરવડે વાઘને ડાઘ (ક્ષત–ઘા) કરીને, નાગને શિરે પાગ (પગ) ધરીને તથા જેમ આગને કોઈ પદાર્થનો જરી ભાગ ધીરે તેમ કરીને–બળતી આગમા પડીને જયદ્રથે વીરે એ વરી (વરેલી દ્રૌપદી) ના ભાગને (ભાગ્યને) ડાઘ લગાડયો! અર્થાત્ શ્લોકના ત્રણ ચરણોમા કહ્યુ છે તેના જેવુ જીવના જોખમનુ કામ કરીને વીર પુરુષોની સ્ત્રીને તેણે હરણ કરીને કલંકયુક્ત કરી છે! આ શ્લોક અશ્વગતિ રથગતિએ વાચી શકાયછે, માટે ચિત્રકાવ્ય છે. અનુષ્ટુપ હાઉસ વ.

કડવું ૨૯ મું.

શ્લોક.

હરણ કરિ ધર મમ શરણ,
શરણદ ન કર મમ ધરણ;
ધરણ પડિ પડિ પિત વરણ,
વરણશ ન વરપતિહરણ. ૧

શ્લોક.

રે ન નાસ ઊભ આજ, ભીમ હું,
નાશીં ક્યાં જયદ્રથ શૂરસીમ! તું;
મા'તણે વિતળમાં નહીં ગયો,
આણિયો ધરણિ શોકને સંચો. ૨

ઊભ મૂઢ ઊભ દુષ્ટ ના હવે,
ઝાંડ વા ગુરૂ કરાડ જો લવે;

---

૧ શ્લોક-તરલનયનછંદ (ચાર નગણ). હરણ ઇ૦-ભીમ કહે છે કે, હે જયદ્રથ! તું હરણ કરીને મારું શરણ ધર-મારે શરણે આવ; કેમકે મમ કર ધરણ-મારા હાથને ધારણ કરે એવો બીજો કોઇ તારો શરણદ (શરણ આપનાર) ન (નથી) અર્થાત્ તને મારા માર્ગે હાથ કોઇ અટકાવી શકે એમ નથી અથવા મારા હાથનો માર સહન કરી શકે એવો કોઇ નથી કે જે તને શરણે રાખે. ધરણ ઇ૦-ધરણ (ધરણી) ઉપર પડી-પડીને પિત (પીત -પીળા) વરણનો-રીકો થઇ ગયેલો તું વરપતિ (ઉત્તમ સ્વામીઓવાળી-દ્રૌપદી)નું હરણ વરણશ (વરણીશ—વખાણીશ) ન (નહિ) અર્થાત્ હવેથી તું દ્રૌપદી જેવી સ્ત્રીઓનું હરણ કરવું ઠીક નહિ ગણે. સર્વ લઘુ, સિંહાવલોકન, નાગશિશુકુંડલિબંધ ચિત્રકાવ્ય.

૨ શ્લોક-રથોદ્ધતા (ર ન ર લ ગ) શૂરસીમ-શૂરાતનની સીમા રૂપ! (વીરશ્રેષ્ઠ). આણિયો ઇ૦-તોપણ શોકને સહાને (શોક સહેનારાને)—તને ધરણીમાં આણ્યો એમ જાણ

માર્ તેથી, નવ જો રહે ઊભો,
ભીમ નામધર જો અરિ દુભ્યો. ૩

જો ગયો અસુ હવે પશુ! પળે,
એમ બોલી હરિનાદથી બળે;
દોડતો પકડવા ભણી હરે!
વ્યાઘ્રશો હરણની પરે ખરે. ૪.

વાયુસૂનુ નિધિ કૂદવા ચહે,
વારિ જેમ વડવાનળો દહે;
વૃત્રને શચીપતિ જશો મ્રરે,
સર્પને ગરૂડ જે વિધે હરે. ૫

સિંહ જેમ કરિયૂથ ઉપરે,
રે! કપોત પર બાજશો તડે;
કંપતો મન ઘણો બની દીનો,
નાસતાં પડી જતો ખરે હીણો. ૬

---

૩ ઝાડ ઈ૦—જો તું લવે (લલારે, કરે) અને જો તું ઊભો ન રહે તો ઝાડ અને ગુરૂ (ભારે) કરાડ (પર્વતના કરાડા), તેથી (તે વડે) મારૂં. ભીમ ઈ૦—તો અરિદુભ્યો (શત્રુને દુભનાર) ભીમ નામધારી મને જાણજે. અથવા અરિ દુભ્યો—હે અરિ જો તે મને દુભ્યો તો.

૪ જો ઈ૦— હે પશુ! હવે પળે (પળમાં) તારો અસુ (પ્રાણ) ગયો એમ જો (જાણ). હરિનાદથી—સિંહગર્જનાથી. વ્યાઘ્રશો— વાઘ જેવો.

૫ વાયુસૂનુ—હનૂમાન્ નિધિ—સમુદ્ર. વડવાનળો—વડવાનળ અગ્નિ. પુરાણોમાં કહેછે કે વડવાનળ અગ્નિ સમુદ્રમાં રહેછે તથાપિ તે હોલાતો નથી, અને સમુદ્રના જળનું શોષણ કરેછે. વૃત્ર—વૃત્રાસુર નામે દૈત્ય. શચીપતિ —ઈંદ્ર. જશો—જેવો—જેમ.

૬ કરિયૂથ—હાથીનું ટોળું. કપોત—હોલો દીનો—દીન—ગરીબ. હીણો— અધમ (જયદ્રથ).

ઇંદ્ર ને યમજશા બળે પળે,
કો' પછી નર પળે કશું વળે;
હારિયો અતિ ઘણુય દોડતાં,
કંપતાં જરીં ન જંપ જોડતાં. ૭

તોય તે નવ બચ્યો અરિથકી,
ભીમ આવી મળિયો બળે નકી;
શીર્ષકેશ ધરતો વૃકોદરો,
સા'ય કાક બળ પારધી ખરો. ૮

અંગ વાંક મદ જે ગળી ગયો,
સિંહ સા'ય હરણા જશો થયો;
શર હાથ અરિ, વાઘ ભક્ષને,
બાજ શુ તજિ રિપેજ લક્ષને! ૯

નાગ શું નવ ડસે પગે હણ્યે!
લાગમાં દુરજનો ધરી ગણે!
વેદપાઠી મહીદેવ શાપને–
કો' ગણે કદી વદો વિલાપને! ૧૦

---

૭ ઇંદ્ર ઇ૦–જો ભીમની આગળ ઇંદ્ર અને યમ જેવા પણ બળથી પળે–તેઓ પણ મહા મેહેનતે નાશી શકે તો પછી કહો કે નર (માણસ) પળે તો તેનું કશું વળે વારૂં ? ૮ શીર્ષકેશ—માથાના વાળ કાક—કાગડાને. બળ—બળથી.

૯ અંગ ઇ૦–તેના શરીરનો વાંક (ટેડાઈ–વાંકાપણું) અને મદ જે હતો તે ગળી ગયો અને સિંહ જેમ હરણાને સાં'ય (પકડે) એટલે સિંહના સાહાથી હરણું જેવું થાય તેના જેવો થયો લક્ષ–ચોટ–નિશાન.

૧૦ લાગમા ઇ૦–દુરજનો (બીજાઓને) લાગમાં (દાવમાં) ધરીને પછી (પાપ પુણ્ય વગેરે કશાને પણ) ગણે છે શુ ? વેદપાઠી ઇ૦—વેદ પાઠી (શ્રોત્રિય) મહીદેવ (બ્રાહ્મણ) શાપ દેવા તૈયાર થયો હોય તે વખતે તમે કદી વિલાપને વદો–વિલાપ કરો તો પણ તેને ગણેછે શું ?

તેમ ભીમ ભટ દીનતા થકી,
શત્રુને નવ મૂકે ધરી નકી,
રે અરિ જગતીમા ધરી કરી;
શીસથી રગડતો ન ભે જરી. ૧૧

તાડતો શિર ધરી કરે અતિ,
ગાડતો ઊરવી મૂઢ જે મતિ;
પાડતો વળી રમાડતો બળે,
એક હાસ્ય અસુ એકના પળે. ૧૨

ક્રોધથી તવ લહ્યો અસુ ધરે,
મારિયો મસી ઘસી વળે ખરે;
મર્ણ તોય નવ રાયનુ લહે,
માર મોઘમ ઘણો અરિ સહે. ૧૩

લાલ આખ તવ તો કરી મદે,
મારી લાત શિરમા બળે વદે;
એજ આ હરણ સિહ શુ થયુ!
બોલ મૂઢમતિ! વીર્ય કયા ગયું! ૧૪

---

૧૧ ધરી–પકડી જગતીમા–પૃથ્વીમા ધરી–મૂકી ભે–ભય ૧૨ ગાડતો –દાટતો–ઊરવી (ઉર્વી)–પૃથ્વીમા મૂઢ ઈ૦–જે મૂઢ મતિવાળો છે તેને (જયદ્રથને) પાડતો–ઊચેથી નીચે પાડતો–પછાડતો રમાડતો જયદ્રથ રૂપી રમકડાને ઉછાળી પછાડીને તેવડે ગમ્મત કરતો એક ઈ૦–એવી રીતે એક (ભીમ) ના મનમા હાસ્ય છે અને એક (જયદ્રથ) ના અસુ (પ્રાણ) પળે (જાય) છે

૧૩ લહ્યો ઈ૦—એટલે મારતા છતા પણ હજી તે અસુ પ્રાણ) ધરેછે–જીવેછે એમ ભીમે તેને લહ્યા–જાણ્યો, તવ (ત્યારે) ક્રોધથી ઘસી ઘસીને તેને ખરા વળમા (મર્મસ્થાનમા–ખરે વળ જોઈને) માર્યો મોઘમ–છાનો–બાહાર ન દેખાય એવો.

૧૪ એજ ઈ૦—તે જે હરણ કર્યું હતુ તેજ આ હરણ(દ્રૌપદીનુ હરણ રૂપ હરણ—મૃગ) સિહનુ (સિહ જેવુ) થયુ! અર્થાત્ તેં તો ધાર્યુ હતુ હરણ, પણ તે તો સિહ થઈને તારે પાછુ સે છે! વિષાદાલંકાર.

બોલીને ઉદર જાનુ ધારતો,
ભેરવી વજરશા તિ મારતો;
હાથ ધોલ મુકિયો હણે ઘણી,
જેથી તે વિહવળો ગયો બાણી. ૧૫
મૂર્છના મરણશી વળી નહિ,
તોય તે કચરતો ન રે' સહી;
રાય સુણ હરિ ત્યાંહિ શું ભણે,
ક્રોધયુક્ત લહી ભીમને રણે. ૧૬
દુઃશલા મન ગણી તજો હવે,
શૂર જે વળી શબો હણે કવે!
ભીમ ભટ્ટ તવ ત્યાં વદે મદે,
દ્રૌપદી દૂભવી તે ભૂલ્યો હદે? ૧૭
શું કરૂં ધરમસૂનું ના કળે,
બા-ળશો તું પણ ના મળે બળે;
રે દયા! હૃદયમાં દયા વશી!
ધિઃક્ શૂર અરિ જો ખસે ચશી. ૧૮
શું અલ્યા દ્રુપદબાળિ કાળીને,
ક્લેશ આપી જીવશે હું ભાળીને!
દુષ્ટ છે અધમ એ ન મૂકવો,
ચીરીને રગ રગે થઉં નવો! ૧૯

૧૫ બોલીને ઇ૦—એમ બોલીને ભીમ જયદ્રથના ઉદરમા જાનુ—ઘૂંટણ ધારતો, અને તે વજરશા (વજ્ર સરખા) ઘૂટણ તેના પેટમાં ભેરવીને તે તેમાં મારતો—મારવા લાગ્યો. વિહવળો ઇ૦—તે વિહ્વળ બની ગયો.

૧૬ મૂર્છના—મૂર્છા. રાય ઇ૦—(જૈમિનિ કહે છે) હે રાય! સાંભળ. હરિ—અર્જુન. રણે—સંગ્રામમાં.

૧૭ કવે-કઈ વેળાએ?—ક્યારે? ૧૮. ના કળે-નથી સમજતા બાળ ઇ૦-તુ પણ બાળક જેવો છે અને તારામાં બળ પણ ના મળે-નથી.

૧૯ હું ભાળીને—મને જોઈને. ચીરીને ઇ૦—એને રગે રગે ચીરીને હું નવો થઉં—લોહિથી રક્ત થઈને નવીન બનું!

એમ બોલી ચોંરતો પદા ધરી,
અર્જુન સુભટ વારિયો ફરી;
બાળ! આજ અરિ દેહ શેષને,
રાખું કારણ તું, મૃત્યુ એષને. ૨૦
તોય જો મરણ તોલ એ કરૂં,
અર્ધચંદ્ર શરથી ખરે વરૂં;
બોલી એમ મૂંકતા ગ્રહે પછે,
મારી બાણ પટિયાં કરે અછે. ૨૧
પાંચ શીશ પટિયાં ભલાં કર્યાં,
તેજ વીર્યે સરવે અરિ હર્યા;
જે ઘટે નવ ઘટે તશાં કહ્યાં,
વેણ તે દુરજને સહુ સહ્યાં. ૨૨
રે પછે મહત ભીમ ભાખિયો,
જીવતો સુહૃદ બેય રાખિયો;
જો મને જીવવું મૂઢ રે! ગમે,
દાસ થા અમતણો બધે સમે. ૨૩

---

૨૦ બાળ ઇ૦—અરે બાળક! (બાળક બુદ્ધિવાળા અર્જુન!) આજ હું અરિ (જયદ્રથનો) દેહ શેષ રાખું છું તેનું કારણ તું છે; નહિ તો એષને (एतत् શબ્દનું પુલ્લિંગે પ્રથમાનું એકવચન एष થાયછે તેને બીજી વિભક્તિ લગાડતાં થયેલું રૂપ—એહને) મૃત્યુ છેજ.

૨૧ વરૂં—પસંદ કરૂં. અર્થાત્ અર્ધચંદ્ર બાણવડે હું એને (વિરૂપ કરવાને) પસંદ કરૂં છું. મૂકતા—મૂગાપણું. અર્થાત્ એટલું કહીને ભીમ છાનો રહ્યો. મારી ઇ૦—તેને બાણ મારીને તેને માથે અછે (સારી રીતે) પટિયાં કરે—માથે પટા પાડ્યા. ૨૨ પાંચ–(પટિયાંનું વિશેષણ). અરિ–શત્રુનાં. તશાં—તેવાં વચન.

૨૩ સુહૃદ બેય–બે ભાઇઓ–યુધિષ્ઠિર અને અર્જુન. બધે સમે–તમામ વખતે.

કો તુને કદી પૂછે તું કાણ છે,
દાસ પંચ વીરનો ઇંધાણ છે;
ચિન્હ છે સમરમાં અરિ ર્જ્યો,
બોલતો નૃપ અતિ મને બીત્યો. ૨૪
શિથલો વિથિલ જે થયો ઘણો,
એમ હું વદીશ દાસ તો બન્યો;
જીવતો વરમતે! કદી રહું,
દાસ છું જગતી દાસ તો કહું. ૨૫
સુણીને ભીમ ભડ રથે ગ્રહ્યો,
વાન ભાન વિહીનો બળે સહ્યો;
અંગ લેપન રજે, રજ્જુવડે,
બાંધિયો અકડી રે રખે પડે. ૨૬
બેસતો રથ પછે વૃકોદરો,
પાર્થ ત્યાં સજ્જ થઇ પૂંઠે પળ્યો;
આવિયા ધરમસૂનુ જ્યાં હતા,
દાખવ્યા અધમને કરી છતા! ૨૭
ધર્મનંદને વદે તદા ભલા,
છોડિયે ગઇ હવે શી છે બલા;
ભીમ ત્યાં ગરજિને વદે બળે,
ના મળે કર ધર્યો ઘણો વળે. ૨૮

---

૨૪ ઇંધાણ—એંધાણી—નિશાની ચિન્હ ઇ૦—સમર (સંગ્રામ)માં અરિએ મને છત્યો તેનું આ ચિન્હ છે! નૃપ—(જયદ્રથ). બીત્યો—(લાજ જવાથી તથા મૃત્યુની અણીપર હોવાથી) ભય પામ્યો.

૨૫ શિથલો વિથિલ-શિથિલ વિથિલ. વરમતે!—હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા! જગતી-જગતમાં અથવા પૃથ્વીમાં.

૨૬ વાન ઇ૦—વાન (વર્ણ) અને ભાન વિહીનો-ભૂમિ ઉપર રગદોળાવાથી તથા બાંધી શરીરનો રંગ જેનો બગડી ગયો છે એવો તથા ભાન ભૂલી ગયો છે એવો. બળે સહ્યો-બળથી પકડ્યો. રજે-ધૂળવડે. રજ્જુ-દોરડી.

૨૭ દાખવ્યા—બતાવ્યા. (બહુવચન વક્રોક્તિમાં છે). ૨૮ વળે-વળથી,

બંધુ આ અધમ દાસ આપણો,
આજથી થઈ રહ્યો રૂચે ભણો;
પામિયો પરમ દાસભાવને,
વામિયો ધરમ રાય લા'વને. ૨૯

જીવિયો કરગરી અતિ અતિ,
તોય મેં નવ કરી દયા રતિ;
પૂજિયો કુસુમ પણથી ફળે,
તોય પંચપીયૂષે ધરી કળે. ૦

તાંદુલો ઉપર નાખિયા ઉભી,
આરતી કપુરથી કરી ખુબી;
ધૂપ તો અગરબત્તિથી કર્યો,
હાથ જોડી ફૂંદડી ઘણી ફર્યો. ૩૧

યુક્તિથી. જો એકવાર હાથમા આવેલો શત્રુ ગયો તો તે ફરીને ઘણી યુક્તિથી પણ મળતો નથી–હાથમાં આવતો નથી.

૨૯ આ અધમ–(જયદ્રથ). રૂચે ભણો–હવે જે ગમે તે કહો. દાસભાવને—દાસપણાને. વામિયો ઇ૦—તે ધર્મના અને રાજાપણાના લાહાવને વામિયો—તે લાભ તેણે તજ્યા.

૩૦ જયદ્રથના ઉપર ભીમે દયા ન કરી ત્યારે શું કર્યું ? તેનો ખુલાસો તે પોતેજ વ્યંગમા કહે છે કે, મે એની પૂજા કરી–અર્થાત્ માર્યો. કેવી રીતે માર્યો તે પૂજાના રૂપમાં કહી બતાવે છે. પૂજિયો ઈ૦—તેને કળે (કળથી) ધરીને (ઝાલીને) કુસુમ (પુષ્પ), પણ (પત્ર), ફળે (ફળવડે), તોય (જળ), પચપીયૂષે (પંચામૃત–દૂધ, દહી, ઘી, મધ, ખાડવડે), તેને પૂજ્યો. આ પૂજામા તિરસ્કાર વચન રૂપી પુષ્પ, તમાચા રૂપી પત્ર, મૂકીઓ રૂપી ફળ, પરસેવા રૂપી જળ, અને રૂધિર વગેરે પંચામૃત સમજવા.

૩૧ સ્નાન કરાવ્યા પછી શું કર્યું તે કહે છે! તાંદુલ ઈ૦–સ્પષ્ટ છે ફૂદડી ફર્યો–પ્રદક્ષિણા કરી. આ જગોએ પણ પાછળની પેઠે ગદા પ્રહાર રૂપી ચોખા ચઢાવવા, હાથે ઝાલીને તેને વીંઝવો એ આરતી ઉતારવી, યુદ્ધ કરતાં ઉડેલી ધૂળ રૂપી ધૂપ, મારતા આમ તેમ ફરવું એ પ્રદક્ષિણા સમજવી.

બંધુ! મેં વિનવી પાણિ જોડિયા,
આ પ્રિયા તવ થયા સજોડિયા;
એ 'વરંબ્રૂહિ' મુખેથકી ભણ્યા,
માગિયું અરપવા ધની બણ્યા. ૩૨

મેં તવે વિનતિ તો કરી ઘણી,
બે વરો અરપિયાં ભલાં ગણી;
એક દાસ થઇ રે' અસુ સુધી,
અન્ય વા'લી રીજવી છૂટે બુધી. ૩૩

બે વરો અરપી આવિયા જુઓ,
તેજથી તપન સંશયો ખુઓ;
વ્યંગ્ય વાણી વદી ફૂલતો મને,
હે પ્રિયા! વદ હવે રૂચે તને. ૩૪

ધર્મનંદન કહે તજો તમો,
માન્ય જો મનથકી ગણો અમો;

---

૩૨ બંધુ ઇ૦—હે બંધુ! મેં જ્યારે વિનવીને પાણિ (હાથ) જોડ્યા, ત્યારે આ પ્રિયા (જયદ્રથ) સજોડિયા થયા-અમારી સાથે આવ્યા. એ ઇ૦—એ મુખેથકી (મુખથી) ભણ્યા-બોલ્યા કે 'વરંબ્રૂહિ' (વરદાન માગ), અને એ જ રીતે માગેલું આપવાને ધની (ધનવાન-ગૃહસ્થ) બન્યા. અહીંઆં પણ, તેને બાંધવાને તેના હાથ એકઠા કરવા એ જ હાથ જોડવા, તેને દાસ થવાનું કહેવું એ પ્રાર્થના, 'હું દાસ છું ઇત્યાદિ' જે જયદ્રથ બોલ્યો તે 'વરદાન આપું', વગેરે યથાયોગ્ય સમજવું.

૩૩ વરો-વરદાન. અસુ સુધી-જીવતાં સુધી. અન્ય ઇ૦—અન્ય (બીજું વરદાન) એવું કે, વાહાલી (દ્રૌપદી) ને રીઝવીને એ બુધી (મૂર્ખ) છૂટે. (મશ્કરી રૂપ માન કથન કરવામાં 'બુધી' વિશેષણ લગાડતાં દોષ નથી).

૩૪ તેજથી ઇ૦—એ તેજથી તપન (સૂર્ય) જેવા છે! વ્યંગ્ય-મર્મની. રૂચે ઇ૦—તને ગમે તે કહે.

પાપ. રૂપ ફળ એહને મળ્યાં,
અંગરંગ ઉછરંગ તો ટળ્યાં. ૩૫
પ્રાણ જાય પળમાં અમો તણો,
મૂકશો નહિ અરિ દયામણો;
એમ બોલી દીનતા ધરે નરી,
તોય ભીમ ભટના મૅકે અરિ. ૩૬.

દ્રૌપદી સમજી ધર્મ જે સતી,
બોલી બાળી તવ તો ગ્રહી મતિ;

જો અલ્યા! દરભ આ મુનિતણા,
આસનો અશન–થાનકો ઘણાં. ૩૭
વિંખી સેજ પળિયો મને ગ્રહી,
ના લહી શીખ રૂડી તને કહી;
દુઃખી મુનિ ગરવા કર્યા સહુ,
માહરાં દુખ તને કશાં કહું! ૩૮
તોય જો ધરમસૂનુ રીઝવું,
છોડવું દુરગુણો ન ખીજવું;
મૂકિયે મમ પતિ, પ્રિયે હવે,
દાસ ધર્મસૂનુનો થયો જવે. ૩૯

---

૩૫ ધર્મનંદન ઇ૦–ધર્મનંદન કહે છે કે જો તમો અમો (ને) મનથકી માન્ય ગણો તો (જયદ્રથને) તજો. ઉછરંગ–ઉલ્લાસ–હર્ષ. ૩૬ મૂકશો ઇ૦–જો છોડી મૂકશો નહિ તો. નરી–છેક, બધી. અરિ–અરિને.

૩૭ ધર્મ ઇ૦–જે પોતે સતી છે તે પોતાનો ધર્મ સમજી. દ્રૌપદી જયદ્રથને કહે છેઃ જો ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. અશનથાનકો–ભોજનશાળાઓ. ૩૮ ગરવા–ગુરૂતા ગુણવાળા.

૩૯ તોય ઇ૦–તોય (તેં એટલું એટલું કર્યું તોપણ) જો, હું ધર્મસુતને (યુધિષ્ઠિરને) રીઝવું છું, અને તને–દુરગુણાને (નઠારા ગુણવાળાને) છોડવું છું પણ ખીજવતી નથી. પછી તે ભીમને કહે છેઃ મૂકિયે ઇ૦–સ્પષ્ટ છે.

સાંભળી સતીતણી સુવાણીને,
મૂકતો રિઝવવા સુરાણીને;
લાગ્ય પાગ વડ ભ્રાતને જઈ,
જીવવા મન ધેરે હોંશ થઈ! ૪૦

મૂકિયો નરપતિ ભીમે જહીં,
આવી તે વિહ્વળો, નમે સહી;
ધર્મનંદન પદ પડી રહ્યો,
પાંચ શીશ પટિયાં હૃદ દહ્યો. ૪૧

વંદના પછી કરી રામગતને,
મુનિ જે નિકટ માંહી વસ્તને;
ધર્મપુત્ર શું દયાળું ભાખિયા,
રાયને જીવથી જોય રાખિયા. ૪૨

જૈમિનિ! સુણ કહ્યો પિતામહો,
સુણ્યું દુઃખ જનમેજ્યો કહો;
એટલું તદપિ રી દયા કરી,
કેટલું ક્ષમપણું હૃદે ધરી. ૪૩

શ્લોક.

મોટા તેના જોટા છે શુ, વન ઉપવન સરવર ઘરમા રે,
છે શુ એમા કે'શુ કોઇ, ભુજગ ન જગમગ દર દરમા રે,
એ તો કોઈ ચેતો જોઈ, વિધિ નિધિ ઇક ઇક હરિ હરમા રે,
તેવો રાજા લે'વો માઝા, પરમ ધરમધર નરવરમા રે   ૪૪

કથા કહેનાર તરિકે કવિ લખે છે તેમ કેટલીક જગોએ વૈશંપાયનને પણ કથા કહેનાર તરિકે લખ્યુ છે મહાભારત વૈશંપાયન મુનિએ જનમેજયને સંભળાવ્યુ છે એમ તો ઉલ્લેખ છે પણ જૈમિનિએ જનમેજયને કથા કહ્યાનુ પણ કહેવાય છે એમ કહેવાય છે કે વ્યાસની આજ્ઞાથી તેના શિષ્ય જૈમિનિએ મહાભારત લખ્યુ પણ વ્યાસને તે પસંદ ન પડવાથી જૈમિનિએ તેનો નાશ કર્યા હતો માત્ર અશ્વમેધ રાખ્યો હતો, જે અદ્યાપિ પ્રચારમા છે જૈમિનિ અને વૈશંપાયન બન્ને વ્યાસના શિષ્ય હતા તથા જનમેજયના સત્રમા તે બન્ને હોવાનો સંભવ છે માટે આ કથાનો કેટલોક ભાગ વૈશંપાયને જનમેજયને કહ્યો તથા બાકીનો કેટલોક ભાગ જૈમિનિએ કહ્યો એમ ઘટાવવામા કવિનો હેતુ એવો જણાય છે કે જનમેજય વ્યાસના બન્ને શિષ્યોને સમાન ભાવે પૂજીને તેમની પાસેથી કથા શ્રવણ કરતો હતો અથવા એમ નહિ તો કદાપિ સરત ચૂકથી કવિએ તેમ લખ્યુ હોય

૪૪ શ્લોક-હસી ૭૬ (મ મ ત ન ન ન સ ગ) મોટા ઈ૦-જે મોટા હોય છે તેના જોટા (બરાબરના બીજા) વનમા, ઉપવનમા, સરવર (સરોવરમા) કે ઘરમા છે શુ? અર્થાત્ નથીજ છે શુ ઇ૦-શુ કોઇ એમ કહે છે કે એમા શુ છે? (અર્થાત્ એતો હોયજ તો હુ કહુ છુ કે) દરેક દરમા જગમગ (ચળકતો મણિધર) ભુજગ (સર્પ) હોતો નથી એ તો ઈ૦-એ તો કોઇકજ હોય છે તે તમે જોઇને ચેતો શુ જોવુ તે કહે છે: વિધિ ઇ૦-હરિમા વિધિ (કર્તવ્યતા) અને હરમા નિધિ (ધનભંડાર) એ પણ એક એક સામર્થ્યજ રહેલુ છે! તેવોજ આ યુધિષ્ઠિર રાજા જેની નરવરમા (શ્રેષ્ઠ, પુરૂષોમા) પરમ માઝા છે તથા જે પરમ ધરમધર છે

વલણ.

ઇશ્વરમાં ધરમનંદન, કરમ જેનાં ગરમ રે;
ગતીમુર ન સુર લજ્યો, મરમ વદું શું શરમ રે. ૪૫

કડવું ૩૦ મું.

શ્લોક.

કરમનિંદો કયો? કરમનિંદો કંયો,
શરમવાળો કયો? શરમવાળો કંયો;
પરમઆનંદ કો? પરમઆનંદ કોં,
ધરમ સાચો વદો? ધરમ સાચો વદ્યો.

શ્લોક.

ધર્મ સાચો ધરે ધર્મના નંદનો,
જેથી વિશ્વે થયો સર્વને વંદનો;
ભાખિયા તે પછે સિંધુના નાથશું,
દાસ તું છે નહિં જા ભજે સાથશું.

તુજને મૂકિયે જાવ ના રૂકિયે,
હાવિ ના ચૂકિયે ધૂળ ના બૂકિયે!
ક્ષુદ્ર ક્ષુદ્રો મળી કામિની ના કળી!
ધિક છે! ધિક છે! શ્રેષ્ઠતા તો પળી!!

કામની વાસનાએ હરી કામની,
કીર્ત્તિ કુનામની હાણુ થૈ દામની;
અન્તનુ માની તુ શે થયો માની તું,
લાજ ગુમાની તુ ના મળ્યુ માનીતુ.

વેણથી લાજિયો કર્મ હીણાંકરો,
વીર્યથી હીણ જે કર્મ કુડાંકરો;
જોઈ તે ધર્મસૂનુ વદછે વળી,
શે દુખે શોચતો? ચક્ષ શાથી મળી?
ધર્મ ધ્યાને ધરો દુષ્ટતા ત્યાગીને,
કર્મ રૂડાં કરો શ્રેષ્ઠતા ભાગીને.

---

૩ મૂકિયે—છોડી દેઇએ. જાવ—જાઓ. રૂકિયે—રોકિયે, હાવિ—હવે. ચૂકિયે ઇ૦—પરસ્ત્રી હરણ કરવા રૂપ ચૂક ન કરવી અને ધૂળ બૂકવી નહિ અર્થાત્ એવી ચૂક તે ધૂળ ખાવા બરાબર છે **દૃષ્ટાંતાલંકાર.** ક્ષુદ્ર ઇ૦—ક્ષુદ્ર (અધમ) તુ અને ક્ષુદ્રો તારા સાથીઓએ મળીને તમે કામિની (દ્રૌપદી) ને ના કળી?—તમે એમ ન જાણ્યુ કે આ તો બળવાન અને અમારા સંબધી પાંડવની સ્ત્રી દ્રૌપદી છે માટે એનુ હરણ કરવું અયોગ્ય અને નાશકારક છે! શ્રેષ્ઠતા તો પળી—આથી તમારી શ્રેષ્ઠતા નાશ પામી છે!!

૪ કુનામની ઇ૦—બદનામીની કીર્તિ (પ્રાપ્ત થઇ) માની—માનવાળો. લાજ ગુમાની ઇ૦—લાજના ગુમાવનારાને તને તારૂ માનીતુ (ઈચ્છેલુ) ફળ મળ્યુ નહિ

૫ કર્મ હીણાંકરો—હીણા કર્મ કરનાર કર્મ કુડાંકરો—કુડાંકર્મ કરનાર. ધર્મસૂનુ—યુધિષ્ઠિર ચક્ષ ઇ૦—તારા નેત્ર શાથી મીંચાય છે?

નીચ જે કર્મ દુષ્કર્મ ધારો મને,
ત્યાગજો તે તમે ધર્મ ધારી તને. ૬

ભદ્ર હો ! ભદ્ર હો ! જાવ ત્યા ચા રહો,
અશ્વ હાથી રથે બેસી સુખે વહો;
જૈમિનિ રાયને ભાખિયા ભાવશુ,
સર્પ છે શુ કરે આવિયો દાવશુ. ૭

(તોય) વેણ રૂડાં સુણી લાજિયો તે અતિ,
ચિત્તમા ચૂરતો મૂઢ શો થૈ મતિ!
આપથી આપને કષ્ટવા જો લહો,
બોધ તો ધર્મના નદના શો કહો. ૮

દીનતા પામિયા સિધુશા પીન જે,
દાસના ભાવને પામિયા હીન તે;
શીશ પદ્મા રૂડા મસ્તકે રાજતા,
પાગ રે લાગતા રાગતા ત્યાગતા. ૯

મુખ નીચુ કરી લાજ આણી ઘણી,
વદતો વદતો ચાલિયો શુ ભણી!

---

૬ જયદ્રથને છોડી મૂકતી વખત યુધિષ્ઠિર તેને શીખામણ દેછે ધર્મ ઇ૦—સ્પષ્ટ છે નીચ ઇ૦— જે કર્મને તમે મનમા નીચ અને દુષ્કર્મ ધારો તે કર્મને તમે તને (શરીરમા) ધર્મ ધારીને ત્યાગજો

૭ સર્પ છે ઇ૦—જૈમિનિ જનમેજયને ભાવથી કહેછે કે, જયદ્રથ છે તો સર્પ જેવો, પણ શુ કરે, દાવમા આવ્યો છે!

૮ ચૂરતો–ચૂરો થતો અર્થાત્ પસ્તાતો આપથી ઇ૦—જો શત્રુ પોતાની મેળે પોતાને કષ્ટ કરે એમ તમે ધારતા હો તો તેને ધર્મના નદન જેવો (યુધિષ્ઠિરે કહ્યા તેવો) બોધ કરો. અર્થાત્ શત્રુ ઉપર ક્ષમા રાખી તેને મધુર વચન કહ્યાથી તે પોતાની મેળેજ પોતાના કૃત્યનો પશ્ચાત્તાપ કરે છે. ૯ સિધુશા પીન–સમુદ્ર જેવા પુષ્ટ રાગતા–રીસ.

આવજો આવજો ભીમ ભટ્ટો ભણે,
દ્રૌપદીના તહીં હર્ષ કો' કો ગણે! ૧૦

શ્લોક.

ગયો ધરી રાગ અપાર રાયજી,
અરે હવે સા'ય પિનાક થાયજી;
ન જાઉં મદિર ભલે ભૂખે મરૂં,
હુ ગંગદ્વારે જઈને તપે ઠરૂં. ૧૧
વિચારી એવુ નરનાથ ચાલતો,
મને ઘણુ દુ:ખ નૃપાળ ભાળતો;
સુગગદ્વારે વિચરી કર્યો તપે,
સુગગસ્વામી જપતો ભલે જપે. ૧૨
સુઅંગ કાપી રૂધિરેથી તર્પતો,
સુરગરાગે તજી કામ દર્પ તો;
સુભંગ થાયે શરીરે કહ્યો ઘણો,
સુસંગ થાતાં હરદાસ તેહ ગણ્યો. ૧૩

---

૧૦ ઋણી–દેવાદાર. જાણે શું દેવાદાર હોય નહિ તેની પેઠે. આવજો ઈ૰–ભીમે જયદ્રથનો પ્રથમ જેવો સત્કાર કર્યો છે તે સાથે સરખાવતાં તેનું વચન જયદ્રથના મર્મને વેધનારૂં અને શ્રોતાઓને હાસ્ય ઉપજાવનારૂં છે.

૧૧ શ્લોક–વંશસ્થ (जतजर). રાગ–રીસ. રાયજી–રાજા. જયદ્રથ પાંડવોના આશ્રમમાથી નીકળ્યા પછી પોતાના મનને કહે છેઃ અરે ઈ૰—સ્પષ્ટ છે. પિનાક–શિવ. મદિર—ઘર. ગંગદ્વારે—ગગાદ્વારે. તપે ઠરૂ–તપ કરવાના કામમાં સ્થિર થાઉં,—અથવા તપવડે શાંતિ પામું.

૧૨ નરનાથ–રાજા. મને–મનમાં. સુગગસ્વામી–ગંગાના સારા સ્વામી—મહાદેવ

૧૩ સુઅંગ–પોતાનું સારૂં અંગ. તર્પતો–તૃપ્ત–પ્રસન્ન કરતો (શિવને). સુરંગ રાગે–અતિ આનંદથી. દર્પ–ગર્વ. સુભંગ–અતિશય ભંગ (શરીર કાપવાથી). સુસંગ ઈ૰–એવી રીતે સારો સંગ થતાં તેને હરદાસ (શિવનો દાસ) ગણ્યો–તે હરદાસ ગણાયો.

'વરબ્રૂહી' મા'સુર આવી ભાખતા,
સુપ્રેમ ગગાધર અત્ય દાખતા;
મને તને ભાઈ કશુ ગમે ભલુ,
અમો તને તેહ વરો દઈ વળું. ૧૪
સુણી વદે રાય અમાપ હર્ષમા,
જીતુ હુ પાકુતન, બેય વર્ષમાં;
ઇકે રથે તે નવ બેય વાહને,
હુ માગુ મા'દેવ સુવૈરીદાહને. ૧૫
મહાઅસુરારિ વદે છતો તમે,
સુપાંડુસુતો રીઝીને કહુ અમે;
નહી કિરીટી તમથી જીતાય જે,
રહે સહાયે હરિ સ્ત્ર સુરા યજે. ૧૬
સ્વરૂપ નારાયણને નરે થયું,
પછે વદો ભ્રાત! કશુ કમી રહ્યુ!
છતો તમે પાંડવ ચાર શૂરને,
ઇકે રથે જેમ મુરારિ મુરને. ૧૭

---

૧૪ વરબ્રુહિ–વરદાન માગ. મા'સુર–મહાદેવ ગગાધર–શિવ શિવ કહેછે મને ઈ૦–હે ભાઇ! તને મનમા ભલુ કશુ (શુ) ગમે છે?–તારે મારી પાસે શુ માગવું છે? વરો–વરદાનો ૧૪ પાકુતન (પાકુતનય)–પાડવો ઇકે ઈ૦–જીતુ એટલુજ નહિ, પણ તે એકજ રથમા બેશીને બધા પાડવોને જીતુ, મારે બીજા રથમા બેસવું પડે નહિ અર્થાત્ મારો રથ પણ તેઓ ભાગી શકે નહિ સુવૈરીદાહને–મારા મોટા શત્રુઓને બાળવાને

૧૬ અસુરારિ–દેવ મહાઅસુરારિ—મહાદેવ કિરીટી–અર્જુન રહે ઈ૦ જેની સહાયે સ્ત્ર (પોતે) હરિ, જેને સુરા (દેવો) યજે (પૂજે) છે, તે રહે છે અથવા સુરાયજે—જે સુરાય—સારા રાજા છે

૧૭ સ્વરૂપ ઈ૦—નારાયણ અને નર બે મળીને એકસ્વરૂપ (વિષ્ણુનુ) થયુ છે અર્થાત્ નર (અર્જુન) અને નારાયણ (કૃષ્ણ) એ એકજ વિષ્ણુ-

વદી સુવાણી વળિયા ઉમાપતિ,
રિજ્યો ઘણુ રાય લહી રૂડી રતિ,
ગયો ઘરે હર્ષ થયો તને મને,
ન જાણ્યુ સારૂ અસુ એ ખરે હણે। ૧૮

શ્લોક.

સરવ કામ્યકમા સુસુખે વસે,
પરવ પર્વણિથી દ્વિજ સૌ લસે;
ગરવ ના મનમા તનમા જરી,
હરવને ભજતા હરિ હે હરિ। ૧૯
નરવરા તન પાડુતણા ભલા,
કરવરા થઈ રે' જવ ગૈ બલા,

ના એ રૂપ છે મુરારિ ઈ૦—જેમ મુરારિ (કૃષ્ણ) મુર (એ નામના દૈત્યને) જીતે તેમ

૧૮ વળિયા—સ્વસ્થાને ગયા ઉમાપતિ-શિવ રતિ ઈ૦—પોતાના ભાગ્યની રતિ રૂડી લહીને (જાણીને), અથવા રૂડી (સારી) રતિ (પ્રીતિ) લહીને (ધારીને)-(શિવ ઇચ્છિત વરદાન આપ્યુ માટે) ઘરે—ઘેર ન જાણ્યુ ઈ૦-પણ તેણે જાણ્યુ નહિ કે એ સારૂ તો ખરે (ખરેખર) અસુ (પ્રાણ) હણે (હણે એવુ છે) ।

૧૯ શ્લોક-દ્રુતવિલંબિત (નમભર) કવિ હવે પાડવોનો પૂર્વવત્ આશ્રમનિવાસ વર્ણીને ઉપસંહાર કરેછે સરવ ઈ૦-સર્વ (પાડવો) કામ્યક નામે વનમા સુસુખે (સારા સુખથી) વસેછે, અને પર્વણિના જેવા પૈરવ (આનંદના દિવસથી) સર્વે દ્વિજ (બ્રાહ્મણો) પણ લસે (શોભેછે) બ્રાહ્મણના ઘણા ધર્મકૃત્ય પર્વણિને દિવસે હોય છે તથા દાન, પુણ્ય પણ તેજ દિવસે મણ્ પ્રવર્તે છે માટે બ્રાહ્મણોને પર્વણિનુ પર્વ ઉત્તમ છે, એમ વર્ણ્યુ છે તે યોગ્યજ છે ગરવ ઈ૦-જયદ્રથ ઉપર પોને જય મેળવ્યો માટે ગર્વ થવો જોઇએ તથાપિ તેમના મનમા કે તનમા જરા પણ ગર્વ નથી, પણ હરવને (શિવના વનમા-કામ્યકમા) હે હરિ। એમ બોલીને હરિને ભજતા હતા

તરવરા નવ કોઈ ખરે ખરી,
હરવને ભજતા હરિ હે હરિ! ૨૦
ખરવ કે અતિ ખર્વ ગણે નહિ,
ધરવ એક મને ધરતા સહી;
ડર વસે દિલમાં વદિયે ડરી,
હરવને ભજતા હરિ હે હરિ! ૨૧
વિવિધ દુઃખ ધરી વસિયા વને,
ગુપત કાળ તજી ચઢિયા રણે;
હરિ ધરી નર સારથિ જુંસરી,
હરવને ભજતા હરિ હે હરિ! ૨૨
સતરસેં પિસતાળીશ સાલમાં,
હરણ દ્રૌપદી મેં કિધ વા'લમાં;
ભરી ગયા નિધિ ભારતનો કરી,
હરવને ભજતા હરિ હે હરિ! ૨૩
સુકવિઓ કર્યાં કે' અમથી બને,
અહમતા અમથી વુહિ તે મને;

---

૨૦. નરવરા-ઉત્તમ પુરૂષો તન-તનય. કરવરા-ઉત્તમ હાથવાળા (?) ખલા-જયદ્રથ રૂપી ખલા. તરવરા- તરવરાટ-ચચળતા (ઉપાધિ વગેરેને લીધે).

૨૧. ખરવ ઈ૦-તેઓ ખર્વ કે અતિ ખર્વ(સંખ્યાવાળી) સંપત્તિને ગણતા નથી પણ મનમાં સહી (નિશ્ચય) એક ધરવ (સંતોષ) ધરે છે. કવિ કહેછે કે એ વાત અમે અતિશયોક્તિ કરીને કહેતા નથી કેમકે ડર વસે ઈ૦-"અમે ખોટું કહ્યું છે" એમ કોઈ કહેશે એવો અમારા મનમાં ડર વસેછે તેથી આ તો ડરીને વદીયે છીએ અર્થાત્-નહિ તો અમે તો એમ પણ કહેત કે પાંડવોને ગન્યનો કે કશાનો પણ ખપ નથી!

૨૨ ગુપત (ગુપ્ત)-વિરાટને ઘેર. હરિ ઈ૦-હરિએ નર (અર્જુન)ના સારથિ થઈને જુંસરી ધરી-યુદ્ધનો ભાર વહન કર્યો

૨૩ ભરી ગયા ઈ૦-વ્યાસ મુનિ ભારતનો નિધિ (સમુદ્ર-ભંડાર) ભરી ગયા છે તેમાંથી.

કરી ગયા મુનિ વ્યાસ સહુ ભરી,
હરવને ભજતા હરિ હે હરિ! ૨૪

ઉદરકાજ વશી દિન આઠમા,
કવન આ કરિયુ ધરી પાઠમા;
દીરઘ કે લઘુ ભેદ લહે હરિ,
હરવને ભજતા હરિ હે હરિ! ૨૫

કવિ નહિ, કવિતા મનમા ગમે,
લવરી તો ન કરૂ ઉભરો શમે!
નવ શમે દમને દમતા મરી,
હરવને ભજતા હરિ હે હરિ! ૨૬

---

૨૪ કવિઓનો ગર્વ નાશ કરવા માટે કહે છે સુકવિઓ ઇ૦—મને (મનમા) અમથી (નિરર્થક—ખાલી—ખોટી) અહમતા (અહંતા—હું પદ) ધરીને સુકવિઓ (સારા પ્રસિદ્ધ કવિઓ) કથીને (વર્ણન કરીને કહે છે) અ-મથી (અમારાથી) કાવ્ય બને છે, (પણ) વ્યાસ મુનિ સહુ (ભારતમા) ભરીને કરી ગયા છે, (તેમાંથી તેઓ કરે છે, માટે તેમનો ગર્વ વ્યર્થ છે).

૨૫. ઉદરકાજ—પેટને માટે (આ ઉપરથી જણાય છે કે કવિ પોતાનો નિર્વાહ કાવ્ય ગ્રંથો લખીને તેનાથી કરતા હશે) ધરી પાઠમા—સ્મરણમા આણીને (મહાભાગવતમાના તે પ્રસંગને) દીરઘ ઇ૦—ગુરૂ કે લઘુનો ભેદ તો હરિ જાણે છે અર્થાત્ તે હું કાંઇ જાણતો નથી અથવા છંદનો મેળ આણવાને હ્રસ્વને ઠામે દીર્ઘ અને દીર્ઘને ઠામે હ્રસ્વ કરવો પડ્યો છે તે, જો કે પ્રાકૃત ભાષાની કવિતાઓમા દોષ ગણાતો નથી તથાપિ કવિને તે પસંદ નહિ હોય તેથી આ વચન લખ્યુ જણાય છે

૨૬ કવિ ઇ૦—હું કવિ તો નથી પણ મને મનમા કવિતા ગમે છે, તેથી હું જો આવી લવરી ન કરૂ તો મારા મનનો ઉભરો શમે શું? અર્થાત્ કવિતા કરવાનો ઉભરો આવે છે તેથી કવિતા કરૂ છુ, લોકને રીઝવવા કે ઇનામ લેવા ની જ મરજીથી નહિ નવ ઇ૦—દમન રૂપ ક્રિયાથી મરી જઇને દમતાં પણ તે ("નવ શમે") શમતો નથી

પછી કહો કિમ તો કરવુ કળે,
નમી નમી કવિને કથવું બળે,
કવીશ તો કરજો કરૂણા જરી,
હરવને ભજતા હરિ- હે હરિ ! ૨૭

દ્વિજ હુ ચાતુરવિશી વડોદરે,
વિનવિ કોવિદને વસતો ડરે,
નમન છે નમનો કવિ ઉપરિ,
હરાને ભજતા હરિ હે હરિ ! ૨૮

શ્લોક

કવિ કિંકર કોડામણો, કવિરજ કવિ ! તમ દાસ,
કવિતા સવિતા શી વસી, તન મન ધન ધન રાસ,
કવિઓ નૃપના કે શ્રીના, હળધર બળધર ત્રાસ,
જગતીસુર હુ લોભો તો, પણ વટપતન વાસ. ૨૯

---

૨૭ દમતા પણ ઉભરો શકતો નથી ત્યારે કવિતા કરવીજ પડે છે, તે વિષે કહે છે પછી ઇ૦-કહો ત્યારે પછી કળે કરીને કેમ કરવુ ? જે કરવુ તે એજ કે, કવિઓને નમી નમીને બળે કરીને કાંઈક કથવુ જે એમજ છે, તો હે કવીશ ! ઇ૦-સ્પષ્ટ છે

૨૮ ચાતુર્વિશી-ચોવીશો કોવિદને- પંડિતોને ડરે-તેમની મહાશક્તિ આગળ મારી કવિત્વશક્તિ અલ્પ છે માટે રખેને હુ દૂષિત ન થાઉં એવા ડરથી નમન ઇ૦—હે ઉપરિ કવિઓ (મોટા કવિઓ) ! તમને વારંવાર નમન છે

૨૯ શ્લોક—પ્રેમછંદ. સ, સ, ર, ન, ન, સ, લ હુ કોડામણો (હોસીલો) કવિઓનો કિંકર છુ, કવિઓની રજ છુ અને હે કવિ ! તમારો દાસ છુ. અને તેથીજ મારામા તન, મન, અને ધનના ધન (ષટ્—સત્તર) રાસ (રાશિ-ઢગલા) રૂપ અને સવિતા (સૂર્ય) સરખી તેજસ્વી કવિતા વશી છે કવિઓ ઇ૦—કવિઓ રાજાના કે શ્રી (શ્રીમંત)ના કે હળધર (ખેડૂત-કણબી)ના કે બળધર (મોઘ બળવાન)ના ત્રાસ (વેઠે છે) અર્થાત્ દ્રવ્યમાટે તેવાના અનુગમતાં‌છ-

વલણ

વૈટપત્તનમા વાસ આપ્યે લોભાનો રહુ લાભી રે
દાસપણુ ઉદાસપણુ ના, રહુ પ્રમાનદ થોભી રે ૩૦

તા પણ વખાણુ કરીને કવિતા કરે છે (મારી પેઠે સતત ત્રપણે રહીને માન ઉ ભરો સમાસવાનેજ સ્વચ્છદ કવિતા કરતા નથી, એ ભાવ છે) જગતીસુર ૪૦—હુ જગતીસુર (બ્રાહ્મણ) છુ અને તેથી લોભી હોવો જોઈએ (બ્રાહ્મણો લોભી હોય છે એમ સર્વત્ર કહેવાય છે અને તેથીજ તેમને બોધ કરવામા આવે છે કે, ' असतुष्टाद्विजानष्टाःसतुष्टोचमहीपति ૪૦ ' તથાપિ વટપત્તન (વડોદરામા)જ મારો વાસ છે તાત્પર્ય કે કેટલાક કવિઓની પેઠે હુ દળવર (કણબી)નો ત્રાસ વેઠતો નથી તેમ તેમની પેઠે મારુ ગામ છોડી પેટમાટે કવિતા કરવા બીજે ગામ જઈ વસતો નથી

૩૦ વટપત્તન ઈ૦—વડોદરામા મને ઈશ્વરે વાસ આપ્યો છે તેથી લોભીનો લોભીજ રહુછુ અથાત વડોદરામા મને જોઈતો આશ્રય ન મળવાથી મારી ધનાકાક્ષા પૂર્ણ થતી નથી અથવા જેઓ મારા ઉપર પ્રીતિ રાખે છે તેમની પ્રીતિનો હુ લોભી રહુછુ વળી હુ પ્રેમાનદ વડોદરામા થોભીને (સ્થિર થઈને) રહુ છુ, પણ મારે દાસપણુ (નિર્વાહ માટે કોઈની સેવા કરવાનુ) નથી તેમ હુ ઉદાસપણુ પણ રાખતોનથી પરતુ પ્રેમાનદ (ઈશ્વર ઉપરની પ્રીતિના આનદ)મા થોભી રહુ છુ—સ્થિર થઈ રહુછુ સુદામાજી કાર.

